ISSN 2411-345X (Print)
ISSN 2415-7198 (Online)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ: НАУКОВІ ПОШУКИ І ЗНАХІДКИ

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.

Випуск 33

Київ – 2024

DOI: https://doi.org/10.15407/mzu2024.33
УДК 94(477):[327+001.891]

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 33: міжвідомчий збірник наукових праць. Головний редактор Степан Віднянський. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2024. 415 с.

Збірник наукових праць присвячено актуальним питанням всесвітньої історії і міжнародних відносин. Основну увагу сфокусовано на участі України в розвитку міжнародних відносин в історичному контексті й сучасних геополітичних реаліях. Висвітлюються особливості політики Заходу щодо російсько-української війни (2014–2024), а також тенденції формування нової системи міжнародних відносин, розглядається специфіка європейського скептицизму та антиамериканізму в європейському політичному процесі, аналізуються тренди глобальної регіоналізації у конструюванні сучасного безпекового простору. Спеціальну рубрику присвячено ролі жіноцтва в історії дипломатії. Також збірник містить історіографічні огляди, рецензії та актуальну наукову інформацію.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 6 від 27 червня 2024 р.

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я:

Степан Віднянський, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України ***(головний редактор)***;
Оксана Іваненко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України ***(відповідальний секретар)***;
Олег Бажан, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент, Інститут історії України НАН України;
Євгеній Бевзюк, доктор історичних наук, доцент, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Геннадій Боряк, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України;
Микола Вегеш, доктор історичних наук, професор, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Мирослав Волощук, доктор історичних наук, професор, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»;
Любіца Гарбульова, кандидат історичних наук, доцент, Пряшівський університет (Пряшів, Словацька Республіка);
Наталія Городня, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка;
Андрій Грубінко, доктор історичних наук, професор, Західноукраїнський національний університет;
Андрій Кудряченко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»;
Олександр Лисенко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України;
Андрій Мартинов, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

Ірина Матяш, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України, Центр студій Східної Європи Варшавського університету (Варшава, Республіка Польща);
Дмитро Миколенко, доктор історичних наук, професор, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна;
Дорота Міхалюк, доктор габілітований, професор, Університет Миколая Коперника (Торунь, Республіка Польща);
Штефан Пуріч, доктор габілітований, професор, Сучавський університет імені Штефана чел Маре (Сучава, Румунія);
Ян Рихлік, доктор габілітований, професор, Карловий університет (Прага, Чеська Республіка);
Міхал Шмігель, кандидат історичних наук, доцент, Університет Матея Бела (Банська Бистриця, Словацька Республіка).

Р е ц е н з е н т и:
Ігор Дацків, доктор історичних наук, професор, Західноукраїнський національний університет;
Олег Машевський, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка;
Олександр Рубльов, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України.

Відповідно до Закону України «Про медіа» Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення зареєструвала друковане медіа «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» (рішення № 980, протокол № 22 від 28.09.2023 р.).

Збірник включено до «Переліку наукових фахових видань України» (Наказ МОН України № 1188 від 24.09.2020 р. «Історичні науки», категорія «Б»).

Реєстрація в міжнародних базах даних: Centrum Otwartej Nauki (CeON) (Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Polska Akademia Nauk i Konferencja Rektorów Akademickich Szkół Polskich); ERIH PLUS; Google Scholar; Slavic Humanities Index (Canada); the Library of Science; the Central European Journal of Social Sciences and Humanities (Polska Akademia Nauk, Akademie Věd České Republiky, Magyar Tudományos Akadémia, Slovenská Akadémia Vied); Ulrich's Periodicals Directory (USA).

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 500, Київ, Україна, 01001
тел. +38 044 279 8704, факс +38 044 279 6362, e-mail: vsesvit_vid@ukr.net

Веб-сайти видання: https://mzu.history.org.ua/index.php/MZU
https://mzu44.webnode.com.ua

© Інститут історії України НАН України, 2024
© Автори статей, 2024

DOI: https://doi.org/10.15407/mzu2024.33
UDC 94(477):[327+001.891]

International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings. Issue 33: Interagency collected scientific papers. Ed. by Stepan Vidnyanskyj. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2024. 415 p.

The collection of scientific papers is devoted to topical issues of world history and international relations. The main attention is focused on Ukraine's participation in the development of international relations in the historical context and current geopolitical realities. It highlights the peculiarities of Western policies towards the Russian-Ukrainian war (2014–2024), as well as trends in the formation of a new system of international relations, considers the specifics of European scepticism and anti-Americanism in the European political process, and analyses the trends of global regionalisation in the construction of the modern security space. A special section is devoted to the role of women in the history of diplomacy. The collection also contains relevant scientific information.

Recommended for publication by the Academic Senate of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Protocol No. 6, June 27, 2024.

E d i t o r i a l b o a r d:

Stepan Vidnyanskyj, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine ***(Editor-in-chief)***;
Oksana Ivanenko, PhD in History, Senior Researcher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine ***(Executive Secretary)***;
Oleh Bazan, PhD in History, Senior Researcher, Associate Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;
Evgen Bevzyuk, Doctor of History, Associate Professor, Uzhhorod National University;
Hennadii Boriak, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;
Natalia Gorodnia, Doctor of History, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv;
Ľubica Harbuľová, PhD in History, Associate Professor, Prešov University (Prešov, the Slovak Republic);
Andriy Hrubinko, Doctor of History, Professor, West Ukrainian National University;
Andriy Kudryachenko, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, the State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine";
Oleksandr Lysenko, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;
Andriy Martynov, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;
Iryna Matiash, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Centre for East European Studies of University of Warsaw (Warsaw, the Republic of Poland);
Dorota Michaluk, Doctor Habilitatus**,** Professor UMK, Nicolaus Copernicus University (Toruń, the Republic of Poland);

Dmytro Mykolenko, Doctor of History, Professor, V.N. Karazin Kharkiv National University;
Ştefan Purici, Doctor Habilitatus, Professor, Ştefan cel Mare University of Suceava (Suceava, Romania);
Jan Rychlík, Doctor Habilitatus, Professor, Charles University (Prague, the Czech Republic);
Michal Šmigeľ, PhD in History, Associate Professor, Matej Bel University (Banska Bystrica, the Slovak Republic);
Mykola Vehesh, Doctor of History, Professor, Uzhhorod National University;
Myroslav Voloshchuk, Doctor of History, Professor, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.

R e v i e w e r s:
Ihor Datskiv, Doctor of History, Professor, West Ukrainian National University;
Oleg Mashevskyi, Doctor of History, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv;
Oleksandr Rublov, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

In accordance with the Law of Ukraine "On Media", the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine registered the print media "the International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings" (decision No. 980, protocol No. 22, dated from September 28, 2023).

Inclusion in the List of the academic publications of Ukraine: the Order No. 1188, dated from September 24, 2020, of the Ministry of Education and Science of Ukraine ("History", Category "B").

Registration in the international databases: Centrum Otwartej Nauki (CeON) (Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Polska Akademia Nauk i Konferencja Rektorów Akademickich Szkół Polskich); ERIH PLUS; Google Scholar; Slavic Humanities Index (Canada); the Library of Science; the Central European Journal of Social Sciences and Humanities (Polska Akademia Nauk, Akademie Věd České Republiky, Magyar Tudományos Akadémia, Slovenská Akadémia Vied); Ulrich's Periodicals Directory (USA).

Address of the editorial office: 4, Mykhailo Hrushevskyi Street, office 500, Kyiv, 01001, Ukraine
Tel. +38 044 279 87 04, fax +38 044 279 63 62, e-mail:vsesvit_vid@ukr.net

The publication websites: https://mzu.history.org.ua/index.php/MZU
https://mzu44.webnode.com.ua

© Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2024
© The authors of the papers, 2024

ЗМІСТ

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА В КОНТЕКСТІ ДИНАМІЧНИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ЗМІН

***Алла Киридон*, *Сергій Троян*.** Деконструкція стабільності: вплив російсько-української війни на формування нової системи міжнародних відносин..... 10

Степан Віднянський. Російсько-українська війна та міжнародна спільнота: основні напрями, проблеми й деякі уроки західної підтримки України..... 25

Андрій Мартинов. Європейський скептицизм та антиамериканізм в євроатлантичному політичному процесі на початку XXI ст. 65

Ярослава Верменич. Тренди глобальної регіоналізації у конструюванні сучасного безпекового простору..... 89

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Оксана Іваненко. Відгомін Рісорджименто на теренах Південно-Західного краю упродовж 1860-х рр. у контексті розвитку міжнародних відносин у Європі.....109

Ігор Жалоба. Грецьке судноплавство на Чорному та Азовському морях рубежу 40-х — 50-х років XIX ст. (за матеріалами австрійських консульських донесень та австрійської преси) 126

Володимир Мосора. Опубліковані спогади очевидців подій як джерело до вивчення трудової мобілізації галицького населення до Німеччини у 1941–1944 рр. 150

Іван Боровець. Проблема кордону на Спіші та Ораві в чехословацько-польських відносинах 1945–1947 рр. 166

Наталія Городня. Ukrainian National Factor in George F. Kennan's Strategic Thinking on the USSR.....183

Андрій Грубінко. Інтереси зовнішньої політики Великої Британії у контексті формування міждержавного об'єднання AUKUS 208

Тетяна Катаргіна. Українська культурна спадщина за кордоном: проблеми дослідження та збереження 226

Aliesia Soloviova. Cooperation of EU and Ukrainian Youth Organizations During the 1990s (Based on the Documents of the EU Historical Archive) 252

ЖІНКИ В ІСТОРІЇ ДИПЛОМАТІЇ

Ірина Матяш. Перші жінки на відповідальній посаді в зовнішньополітичному відомстві в Україні й Польщі (Казимира Іллакович і Надія Суровцова).....271

Ольга Діброва. «Шукаючи стратегічну глибину для України». Із роздумів української дипломатки.....306

Андріана Біла. Особливості діяльності культурних амбасадорок, які творять позитивний імідж України у світі в умовах російсько-української війни.....320

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ, РЕЦЕНЗІЇ ТА НАУКОВА ІНФОРМАЦІЯ

Віталій Боримський. Польсько-український союз 1920 р. у сучасній українській історіографії.....337

Степан Віднянський, Олександр Кравчук. Знаний дослідник історії Центрально-Східної Європи. До 70-річчя чеського історика професора Яна Рихліка.....371

Іван Вовканич, Ігор Тодоров. Рецензія на книгу: Потєхін О., Клименко Ю. Геополітика проти безпеки: союзницьке стримування агресії в Європі XX — початку XXI ст. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2023. 552 с.....397

Ігор Ліхтей. Коли історія стає сенсом життя, а життя стає історією. Рецензія на книгу: Danilák M. Moja cesta dejinami. Výber z vedeckých prác Dr. h. c. prof. PhDr. Michala Daniláka, CSc. Ed. L'ubica Harbul'ová — Annamária Kónyová. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2023. 318 s.....404

Андрій Мартинов. До 70-річчя члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Андрія Івановича Кудряченка.....410

CONTENTS

THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN THE CONTEXT OF DYNAMIC GEOPOLITICAL CHANGES

Alla Kyrydon, Serhiy Troyan. Deconstructing Stability: the Impact of the Russian-Ukrainian War on the Formation of a New System of International Relations..... 10

Stepan Vidnyanskyj. The Russian-Ukrainian War and the International Community: Main Directions, Problems and Some Lessons of Western Support for Ukraine..... 25

Andriy Martynov. European Scepticism and Anti-Americanism in the Euro-Atlantic Political Process in the Early Twenty-first Century 65

Yaroslava Vermenych. Trends of Global Regionalization in the Construction of the Modern Security Space..... 89

ISSUES OF WORLD HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS

Oksana Ivanenko. Risorgimento's Echoes in the Southwestern Krai During the 1860s in the Context of International Relations in Europe 109

Ihor Zhaloba. Greek Shipping on the Black and Azov Seas at the Turn of the 40s — 50s of the Nineteenth Century (Based on the Materials of the Austrian Consular Reports and the Austrian Press) 126

Volodymyr Mosora. Published Eyewitness Memories as a Source for Studying the Labour Mobilization of the Galician Population to Germany in 1941–1944 150

Ivan Borovets. Border Problem on Spish and Orava in Czechoslovak-Polish Relations in 1945–1947 166

Nataliya Gorodnia. Ukrainian National Factor in George F. Kennan's Strategic Thinking on the USSR.....183

Andrii Hrubinko. The Interests of the UK Foreign Policy in the Context of the Formation of the AUKUS Interstate Association.....208

Tatiana Katargina. Ukrainian Cultural Heritage Abroad: Problems of Research and Preservation 226

Aliesia Soloviova. Cooperation of EU and Ukrainian Youth Organizations During the 1990s (Based on the Documents of the EU Historical Archive) 252

WOMEN IN THE HISTORY OF DIPLOMACY

Iryna Matiash. The First Women in Responsible Positions in the Ministries of Foreign Affairs of Poland and Ukraine (Kazimiera Iłłakowiczówna and Nadia Surowcowa) 271

Olga Dibrova. "Seeking Strategic Depth for Ukraine". Reflections of a Ukrainian diplomat 306

Andriana Bila. Peculiarities of the Activities of Women Cultural Ambassadors Who Create a Positive Image of Ukraine in the World in the Context of the Russian-Ukrainian War 320

HISTORIOGRAPHICAL STUDIES, REVIEWS AND SCHOLARLY INFORMATION

Vitalii Borymskyi. The Polish-Ukrainian Alliance of 1920 in Contemporary Ukrainian Historiography 337

Stepan Vidnyanskyj, Oleksandr Kravchuk. A Well-Known Researcher of the History of Central and Eastern Europe. For the 70th Anniversary of the Czech Historian Professor Jan Rychlík 371

Ivan Vovkanych, Ihor Todorov. A Review of the Book: Potiekhin O., Klymenko Yu. Geopolitics versus Security: Allied Deterrence of Aggression in Europe in the Twentieth and Early Twenty-First Centuries. Kyiv: Dukh i Litera, 2023. 552 p. 397

Ihor Likhtei. When History Becomes the Meaning of Life and Life Becomes History. A review of the book: Danilák M. My journey through history. A selection from the scientific works of Dr. h. c. prof. PhDr. Michal Danilák, CSc. Ed. L'ubica Harbul'ová — Annamária Kónyová. Prešov: Prešov University Publishing House, 2023. 318 p. 404

Andriy Martynov. For the 70th Anniversary of Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine Andriy Kudryachenko 410

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА В КОНТЕКСТІ ДИНАМІЧНИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ЗМІН

THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN THE CONTEXT OF DYNAMIC GEOPOLITICAL CHANGES

DOI: https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.010
УДК 94(477):327:343.337

Алла Киридон
д-р. іст. наук, проф.
директор ДНУ «Енциклопедичне видавництво»
01030, Україна, Київ, вул. Б. Хмельницького, 51 А
E-mail: akyrydon@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4375-5350

Сергій Троян
д-р. іст. наук, проф.
Національний авіаційний університет
03058, Україна, Київ, просп. Любомира Гузара, 1
E-mail: kattis@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3053-6530

ДЕКОНСТРУКЦІЯ СТАБІЛЬНОСТІ: ВПЛИВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ФОРМУВАННЯ НОВОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

24 лютого 2022 р. розпочалася повномасштабна російська агресія проти України. Вона стала продовженням російського гібридного наступу й остаточно засвідчила перехід до нової геополітичної реальності. У цьому сенсі російсько-українську війну 2014–2024 рр. слід вважати відкладеною великою європейською війною. Вона започаткувала перехід від постбіполярності до неопостбіполярної міжнародної системи. Російсько-українська війна стала найпотужнішим збройним конфліктом у Європі після закінчення Другої світової війни. Російська гібридна й

ISSN 2411-345X (Print), ISSN 2415-7198 (Online), *CC BY-NC-ND 4.0*

повномасштабна агресія викликала хвилю політико-дипломатичного, військового, соціально-економічного цунамі. Вона суттєво вплинула на трансформацію постбіполярного міжнародного порядку, що функціонував після закінчення «холодної війни» й розпаду Радянського Союзу та комуністичного блоку. Сьогодні неможливо точно визначити всі наслідки і зміни на міжнародній арені, до яких призведе сучасна російсько-українська війна. Проте її слід вважати переломним моментом для активізації кардинальних змін. По-перше, для сучасної неопостбіполярної системи відносин нестійкої рівноваги характерна орієнтація на трансформацію глобального міжнародного порядку в «постамериканський світ». По-друге, виникли й набирають сили інші осередки глобалізації, особливо КНР та ЄС, а також держави G 20 і БРІКС. По-третє, Російська Федерація в умовах гострого збройного конфлікту й посилення санкцій прагне створити антиамериканську / антизахідну коаліцію. По-четверте, трансформація сучасної системи міжнародних відносин відбувається в бік формування поліцентризму при збереженні «деконструкції стабільності», тобто посиленні конфліктогенного потенціалу на глобальному, регіональному, периферійному рівнях.

Ключові слова: *війна Росії проти України, міжнародні відносини, неопостбіполярність, трансформація, поліцентризм, конфліктогенність.*

Alla Kyrydon
Doctor of History, Professor
Director of the State Scientific Institution
"Encyclopedic Publishing House"
51-a, B. Khmelnytsky Street, Kyiv, 01030, Ukraine
E-mail: akyrydon@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4375-5350

Serhiy Troyan
Doctor of History, Professor
National Aviation University
1, Liubomyra Huzara Avenue, Kyiv, 03058, Ukraine
E-mail: kattis@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3053-6530

DECONSTRUCTING STABILITY: THE IMPACT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR ON THE FORMATION OF A NEW SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS

On February 24, 2022, a full-scale Russian aggression against Ukraine began. It became a continuation of the Russian hybrid offensive and finally

testified to the transition to a new geopolitical reality. In this sense, the Russian-Ukrainian war of 2014–2024 should be considered a postponed major European war. It initiated the transition from post-bipolarity to a neo-post-bipolar international system. The Russian-Ukrainian war became the most powerful armed conflict in Europe after the end of the Second World War. Russian hybrid and full-scale aggression caused a wave of political-diplomatic, military, socio-economic tsunami. It significantly influenced the transformation of the post-bipolar international order that functioned after the end of the Cold War and the collapse of the Soviet Union and the communist bloc. Today, it is impossible to accurately determine all the consequences and changes in the international arena that the modern Russian-Ukrainian war will lead to. However, it should be considered a turning point for the activation of radical changes. First, the modern neo-post-bipolar system of unstable equilibrium relations is characterized by an orientation towards the transformation of the global international order into a "post-American world". Secondly, other centers of globalization have emerged and are gaining strength, especially the People's Republic of China and the EU, as well as the G 20 and BRICS states. Thirdly, the Russian Federation seeks to create an anti-American/anti-Western coalition in the face of an acute armed conflict and increased sanctions. Fourthly, the transformation of the modern system of international relations takes place in the direction of the formation of polycentrism while preserving the "deconstruction of stability", that is, the strengthening of the conflict-causing potential at the global, regional, and peripheral levels.

Keywords: *Russia's war against Ukraine, international relations, neo-post-bipolarity, transformation, polycentrism, conflictogenicity.*

20 лютого 2014 р. Російська Федерація розпочала війну проти України, порушивши систему міжнародної безпеки у Європі, створюючи реальну загрозу поширення подальшої російської експансії на континент. Після Другої світової війни це перша велика континентальна війна на географічній мапі Європи. Реалії «гібридної» війни, продемонстрованої Росією з 2014 р., оприявнили кардинально інший характер сучасних війн — комбінацію диверсійно-підривних операцій, «проксі-війн», масштабного збройного конфлікту тощо. 24 лютого 2022 р. стало початком не тільки повномасштабної російсько-української війни, але й нової геополітичної реальності.

У цьому плані російсько-українську війну 2014–2024 рр. доречно розглядати як відкладену Велику європейську війну, що знаменує остаточний перехід до нової — неопостбіполярної — системи міжнародних відносин. Ця війна вже стала найбільшим і найруйнівнішим збройним

конфліктом у Європі після завершення Другої світової війни. Вона спричинила хвилю політико-дипломатичного, воєнного, суспільно-господарського цунамі, суттєвим чином вплинувши на реконфігурацію постбіполярного міжнародного світопорядку, що функціонував після завершення «холодної війни», зникнення біполярності та падіння комуністичного блоку. Зараз не можна достеменно точно окреслити зміни на міжнародній арені, до яких призведе сучасна російсько-українська війна, але її слід розглядати як поворотний момент у сенсі спричинення до таких трансформацій.

При цьому теоретики і практики у сфері міжнародних відносин звертають особливу увагу на конфронтацію й загострення взаємодій по лініях виникнення гібридної війни Росії проти України та її переростання у війну повномасштабну, а також протистояння між демократією і авторитаризмом в сучасному світі. Західноєвропейський дослідник Марсель Х. Ван Херпен аналізує «війни Путіна» проти Чечні, Грузії і України як прояв експансіоністської політики Російської Федерації і важливий фактор посилення нестабільності у Європі[1]. Польський професор-міжнародник Станіслав Белень прямо пише про наростання турбулентності в сучасному світі під впливом конфронтації між головними гравцями на арені світової політики[2]. Низка українських і американських науковців звертає увагу на виникнення «українського гібридного фронту»[3] й загрози його переростання в нову збройну світову війну[4]. У цих умовах значно зросло протистояння між демократією й авторитаризмом. Причому ризики й загрози для ліберально-демократичного поступу стали такими високими, що, наприклад, польський дипломат професор Роман Кужняр веде мову про «присмерк ліберальної демократії»[5].

Нове загострення ситуації відбулося під безпосереднім впливом початку повномасштабної російсько-української війни. Директор Українського наукового інституту Гарвардського університету професор Сергій Плохій не лише змістовно аналізує її витоки й причини, а також звертається до сенсів і глобальних змін, спричинених сучасною війною Росії проти України[6]. Науковці, зокрема, українські, польські, німецькі тощо визначають її як війну проти російського імперського, тобто глибоко експансіоністського Левіафана[7], у якій для перемоги проукраїнських сил Демократії і Свободи необхідна їх консолідація[8]. Насамперед йдеться про спільність погоджених дій України й міжнародного співтовариства[9] у контексті глобального виміру російсько-української війни XXI століття й комплексної реакції на неї різних держав і народів у плані створення дієвої коаліції для протидії російській збройній агресії.

У цьому плані пряма російська збройна агресія проти України стала новим викликом в умовах недієвості інституційних і правових механізмів

впливу на країну-агресора в особі ядерно-мілітарної російської держави. Водночас російсько-українська війна 2014–2024 рр. зі всією очевидністю загострила не тільки регіональні (європейські), але й глобальні міжнародні відносини. У такий спосіб вона безпосередньо спричинилася до турбулентності і трансформації всієї міжнародної системи доби постбіполярності. Мета наукової статті полягає в дослідженні впливу понад десятирічної російської агресії проти України на реконфігурацію неопостбіполярних міжнародних відносин.

У сучасних обставинах російська гібридна і збройна агресія проти України стала переломним моментом із погляду акторно-мережевих зв'язків на міжнародній арені: по-перше, експансія Російської Федерації спричинила зрив існуючих міжнародно-правових норм; по-друге, відбулося розширення НАТО і консолідація Євроспільноти на основі створення Європейського політичного співтовариства, до якого входять як члени ЄС, так і країни, які не належать до цього об'єднання; по-третє, Україна як головний об'єкт віроломної російської експансії отримала перспективу європейської та євроатлантичної інтеграції, ставши кандидатом у члени ЄС і подавши заявку на вступ у НАТО; по-четверте, війна показала неефективність міжнародних інституцій (зокрема ООН і ОБСЄ) і діючих інструментів регіональної та глобальної безпеки, а ініціатива ситуативно переходить до рук неформальних чи спеціально створених груп і об'єднань — G7, G20, AUKUS (безпековий союз Австралії, Великої Британії, США), QSD/QUAD (стратегічний діалог із питань безпеки в Індо-Тихоокеанському регіоні Австралії, Індії, Японії, США), I2U2 або West Asian QUAD чи QUAD 2.0 (платформа співробітництва Індії, Ізраїлю, Об'єднаних Арабських Еміратів, США у сферах економіки, транспорту, продовольства, охорони здоров'я, безпеки, космосу), урешті — UDCG Рамштайн — контактна група з питань оборони України. Іншими словами, сучасна російсько-українська війна — це «не тільки про перемогу Росії чи України, а про загальні контури світу»[10], тобто нову конфігурацію міжнародних відносин.

Системи міжнародних відносин формуються у процесі тривалого історичного розвитку, вони ніколи не виникають і не зникають одномоментно. Руйнування й занепад однієї міжнародної системи неминуче призводить до виникнення іншої. Цей процес досить тривалий і складний. Він пов'язаний із диференціацією сил, яка поступово «сповзає» від вищих ієрархічних рівнів системи до нижчих. На кожному новому циклі еволюції міжнародних систем зростала взаємозалежність держав та міцніли зв'язки між ними. Водночас також зростала сила впливу світових центрів, значущість структурних можливостей і обмежень, визначались якісно інші параметри функціонування системи.

Системний перехід від Ялтинсько-Потсдамської до постбіполярної системи міжнародних відносин був доволі неоднозначним і в цьому сенсі навіть характеризується терміном «незавершена деконструкція»[11]. Умови переходу до постбіполярності не давали чіткого уявлення про вірогідну політичну конфігурацію нової міжнародної системи. У цих умовах було складно й навіть марно орієнтуватися на розподіл силового міждержавного потенціалу. У новому комплексному контексті не проглядався єдиний системний ресурс, здатний визначати суб'єктну спроможність акторів на світовій арені так само практично автоматично, як це робила військова сила в попередні епохи. Це було пов'язано насамперед із браком ясності в питанні, навколо яких потужних міжнародних гравців і за якими принципами формуватимуться нові реляційні комплекси, що структуруватимуть нову глобальну систему міжнародних відносин.

Перевага західної спільноти у володінні матеріальними атрибутами сили ще не надавала їй статусу світового гегемона і не перетворювала глобальну систему на монополярну конструкцію. І те, й інше ще потрібно було вибудувати і зафіксувати у вигляді сталих структур. Імовірніше, так званий «момент монополярності»[12] полягав у тому, що Захід володів серйозними можливостями для конструювання таких структур, завдяки насамперед наявності дієвого, розгалуженого та інституціоналізованого кооперативного механізму. Ліберальний порядок всередині західної спільноти не тільки стабілізував її внутрішню організацію, але й виступав підґрунтям зусиль з обґрунтування та об'єктивації свого панівного становища у глобальній системі. Отже, конструювання, утвердження й закріплення власного домінування у глобальній системі стає первинною мотиваційною детермінантою для США та їхніх західноєвропейських союзників. Головним інструментом реалізації цих прагнень виступало поширення базових принципів ліберального порядку у глобальному масштабі[13].

Найчастіше для загального окреслення взаємопов'язаності та взаємозалежності процесів у сфері світової політики після падіння «залізної завіси» вживають два терміни: «постбіполярна міжнародна система» або міжнародні відносини «після завершення холодної війни». У першому випадку — «постбіполярна міжнародна система» — прагнуть підкреслити зникнення дуалізму на арені міжнародної політики після розвалу СРСР як наддержави. США залишилися єдиною наддержавою, хоча окремі елементи наддержавності властиві впливовим суб'єктам сучасних міжнародних відносин. Насамперед, йдеться про Китайську Народну Республіку, Російську Федерацію і Європейський Союз. Відомий американський дослідник-міжнародник С. Ґантінгтон у статті «Поодинока наддержава» (1999 р.)[14] навіть пропонував розцінювати міжнародну систему «після

холодної війни»[15] як комбіновану модель у форматі «одно-багатополюсного світу», у якому домінування США межує з поліцентричним конгломератом решти країн. Такий механізм функціонування сучасної міжнародної системи мав забезпечити її тривалу стабільність. Відповідно, еволюція постбіполярності мала відбуватися «м'яко» — без серйозних і загрозливих збройних конфліктів і великих війн між впливовими міжнародними акторами з метою здобуття переваги в теруро- чи/і талассократичному просторі.

У другому випадку — система міжнародних відносин «після завершення холодної війни» — ключовим для оцінки сучасного стану в міжнародних відносинах виступає акцентування уваги на зникненні вузлових розмежувальних ліній на арені світової політики: між соціалізмом і капіталізмом, між державним регулюванням і ринковою економікою, врешті між СРСР і США. Звідси, на думку президента Ради з міжнародних відносин США Р. Хааса, сучасний світ можна трактувати як «безполюсний», де влада розподілена між численними, але «відносно рівними» центрами[16]. З часом після закінчення епохи «холодної війни» з її блоковим протистоянням виокремилося щонайменше чотири таких конкурентних центри з огляду на політичні, економічні, мілітарні та ресурсні впливи — США, КНР, ЄС, Росія. Таке зростання ролі і значення інших впливових центрів сили на міжнародній арені об'єктивно вело до посилення протистояння між ними. Це потребувало вчасної актуалізації наявних міжнародних інструментів і міжнародно-правових механізмів регулювання відносин для уникнення силового геополітичного конфлікту, чого так і не було зроблено.

Неважко помітити, що обидва терміни — постбіполярна міжнародна система і міжнародні відносини «після завершення холодної війни» — мають спільні точки дотику. Це, зазвичай, дозволяє користуватися ними як синонімами і робить найпопулярнішими при виборі загального комплексного визначення для сучасної системи міжнародних відносин. Проте, як свого часу слушно зауважила українська дослідниця О. Шаповалова, природа та структура системи міжнародних відносин, що утворилась після розпаду біполярності, вже понад три десятиліття викликає серйозні наукові дебати. Невизначеність основних дистрибутивних якостей сучасної системи, неможливість унаслідок цього вписати її в будь-які типові моделі міжнародних систем, відсутність чіткої ієрархії акторів та, зрештою, наявність низки специфічних, у дечому унікальних тенденцій серйозно ускладнюють дослідження постбіполярної системи, вимагаючи якісно відмінних теоретичних і методологічних інструментів наукового аналізу[17]. Окрім того, з плином часу розширюється емпіричний матеріал для наукових пошуків, виступають на поверхню донедавна приховані

тенденції, які у багатьох випадках виходять за рамки сформованих аналітичних картин або навіть безпосередньо їх порушують[18]. Тому, на нашу думку, понад тридцятирічний період функціонування міжнародних відносин після глобальних системних трансформацій 1989–1991 років, падіння комунізму і руйнації СРСР не є однорідним. У ньому чітко прослідковується кілька базових етапів.

Перший етап — 1991–2005 рр. — у понятійно-термінологічному ключі доречно визначити як постбіполярний. Він характеризувався відходом від конфронтаційного двополюсного світу до створення консенсусної системної міжнародної моделі на основі співробітництва при збереженні впливу наддержави в особі США. Після розпаду СРСР і світової комуністичної системи відбулося включення цього простору до сучасних глобалізаційних процесів. Нового імпульсу розвитку набули регіональні інтеграційні процеси, зокрема і в Європі. У 2004 р. відбулося перше розширення НАТО і ЄС за рахунок держав колишнього східного блоку. Безпековий вимір кооперації і координації спільних дій характеризувався створенням глобальної антитерористичної коаліції за участі США і Росії після терористичної атаки 11 вересня 2001 р.

Другий етап — 2005–2014 рр. — зростання конфронтації, переходу до нової «холодної війни» і «піднесення інших». Він характеризувався переходом до кризового багатополюсного світу міжнародної політики на основі, по-перше, посилення ролі низки міжнародних акторів — Європейського Союзу, Китайської Народної Республіки, Російської Федерації; по-друге, зростання безпекових ризиків і викликів, пов'язаних зокрема з вибухом революційних подій Арабської весни у країнах Великого Близького Сходу в 2010–2013 рр. і їх різноплановими наслідками; потретє, ерозії існуючого міжнародно-правового порядку внаслідок імперської експансіоністської політики Росії, яка знайшла вираження у війнах проти Грузії (2008 рік) і України (з 2014 року)[19].

Третій етап — триває від 2014 року і може бути визначений як неопостбіполярний. Він відзначається подальшим зростанням конфліктогенності міжнародної системи, кризою систем глобальної і регіональної безпеки, хаотизацією міжнародних відносин, остаточним переходом до нової або другої «холодної війни», яку окремі дослідники навіть називають «світовою гібридною війною» (В. Горбулін, М. Станчев, Ю. Фельштинський)[20]. Важливим чинником зростання хаотизації та конфліктогенності в міжнародних відносинах на етапі неопостбіполярності виступає агресивна і експансіоністська політика Російської Федерації, що знайшло вираження у її війні проти України — спочатку гібридній (з 26 лютого 2014 року), а потім конвенційній повномасштабній (з 24 лютого 2022 року). Російсько-українська війна стала серйозним викликом і

загрозою для ліберально-демократичного світопорядку, який ще в першій декаді XXI століття розглядався як визначальний вектор сучасного суспільного розвитку.

Зазначимо, що в руслі різних парадигм міжнародних відносин було зроблено низку спроб побудувати концептуальну модель міжнародної системи, здатну враховувати як матеріальні, так і ідейні фактори. Найперспективнішою серед них видається конструктивістська модель Г. Соренсена, який у своїх публікаціях розкриває роль матеріальних, ідейних та інституційних факторів у трансформації світового порядку в постбіполярний період крізь призму їхнього впливу на природу державності та диференціацію держав за характером їхньої державності. На базі цих міркувань Г. Соренсен у своїй статті «Міжнародний порядок якого типу?» пропонує розглядати сучасну міжнародну систему як комбінацію з чотирьох аспектів — військово-політичного балансу сил між державами, архітектури міжнародних інститутів, сфери ідей та ідеологій та економічної сфери виробництва, фінансів і перерозподілу благ[21]. Однак, виділивши і розглянувши ці аспекти в самостійній якості, Г. Соренсен не виробив чіткої моделі їх синтезування в цілісне бачення. До того ж, він сприймає превалювання ліберального проєкту Заходу у глобальній системі як доконаний факт, хоча при цьому визнає, що для побудови стабільного світового порядку на основі принципів ліберальної демократії необхідно виконати низку непростих завдань і узгодити між собою матеріальні, ідейні та інституційні фактори[22].

Гібридна агресія Російської Федерації проти України (з 20 лютого 2014 р.), а надалі її переростання в широкомасштабну війну (з 24 лютого 2022 р.) фактично стали початком серйозної трансформації постбіполярної системи міжнародних відносин, яка склалася в основних рисах після падіння СРСР і світової системи соціалізму (1991 р.). Росія одноосібно поставила під загрозу не лише суверенітет і територіальну цілісність України, але й почала демонтаж усієї міжнародно-правової конструкції сучасного світового порядку. Її агресивні кроки викликали відповідну реакцію опору не лише української держави й суспільства, але спричинили санкційний тиск із боку демократичної частини світового співтовариства. Свідченням цього стали запроваджені з 2014 р. (а особливо від кінця лютого 2022 р.) індивідуальні та секторальні санкції проти Росії, російських компаній, юридичних і фізичних осіб та підтримка Генеральною Асамблеєю ООН 14-ти резолюцій (ухвалених упродовж 2014–2023 рр.) щодо відновлення повної територіальної цілісності та суверенітету України в міжнародно визнаних кордонах 1991 р.[23]

Вся історична еволюція міжнародних відносин наочно ілюструє факт трансформуючої сили потужних збройних конфліктів, які неминуче

сприяють формуванню нової міжнародної системи і її безпекового виміру. При цьому умови миру й вектори розвитку нового світопорядку диктують держави-переможці. Російсько-українська війна має всі шанси увійти в історію як вагомий чинник трансформації сучасного світового порядку. Вона стала найруйнівнішим конфліктом у Європі після закінчення Другої світової війни. Професор Гі-Вук Шин відзначає, що вторгнення Росії в Україну викликало «геополітичну бурю, яка провокує сейсмічні зрушення в міжнародному порядку». Зараз важко передбачити усі аспекти впливу цієї війни на зміни в міжнародно-правовому порядку. Проте з великою долею вірогідності «російсько-українська війна стане важливим поворотним моментом, як холодна війна почалася в 1945 році, а ера глобалізації почалася з розпадом Радянського Союзу в 1991 році»[24].

У сучасних неопостбіполярних відносинах хиткої рівноваги очевидна спрямованість до перетворення світового міжнародного порядку на «постамериканський світ» (за визначенням американського політолога Ф. Закарії). У однойменній праці він звернув увагу на критичну динаміку відносин між старими й новими акторами глобального рівня[25]. У такому контексті питання про можливу реакцію інших держав на скорочення або можливий принциповий перегляд ролі та впливу США на міжнародній арені залишається відкритим. Це означає не що інше, як відносну нестійкість і подальші зрушення в переструктуруванні всієї сучасної системи міжнародних відносин під впливом трансформаційної еволюції і змін у світі «постміжнародної політики» (за Дж. Розенау)[26].

Наслідком цього на сучасному етапі еволюції міжнародних відносин «після холодної війни» стала так звана «друга холодна війна». Цей термін використовують із 2010-х років для означення політичного, економічного, військового та іншого протистояння між Європейським Союзом і США, з одного боку, та Російською Федерацією, з іншого. На думку академіка РАН Ю. Рижова, принциповою відмінністю сучасної «холодної війни» є те, що вона ведеться в умовах війн нового характеру — гібридних. У серпні 2015 р. він зазначив, що російська влада, розпочавши агресію проти України, ввела Росію в історичну та стратегічну пастку, а «друга холодна війна» наближається до свого апогею[27]. На завершення першої чверті XXI століття «сезон змагань» між Заходом та Росією за впливи, зокрема у Східній Європі та на Близькому Сході, знову відкритий.

Відкритим залишається й питання подальшої еволюції всієї системи міжнародних відносин у неопостбіполярному світі та тенденцій її перетворення з конфронтаційної у систему співробітництва. Російсько-українська війна в цьому плані має характер «опосередкованої війни між Росією та НАТО»[28] із глобальними наслідками, що прискорюють реконфігурацію всього міжнародного порядку. Актуальним вважаємо перспек-

тивний підхід французького політолога Б. Бадьє до розуміння майбутнього світового порядку[29]. Зокрема, йдеться про те, що «силова гра» на кшталт російсько-української війни є безперспективною і руйнівною, в тому числі й для Росії, потуга якої неухильно згасає[30]. Сучасний міжнародний порядок більше не може регулюватися невеликим клубом потужних світових гравців, які виключають слабших, ігнорують їхні вимоги й вимоги справедливості та дотримання норм міжнародного права.

Загалом постбіполярні міжнародні відносини упродовж понад трьох десятиліть еволюції проходять шлях від монополярної конфігурації до поступового оформлення мультиполярності неопостбіполярного типу. Водночас сучасна міжнародна система містила потужні передумови як для геополітичної поляризації, так і для переходу до більш збалансованих механізмів глобального управління. Проте в часових рамках завершення першої чверті XXI століття увиразнюється факт очевидних змін у тенденціях трансформації системи неопостбіполярних міжнародних відносин у зв'язку зі зростанням конфліктогенності, особливо під впливом деструктивного впливу російсько-української війни 2014–2024 рр. Це знайшло своє вираження в перебігу міжнародних процесів у ході трансформації сучасних міжнародних відносин. Вони пройшли шлях від постбіполярних відносин консенсусного і кооперaційного характеру «після завершення холодної війни» (1991–2005 рр.) до дедалі більш конфліктогенних відносин із поверненням до нової холодної війни (2006–2014 рр.), а надалі до неопостбіполярних відносин в умовах зростання хаотизації на міжнародній арені, зокрема під визначальним впливом російської агресії проти України, особливо після вступу її у фазу повномасштабної війни з 24 лютого 2022 р. Російсько-українська війна розкрила всю недієвість, фантомність і забюрократизованість нинішньої міжнародної системи й сучасного міжнародно-правового порядку.

У сучасних умовах «присмерку ліберальної демократії» у протистоянні з авторитарними й диктаторськими режимами, криз і воєн неопостбіполярної доби це означає не що інше, як відносну нестійкість і подальші зрушення в реструктуризації всієї системи міжнародних відносин. Така тенденція має перспективи і з погляду історичного досвіду, який вказує не лише на обов'язкову множинність реальних суб'єктів політики й альтернативність світового політичного процесу, але й на короткочасність відвертої домінації. За результатами аналізу І. Валлерстайна, спроможність держави-гегемона безперешкодно нав'язувати свою волю іншим великим державам обмежується 25-50 роками[31]. Сьогодні виникають і поступово набирають сили інші глобалізаційні центри, зокрема КНР, ЄС, низка держав так званого глобального Півдня, а Росія в умовах гострого збройного конфлікту й санкцій прагне створити анти-

американську / антизахідну коаліцію. Усе це дозволяє передбачати, що у стратегічній перспективі (15–20 років) трансформація сучасної системи міжнародних відносин відбуватиметься у бік формування поліцентризму при збереженні конфліктогенного потенціалу на глобальному, регіональних і периферійних її рівнях. Це буде поєднуватися з прагненням окремих потужних гравців-суб'єктів міжнародної системи до домінації при можливому занепаді чи зниженні геополітичної та геоекономічної ваги інших міжнародних акторів.

---

[1] Marcel H. Van Herpen. Putin's Wars: The Rise of Russia's New Imperialism. Lanham: Rowman & Littlefield, 2014. 296 p.

[2] Bieleń S. Turbulence in the Post-Cold War Era. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2021. 237 p.

[3] Світова гібридна війна: український фронт: монографія. За заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.

[4] Felshtinsky Y., Stanczew M. Blowing Up Ukraine: The Return of Russian Terror and the Threat of World War III. London: Gibson Square, 2022. 304 p.

[5] Kuźniar R. Zmierzch liberalnego porządku międzynarodowego 2011–2021. Warszawa: Wyd. Naukowe SCHOLAR, 2022. 326 s.

[6] Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії. Київ: КСД, 2023. 400 с.

[7] Киридон А.М., Троян С.С. Українська пастка для російського Левіафана. Київ: Ніка-Центр, 2023. 400 с.; Російська імперська державність: сучасні міжнародні виміри: аналітичний альманах. Ч. І. За заг. ред. д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України А.І. Кудряченка. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023. 332 с.

[8] Bartosiak J., Zychowicz P. Wojna o Ukrainę. Wojna o świat. Poznań: Rebis, 2023. 312 s.; Bruszewski M., Kozubel M., Szopa M.. Wojna rosyjsko-ukraińska. Pierwsza faza. Warszawa: Bellona, 2023. 323 s.; Małkiewicz A., Szymaniec P. Wojna nowego wieku? Agresja Rosji przeciw Ukrainie 2022–2023. Tarnowskie Góry: Inforteditions, 2023. 540 s.; Wojczal K. To jest nasza wojna. Ukraina i Polska na wspólnym froncie. Warszawa: Prześwity, 2023. 421 s.; Przebinda G. Ostatnia wojna Putina. Rozprawa filologa z Rosją. Kraków: Znak, 2023. 725 s.; Rüdiger von Fritsch. Putins Krieg und die Folgen. Berlin: Aufbau Verlage, 2022. 160 s.

[9] Віднянський С., Мартинов А. Війна Росії проти України та міжнародне співтовариство. Київ: Парлам. вид-во, 2023. 336 с.

[10] Грицак Я. Війни модерної доби та російсько-українська війна. URL: https://zbruc.eu/node/111693

[11] Шаповалова О. І. Системний перехід від Ялтинсько-Потсдамської до постбіполярної системи міжнародних відносин: незавершена деконструкція. *Науковий вісник Дипломатичної академії України при МЗС України*. Київ: ДАУ, 2014. Вип. 20. С. 94–107.

[12] Krauthammer Ch. The Unipolar Moment. *Foreign Affairs*. 1991. Vol. 70. No. 1. P. 23–33.

[13] Ikenberry J. The restructuring of the international system after the Cold War. M. P. Leffler, O. A. Westad (eds.). The Cambridge history of the Cold War. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. P. 536.

[14] Huntington S. P. The Lonely Superpower. *Foreign Affairs*. 1999. Vol. 78. No. 2. Pp. 35–49.

[15] Kuźniar R. Pozimowojenne dwudziestolecie: 1989 — 2010. Stosunki międzynarodowe na przełomie XX i XXI wieku. Warszawa: Wyd. Naukowe SCHOLAR, 2011. 536 s.; Trojan S. Świat po zimnej wojnie: zasady ewolucji współczesnego porządku międzynarodowego. *Ład światowy w perspektywie relacji transatlantyckich*. Redakcja naukowa Wojciech Gizicki. Lublin: Instytut Sądecko-Lubelski, 2014. S. 37–46.

[16] Haass R. N. The Age of Nonpolarity. What Will Follo U.S. Dominance. *Foreign Affairs*. May/June 2008. Vol. 87. No. 3. Pp. 44–56.

[17] Troyan S., Kyrydon A. International relations as a system and a discipline: From the westphalian to the post-westphalian world order. *Studia i Analizy Nauk Polityce*. 2021. No 1. Pp. 107–121.

[18] Shapovalova O. I. The structural parameters of the post-bipolar system of international relations. *Actual problems of international relations*. Release 119 (part I). Kyiv: KNU, 2014. P. 34.

[19] Киридон А.М., Троян С.С. Російсько-грузинський конфлікт серпня 2008 року: історико-політологічний аналіз. Рівне-Київ: КиМУ; РІС КСУ, 2009. 80 с.; Киридон А.М., Троян С.С. Українська пастка для російського Левіафана. Київ: Ніка-Центр, 2023. 400 с.

[20] Світова гібридна війна: український фронт: монографія. За заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.; Felshtinsky Y., Stanczew M. Blowing Up Ukraine: The Return of Russian Terror and the Threat of World War III. London: Gibson Square, 2022. 304 p.; Felshtinsky Y., Stanczew M. Trzecia wojna światowa. Bitwa o Ukrainię. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS, 2015. 460 s.

[21] Sørensen G. What Kind of World Order?: The International System in the New Millennium. *Cooperation and Conflict*. 2006. Vol. 41. No. 4. Pp. 343–363.

[22] Ibid. P. 359.

[23] Sullivan J., Bowman B. UN general assembly votes 141-7 for Russian forces to withdraw from Ukraine. URL: https://www.fdd.org/analysis/2023/02/24/unga-votes-141-7-russian-forces-withdraw-from-ukraine/

[24] Gi-Wook Shin. In the Wake of Russia's Invasion of Ukraine, Korea Should Join Its Peers in Defending the Liberal International Order. URL: https://fsi.stanford.edu/news/wake-russia%E2%80%99s-invasion-ukraine-korea-should-join-its-peers-defending-liberal-international

[25] Zakaria F. The Post-American World and the Rise of the Rest. New York–London, 2008. 292 p.

[26] Rosenau J. Turbulence in World Politics. A Theory of Change and Continuity. Princeton: Princeton University Press, 1990. 480 p.

[27] Troyan S., Kyrydon A. Conceptual Fundamentals of Post-Westphalian International Relations. *Roczniki Nauk Społecznych*. Vol. 12 (48). No. 4. 2020. P. 81.

[28] Zięba R. Implikacje polityki rozszerzania NATO. *Rocznik Integracji Europejskiej*. 2023. No. 17. S. 119.

[29] Badie B. New Perspectives on the International Order. No Longer Alone in This World. London: Palgrave Maximilian, 2019. 156 p.

[30] Świder K. System międzynarodowy i jego perspektywy w kontekście wojny rosyjsko-ukraińskiej. *Sprawy Międzynarodowe.* 2023. No. 76 (1). S. 46.

[31] Валлерстайн И. Три отдельных случая гегемонии в истории капиталистической мир-экономики. *Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций.* Вып. 1. Харьков: Константа, 2003. С. 160–169.

REFERENCES

1. Badie, B. (2019). *New Perspectives on the International Order. No Longer Alone in This World*. London: Palgrave Maximilian [in English].

2. Bartosiak, J. & Zychowicz, P. (2023). *Wojna o Ukrainę. Wojna o świat*. Poznań: Rebis [in Polish].

3. Bieleń, S. (2021). *Turbulence in the Post-Cold War Era*. Warszawa: Publishing house of the University of Warsaw [in English].

4. Bruszewski, M., Kozubel, M. & Szopa, M. (2023). *Wojna rosyjsko-ukraińska. Pierwsza faza*. Warszawa: Bellona [in Polish].

5. Felshtinsky, Y. & Stanczew, M. (2022). *Blowing Up Ukraine: The Return of Russian Terror and the Threat of World War III*. London: Gibson Square [in English].

6. Felshtinsky, Y. & Stanczew, M. (2015). *Trzecia wojna światowa. Bitwa o Ukrainię*. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS [in Polish].

7. Gi-Wook Shin. (2022). *In the Wake of Russia's Invasion of Ukraine, Korea Should Join Its Peers in Defending the Liberal International Order*. https://fsi.stanford.edu/news/wake-russia%E2%80%99s-invasion-ukraine-korea-should-join-its-peers-defending-liberal-international [in English].

8. Gorbulin, V. P. (Ed.) (2017). *Svitova gibrydna viyna: ukrainskyy front*. Kyiv: NISD [in Ukrainian].

9. Haass, R. N. (2008). The Age of Nonpolarity. What Will Follo U.S. Dominance. *Foreign Affairs*, May/June, 87, 3, 44–56 [in English].

10. Hrytsak, Ya. (2022). *Viyny modernoyi doby ta rosiys'ko-ukrayins'ka viyna* https://zbruc.eu/node/111693 [in Ukrainian].

11. Huntington, S. P. (1999). The Lonely Superpower. *Foreign Affairs*, 78, 2, 35–49 [in English].

12. Ikenberry, J. (2010). The restructuring of the international system after the Cold War. M. P. Leffler, O. A. Westad (Eds.). *The Cambridge history of the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press [in English].

13. Krauthammer, Ch. (1991). The Unipolar Moment. *Foreign Affairs*, 70, 1, 23–33 [in English].

14. Kudriachenko, A.I. (Ed.) (2023). *Rosiys'ka impers'ka derzavnist': suchasni miznarodni vymiry: analitychnyy al'manah.* Ch. 1. Kyiv [in Ukrainian].

15. Kuźniar, R. (2011). *Pozimowojenne dwudziestolecie: 1989–2010. Stosunki międzynarodowe na przełomie XX i XXI wieku*. Warszawa: SCHOLAR [in Polish].

16. Kuźniar, R. (2022). *Zmierzch liberalnego porządku międzynarodowego 2011–2021*. Warszawa: SCHOLAR [in Polish].

17. Kyrydon, A. M. & Troyan, S. S. (2009). *Rosiysko-gruzynskiy konflikt serpnia 2008 roku: istoryko-politologichnyy analiz*. Kyiv–Rivne: RIS KSU [in Ukrainian].

18. Kyrydon, A.M & Troyan, S. S. (2023). *Ukrainska pastka dlia rosiyskogo Leviafana*. Kyiv: Nika-Centr [in Ukrainian].

19. Małkiewicz, A. & Szymaniec, P. (2023). *Wojna nowego wieku? Agresja Rosji przeciw Ukrainie 2022–2023*. Tarnowskie Góry: Inforteditions [in Polish].

20. Marcel H. Van Herpen (2014). *Putin's Wars: The Rise of Russia's New Imperialism*. Lanham: Rowman & Littlefield [in English].

21. Plokhiy, S. (2023). *Rosiys'ko-ukrayins'ka viyna: povernennya istoriyi*. Kyiv: KSD [in Ukrainian].

22. Przebinda, G. (2023). *Ostatnia wojna Putina. Rozprawa filologa z Rosją*. Kraków: Znak [in Polish].

23. Rosenau, J. (1990). *Turbulence in World Politics. A Theory of Change and Continuity*. Princeton: Princeton University Press [in English].

24. Rüdiger von Fritsch (2022). *Putins Krieg und die Folgen*. Berlin: Aufbau Verlage [in German].

25. Shapovalova, O. I. (2014). Systemnyy perekhid vid Yaltyns'ko-Potsdams'koyi do postbipolyarnoyi systemy mizhnarodnykh vidnosyn: nezavershena dekonstruktsiya. *Naukovyy visnyk Dyplomatychnoyi akademiyi Ukrayiny pry MZS Ukrayiny*, 20, 94–107 [in Ukrainian].

26. Shapovalova, O. I. (2014). The structural parameters of the post-bipolar system of international relations. *Actual problems of international relations*, 119, I, 34–51 [in English].

27. Sørensen, G. (2006). What Kind of World Order?: The International System in the New Millennium. *Cooperation and Conflict*, 41, 4, 343–363 [in English].

28. Sullivan, J. & Bowman, B. (2023). *UN general assembly votes 141-7 for Russian forces to withdraw from Ukraine*. https://www.fdd.org/analysis/2023/02/24/unga-votes-141-7-russian-forces-withdraw-from-ukraine/ [in English].

29. Świder, K. (2023). System międzynarodowy i jego perspektywy w kontekście wojny rosyjsko-ukraińskiej. *Sprawy Międzynarodowe*, 76 (1), 45–76 [in Polish].

30. Trojan, S. (2014). Świat po zimnej wojnie: zasady ewolucji współczesnego porządku międzynarodowego. *Ład światowy w perspektywie relacji transatlantyckich*. Redakcja naukowa Wojciech Gizicki. Lublin: Instytut Sądecko-Lubelski, [in Polish].

31. Troyan, S. & Kyrydon, A. (2020). Conceptual Fundamentals of Post-Westphalian International Relations. *Roczniki Nauk Społecznych*, 12 (48), 4, 69–85 [in English].

32. Troyan, S. & Kyrydon, A. (2021). International relations as a system and a discipline: From the westphalian to the post-westphalian world order. *Studia i Analizy Nauk Polityce*, 1, 107–121 [in English].

33. Vallerstayn, I. (2003). Tri otdelnykh sluchaya gegemonii v istorii kapitalisticheskoy mir-ekonomiki. *Oykumena. Almanakh sravnitelnykh issledovaniy politicheskikh institutov, sotsialno-ekonomicheskikh sistem i tsivilizatsiy,* 1, 160–169 [in Russian].

34. Vidnyanskyj, S. & Martynov, A. (2023). *Viyna Rosiyi proty Ukrayiny ta mizhnarodne spivtovarystvo*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

35. Wojczal, K. (2023). *To jest nasza wojna. Ukraina i Polska na wspólnym froncie*. Warszawa: Prześwity [in Polish].

36. Zakaria, F. (2008). *The Post-American World and the Rise of the Rest*. New York-London: W.W. Norton & Company [in English].

37. Zięba, R. (2023). Implikacje polityki rozszerzania NATO. *Rocznik Integracji Europejskiej*, 17, 113–126 [in Polish].

Received: 17.04.2024. Approved: 27.06.2024. Published: 28.10.2024.

DOI: https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.025
УДК 355.48(477:470+571)“2014/2024”

Степан Віднянський
д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
зав. від. історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: stepanvid@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8825-7024
Researcher ID Web of Science: AAR-5803-2021

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА ТА МІЖНАРОДНА СПІЛЬНОТА: ОСНОВНІ НАПРЯМИ, ПРОБЛЕМИ Й ДЕЯКІ УРОКИ ЗАХІДНОЇ ПІДТРИМКИ УКРАЇНИ

Незважаючи на героїчний опір українців, зокрема Збройних сил України, під час нинішньої російсько-української війни, без дієвої допомоги, насамперед військової, західного демократичного світу Україна навряд чи витримала би понад дворічну широкомасштабну збройну навалу російського агресора та зможе зберегти національну державність і українську націю від геноциду і знищення в разі затяжної війни на виснаження. На таку війну Україна потребуватиме щонайменше 150 млрд дол. на рік, які теж можуть надати їй лише західні партнери. А за оцінками Світового банку, упродовж наступних 10 років для відбудови зруйнованої війною інфраструктури України необхідно буде близько 500 млрд дол., що перевищує український ВВП, тож без інвестицій, фінансової допомоги наших партнерів знайти ці ресурси у країні теж не вдасться. Мета статті: Систематизувати наявний у доступних/відкритих джерелах величезний масив інформації про центральну, доленосну подію сучасних міжнародних відносин — війну Росії проти України та ставлення до неї міжнародної спільноти, зокрема висвітлити основні напрями, проблеми та деякі попередні уроки західної підтримки України у її спротиві російській агресії, які вже можна окреслити на третьому році широкомасштабної війни. Висновки: Неспровокована і брутальна масштабна збройна атака Росії на Україну в лютому 2022 р. не залишила вибору державам західної демократії, які були вимушені визнати цю агресію нападом на європейські та євроатлантичні демократичні цінності, на основоположні принципи, на яких

будується Організація Об'єднаних Націй. Це стало проявом чергового етапу глобальної гібридної війни Росії проти Заходу. Безпрецедентна міжнародна підтримка України та потужний тиск на країну-агресора — Росію проявляється в активній політичній, фінансовій, воєнній, гуманітарній допомозі Україні держав-членів ЄС і НАТО та інших країн світу. Загалом, понад 50 держав світу надають таку допомогу Україні під час війни. А проте наші західні партнери поки що не мають спільного стратегічного плану щодо російсько-української війни, її переможного завершення і на третьому році війни все частіше розмірковують про різні варіанти мирних переговорів з агресором, тому Україна мусить розробити свою гранд-стратегію, яка має виходити з того, що війна і мир співіснують, і Росія становить довготривалу загрозу для неї та всього демократичного світу.

Ключові слова: *російсько-українська війна, міжнародне співтовариство, Україна, Росія, Європейський Союз, НАТО, всебічна допомога, проблеми й уроки західної підтримки України у війні.*

Stepan Vidnyanskyj
Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Head of the Department of the History of International
Relations and Foreign Policy of Ukraine
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: stepanvid@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8825-7024
ResearcherID Web of Science: AAR-5803-2021

THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR AND THE INTERNATIONAL COMMUNITY: MAIN DIRECTIONS, PROBLEMS AND SOME LESSONS OF WESTERN SUPPORT FOR UKRAINE

Despite the heroic resistance of Ukrainians, in particular the Armed Forces of Ukraine, during the current Russian-Ukrainian war, without effective assistance, especially military, from the Western democratic world, Ukraine would hardly have withstood the Russian aggressor's more than two-year-long large-scale armed invasion and would have been able to preserve national statehood and the Ukrainian nation from genocide and destruction in

the event of a protracted war of attrition. For such a war, Ukraine will need at least $150 billion a year, which can only be provided by its Western partners. And the World Bank estimates that over the next 10 years, about $500 billion will be needed to rebuild Ukraine's war-torn infrastructure, which is more than Ukraine's GDP, so without investment and financial assistance from our partners, we will not be able to find these resources in the country either. The purpose of the article is to systematise the huge amount of information available in accessible/open sources about the central, fateful event of modern international relations — Russia's war against Ukraine and the international community's attitude to it, in particular, to highlight the main directions, problems and some preliminary lessons of Western support for Ukraine in its resistance to Russian aggression, which can already be outlined in the third year of the large-scale war. Russia's unprovoked and brutal large-scale armed attack on Ukraine in February 2022 left no choice but to recognise this aggression as an attack on European and Euro-Atlantic democratic values and the fundamental principles on which the United Nations is built. This was a manifestation of the next stage of Russia's global hybrid war against the West. Unprecedented international support for Ukraine and powerful pressure on the aggressor country — Russia — is manifested in active political, financial, military, and humanitarian assistance to Ukraine from EU and NATO member states and other countries. In total, more than 50 countries provide such assistance to Ukraine during the war. However, our Western partners do not yet have a common strategic plan for the Russian-Ukrainian war and its victorious conclusion, and in the third year of the war, they are increasingly talking about different options for peace talks with the aggressor, so Ukraine must develop its own grand strategy, which should be based on the fact that war and peace coexist and that Russia poses a long-term threat to it and the entire democratic world.

Keywords: *Russian-Ukrainian war, international community, Ukraine, Russia, European Union, NATO, comprehensive assistance, problems and lessons of Western support for Ukraine in the war.*

Перший президент Чеченської Республіки Ічкерія Джохар Дудаєв ще в 1995 р. говорив про широкі агресивні плани Росії, зокрема, він передбачив другу чеченську війну, напад на Грузію, Україну — «в Криму ще буде бійня, Україна ще зіткнеться з Росією» — і єдиний шлях побороти імперію зла бачив у об'єднанні всього цивілізованого світу проти московської орди[1]. Американський політолог українського походження Олександр Мотиль у 1999 р. у своєму дослідженні «Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження» також передбачив спробу Росії відродити імперію,

її повернення до авторитаризму й початок воєн за територіальне відновлення СРСР[2].

Дійсно, розпад СРСР травмував російську колективну свідомість, яка з 1991 р. жила у стані палкого бажання взяти реванш та відродити імперську ідею, а військово-політичний клас мріяв повернути землі, зокрема ті, які Росія захопила ще до появи СРСР. Спочатку були заява Державної Думи РФ про російській статус міста Севастополя, агресивні дії Росії проти Молдови у Придністров'ї та її злочинні війни в Чечні у 1990–2000-х рр., війна проти Грузії у 2008 р., які засвідчили незмінність імперських амбіцій РФ. Утім, тоді реагування світового співтовариства на ці злочинні дії Росії було не зовсім адекватним і часто запізнілим, зокрема, воно не консолідувалось навколо захисту Грузії. Ця байдужість Заходу заохотила Росію до агресивних дій, а повернення Путіна на третій президентський термін у РФ у 2012 р. зафіксувало незворотність курсу на закручення гайок та підготовку до великої війни. А рішучий геополітичний розворот України до Європи за результатом Революції Гідності стимулював путінський режим до агресії проти України. Нічим не спровокована й несподівана для багатьох війна Росії проти «братнього народу» України, яка розпочалася навесні 2014 р. захопленням Автономної республіки Крим та проголошенням так званих «ДНР–ЛНР», стала першою великою війною в умовах багатополярного світу, що зруйнувала існуючу з часів завершення Другої світової війни міжнародну систему безпеки.

Позиція світового співтовариства тоді, у 2014 р., на превеликий жаль, була неоднозначною. Путін сподівався на своїх прихильників у Європейському Союзі, де його підтримували Австрія, Болгарія, Греція, Кіпр, Угорщина, Словаччина. Кремль вдало грав на протиріччях між країнами Євросоюзу. Франція дуже складно відмовлялася від контракту на продаж РФ військових кораблів «Містраль». Німеччина добудовувала газопроводи «Північний потік» в обхід території України, допомагаючи в такий спосіб Кремлю тиснути на Україну і зміцнювати енергетичну залежність Європи від РФ. Неоднозначною була позиція США. Президент Б. Обама (2008–2016) розраховував на «перезавантаження» американо-російських відносин, але фактично Вашингтон займався тоді замиренням путінського режиму. Кремль сподівався поторгуватися з наступним американським президентом Д. Трампом (2016–2020) за Україну в межах «великої угоди». Утім Трамп виявився неготовим до капітуляції перед Путіним. Саме за його президентства США вдарили по російських військах у Сирії та надали України протитанкові системи «Джавелін». Однак Кремлі все ще сподівалися на «дотиснення» США. Корективи в ці плани внесла пандемія коронавірусу. У 2020 р. Кремль анулював три президентські терміни Путіна, провівши фейковий референдум про зміни конституції і

надавши йому право залишатися при владі до 2036 року. Крім того, у Кремлі плекали надію, що зміна влади в Україні в 2019 р. дасть можливість примусити Україну повернутися у сферу впливу РФ. А проте у грудні 2019 р. під час саміту в Парижі в рамках нормандського формату Путін не зміг переконати новообраного президента України В. Зеленського реалізувати Мінські угоди у трактуванні Росії. У червні 2021 р. цю ідею Путін відстоював у Женеві під час зустрічі з президентом США Дж. Байденом, але теж безрезультатно.

Відтоді американська розвідка постійно прогнозувала неминучість російської масштабної агресії проти України. У бажанні зруйнувати світовий порядок та європейську систему безпеки Кремль знайшов союзника в Китаї. Пекін був готовий використати РФ як таран для руйнації європейської системи міжнародних відносин, тестуючи на Україні можливість захоплення Тайваню. А у грудні 2021 р., в умовах накопичення російських військ у кордонів України, з'явився т. зв. «ультиматум Путіна» — вимоги Росії до США і НАТО щодо надання їй «гарантій безпеки», який передбачав, окрім усього іншого, різке скорочення військового потенціалу України, розірвання нею усіх зв'язків із НАТО, недопущення вступу України і Грузії до Альянсу та виведення його військ і відмову від здійснення будь-якої військової діяльності на території України, Східної Європи, Закавказзя й Центральної Азії[3]. Ці ультимативні умови були відхилені США й НАТО і неприйнятними для України. А наближення президентських виборів 2024 р. у РФ мотивувало Путіна до проведення «маленької переможної війни» на кшталт анексії Криму, аби на ура-патріотизмі впевнено переобратися.

Початковий розрахунок російського агресора був зорієнтований на швидку перемогу над Україною, а також на те, що агресивні дії Кремля не наштовхнуться на колективну реакцію західних демократій. Проте неспровокована і брутальна масштабна збройна атака Росії на Україну не залишила вибору державам західної демократії, які були вимушені визнати цю агресію нападом на європейські та євроатлантичні демократичні цінності, на основоположні принципи, на яких будується Організація Об'єднаних Націй. Це стало виявом чергового етапу глобальної гібридної війни Росії проти Заходу. Причому йдеться не стільки про конфлікт між цивілізаціями (показово, що російська пропаганда спекулятивно й маніпулятивно нав'язує тезу про міжцивілізаційне протистояння між Заходом і Росією, Заходом та ісламськими країнами тощо, ініціаторами якого є, мовляв, саме західні країни), скільки про протистояння між автократично-тоталітарними режимами й демократичними державами.

Отже, 24 лютого 2022 р. путінська РФ масштабувала збройну агресію проти України. Як відомо, США і Європейський Союз відводили Україні

декілька днів або тижнів на можливість опору збройній агресії. Однак картини брутальних ударів Росії по цивільним, звірства російських окупаційних військ у Бучі, Ірпені й Гостомелі, трагедії Маріуполя й Херсона, смерті дітей, а головне — героїчний опір українців російській агресії — змінили громадську думку на Заході. Правлячі кола цих держав були вимушені реагувати на суспільні настрої та надати допомогу Україні. Дієва міжнародна коаліція на підтримку України де-факто сформувалася після перших успіхів Збройних Сил України на фронті, які стали реальністю до кінця березня 2022 р., а також — продемонстрованої українцями суспільної консолідації та налаштованості на перемогу в цьому нерівному за можливостями й ресурсами цивілізаційному двобої. Сьогодні вже можна впевнено констатувати, що вперше в європейській і національній історії протистояння нової української демократії та євразійської московської автократії інспірувало утворення ефективної міжнародної коаліції підтримки України[4]. Як наслідок, було значною мірою нівельовано військово-технічні асиметричні переваги на російську користь. І в цьому, слід визнати, значна заслуга неабиякої активності на міжнародній арені українського президента, нової наступальної вітчизняної дипломатії, особливо в умовах широкомасштабної російської агресії проти України[5].

У результаті, у вересні 2022 р. Україна провела успішну операцію зі звільнення Харківщини. Це змусило Путіна 30 вересня 2022 р. оголосити про анексію тимчасово окупованих територій українських областей — Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької. Також було оголошено «часткову мобілізацію» в РФ. Однак на початку листопада 2022 р. українські війська звільнили Херсон. Фактично завдяки допомозі зброєю від західних держав Україна виграла воєнну кампанію 2022 року і зберегла відносну стратегічну рівновагу на фронті в 2023 р., але затримка цієї допомоги в перший половині 2024 р., зокрема з боку США, значно ускладнила для Збройних Сил України ситуацію на полі бою, які вимушені були перейти до оборони по всій лінії зіткнення з ворогом.

Війна Росії проти України, що триває з 2014 р., перетворилася на справжнє міжцивілізаційне протистояння і війну двох систем — демократії та авторитаризму. Вона матиме, без сумніву, глобальні наслідки. Уже сьогодні, своїм героїчним спротивом брутальній російській агресії Україна вплинула на регіональні та глобальні процеси. Російсько-українська війна остаточно засвідчила перехід до нової геополітичної реальності. І хоча поки що неможливо точно визначити всі наслідки і зміни на міжнародній арені, до яких призведе ця війна, але вже сьогодні вона змінила Європу і світ, відбувається переоцінка місця й ролі Росії у сучасному світі, яка через авантюру Кремля перетворилася на ізгоя на міжнародній арені. Саме Україна сьогодні є тим рушійним чинником,

який форматує геополітичні підвалини нового світового порядку в першій половині XXI століття.

Зокрема, Європа повертається у велику політику, вона мобілізується й зосереджується. Після Другої світової війни вона ще ніколи не була настільки об'єднаною, наскільки її об'єднав поки що лише кандидат до її елітного клубу — Європейського Союзу, український народ, який прийняв на себе удар варварської російської навали, щоби вкотре захистити і себе, і весь Європейський континент, по суті всю європейську, євроатлантичну цивілізацію. Збройне вторгнення Росії в Україну не лише об'єднало Європу та привело до зміцнення воєнного потенціалу, активізації оборонної діяльності й розширення НАТО за рахунок приєднання до нього традиційно нейтральних Фінляндії та Швеції, але й консолідувало зусилля демократичних держав із метою всебічної допомоги Україні у її справедливій війні проти російського агресора та задля захисту Статуту ООН. Про безпрецедентну міжнародну підтримку України й потужний тиск на Росію свідчать активна політична, фінансова, воєнна, гуманітарна допомога Україні державами-членами ЄС та НАТО й деякими іншими державами світу. Загалом, допомогу Україні в тому або іншому вигляді на травень 2024 р. надавали понад 50 іноземних держав, гуманітарну й фінансову — понад 30 іноземних компаній, а також низка міжнародних організацій[6].

Щодо політичної підтримки, то насамперед слід нагадати, що ще 16 березня 2022 р., згідно з рішенням суду ООН, Росію зобов'язали припинити бойові дії проти України, а 12 жовтня 2022 р. відбулося історичне голосування за резолюцію одинадцятої надзвичайної спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН «Територіальна цілісність України: захист принципів Статуту ООН». Цією резолюцією ГА ООН засудила псевдореферендуми на окупованих територіях України, спроби РФ анексувати чотири області України — Донецьку, Луганську, Запорізьку та Херсонську, які «тимчасово окуповані Росією внаслідок агресії, що порушує територіальну цілісність, суверенітет і політичну незалежність України», і закликала держави, міжнародні організації та спеціалізовані установи ООН не визнавати будь-які зміни статусу областей України та вимагати від РФ негайного й безумовного скасування своїх рішень щодо статусу областей України та виведення всіх російських військ із території України в межах її міжнародно-визнаних кордонів. На відміну від трьох попередніх резолюцій ГА ООН із питань війни Росії проти України, ця отримала найбільшу підтримку серед 193 країн-членів ООН. За неї проголосували рекордні 143 держави, зокрема багато африканських та азійських країн, які змінили політичну позицію та поступово відмовляються від політики безумовного нейтралітету щодо російсько-української війни.

Лише представники 5 держав проголосували «проти» цієї резолюції — РФ, Білорусь, КНДР, Нікарагуа, Сирія, і 35 — «утрималися»[7].

Особливо важливою для України є політична підтримка Європейського Союзу. Так, 21 березня 2022 р. на зустрічі міністрів закордонних справ та оборони 27 країн-членів ЄС у Брюсселі ухвалено першу в історії спільну стратегію Євросоюзу в галузі безпеки й оборони на період до 2030 р. У цьому документі ЄС засуджено окупацію Росією Криму й закріплено визначення невмотивованої та несправедливої російської агресії проти України, що свідчило не лише про зміну ставлення, але і практичного підходу Європейського Союзу в бік консолідації зусиль як у напрямку запровадження жорстких економічних санкцій проти РФ, так і надання Україні потужної фінансової, гуманітарної, економічної і, що особливо важливо, військової допомоги[8]. 13 жовтня 2022 р. Парламентська асамблея Ради Європи, своєю чергою, ухвалила резолюцію, в якій Російська Федерація визнана терористичним режимом. Парламентська асамблея Організації з безпеки і співробітництва в Європі в день відкриття літньої сесії у Бухаресті 29 червня 2024 р. ухвалила резолюцію із засудженням 10-ти річної збройної агресії Росії проти України, якою 53 країни-учасниці ОБСЄ визнали дії військово-політичного керівництва РФ та її збройних сил під час повномасштабного вторгнення геноцидом українського народу[9].

Ще одним важливим показником пріоритетної уваги Європейського Союзу до війни Росії проти України став річний звіт Європейського парламенту (ЄП) про втілення спільної зовнішньої та безпекової політики, ухвалений абсолютною більшістю голосів європейських депутатів («за» — 407, «проти» — 92) у січні 2023 р. Рішення цього репрезентативного органу ЄС дуже важливі для України: вони, зокрема, дають дороговказ політиці Євросоюзу щодо завершення російсько-української війни без компромісів для України. Насамперед, ЄП у цьому документі чітко констатує, що «Росія скоїла воєнні злочини проти України», а до того ж «виступає з ядерними погрозами», що змінюють реальність у світі. Далі звіт містить заклики до негайних дій, які мають бути вчинені державами ЄС, і для цього пропонує конкретні рішучі заходи:

- визнання Росії державою-спонсором тероризму та державою-терористом;
- негайне та повне ембарго на російський імпорт викопного палива й урану;
- закриття й остаточна відмова від трубопроводів «Північний потік 1» та «Північний потік 2», побудова яких була помилкою;
- не лише засудження агресії РФ, а й відмова лідерів окремих країн ЄС від сепаратних ліній контактів із Путіним;

- відмова від переговорів із Росією доти, доки українська влада не вирішить їх розпочати.

У документі наголошується, що доки Україна не оголосила про свою перемогу, ЄС має продовжувати допомогу, надаючи Україні усе, що потрібно, включно з постачанням зброї, і що ця перемога станеться лише тоді, коли Україна «відновить ефективний контроль над усією своєю територією в межах міжнародно-визнаних кордонів». «Лише остаточна перемога України над Росією захистить світовий порядок та утримає інших агресивних акторів від ведення загарбницьких війн», — наголошується в тексті документа. Європарламент також закликає до створення спеціального трибуналу для покарання військового й політичного керівництва РФ за злочин агресії і водночас — до продовження розслідування воєнних злочинів, злочинів проти людяності та злочину геноциду в Міжнародному кримінальному суді. Також наголошується, що Росія повинна буде відшкодувати всі збитки та руйнування, які вона спричинила в Україні, а ЄС має відігравати провідну роль у багатосторонньому механізмі примусового стягнення та виплати російських репарацій Україні.

Отже, звіт Європейського парламенту про втілення спільної зовнішньої та безпекової політики в 2023 р. переконливо свідчить, що домінуючим серед його депутатів, обраних у державах-членах ЄС у 2019 р., було розуміння того, що майбутнє Європи зараз створюється в Україні, а також — ключового завдання, що стоїть перед світом: як досягти перемоги України у війні та яким має бути покарання для агресивної Росії. Окрім того, європейські депутати дійшли висновку, що ЄС потребує не лише перемоги України й поразки Росії, але й зміни системи ухвалення ним рішень, зокрема із зовнішньополітичних питань (відмови від консенсусу), а також «досягти та гарантувати власне та постійне місце Європейському Союзу на всіх багатосторонніх форумах, включаючи Раду Безпеки ООН», тобто підтримали реформу Ради Безпеки, за яку упродовж тривалого часу виступає й Україна[10].

17 березня 2023 р. Міжнародний кримінальний суд видав ордер на арешт В. Путіна за підозрою у скоєнні воєнних злочинів проти українського народу. Це стало маркером оцінки майже десятиліття спочатку «гібридної», а з 24 лютого 2022 р. широкомасштабної «гарячої» війни РФ проти України, її суверенітету та незалежності, ідентичності української нації. А 29 лютого 2024 р. Європейський Союз заявив, що вважає проведення Росією так званих виборів президента на тимчасово окупованих територіях України порушенням міжнародного права та ніколи не визнає їхніх результатів. У політичній декларації конференції «Відновлення справедливості для України» (Гаага, 2 квітня 2024 р.), яку підписали

44 держави, також висловлювалась підтримка створенню спецтрибуналу щодо злочину російської агресії та ініціативам щодо використання заморожених активів РФ на користь України[11]. Європейський парламент, своєю чергою, 25 квітня 2024 р. ухвалив резолюцію, у якій засуджує те, як відбувалися в РФ «перевибори» Путіна, та закликає не вважити їх легітимними[12]. Показово, що 7 травня 21 держава ЄС бойкотувала «інавгурацію» кремлівського правителя, але решта 6 держав-членів надіслали своїх представників, а саме: Греція, Кіпр, Мальта, Угорщина, Словаччина і, несподівано, Франція.

Одним із принципово важливих свідчень політичної підтримки України європейськими державами є також суттєве поглиблення взаємовідносин України та Європейського Союзу, а по суті — початок принципово нового етапу їх розвитку, який врешті-решт має привести нашу країну до повноправного членства в ЄС, попри те, що РФ і це міжнародне об'єднання через підтримку й допомогу Україні у її протистоянні російському агресору оголосила, поряд із НАТО, ворожим і виступає проти його розширення на Схід. Із початком російської агресії проти України євроінтеграційний компонент української суспільної свідомості став домінуючим і більш кристалізованим: якщо наприкінці 2021 р. вступ України до ЄС підтримували 62% українців, то через рік після повномасштабного вторгнення РФ, у лютому 2023 р., соціологи зафіксували рекордний показник підтримки українцями вступу до Європейського Союзу — 87%[13]. Тому підписання в 2014 р. Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, надання Україні в червні 2022 р. статусу кандидата на вступ до ЄС, рішення Європейської Комісії про початок переговорів з Україною про вступ до Євросоюзу в грудні 2023 р. і оголошення про формальний старт вступних переговорів ЄС з Україною 25 червня 2024 р. стали не лише важливими, довгоочікуваними Україною історичними подіями на шляху до повноправного членства в ЄС, але й вагомим стимулом для подальшого спротиву українців російській агресії і, водночас, для впровадження системних реформ із європейської трансформації українського суспільства.

Нарешті, важливою міжнародною політичною подією став Глобальний саміт миру, що відбувався з ініціативи України 15-16 червня 2024 р. у Швейцарії за участю близько 100 країн і міжнародних організацій, зокрема 57 держав були представлені на найвищому рівні. На ньому ухвалено «Спільне комюніке щодо обрисів миру» (Peace Framework), під яким станом на серпень підписалися представники 93 країн і організацій. «Війна Російської Федерації проти України, яка зараз триває, — зазначається в ньому, — продовжує завдавати масштабних людських страждань та руйнувань, а також створювати ризики та кризи з глобальними

наслідками для всього світу… Зокрема, ми підтверджуємо нашу відданість тому, щоби не погрожувати і не застосовувати силу у порушення територіальної цілісності та незалежності будь-якої держави; принципам суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України та усіх інших держав у межах їхніх міжнародно визнаних кордонів (включаючи територіальні води), та відданість вирішенню спорів мирними засобами згідно з принципами міжнародного права»[14].

Окрім політичної підтримки, значною є і фінансова допомога Україні: за два роки широкомасштабної війни допомога Заходу Україні становила 170 млрд дол., значна частина з яких пішла на підтримку фінансових інститутів, і лише 80 млрд дол. — на військові ресурси (а РФ за цей час витратила на війну 170 млрд дол.), а в 2024 р. очікується військова допомога в 40 млрд дол[15]. Європейський Союз, зокрема, за два з половиною роки після початку широкомасштабного вторгнення Росії надав Україні пряму фінансову допомогу в 38,5 млрд євро. Найбільшими донорами України в Європі є Німеччина та Велика Британія. ФРН, наприклад, у 2022 р. надала Україні 14 млрд євро і планує надавати їй різнопланову допомогу «так довго, скільки буде потрібно», на початок травня 2024 р. ця допомога складала 32 млрд євро[16].

Яскравим показником і досить ефективним інструментом солідарності, підтримки й допомоги Європейського Союзу Україні у її героїчному протистоянні російській агресії є антиросійські санкції. У відповідь на неспровоковану й невиправдану путінську воєнну агресію проти України ЄС запровадив безпрецедентні санкції, спрямовані на обмеження здатності Кремля фінансувати війну, накладення помітних економічних і політичних витрат на російську політичну еліту, позбавлення Росії економічної опори й перспектив модернізації. Зокрема, 24 червня 2024 р. Рада Європейського Союзу схвалила вже 14-й пакет економічних та індивідуальних санкцій проти Росії, які «завдадуть подальшого удару по режиму Путіна й тих, хто підтримує його незаконну, неспровоковану і невиправдану агресивну війну проти України»[17]. Усі ці санкції націлені насамперед на російську політичну еліту й завдають Росії прямих втрат за її агресивну війну, а також шкодять її паливо-енергетичному комплексу, іншим галузям російської промисловості, а отже економічній здатності країни-агресора вести війну, виробляти більше зброї і ремонтувати наявні системи озброєння. Санкції позбавляють російську армію та її постачальників товарів і обладнання, необхідних для ведення війни на суверенній українській території, а також передбачають блокування валютних активів Росії за кордоном і боротьбу з обходом антиросійських санкцій тощо. Всі ці заходи в комплексі підривають фінансово-економічний стан країни-агресора. У січні 2023 року Міністерство фінансів РФ вперше здійс-

нило продаж 3,6 тон золота з Фонду національного добробуту для покриття дефіциту бюджету, і цей процес продовжується[18].

Цілу низку обмежувальних санкцій щодо РФ запровадили також США, Канада, Велика Британія, Японія, Австралія, Нова Зеландія та Швейцарія. Зокрема, Сполучені Штати є одним із лідерів у сфері санкційної підтримки України: з лютого 2022 р. по лютий 2024 р. Міністерство фінансів і Державний департамент США санкціонували понад 4000 юридичних і фізичних осіб, пов'язаних із повномасштабною агресією Росії проти України. Канада, своєю чергою, з часу незаконної анексії Росією Криму, запровадила санкції проти понад 3000 фізичних та юридичних осіб, які сприяли порушенню суверенітету України[19]. На сьогодні РФ є найбільш підсанкційною країною світу, і наразі саме санкції є найдієвішим інструментом впливу на країну-агресора з боку цивілізованої світової спільноти. «Загалом проти РФ вже діє 17 тисяч індивідуальних та секторальних санкцій. Завдяки цьому ворог втратив 400 мільярдів доларів», — поінформував, зокрема, прем'єр-міністр України Д. Шмигаль членів українського уряду 27 лютого 2024 р.[20].

Особливо важливою є військова допомога, яку з перших днів повномасштабного вторгнення РФ надають Україні країни-члени НАТО, й мають наміри продовжувати її. Зокрема, на зустрічі міністрів закордонних справ держав Альянсу в Празі наприкінці травня 2024 р. генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг наголосив: «Ми спільно вже надавали Україні 40 млрд євро безпекової допомоги на рік, і я прошу про те, щоби взяти точно таке зобов'язання на наступні роки»[21]. Завдяки цій допомозі з боку насамперед США, Німеччини, Польщі та близько 30 інших держав після російського вторгнення в Україну в лютому 2022 року, Україна стала найбільшим європейським імпортером основних видів озброєнь і четвертим у світі після Катару, Індії та Єгипту[22].

Цьому значною мірою сприяли зустрічі й рішення Контактної групи військової підтримки України «Рамштайн» на чолі з США, в рамках якої створена антикремлівська коаліція, яка складається сьогодні з майже 60 країн. Перша зустріч Консультативної групи з оборони України відбулася 26 квітня 2022 р. на авіабазі ВПС США «Рамштайн» у Німеччині за участю 42 держав-членів НАТО, кандидатів на вступ до Альянсу (Фінляндії та Швеції) і країн-партнерів (Японії, Південної Кореї, Австралії, Нової Зеландії, Кенії, Ліберії, Марокко, Тунісу, Катару, Йорданії та Ізраїлю). Українська сторона, яку на зустрічі представляли міністр оборони О. Резніков і заступник Головнокомандувача ЗСУ Є. Мойсюк, передала союзникам перелік своїх військово-технічних потреб, необхідних для оборони від збройної агресії РФ. Ця зустріч ознаменувала утворення переговорної платформи, яка в подальшому стала відома як «формат

Рамштайн». Вона стала, за словами міністра закордонних справ України Д. Кулеби, «історичним моментом» і «абсолютно новою фазою», яка зафіксувала кардинальну зміну ставлення цивілізованого світу до України та російсько-української війни[23].

Завдяки діяльності цієї групи сьогодні стало реальністю те, про що Україна і мріяти не могла на початку 2022 року: зенітно-ракетні комплекси “Patriot” (хоча їх замало), IRIS-T, NASAMS, реактивні системи HIMARS і ATACMS, танки “Abrams” і “Leopard”, САУ Caesar, винищувачі F-16 і десятки інших найменувань західної зброї, яка успішно проходить практичне випробування бійцями Збройних сил України у війні проти російського агресора. Нині ЗСУ використовують еже 110 зразків техніки з 20 країн світу. Зокрема, на 24-й зустрічі Контактної групи з оборони України «Рамштайн», що відбулася 6 вересня 2024 р. за участю Президента України В. Зеленського, міністр оборони Канади Б. Блер анонсував новий пакет військової допомоги для України, до якого увійдуть велика партія двигунів для некерованих авіаційних ракет та 1300 боєголовок до них, а також 80 840 ракет, 960 кулеметів та 10 500 пістолетів і пів сотні «швидких» для медичних потреб на полі бою. Міністр оборони США Л. Остін повідомив про новий пакет військової допомоги для України в розмірі 250 млн доларів, до якого увійдуть критично важливе озброєння та обладнання, бойові машини M2 Bradley та ракети для HIMARS[24]. Велика Британія передасть Україні 650 легких багатоцільових ракет (LMM) на суму 162 млн фунтів[25]. Німеччина, своєю чергою, оголосила про передачу Україні додаткових САУ Panzerhaubitze 2000 і танків Leopard 1A5[26], Нідерланди — про надання ракет класу повітря-повітря та допоміжних матеріалів для літаків F-16 на суму 80 млн євро, Іспанія — про надання повної батареї системи протиповітряної оборони HAWK, що включає шість пускових установок[27], а Литва — про надання Україні 10 млн євро на закупівлю ракет-дронів українського виробництва «Паляниця»[28].

За час широкомасштабної російсько-української війни західні партнери створили дев’ять коаліцій для допомоги Україні різними видами озброєнь[29]. Зокрема, 1 червня 2023 р. Європарламент підтримав законопроєкт про збільшення європейського виробництва боєприпасів і ракет для України. Керівник переговорної групи ЄП, представник Румунії К. Бушої заявив: «Сьогоднішнє рішення знаменує собою значний крок вперед для безпеки та оборони нашого Союзу, зокрема, в нашій непохитній підтримці України перед обличчям триваючої російської агресії. Воно посилить нашу здатність реагувати на виклики безпеці. Це перемога для Європи та нашої колективної безпеки. Парламент готовий до переговорів з Радою ЄС, і ми сподіваємося досягти угоди якнайшвидше». Цей

законопроєкт ухвалений 446 голосами проти 67 при 112, що утрималися. Нагадаємо, що у березні 2023 р. Рада Євросоюзу схвалила план із забезпечення України мільйоном боєприпасів протягом 12 місяців, який складається з трьох частин: передання артилерійських снарядів із запасів держав ЄС, спільні закупівлі в оборонних компаній та інвестиції у промислові потужності. За словами топ-дипломата ЄС Ж. Борреля, станом на 1 червня 2023 р. держави-члени Європейського Союзу надали Україні 220 тисяч артилерійських боєприпасів різних калібрів і 1300 ракет[30]. Не менш важливою для Збройних сил України, які на третьому році широкомасштабної війни відчувають велику потребу в новітній зброї, зокрема системах ППО та літаках, і особливо снарядах, стала ініціатива президента Чеської Республіки П. Павела на початку 2024 р. щодо придбання боєприпасів для ЗСУ. У квітні 2024 р. прем'єр-міністр Чехії П. Фіала заявив, що «чеська ініціатива щодо отримання Україною боєприпасів може забезпечити Київ 1,5 мільйонами артилерійських снарядів протягом року»[31].

Також слід зазначити, що упродовж першої половини 2024 р. Україна підписала двосторонні безпекові угоди з 20 країнами НАТО та ЄС і веде переговори зі ще 10 країнами щодо укладання таких угод[32]. Зокрема, 8 липня 2024 р. Україна уклала принципово важливу й надзвичайно змістовну Угоду про співробітництво у сфері безпеки з Республікою Польща, яка стала 21-ою двосторонньою безпековою домовленістю нашої держави[33]. А 11 липня 2024 р. у Вашингтоні на саміті НАТО відбулася зустріч лідерів держав, які підписали з Україною безпекові угоди. Лідери України, США, ще 21 держава НАТО, ЄС, а також Японія, за підсумками зустрічі підписали «Український компакт» (Ukraine Compact) — багатосторонній документ, що містить зобов'язання щодо підтримки України. Документ ставить за мету «прискорення колективних зусиль із задоволення всеосяжних потреб України у сфері безпеки». У ньому держави-підписанти зобов'язуються виконувати свої зобов'язання за двосторонніми безпековими договорами[34]. Проте ці безпекові угоди, звичайно, не замінюють необхідність для національної безпеки України і всієї Європи повноправного членства нашої держави в НАТО. Тому не менш важливим є рішення ювілейного Вашингтонського саміту Північноатлантичного альянсу щодо перспектив євроатлантичної інтеграції України. У спільному Комюніке саміту, після амбітного, але декларативного твердження «Майбутнє України — в НАТО», чітко зафіксовано конкретне зобов'язання Альянсу: «Ми будемо і далі підтримувати [Україну. — *Авт.*] на її незворотному шляху до повної євроатлантичної інтеграції, що включає членство в НАТО»[35].

Нарешті, не менш важливим є надання західними країнами гуманітарної допомоги Україні. Йдеться, насамперед, про прийом і підтримку ними українських біженців: лише за перший рік повномасштабної війни Росії проти України країни ЄС прийняли понад 6 млн громадян України (найбільше Німеччина, Польща, Чехія), а Євросоюз виділив 3,7 млрд євро із свого бюджету на допомогу їм. До кінця 2022 року гуманітарну допомогу від різних міжнародних організацій отримали 13,5 млн українців[36]. Із початку широкомасштабної російсько-української війни Україна, за даними міністерства охорони здоров'я України від 25 вересня 2023 р., також отримала медичної гуманітарної допомоги на суму понад 16 млрд грн., яку передали 35 держав світу, міжнародні та партнерські організації, український та іноземний бізнес і медичні заклади інших країн[37].

Таку солідарну політику власних урядів та політику продовження всебічної допомоги Україні Європейським Союзом, як показало опитування «Євробарометра» наприкінці серпня 2023 р., підтримували більшість громадян в усіх країнах-членах ЄС. Зокрема, 86% опитаних схвалювали продовження гуманітарної підтримки постраждалих від російсько-української війни українців із боку ЄС; 77% — були згодні приймати у ЄС українців, які їдуть за кордон через війну; економічні санкції проти Росії за розв'язану війну підтримували 71%; приблизно дві третини опитаних уважали, що ЄС має підтримувати Україну на шляху європейської інтеграції та інтеграції до єдиного ринку — 67% і 65% відповідно; 65% схвалювали фінансову та економічну підтримку України; а 57% опитаних європейців уважали, що ЄС має й надалі підтримувати закупівлю зброї і боєприпасів для України та допомагати з вишколом військових[38]. І сьогодні ця підтримка залишається високою. Утім у наших західних державах-партнерах ще досить багато пасивних або переляканих громадян, і через це Україні так важко буває отримати від них необхідну і своєчасну допомогу.

Звичайно, українці добре знають про солідарність і підтримку багатьох зарубіжних країн у ці трагічні для України воєнні часи і з вдячністю сприймають їхню допомогу у війні з російським агресором. Про це, зокрема, свідчать результати численних соціологічних досліджень. Наприклад, проведене в лютому 2023 р. соціологічною службою Центру Разумкова дослідження щодо ставлення громадян України до іноземних держав засвідчило, що найчастіше українці висловлювали позитивне ставлення до Польщі, Великої Британії, Литви, Естонії, Латвії, Канади, Чехії, США, Нідерландів, Франції, Німеччини, Молдови, Словаччини — від 94 до 80% опитаних, а також Ізраїлю, Японії, Туреччини, Грузії, Румунії — близько 70%. А негативне ставлення найчастіше висловлювалось до Росії (94%), Білорусі (81%), Ірану (73,5%), Китаю (60%) і Угорщини (46,5%)[39].

На другу річницю повномасштабної фази російської агресії Український кризовий медіа-центр оприлюднив результати власного експертного опитування «Рейтинг країн-партнерів та міжнародних лідерів за рівнем допомоги Україні у 2022–2024 роках». «Це унікальна спроба системно проаналізувати сприйняття українським експертним середовищем допомоги різних країн та їх лідерів у підсиленні захисту українців», — наголосив голова правління цього центру, відомий український дипломат В. Чалий, презентуючи його результати[40]. Експертне опитування було проведено в період з 13 по 23 лютого 2024 року методом анкетування. В ньому взяли участь 50 провідних українських експертів із міжнародних відносин, безпеки, економіки, енергетики. Відповідно до сфер допомоги було виділено чотири категорії: військово-технічна та інша безпекова допомога, політико-дипломатична допомога, фінансово-економічна допомога, гуманітарна допомога та підтримка вимушених переселенців.

У експертному опитуванні категорія «Військово-технічна та інша безпекова допомога» охоплювала такі напрямки: озброєння та військова техніка, тренування військовослужбовців ЗСУ, кіберзахист, спільні проєкти військово-промислового комплексу тощо. США є лідером за обсягом цієї допомоги — таким є основний висновок у цій категорії. Станом на сьогодні країна виділила понад 50 мільярдів доларів. Водночас експерти зберігають обережний оптимізм щодо продовження американської військової допомоги. На другій позиції — Велика Британія, хоча якщо досліджувати числові показники, фінансовий еквівалент допомоги, на другому місці мала би бути Німеччина. Велику роль відіграло те, що британці були піонерами в забезпеченні допомоги Україні в низці різних коаліцій. Подальші місця в цій категорії рейтингу посіли Німеччина, Польща, Нідерланди, Франція, Норвегія, Литва, Данія, Швеція. Також експерти високо оцінили допомогу з боку Італії, Канади, Латвії та Чехії.

Організатори рейтингу приділили увагу й персоналіям. Експерти визначили топ-5 іноземних діячів, яким Україна має бути найбільше вдячна. Беззаперечним лідером тут є колишній британський прем'єр Б. Джонсон. Президент США Д. Байден посів другу позицію. На третьому місці — голова Єврокомісії У. фон дер Ляєн. На четвертому і п'ятому — президент Польщі А. Дуда й канцлер Німеччини О. Шольц відповідно[41]. Щоправда, останніми місяцями значно зріс рейтинг французького президента Е. Макрона, який прагне зафіксувати своє лідерство в Європі. Зокрема, він нормалізував ідею про можливість відправки західних військ в Україну, яка викликала паніку в Кремлі і великий резонанс у світі, а також виступив з ініціативою щодо створення «Коаліції рішучих», тобто коаліції країн, які усвідомлюють реальну російську загрозу для Європи і

тому бажають розширити параметри допомоги Україні для завершення війни її перемогою. Цю ініціативу вже підтримали Велика Британія, Чехія, Норвегія, Польща, країни Балтії. Також Е. Макрон був одним із ініціаторів проведення 15 березня 2024 р. зустрічі Веймарського трикутника в Берліні на найвищому рівні, де лідери Франції, Німеччини та Польщі продемонстрували єдність у посиленні підтримки України. Зокрема, у спільній заяві за підсумками зустрічі Веймарського трикутника наголошується: «Зіткнувшись з безпрецедентним погіршенням безпекового середовища в Європі через повномасштабну війну Росії проти України, ми підтверджуємо нашу непохитну рішучість підтримувати Україну в захисті її незалежності, суверенітету й територіальної цілісності та у відбитті російської агресії. В цій війні на карту поставлені інтереси європейської безпеки. Ми зробимо все можливе, щоб російська незаконна агресія зазнала поразки, і будемо підтримувати Україну стільки, скільки буде потрібно»[42]. Ці три лідери, як відомо, багато в чому є ядром, яке визначатиме остаточну форму європейської допомоги Україні, адже Польща, Німеччина і Франція разом представляють велику концентрацію військової та економічної сили Європи, і вони є членами як ЄС, так і НАТО, а Франція — ще й ядерною державою.

Водночас, на третій рік широкомасштабної російсько-української війни через низку причин відбулося зниження інформаційного інтересу в Європі і світі до війни в Україні і, на жаль, щодо рівня впливу цієї війни на європейську безпеку та підтримки України нашими партнерами загалом. Зокрема, результати репрезентативного опитування серед понад 25 тис. громадян Європейського Союзу, проведеного за дорученням Європейської комісії влітку 2024 р., засвідчили, що лише близько 50% громадян ЄС вважають війну в Україні найбільшим нинішнім викликом для ЄС, тоді як 41% опитаних вважають нелегальну міграцію найбільшим викликом, а 35% респондентів — екологічні проблеми та зміну клімату. А серед питань, які Євросоюз повинен визначити пріоритетними, респонденти найчастіше називали навколишнє середовище та зміну клімату (33%) і нелегальну міграцію (також 33%), і лише потім — безпеку та оборону (29%) і війну в Україні (25%)[43].

У лютому 2024 р. Центр «Нова Європа» визначив найбільші досягнення і провали допомоги Заходу Україні за два роки широкомасштабної війни. Наприклад, серед досягнень названі:

1. Статус кандидата на членство в ЄС. Країни ЄС вдалися до ухвалення історичного рішення, яке в довоєнні часи видавалося нереалістичним, а саме: надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС та рішення про відкриття вступних переговорів.

2. Зняття табу на критичні види озброєнь. Під тиском українців західні уряди погодилися надати ЗСУ ефективні системи артилерії, ППО,

бронетехніки, авіації, тощо. Наразі Україна розраховує на американські ATACMS (дальністю 300 км+) і німецькі Taurus.

3. Недопущення економічного колапсу. Завдяки суттєвій бюджетній підтримці Україна виявилася стійкою для підтримання порівняно стабільної фінансової, економічної ситуації. За два роки війни Україні надано західних кредитів та безповоротної допомоги на 31 млрд доларів.

4. Збереження суспільної підтримки. Путін розраховував, що західні суспільства швидко стомляться від підтримки України. Натомість 72% опитаних громадян країн ЄС досі виступають за фінансову допомогу Україні, 60% схвально ставляться до купівлі й поставок зброї ЄС для України. І надалі досить високі показники суспільного схвалення підтримки України у США, Британії, Японії.

А серед провалів Заходу були перераховані:

1. Брак відчуття нагальності моменту. Надзвичайна повільність, забюрократизованість, вагання партнерів дозволили Росії перехопити ініціативу — пристосуватися до санкцій, налагодити виробництво зброї у великих обсягах, мобілізувати велику кількість вояків.

2. Відсутність стратегії. Якщо одні країни виступають за якнайшвидше надання Україні всієї необхідної підтримки для звільнення окупованих територій і поразки Росії, то інші продовжують політику дозованої допомоги, яка б лише унеможливила колапс України як держави.

3. Заслабкі санкції. Механізм санкцій запроваджувався надто повільно й не зачіпав найвразливіші місця російської економіки. Треті країни користуються лазівками для обходу обмежень.

4. Недостатня кількість зброї. Партнери виявилися неспроможними своєчасно надати Україні зброю в потрібних обсягах. Вони також не зуміли налагодити виробництво зброї на належному рівні.

5. Обмеження щодо самозахисту. Західні уряди встановили заборону на використання зброї на території країни-агресора.

6. Провальна комунікація. Західні лідери здійснили низку стратегічних комунікаційних помилок, роблячи заяви про «порятунок обличчя» Путіна, виключаючи елементи стратегічної невизначеності (про те, що армії країн Заходу не воюватимуть на боці України), тощо.

7. Блокування запрошення до НАТО. Членство України в Альянсі — єдиний надійний чинник гарантування безпеки нашої держави. Проте частина партнерів виключає можливість запрошення України до НАТО до завершення війни (у такий спосіб заохочуючи Путіна її продовжувати).

Також було вказано, які ініціативи міжнародних партнерів наблизять перемогу України:

1. Більше, новіше і вчасно надане озброєння. Суттєве нарощування виробництва озброєння, зокрема і через спільне виробництво з Україною,

стане потужним сигналом щодо рішучості демократій протистояти агресору. Важливо своєчасно передавати країні найновітніші розробки. Конче необхідні Україні далекобійні ракети — американські ATACMS (дальністю 300 км+) і німецькі Taurus.

2. Конфіскація коштів на користь України. Конфіскація російських активів (щонайменше 300 млрд доларів США), заморожених західними країнами, суттєво поліпшить шанси на перемогу України у війні на виснаження.

3. Запрошення і початок вступу до НАТО. Запрошення України до Альянсу стане рішучим геополітичним кроком, який продемонструє, що Україна вже ніколи не буде частиною «російської імперії» у будь-якому з її перевтілень. Це стане суттєвим сигналом для Путіна щодо марності продовження воєнних дій.

4. Проміжні безпекові гарантії. Партнери вже на сучасному етапі мають дати серйозніші безпекові гарантії, ніж це передбачено нинішніми домовленостями. За мінімальний приклад країни могли би взяти так званий підхід «стратегічної невизначеності» (гарантії для Швеції і Фінляндії до їхнього вступу в НАТО; або модель гарантій США для Тайваню).

5. Контроль за дотриманням санкцій. Партнери мають запровадити надійні інструменти з моніторингу, контролю за дотриманням обмежувальних заходів третіми сторонами[44].

Всі подібні дослідження й оцінки експертів мають спонукати наших західних партнерів до свого роду роботи над помилками, до вжиття рішучих кроків, здатних наблизити перемогу України і всього демократичного світу над російським агресором, а також активізувати дипломатичні зусилля України щодо збільшення міжнародної підтримки в російсько-українській війні. Адже в міру розгортання активних воєнних дій на території України, героїчного спротиву Збройних сил України й українського народу агресії РФ та збільшення жертв війни, зокрема серед мирного населення України (за даними ООН жертвами війни лише за перший рік широкомасштабної агресії РФ проти України стали майже 22 тис. цивільних українців), країни Євросоюзу розділилися на декілька груп щодо ставлення до цієї війни та умов її завершення: на умовну «партію війни» — до повної перемоги над Росією (Естонія, Литва, Латвія, Польща, Словаччина, Чехія, а також США) та «партію компромісу» (Австрія, Угорщина, Кіпр). Між цими групами країн-членів Євросоюзу балансують Франція, Німеччина, Італія та деякі інші країни. Тобто, серед держав-членів ЄС та НАТО, а точніше — серед їхніх правлячих еліт, є ті, хто активно підтримує Україну до її остаточної перемоги над агресором (т. зв. «яструби»); є ті, хто пропонує сторонам якнайшвидше сісти за стіл

мирних переговорів для знаходження компромісних рішень (т. зв. «голуби»); і є т. зв. «страуси», для яких «це не наша війна», і які керуються лише власними національними інтересами[45]. Наприклад, фахівці Європейської ради з міжнародних відносин уважають, що війна в Україні призвела до створення трьох блоків у Європі. Перший блок — «північних та східних яструбів», до яких належать Естонія, Польща, Данія та Британія. У цих країнах більшість людей рішуче підтримують цілі Києва у війні. Другий блок — «неоднозначний Захід», що складається з Франції, Німеччини, Іспанії та Португалії. Там думки про те, як має закінчитися війна, розділилися. І, зрештою, третій блок — «слабкі південні ланки», до яких належать Італія та Румунія. Вони хочуть, щоби війна закінчилася швидше, навіть якщо це спричинить територіальні втрати для України[46].

У зв'язку з цим, варто зазначити, що після року повномасштабної війни Росії проти України часопис «The Economist» уклав рейтинг країн, які симпатизують Москві. Так званий «рейтинг 12 друзів Путіна/Росії» мав такий вигляд: Білорусь, Вірменія, Киргизстан, Іран, Таджикистан, Казахстан, Сирія, Китай, Венесуела, Нікарагуа, Індія, Узбекистан. На думку журналістів цього видання, геополітичний вплив Росії вражає — принаймні, на папері, російські війська та найманці перебувають у щонайменше 16 країнах світу. А за останні 10 років РФ уклала угоди на експорт зброї до 22 країн світу, зокрема до Китаю та Індії[47]. Сьогодні ситуація майже не змінилася. Загалом, Росія продовжує створювати коаліцію на противагу Заходу, розвиваючи, зокрема, двосторонні відносини з Іраном, Північною Кореєю та Китаєм, включно з військово-технічною співпрацею. КНР є сьогодні основним постачальником для військового комплексу РФ.

Неоднозначним є ставлення до російсько-української війни й інших країн світу. Показовими в цьому плані є голосування з питань цієї війни в центрі Європи в Організації Об'єднаних Націй у 2014–2023 рр., коли понад третини держав-членів ООН не підтримували резолюції Генеральної Асамблеї на захист суверенітету й територіальної цілісності України й засудження російської агресії проти неї. Наприклад, 14 листопада 2022 р. ГА ООН на спеціальній сесії ухвалила резолюцію авторства України та ще майже пів сотні держав, у якій містився заклик до Росії відшкодувати збитки, завдані повномасштабною агресією. За резолюцію проголосували 94 країни, але 73 утрималися, а 14 країн висловилися проти. Загалом, під час голосування резолюцій ГА ООН щодо засудження російської агресії проти України доволі багато держав, від 30 до 40, зазвичай утримуються або взагалі не голосують, тобто якщо і не стають відкрито на бік Росії, то і не підтримують Україну в її справедливій війні проти агресора. До того ж варто зазначити, що країни, які

не підтримують Україну, дійсно в меншості, втім, на жаль, вони репрезентують більшість людства (Індія, Китай, В'єтнам, Іран, Казахстан, Узбекистан, Мексика, Шрі Ланка тощо). Їхні мотиви різні, проте головне — їхнє фактично свідоме ігнорування Статуту ООН.

Нині Кремль докладає максимум зусиль, щоби формувати антизахідну, проросійську коаліцію в Організації Об'єднаних Націй, особливо під час ротаційного головування РФ у Раді Безпеки ООН. Зокрема, 31 березня 2023 р., напередодні головування РФ із 1 квітня у Раді Безпеки ООН, Путін затвердив нову концепцію зовнішньої політики Росії, спрямовану на просування Кремлем потенційної антизахідної коаліції. У новій концепції зовнішньої політики РФ Захід зображується як антиросійська й міжнародна дестабілізуюча сила, і прямо заявляється, що США та їхні «сателіти» розв'язали гібридну війну, спрямовану на ослаблення Росії. Тому немає сумнівів, що РФ і надалі буде активно використовувати всі можливі засоби — енергетичний і торговельно-економічний шантаж, агресивну пропаганду та маніпуляції щодо реальних подій на російсько-українському фронті й міжнародній арені загалом, інші диверсії у світі на тлі систематичних ядерних погроз для розколу єдності євроатлантичних союзників України, а також залучення на підтримку своєї зовнішньої політики т. зв. «нейтральних» та «пасивних» держав, що не визначилися чітко стосовно своєї політики щодо війни Росії проти України (насамперед серед держав Азії, Африки, Близького Сходу та Латинської Америки).

Про протистояння України й Росії за увагу країн т. зв. Глобального Півдня для привернення їх на свій бік із питання ставлення до війни в Україні, свідчить, наприклад, перебіг подій на полях 78-ої сесії Генеральної Асамблеї ООН у вересні 2023 р. Щоправда, незважаючи на активність як російської, так і української делегацій у цьому напрямі, говорити про те, що Росії або Україні вдається привернути країни Півдня до однозначної підтримки своєї позиції щодо російсько-української війни, на думку міжнародних оглядачів, все одно поки що не доводиться — занадто багато суперечливих інтересів. Водночас той факт, що країни Глобального Півдня, які опинилися нині під такою посиленою увагою, формально дотримаються нейтральної позиції, найімовірніше грає на руку РФ[48].

У березні 2024 р., наприклад, лише понад пів сотні держав-членів Організації Об'єднаних Націй у спільній заяві засудили проведення Росією т. зв. виборів на тимчасово окупованих територіях України. «Проведення виборів на території іншої держави-члена ООН без її згоди є відвертим нехтуванням принципами суверенітету та територіальної цілісності. Такі вибори не мають жодної юридичної сили згідно з міжнародним правом», — наголосили вони. Першими окремо засудили такі вибори

США і ЄС, а також міністри закордонних справ країн Балтії. Водночас, Іран, Китай, КНДР, Венесуела та Узбекистан ще до офіційного оголошення результатів президентських виборів у РФ 18 березня 2024 р. привітали Путіна з перемогою. Згодом до привітання кремлівського диктатора приєдналися Таджикистан, Білорусь, Казахстан, Нікарагуа, Болівія, Гондурас, М'янма, Куба, Туреччина, а також угорський прем'єр В. Орбан і сербський президент А. Вучич[49].

Отже, діяльність Організації Об'єднаних Націй щодо протидії агресії РФ проти України має досить суперечливий характер. Зокрема, Рада Безпеки ООН довела свою повну неспроможність через вето країни-агресора РФ — постійного члена РБ. Зокрема, з початку широкомасштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. і до вересня 2023 р. РФ скористалася своїм правом вето при голосуванні за п'ять проєктів Ради Безпеки щодо війни Росії проти України й шість разів не голосувала за резолюції Генеральної Асамблеї ООН з питань цієї війни[50]. Росія також показово ігнорує рішення Міжнародного суду ООН.

До цього слід додати, що навіть у тих наших країнах-партнерах, уряди яких підтримують Україну в її спротиві російській агресії, є опозиційні політичні сили, які виступають із проросійських позицій, проти військової допомоги Україні, за якнайшвидше «мирне й компромісне» завершення війни, навіть за рахунок поразки України та втрати українських територій, і користуються, що не менш небезпечно, чималою підтримкою виборців. Наприклад, через три місяці після початку широкомасштабної агресії РФ проти України 78% європейців уважали, що влада Росії винна в ситуації, що склалася в Україні, але у двох країнах ЄС — Болгарії та Кіпрі — більшість громадян були не згодні з тим, що російська влада відповідальна за війну в Україні (46 і 52% відповідно)[51]. У Молдові, своєю чергою, на початку 2024 р. прибічників союзу з РФ було більше, ніж противників, В. Путіну й В. Зеленському довіряли однаково — близько 30% опитаних молдован, а понад 50% виборців у Молдові підтримували замороження війни в Україні й територіальні поступки РФ[52]. Через два роки після початку широкомасштабного вторгнення РФ в Україну майже половина поляків уважають, що російсько-українська війна завершиться знищенням обох країн — і України, і Росії[53]. У Словаччині майже 40% громадян хочуть, щоби війна в Україні завершилася «тимчасовим миром без перемоги однієї зі сторін», 33% словаків бажають перемоги Україні, 14% вітали би перемогу Росії, а ще 14% респондентів відповіли на питання, що не знають або що їм байдуже. Причому перемоги Росії насамперед бажають виборці найбільшої урядової партії прем'єр-міністра СР Р. Фіцо "Smer-SD", а це майже 35% опитаних, і лише 5% виборців цієї партії бажають перемоги Україні[54]. А в Угорщині, згідно

з результатами опитування, проведеного у травні 2024 р., 46% угорців уважають, що Європейський Союз не повинен жодним чином підтримувати Україну[55]. Слід також додати, що Угорщина залишається єдиною країною ЄС, де більшість населення — 52% — не підтримують вступ України до ЄС і НАТО, водночас у інших державах-членах ЄС підтримка членства України в середньому становить 66%. Щоправда, серед чотирьох країн Вишеградської групи (Чехія, Угорщина, Польща та Словаччина) швидкий вступ України до Європейського Союзу має найнижчу підтримку в Чеській Республіці: лише 26% чехів висловилися за швидкий вступ України до ЄС, 29% угорців, 31% словаків, водночас Польщі швидкий вступ України підтримує до 64% населення. А підхід власного уряду до російсько-української війни має найнижчу підтримку в Чехії (34% населення), в інших трьох країнах Вишеградської четвірки підтримка національних кабінетів у цьому питанні сягає незначної більшості населення. Серед країн цього регіонального об'єднання Угорщина та Словаччина виступають проти поставок західних озброєнь в Україну. Лише в Чехії та Польщі більшість населення вважає, що Росія несе відповідальність за війну в Україні. В Угорщині такої думки дотримується 40%, а у Словаччині — 42% населення; у цих двох країнах приблизно троє з десяти жителів покладають відповідальність за війну на Захід, який, на їхню думку, спровокував Росію[56].

На третій рік широкомасштабного вторгнення Росії в Україну дедалі більше зарубіжних політиків і держав виступають за негайні мирні переговори з агресором, а точніше — за «дипломатичне розв'язання українського конфлікту». Особливо активно відстоюють це лідери Китаю, Туреччини, Словаччини, Угорщини, Болгарії, Ватикану й опозиційні політики в США, Франції, Німеччині та деяких інших країнах світу. А цього року, як відомо, в понад 60 державах світу проходитимуть/пройшли парламентські та президентські вибори, а також вибори до Європейського парламенту, і один із найсерйозніших викликів, зокрема для Європи, виходить від т. зв. «друзів Путіна — ультраправих та ультралівих партій і рухів, які сіють ненависть і прагнуть знищити її як таку». Про це, зокрема, заявила президентка Єврокомісії У. фон дер Ляєн під час програмної промови на конференції Європейської народної партії у Бухаресті 7 березня 2024 р. «Світ є більш небезпечним, ніж був. Російська агресія має на меті стерти Україну з поверхні землі... Ми бачимо ймовірність та небезпеку підйому «ліги диктаторів», війну в Газі та дестабілізацію на Близькому Сході, Китай та інших з їх агресивною економічною конкуренцією. І тут, вдома, «друзі Путіна» намагаються переписати нашу історію й вкрасти наше майбутнє», — наголосила вона щодо справжньої ціни наступних європейських виборів[57].

З огляду на все це, мабуть слід добре усвідомлювати, що Україна у війні проти РФ за власну незалежність не має союзників, якщо виходити з формалізації союзницьких відносин у обов'язкових до виконання міжнародних договорах, а має тільки партнерів, які раціонально допомагають Україні тільки доти, доки співпадають їхні й наші національні інтереси. Мало того, партнери нам узагалі нічого не винні, особливо грошей своїх виборців. Це завдання України — щодня доводити своє право на їхню підтримку й допомогу. Зокрема так, як це зробив глава МЗС Чехії Я. Ліпавський, який у Будапешті під час зустрічі з угорським колегою 27 квітня 2024 р. заявив, що російський імперіалізм є найбільшою загрозою для Європи, тому для захисту від нього усім європейським державам необхідно надавати підтримку Україні[58].

Утім, на третій рік війни складається враження, що Захід та США не бажають перемоги України, страх ескалації конфлікту з РФ домінує в ухваленні рішень партнерами щодо допомоги нам, тому їхня мета — зупинити російсько-українську війну, заморозити це протистояння добра і зла, а не поразка Росії. У США існують впливові сили, насамперед серед частини республіканців на чолі з Д. Трампом, які бажають зберегти Росію як наддержаву, зокрема за рахунок поразки України. І опитування громадян США щодо допомоги Україні, проведене на початку липня 2024 р. Pew Research Center, свідчить, що їхні думки розділилися навпіл: 48% американців заявили, що США зобов'язані допомагати Україні у протистоянні російській агресії, водночас 49% переконані, що їхня країна не мусить цього робити[59].

З приводу цього Ф. Фукуяма — американський професор зі світовим ім'ям, який ніколи не приховував свою прихильність до України й особисто переконує американських лідерів думок про важливість підтримки України, особливо зараз, під час війни, в інтерв'ю «Європейській правді» 25 вересня 2024 р. заявив: «Я думаю, що американці схильні думати про себе як про домінуючу державу. Напевно, більшість американців усвідомлюють, що внутрішня поляризація у Сполучених Штатах дуже сильно послабила країну. Але є ізоляціоністське крило Республіканської партії. Ось вони не хочуть, щоб Америка відігравала значну глобальну роль. Вони не люблять альянсів. Вони не люблять Україну, але так само вони не люблять НАТО. Їм не потрібен зв'язок США з Японією та Кореєю в Азії. Подібна ідеологія вже домінувала у Республіканській партії перед Другою світовою війною. Зараз вона повертається під керівництвом Дональда Трампа. У їхньому баченні Америка не є глобальною супердержавою, яка використовує свою владу для збереження стабільності у світі. Це — новий погляд для США. Але його підтримує лише частина американців». А на запитання «Чи усвідомлюють Америка і американці, які

наслідки матиме навіть часткова перемога Росії?» Фукуяма відповів: «Я вважаю, що переважна більшість американців, якщо спитати їх, чи хочуть вони перемоги Росії, дадуть вам відповідь "ні". Але питання, з яким вони стикаються у реальності, звучить інакше: "Чи готові ви заплатити за це ще 60 мільярдів замість того, щоб витратити ці гроші на допомогу бідним американцям чи на інші потреби Америки?" І вони кажуть: та ну, спочатку треба подбати про власний народ, а вже потім про Україну»[60].

Нинішня ситуація нагадує ставлення держав Антанти до Австро-Угорської монархії у роки Першої світової війни, коли вони до останнього не бажали розпаду цієї 400-літньої імперії на окремі самостійні держави, а також — їхні наміри зберегти/відродити «єдину і неподільну» Російську імперію через острах виникнення нової геополітичної ситуації у Центрально-Східній Європі. Подібне ставлення до Росії було й після закінчення «холодної війни», коли Захід розглядав її як можливого партнера й союзника і впродовж тривалого часу з великою обережністю ставився до неї: і після її інтервенції у Грузію в 2008 р., і після окупації Криму, і створення т. зв. «ДНР–ЛНР» у 2014 р. І лише після широкомасштабного вторгнення РФ в Україну США й Захід вже не могли мовчати й не реагувати, але все ще сподівалися на якийсь компроміс із Росією, і тому допомога надавалася нам лише дозовано.

І сьогодні чимало західних політиків взагалі не вірять, що Росію можна перемогти, вони не можуть себе уявити, щоби Росія перетворилася на незначну регіональну країну, яку на Сході Європи заступила би велика й потенційно військово потужна Україна. Наші партнери на Заході бояться поразки України, але також бояться її перемоги над Росією. Адже поразка України буде поразкою демократичного світу, особистою політичною поразкою тих західних політиків, які підтримували Україну. Водночас, Захід боїться поразки і Росії, яка асоціюється із страшною світовою катастрофою, яку не можна допустити. Зокрема, він боїться кризи, хаотизації та розпаду РФ, застосування нею ядерної зброї, ескалації у Європі та загрози масової еміграції, тому й надалі хоче співпрацювати, а головне, торгувати з РФ, як традиційно звик.

Однак головне — наші західні партнери поки що не мають спільного стратегічного плану щодо російсько-української війни, її завершення. На це, зокрема, звернув увагу міністр оборони Естонії Х. Певкур під час безпекової конференції GLOBSEC у Празі 31 серпня 2024 р. Говорячи про «стратегічну невизначеність» допомоги Україні з боку Заходу, він наголосив: «Ключове питання, на яке ми, політики, маємо відповісти для себе самих — чи ми хочемо, щоби Україна воювала, чи щоби Україна перемогла. Нам бракує політичного рішення про те, що ми хочемо саме перемоги України. Якщо ухвалити це рішення, то стають зрозумілими

подальші кроки… Якщо визначити перемогу України як мету, то Захід зможе ухвалити стратегію перемоги… Тому нині треба змінити «підтримку війни» на «підтримку перемоги України». Подібних думок дотримувалася переважна більшість із понад 200 учасників цієї конференції, а проведене серед присутніх на ній військових експертів опитування показало, що 68% із них вірять у здатність ЗСУ досягти перемоги над російським агресором[61].

Утім, поки що, на третьому році широкомасштабної російсько-української війни, на Заході дедалі частіше розмірковують про неминучість мирних переговорів з агресором, тобто про дипломатичне розв'язання цієї війни, навіть за рахунок втрати українських територій. Проте історія та розвиток нинішніх подій чітко свідчать, що можливості компромісу з Росією на основі морально нікчемної фабули «українські землі за мир Заходу з Росією» є лише ілюзією. Адже Росія, яка бажає повернути собі статус наддержави, потребує контролю над усією Україною, а то і всією Центральною Європою, а не лише над Кримом і чотирма східними областями України. До того ж, як заявив після початку наступу ЗСУ в Курський області міністр закордонних справ РФ С. Лавров 19 серпня 2024 р. російським пропагандистським ЗМІ, Путін «чітко сказав, що про жодні переговори з Києвом після вторгнення в Курську область не може бути й мови»[62].

Тому, поряд із чітким визначенням Заходом метою допомоги Україні саме її перемогу, Україна теж мусить розробити свою гранд-стратегію, яка має виходити з того, що війна і мир співіснують, і Росія становить довготривалу загрозу для неї та всього демократичного світу. Як слушно зазначається в опублікованій навесні 2024 р. Національній доповіді, підготовленій колективом учених Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України на чолі з академіком С. Пирожковим, «збереження і розвиток нашої країни в умовах війни і миру — це збереження і розвиток України як цивілізаційного суб'єкта в геополітичному, демографічному, економічному й духовно-культурному вимірах, а не лише відстоювання наших кордонів», а «основоположним критерієм перемоги в російсько-українській війні може бути лише збереження і розвиток цивілізаційної суб'єктності України, що потребує збереження Української держави, її людського потенціалу на міжнародно визнаній території»[63]. Отже слід чітко усвідомлювати, що українці воюють за національні ідентичність і державність, а не лише за території, адже Путіну не так потрібні українські території, як те, щоб Україна припинила існування в статусі суверенної держави.

Ця стратегія має бути динамічною та гнучкою щодо змін ситуації на фронті й міжнародній арені та перманентного балансування ресурсів,

необхідних для стримування нових загроз. Вона має використовувати всі засоби сили країни, а не тільки військові. Йдеться, зокрема, про наступальні/агресивні дії вітчизняної воєнної дипломатії, спрямовані на зміцнення й розширення з нашими міжнародними партнерами оборонних, санкційних, фінансових та гуманітарних коаліцій, які заповнюють дефіцит рішучості, що об'єктивно існує на глобальному рівні. Про це йшлося і під час щорічної наради Президента України В. Зеленського з керівниками закордонних дипломатичних установ у Дніпрі 19 серпня 2024 р. Зокрема, президент закликав українських дипломатів сприяти тому, аби західні держави розширювали дозвіл використовувати передану ними далекобійну зброю для ударів по військовим базам і об'єктам на території Росії[64]. Адже без цього подолати Росію буде дуже важко.

Не менш важливим є збільшення зусиль України в інформаційній сфері, а також у науковій, зокрема в галузі історії з метою спростування сфальсифікованих російських наративів про т. зв. спільну історію «єдиного російського народу» і все ще існуючих на Заході стереотипів щодо України та української історії, нав'язаних російською пропагандою.

Згадана велика стратегія України має бути наступальною чи оборонною та стати консенсусною і не залежати від політичних партій і керівників при владі. Зокрема, поступальний рух у напрямі зміцнення національної єдності, яка на третій рік широкомасштабної війни вже не є такою безпрецедентною, якою була на її початку, повсюдне вживання української мови як консолідуючого чинника й запобіжника від російської експансії можуть слугувати надійною гарантією збереження суверенітету України, відновлення територіальної цілісності та формування безпекового середовища.

Також, поки що немає зрозумілої стратегії виходу з глухого кута на фронті. Нині важко уявити воєнну перемогу України над РФ, адже постійною обороною ще ніхто жодної війни не виграв, а без достатньої кількості зброї, зокрема важкої і далекобійної, взагалі наступати неможливо. До того ж, наші партнери забороняють застосовувати західну далекобійну зброю для ударів по військовим об'єктам на території РФ. Невипадково після двох років широкомасштабної війни сьогодні лише 10% європейців вірять, що Україна переможе Росію у війні. Проведене в січні 2024 р. опитування в 12 країнах-членах ЄС, включаючи Францію, Німеччину, Угорщину, Італію, Нідерланди, Польщу, Іспанію та Швецію, показало, що зупинка контрнаступу України й перехід ЗСУ до оборони, зростаючі побоювання щодо зміни політики США та перспектива другого президентського терміну непередбачуваного Д. Трампа, масштабна ескалація на Близькому Сході, напруга навколо Тайваню, ядерні випробування в автократичних країнах, а також посилення Росією дезінфор-

маційної кампанії у Європі та світі підживлюють песимістичні настрої щодо результату російсько-української війни. У всіх цих країнах, як показало це опитування, найпоширенішою думкою, яку поділяли в середньому 37% респондентів, було те, що війна закінчиться компромісним врегулюванням[65]. Водночас, як свідчать січневе 2024 р. опитування соціологічної служби Центру Разумкова, 85% українців вірять, що Україна переможе у війні, але розділились у поглядах, що вважати перемогою над Росією[66]. Водночас із травня 2022 року по лютий 2024 року серед українців зросла кількість тих, хто виступає за пошук дипломатичного способу завершення війни для мінімізації жертв, — з 59 до 72 відсотків відповідно[67].

Отже, перебіг російсько-української війни в 2024 р. залежить від розвитку багатьох тенденцій. На початку червня 2024 р. відбулися вибори нового складу Європейського парламенту. РФ під цю подію активізувала гібридні агресивні дії проти країн Балтії, Фінляндії, Польщі, Німеччини, Франції та деяких інших держав Європи з метою створення сприятливих умов для обрання до Європейського парламенту європейських ультраправих скептиків і розколу Європейського Союзу та єдності НАТО. І частково Росії це вдалося, про що свідчать підсумки виборів до Європарламенту в Австрії, Бельгії, Німеччині, Нідерландах, Франції, Польщі, Угорщині, Словаччині, де праві сили відчутно покращили свої результати[68]. Залишається відкритим питання керівництва та нового складу Європейської Комісії, позиції Угорщини щодо підтримки України під час її головування в Європейському Союзі у другій половині 2024 р. та характер переговорного процесу щодо вступу України в ЄС. Невирішеною є доля українського аграрного сектору у форматі спільної сільськогосподарської політики Європейського Союзу. Також відкритим є питання щодо наслідків інавгураційного Саміту миру в Швейцарії, що відбувся в червні 2024 р., а також часу проведення і представництва наступного Саміту миру.

Особливо небезпечною є невизначена ситуація з підтримкою України з боку США, у зв'язку з чим президент В. Зеленський відверто заявив, що Україна не зможе виграти у війні проти Росії без американської допомоги. У листопаді 2024 р. відбудуться президентські вибори та вибори до обох палат Конгресу. Як відомо, наближення президентської виборчої кампанії у США та посилення позицій республіканців на виборах у листопаді 2023 р. в сенаті та палаті представників заморозило надання допомоги Україні в 2024 році, а це понад 60 млрд дол. Незважаючи на зрештою позитивне вирішення питання щодо цієї допомоги, складається враження, що фактично Сполучені Штати намагаються перекласти на Європейський Союз допомогу Україні. Однак чи готові американці

відмовитися від лідерства у Вільному світі, і як тоді бути з передвиборчим слоганом Д. Трампа «Зробимо Америку знову величною!», а європейці — очолити боротьбу з путінських режимом за західні демократичні цінності?

У Європі, наприклад, ситуація ускладнилася через розбіжності між Німеччиною і Францією щодо обсягів і типів зброї, яка постачається Україні, а також із приходом до влади в Словаччині проросійської команди на чолі з Р. Фіцо, який солідаризувався з угорським прем'єр-міністром В. Орбаном щодо відмови в підтримці Україні, зокрема військовій. Щоправда, під час словацько-українських міжурядових консультацій у Братиславі 11 квітня 2024 р. прем'єр-міністр СР Р. Фіцо заявив, що «Словаччина хоче бути доброю, дружньою країною-сусідкою України. Ми хочемо проявити солідарність з вами у тому нещасті, з яким ви боретеся», і що Словаччина візьме участь в інавгураційному Саміті миру в Швейцарії у червні 2024 р., а також наголосив, що Словаччина підтримує бажання України якнайшвидше стати членом ЄС і не буде перешкоджати їй у цьому[69]. Цю позицію Словаччини підтвердив очільник міністерства закордонних справ Ю. Бланар після зустрічі з українським візаві А. Сибігою у Братиславі 18 вересня 2024 р. (це був перший після призначення зарубіжний візит нового міністра закордонних справ України). На зустрічі з журналістами Бланар заявив, що Словаччина підтримує амбіції Києва щодо членства в ЄС, але має розбіжності з Україною щодо інтеграції до НАТО. «Членство в НАТО створить більше конфліктів, але ми поважаємо право України обирати, куди вона хоче йти», — сказав він, додавши, що «нинішній конфлікт в Україні не має військового вирішення, і Братислава виступає за якнайшвидший пошук мирного рішення»[70].

В інших європейських країнах теж не все однозначно з підтримкою України у війні проти російського агресора. Наприклад, президент Болгарії Р. Радев уважає перемогу України над Росією «неможливою» і закликає до політичних зусиль заради миру, а не до надання Україні зброї[71]. Мабуть невипадково, саме в Болгарії, а також у Греції експерти фіксують найвищі проросійські настрої у ЄС[72]. Президент Сербії А. Вучич, своєю чергою, вважає, що війна в Україні завершиться за корейським сценарієм[73]. Навіть один із активних партнерів України, президент Чехії П. Павел заявив, що треба бути реалістами й відмовитися від наївної думки, що Україна зможе відвоювати в Росії окуповані території «у осяжному майбутньому», і що Україна повинна змиритися з імовірним «тимчасовим» перебуванням деяких її територій під контролем Росії після завершення війни. «Найбільш вірогідним результатом війни буде те, що частина української території опиниться під російською окупацією, тимчасово», — сказав президент Чехії у інтерв'ю "The New York Times"

23 вересня 2024 р., додавши, що цей «тимчасовий» стан може тривати роками. А у відповідь на обурення щодо цього міністерства закордонних справ України, Павел заявив: «Я ніколи не ставив під сумнів, що ми повинні підтримувати Україну у відновленні територіальної цілісності, що це кінцева мета. Ми просто повинні бути реалістичними щодо часового горизонту і ціни досягнення цієї мети», додавши, що «перемога над Росією в Україні ціною знищення половини українського населення, напевно, не є перемогою»[74]. А Угорщина та Швейцарія приєдналася до т. зв. ініціативи «Друзі миру», про заснування якої під час роботи ГА ООН у вересні 2024 р. в Нью-Йорку заявили Китай та Бразилія, закликавши якнайшвидше почати перемовини для припинення війни в Україні на основі плану з шести пунктів, який ці країни оголосили наприкінці травня 2024 р.[75] Нагадаємо, що цю ініціативу президент України В. Зеленський назвав «деструктивною», передусім тому, що вона не обговорювалася з Україною, а МЗС України висловило розчарування через підтримку Швейцарією «китайсько-бразильського консенсусу» щодо України й закликало всі країни, які підтримують міжнародне право і статут ООН, уникати участі в подібних ініціативах. «Ті ініціативи, які не визнають факту неспровокованої збройної агресії Росії проти України, прирівнюють жертву та агресора, пропонують деескалацію за рахунок суверенітету та територій України, не можуть бути підтримані Україною», — наголошується у відповідній заяві[76].

Також показово, що на третій рік широкомасштабної російсько-української війни вона вже не є топ-темою у провідних західних засобах масової інформації, де якщо і з'являються публікації про неї, то переважно в контексті неминучих мирних переговорів. Під час роботи Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй, а також на засіданні Ради Безпеки ООН 24 вересня 2024 р. теж лунали заяви представників різних держав про мир в Україні. На це слушно відреагував глава європейської дипломатії Ж. Боррель після завершення засідання Радбезу ООН. «Я чув тут певних любителів миру, для яких війна видається надто дорогою. Ми теж любимо мир, ЄС любить мир, а найбільше люблять його українці, які платять найвищу ціну. Найшвидший можливий шлях досягти миру — це коли Росія виводить війська, і війна закінчується», — заявив Боррель, додавши, що «без нашої підтримки Україна буде змушена капітулювати. Ми не хочемо такого кінця війни. Ми не хочемо капітуляції України, втрати її національної ідентичності, свободи, території і перетворення її на другу Білорусь»[77].

Загалом, російсько-українська війна характеризується безперервним і безпрецедентним інформаційно-пропагандистським супроводом, який ґрунтується на дослідженнях вразливих точок громадської думки у

країнах-партнерах України. РФ активно розпалює та використовує неоімперіалістичні та націоналістичні настрої у Європі, щоби вбити клин між Україною та її західними партнерами, витрачаючи мільярди доларів на посилення й розповсюдження деструктивних для світової безпеки наративів, дезінформації і спроб розпалювання конфліктів — як усередині України, так і в інших державах світу, де є дієва підтримка України. Наприклад, навесні 2024 р. російські пропагандисти розгорнули безперервну дезінформаційну кампанію, спрямовану проти Франції та її першої сім'ї, після заяв президента Е. Макрона про можливість появи західних військ в Україні. Ця агресивна кампанія з підриву французької влади супроводжується заявами російських ЗМІ про Францію як імперіалістичну, нацистську, русофобську країну, що розпалює війну[78]. Мало того, Росія й надалі в тій чи іншій формі чинитиме спротив намаганням України остаточно вийти з її сфери впливу й домагатиметься обмеження її правосуб'єктності на світовій арені та недопущення повноцінного входження до європейської співдружності демократичних народів.

Отже, перебіг і завершення російсько-української війни залежить від розвитку багатьох тенденцій, а в сьогоднішньому світі, як слушно зазначив головний дипломат Європейського Союзу Ж. Боррель, «панує радикальна невизначеність, яка перетворилася на правило»[79]. Наприклад, експерти Кільського інституту світової економіки не виключають, що допомога Україні від основних партнерів із 2025 року може суттєво скоротитися. Зокрема, без нових пакетів допомоги США, що може статися за нової американської адміністрації після президентських виборів, військова допомога може знизитися приблизно до 34 мільярдів євро, тоді як фінансова допомога впаде приблизно до 46 мільярдів євро. А якщо європейські донори також скоротять свої зусилля, військова допомога скоротиться до 29 мільярдів євро, а фінансова допомога впаде приблизно до 27 мільярдів євро, порахували економісти. Восени 2024 р. Франції та Німеччині у спробах зменшити дефіцит бюджету вже довелося скоротити статтю витрат щодо обсягів допомоги Україні. Тож, відповідно до цього сценарію, на думку експертів, загальна допомога Україні може скоротитися вдвічі до приблизно 55 мільярдів євро[80].

Звичайно, подібні тенденції у ставленні наших західних партнерів до підтримки України в її справедливій війні проти Росії не можуть сьогодні не хвилювати українців. Зокрема, оприлюднені в жовтні 2024 р. результати опитування в Україні свідчать, що 38% українців вважають, що Захід втомлюється від допомоги Україні, але водночас 81% українців продовжують вірити, що Україна здатна досягти успіху у війні, якщо Захід буде належним чином її підтримувати[81].

З цього приводу досить чітко висловилися 39 нобелівських лауреатів - автори відкритого листа від 27 березня 2024 р., які закликали світових

лідерів «різко збільшити допомогу Україні», яка «повинна перемогти», а не просто «не програти»[82]. Адже поразка України означала би поразку всього демократичного світу і зміцнення тоталітарних та авторитарних режимів по всьому світу та їхню експансію для захоплення сусідів. А перемога України та поразка Росії і вступ нашої держави до ЄС і НАТО обов'язково змінять світ, прискорять кардинальне, справедливіше переформатування міжнародного порядку.

Саме на досягнення цієї мети спрямовані розроблені Україною «Формула миру» і «План перемоги», який восени 2024 р. був представлений президентом України Володимиром Зеленським нашим західним партнерам та українській громадськості, і який «можливо реалізувати, але тільки за сприяння партнерів». Зокрема, 17 жовтня 2024 р. український президент представив «план перемоги» або ж «стратегію примусу Росії до реальної дипломатії» на засіданні Європейської Ради. «Якщо ми почнемо зараз і будемо слідувати «плану перемоги» — ми зможемо закінчити цю війну не пізніше наступного року», — наголосив В. Зеленський, додавши, що метою плану є зміцнення не лише України, а й усієї євроатлантичної спільноти. А на брифінгу в Брюсселі після участі в засіданні Єврради він заявив, що якщо міжнародні партнери України не підтримають його План перемоги, то це стане привілеєм для Росії та великою помилкою[83].

---

[1] Джохар Дудаев: В Крыму еще будет бойня, Украина еще схлестнется с россией. URL: https://www.youtube.com/watch?v=AVCy5YJy_ZI

[2] Див.: Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження. К., 2009. 203 с.

[3] МИД раскрыл требования России к США по гарантиям безопасности. РБК, 17.12.2021. URL: https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:CKhD5xJes38J:https://www.rbc.ru/politics/17/12/2021/61bc677a9a794774aa95d5bd&cd=3&hl=ru&ct=clnk&gl=ua

[4] Див.: Віднянський С., Мартинов А. Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство: монографія. К., 2023. 264 с.

[5] Див.: Кулеба Д. Стратегічні орієнтири української зовнішньої політики. *Україна дипломатична.* 2023. Вип. ХХІУ. С. 48–54.

[6] Див.: Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Війна Росії проти України та міжнародне співтовариство. К., 2023. 336 с.; Список міжнародної допомоги Україні (з 2014). URL: https:// surl.li/uyifcy

[7] Резолюція Генеральної Асамблеї ООН ES-11/4. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/

[8] ЄС затвердив «стратегічний компас» у сфері безпеки та оборони. Про що йдеться у документі. URL: https://suspilne.media/220073-es-zatverdiv-strategicnij-kompas-u-sferi-bezpeki-ta-oboroni/

[9] Парламентська асамблея ОБСЄ визнала дії Росії геноцидом українського народу. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3880350-parlamentska-asamblea-obse-viznala-dii-rosii-genocidom-ukrainskogo-narodu.html

[10] Див.: Сидоренко С. Від покарання РФ до конфлікту з друзями України: великий огляд зовнішньої політики Євросоюзу. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/01/25/7154822/

[11] 44 держави у Гаазі підтримали створення спецтрибуналу та використання заморожених активів РФ. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/04/3/7449398/

[12] ЄС наголосив, що ніколи не визнає «вибори» РФ на окупованих територіях України. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/02/29/7180769/; Європарламент закликав не вважати «перевибори» Путіна легітимними. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/04/25/7452937/

[13] Халілов Р. Оптимісти і циніки. Українці часів війни в дзеркалі соціології — інтерв'ю з Євгеном Головахою 9 березня 2023 р. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2023/03/9/7392553/

[14] Рішення Саміту миру: публікуємо документ, ухвалений у Швейцарії щодо України. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2024/06/16/7188218/

[15] Сидоренко С. 40 мільярдів для ЗСУ та удари по Росії: про що міністри НАТО домовилися у Празі. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2024/06/1/7187222/

[16] Глущенко О. Міжнародні партнери нададуть Україні ще $115 млрд. — прем'єр. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/04/13/7397642/

[17] Рада ЄС ухвалила 14-й пакет санкцій стосовно РФ. URL: https://www.epravda.com.ua/news/2024/06/24/715629/

[18] Павлиш А. РФ у січні вперше продала золото із фонду добробуту для покриття дефіциту бюджету. Економічна правда. 2023. URL: https://www.epravda.com.ua/rus/news/2023/02/7/696783/

[19] Канада розширила санкції проти російських пропагандистів та ВПК. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3874662-kanada-rozsirila-sankcii-proti-rosijskih-propagandistiv-ta-vpk.html

[20] Проти РФ діють 17 тисяч санкцій, завдяки яким ворог стратив 400 млрд — Шмигаль. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3833005-proti-rf-diut-17-tisac-sankcij-zavdaki-akim-vorog-vtrativ-400-mlrd-smigal.html

[21] Сидоренко С. 40 мільярдів для ЗСУ та удари по Росії: про що міністри НАТО домовилися у Празі. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2024/06/1/7187222/

[22] Див.: Україна через війну стала найбільшим імпортером зброї в Європі — SIPRI. URL: https://www.epravda.com.ua/news/2024/03/11/710980/

[23] Див.: Головко В. Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України. К., 2023. С. 234–235.

[24] Ракети, кулемети й техніка: Канада на «Рамштайні» анонсувала новий пакет військової допомоги Україні. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/09/6/7473788/

[25] Умєров перелічив підсумки 24 засідання «Рамштайну». URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/09/7/7473884/

[26] Зеленський зустрівся з Шольцем після «Рамштайну» в Німеччині. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/09/6/7473821/

[27] Іспанія передає Україні батарею ППО HAWK. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/09/6/7193686/

[28] Литва виділить Україні 10 мільйонів євро на закупівлю ракет-дронів «Паляниця». URL: https://www.epravda.com.ua/news/2024/09/6/719035/

[29] Список постачання зброї та обладнання в Україну під час російського вторгнення. URL: https:// surl.li/tvdnke

[30] Європарламент проголосував за збільшення виробництва боєприпасів для України. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/06/1/7404870/

[31] Прем'єр Чехії: Немає причин, чому за рік ми не поставимо 1,5 млн снарядів Україні. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/04/17/7184023/

[32] Україна готує безпекові угоди зі ще 10 країнами — Зеленський. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/06/14/7460735/

[33] Див.: Безпекові угоди — не лише про військове співробітництво. Що допоможе Україні зберегти демократію під час війни. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2024/07/11/7465153/

[34] 23 держави та ЄС підписали безпековий компакт з Україною на саміті НАТО. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/07/12/7190049/

[35] Див.: Сидоренко С. НАТО неминуче: що означає рішення саміту про членство України в Альянсі та 40 млрд для ЗСУ. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2024/07/11/7189966/

[36] Гуманітарна допомога Україні під час російського вторгнення. URL: https://surl.li/ceasyd

[37] З початку повномасштабної війни Україна отримала медичної гуманітарної допомоги на суму понад 16 млрд грн. URL : https://moz.gov.ua/uk/z-pochatku-povnomasshtabnoi-vijni-ukraina-otrimala-medichnoi-gumanitarnoi-dopomogi-na-sumu-ponad-16-mlrd-grn

[38] Більшість європейців продовжують виступати за підтримку України, у тому числі зброєю. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/09/11/7169174/

[39] Разумков Центр. Зовнішньополітичні орієнтації громадян України, оцінка зовнішньої політики влади, ставлення до іноземних держав та політиків (лютий–березень 2023 р.). URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/zovnishno-politychni-oriientatsii-gromadian-ukrainy-otsinka-zovnishnoi-polityky-vlady-stavlennia-do-inozemnykh-derzhav-ta-politykiv-liutyi-berezen-2023r

[40] Від допомоги до перемоги. Рейтинг країн-партнерів та міжнародних лідерів за рівнем допомоги Україні. 2022–2024. URL: https://uacrisis.org/uk/vid-dopomogy-do-peremogy

[41] Там само.

[42] «Рішуча підтримка України»: спільна заява країн Веймарського трикутника. URL: https://tsn.ua/svit/rishucha-pidtrimka-ukrayini-spilna-zayava-krayin-veymarskogo-trikutnika-2512579.html

[43] Половина громадян ЄС вважають війну в Україні «найбільшим викликом» — опитування. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/07/27/7467660/

[44] Центр «Нова Європа» визначив найбільші провали і досягнення допомоги Заходу за два роки великої війни. URL: http://neweurope.org.ua/analytics/poglyad-z-ukrayiny-otsinka-dopomogy-zahodu-v-dva-roky-velykoyi-vijny-rosiyi-v-ukrayini/

[45] Яструби, голуби та страуси: три табори всередині НАТО щодо війни в Україні. URL: https://ukrrain.com/yastrubi-_golubi_ta_strausi-_tri_tabori_vseredini_nato_shhodo_vijni_v_ukraini.html

[46] Доповідь Європейської ради з міжнародних відносин «Світ à la carte як крок до багатополярності». URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/dopovid-yevropeyskoyi-rady-z-mizhnarodnykh-vidnosyn-svit-la

[47] «Невдахи», «совки» й «опортуністи». The Economist уклав рейтинг друзів Росії. URL: https://texty.org.ua/fragments/109213/nevdahy-sovky-j-oportunisty-economist-uklav-rejtynh-druziv-rosiyi/

[48] Див.: Віднянський С. ООН та українська дипломатія в боротьбі за незалежність і територіальну цілісність України в умовах російсько-української війни. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.* 2023. Вип. 32. С. 10–44.

[49] Переобрання путіна: хто привітав російського диктатора з перемогою на «виборах». URL: https://www.slovoidilo.ua/2024/03/19/infografika/polityka/pereobrannya-putina-xto-pryvitav-rosijskoho-dyktatora-peremohoyu-vyborax

[50] Мудра І. Як змінилися настрої в ООН з початку повномасштабної війни в Україні. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2023/05/15/7402253/

[51] Як війна в Україні змінює громадську думку в Європі. URL: https://lb.ua/world/2022/05/11/516489_yak_viyna_ukraini_zminyuie_gromadsku.html

[52] Див. Сидоренко С. На третину проросійські: як у Молдові співіснують рух до ЄС, війна та підтримка союзу з Росією. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2024/03/8/7181318/

[53] Майже половина поляків вважають, що війна закінчиться знищенням і України, і Росії. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/02/22/7180167/

[54] 14% словаків хотіли б, щоб Росія перемогла Україну, найбільше таких — серед виборців Фіцо. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/07/1/7463558/

[55] Опитування: Майже 50% жителів Угорщини проти, аби ЄС надавав Україні будь-яку допомогу. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/05/30/7458449/

[56] У Вишеградській четвірці чехи найменше підтримують швидкий вступ України в ЄС. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/06/28/7189119/

[57] Внутрішні «друзі Путіна» є реальною загрозою для Європи — Урсула фон дер Ляєн. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3836998-vnutrisni-druzi-putina-e-realnou-zagrozou-dla-evropi-ursula-fon-der-laen.html

[58] Глава МЗС Чехії пояснив Будапешту, чому треба підтримувати Україну. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/04/27/7184773/

[59] Допомога Україні: думки американців розділилися навпіл. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/07/31/7468209/

[60] Див.: Фукуяма: Росіяни ще не відчули достатньо болю та страждань. Це треба змінити перед перемир'ям. URL: https://www.eurointegration.com.ua/interview/2024/09/25/7194811/

[61] Міністр оборони Естонії закликав не обмежувати Україну в застосуванні зброї. URL: https://mil.in.ua/uk/news/ministr-oborony-estoniyi-zaklykav-ne-obmezhuvaty-ukrayinu-v-zastosuvanni-zbroyi/

[62] Лавров відкинув можливість перемовин з Україною після наступу ЗСУ на Курщині. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/08/19/7471042/

[63] Збереження і розвиток України в умовах війни та миру: національна доповідь. Київ, 2024. С. 212.

[64] Президент просить послів працювати над розширенням дозволу ударів по Росії. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/08/19/7471043/

[65] Опитування: лише 10% європейців вірять, що Україна переможе Росію у війні. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/02/21/7442905/

[66] Див.: Українці розділились у питанні, що вважати перемогою над Росією — опитування. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/02/21/7442930/

[67] Побільшало українців, які згодні на переговори, щоб мінімізувати жертви — опитування. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/02/21/7442907/

[68] Див.: Результати виборів Європейського парламенту 6–9 червня 2024 року та їхнє значення для політичного майбутнього ЄС та України. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/rezultaty-vyboriv-yevropeyskoho-parlamentu-6-9-chervnya-2024

[69] Див.: Фіцо: Словаччина хоче бути дружньою сусідкою для України. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/04/11/7183578/; Словаччина візьме участь у

Саміті миру у Швейцарії — Фіцо. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/04/11/7183579/; Фіцо пообіцяв, що Словаччина не буде перешкоджати Україні на шляху до ЄС. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/04/11/7450806/

[70] Глава МЗС Словаччини: Членство України в НАТО «створить більше конфліктів». URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/09/18/7194459/

[71] Президент Болгарії назвав перемогу України над Росією неможливою. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/05/20/7186303/

[72] Див.: Греція могла стати для України другою Угорщиною, а натомість постачає зброю ЗСУ. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2024/08/7/7191599/

[73] Президент Сербії заявив, що війна в Україні завершиться за корейським сценарієм. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/09/27/7195066/

[74] Див.: Президент Чехії назвав наївними сподівання України відвоювати захоплені території. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/05/15/7455934/; Президент Чехії знову закликає до «реалізму» щодо повернення Україною територій. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/09/23/7194787/; Президент Чехії пояснив слова про «обмін українських територій на мир» після обурення Києва. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/09/24/7476599/

[75] Угорщина долучиться до формату «за мир в Україні», який засновують Китай і Бразилія. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/09/27/7477146/; МЗС засудило підтримку Швейцарією ініціативи Китаю і Бразилії: Не можемо зрозуміти логіку. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/09/28/7477283/

[76] МЗС засудило підтримку Швейцарією ініціативи Китаю і Бразилії: Не можемо зрозуміти логіку. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/09/28/7477283/

[77] Боррель: Капітуляція України не є найшвидшим способом закінчити війну. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/09/25/7476641/

[78] Кремль розгорнув пропагандистську кампанію проти Франції після заяв Макрона щодо України. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/04/4/7449634/

[79] «Ми входимо в ідеальний шторм»: Виступ топ-дипломата ЄС про нову світову реальність. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/10/12/7148529/

[80] Основні партнери можуть скоротити допомогу Україні: які ризики. URL: https://www.epravda.com.ua/news/2024/10/10/720399/

[81] Понад третина українців вважають, що Захід втомлюється від України — КМІС. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/10/9/7478841/

[82] 39 нобелівських лауреатів закликали посилити підтримку України й засудили «умиротворення» РФ. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/03/27/7182542/

[83] Див.: Мир завдяки силі. Головні тези виступу Зеленського під час представлення плану перемоги в Раді. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2024/10/16/7479937/; Зеленський представив План перемоги на засіданні Євроради. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/10/17/7480110/; Зеленський застеріг, що буде, якщо світ не підтримає План перемоги. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/10/17/7480124/

REFERENCES

1. Bezpekovi uhody — ne lyshe pro vijs'kove spivrobitnytstvo. Scho dopomozhe Ukraini zberehty demokratiiu pid chas vijny. https://www.pravda.com.ua/articles/2024/07/11/7465153/ [in Ukrainian].

2. Bil'shist' ievropejtsiv prodovzhuiut' vystupaty za pidtrymku Ukrainy, u tomu chysli zbroieiu. https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/09/11/7169174/ [in Ukrainian].

3. Borrel': Kapituliatsiia Ukrainy ne ie najshvydshym sposobom zakinchyty vijnu. https://www.pravda.com.ua/news/2024/09/25/7476641/ [in Ukrainian].

4. Dopomoha Ukraini: dumky amerykantsiv rozdilylysia navpil. https://www.pravda.com.ua/news/2024/07/31/7468209/ [in Ukrainian].

5. Dopovid' Yevropejs'koi rady z mizhnarodnykh vidnosyn Svit à la carte iak krok do bahatopoliarnosti. https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/dopovid-yevropeyskoyi-rady-z-mizhnarodnykh-vidnosyn-svit-la [in Ukrainian].

6. Dzhohar Dudaev: V Krymu eshhe budet bojnja, Ukraina eshhe shlestnetsja s rossiej. https://www.youtube.com/watch?v=AVCy5YJy_ZI [in Russian].

7. Fitso poobitsiav, scho Slovachchyna ne bude pereshkodzhaty Ukraini na shliakhu do YeS. https://www.pravda.com.ua/news/2024/04/11/7450806/ [in Ukrainian].

8. Fitso: Slovachchyna khoche buty druzhn'oiu susidkoiu dlia Ukrainy. https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/04/11/7183578/ [in Ukrainian].

9. Fukuiama: Rosiiany sche ne vidchuly dostatn'o boliu ta strazhdan'. Tse treba zminyty pered peremyr'iam. https://www.eurointegration.com.ua/interview/2024/09/25/7194811/ [in Ukrainian].

10. Hlava MZS Chekhii poiasnyv Budapeshtu, chomu treba pidtrymuvaty Ukrainu. https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/04/27/7184773/ [in Ukrainian].

11. Hlava MZS Slovachchyny: Chlenstvo Ukrainy v NATO stvoryt' bil'she konfliktiv. https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/09/18/7194459/ [in Ukrainian].

12. Holovko, V. (2023). *Vtorhnennia. 2022. Shyrokomasshtabna ahresiia Rosii proty Ukrainy*. Kyiv [in Ukrainian].

13. Hretsiia mohla staty dlia Ukrainy druhoiu Uhorschynoiu, a natomist' postachaie zbroiu ZSU. https://www.eurointegration.com.ua/articles/2024/08/7/7191599/ [in Ukrainian].

14. Ispaniia peredaie Ukraini batareiu PPO HAWK. https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/09/6/7193686/ [in Ukrainian].

15. Khalilov, R. (2023). Optymisty i tsyniky. Ukraintsi chasiv vijny v dzerkali sotsiolohii – interv'iu z Yevhenom Holovakhoiu. https://www.pravda.com.ua/articles/2023/03/9/7392553/ [in Ukrainian].

16. Kreml' rozghornuv propahandysts'ku kampaniiu proty Frantsii pislia zaiav Makrona schodo Ukrainy. https://www.pravda.com.ua/news/2024/04/4/7449634/ [in Ukrainian].

17. Kuleba, D. (2023). Stratehichni oriientyry ukrains'koi zovnishn'oi polityky. *Ukraina dyplomatychna*, 24, 48–54 [in Ukrainian].

18. Lavrov vidkynuv mozhlyvist' peremovyn z Ukrainoiu pislia nastupu ZSU na Kurschyni. https://www.pravda.com.ua/news/2024/08/19/7471042/ [in Ukrainian].

19. Lytva vydilyt' Ukraini 10 mil'joniv ievro na zakupivliu raket-droniv Palianytsia. https://www.epravda.com.ua/news/2024/09/6/719035/ [in Ukrainian].

20. Majzhe polovyna poliakiv vvazhaiut', scho vijna zakinchyt'sia znyschenniam i Ukrainy, i Rosii. https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/02/22/7180167/ [in Ukrainian].

21. MID raskryl trebovanija Rossii k SShA po garantijam bezopasnosti. RBK, 17.12.2021. https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:CKhD5xJes38J:https://www.rbc.ru/politics/17/12/2021/61bc677a9a794774aa95d5bd&cd=3&hl=ru&ct=clnk&gl=ua [in Russian].

22. Ministr oborony Estonii zaklykav ne obmezhuvaty Ukrainu v zastosuvanni zbroi. https://mil.in.ua/uk/news/ministr-oborony-estoniyi-zaklykav-ne-obmezhuvaty-ukrayinu-v-zastosuvanni-zbroyi/ [in Ukrainian].

23. Motyl', O. (2009). *Pidsumky imperij: zanepad, rozpad i vidrodzhennia*. Kyiv [in Ukrainian].

24. Mudra, I. Yak zminylysia nastroi v OON z pochatku povnomasshtabnoi vijny v Ukraini. https://www.pravda.com.ua/columns/2023/05/15/7402253/ [in Ukrainian].

25. My vkhodymo v ideal'nyj shtorm: Vystup top-dyplomata YeS pro novu svitovu real'nist'. https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/10/12/7148529/ [in Ukrainian].

26. MZS zasudylo pidtrymku Shvejtsariieiu initsiatyvy Kytaiu i Brazylii: Ne mozhemo zrozumity lohiku. https://www.pravda.com.ua/news/2024/09/28/7477283/ [in Ukrainian].

27. Nevdakhy, sovky j oportunisty. The Economist uklav rejtynh druziv Rosii. https://texty.org.ua/fragments/109213/nevdahy-sovky-j-oportunisty-economist-uklav-rejtynh-druziv-rosiyi/ [in Ukrainian].

28. Nobelivs'ki laureaty zaklykaly ne vyznavaty Putina prezydentom j zbil'shyty dopomohu Ukraini. https://www.pravda.com.ua/news/2024/03/27/7448394/ [in Ukrainian].

29. Opytuvannia: lyshe 10% ievropejtsiv viriat', scho Ukraina peremozhe Rosiiu u vijni. https://www.pravda.com.ua/news/2024/02/21/7442905/ [in Ukrainian].

30. Opytuvannia: Majzhe 50% zhyteliv Uhorschyny proty, aby YeS nadavav Ukraini bud'-iaku dopomohu. https://www.pravda.com.ua/news/2024/05/30/7458449/ [in Ukrainian].

31. Parlaments'ka asambleia OBSYe vyznala dii Rosii henotsydom ukrains'koho narodu. https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3880350-parlamentska-asamblea-obse-viznala-dii-rosii-genocidom-ukrainskogo-narodu.html [in Ukrainian].

32. Pereobrannia putina: khto pryvitav rosijs'koho dyktatora z peremohoiu na vyborakh. https://www.slovoidilo.ua/2024/03/19/infografika/polityka/pereobrannya-putina-xto-pryvitav-rosijskoho-dyktatora-peremohoyu-vyborax [in Ukrainian].

33. Pobil'shalo ukraintsiv, iaki zghodni na perehovory, schob minimizuvaty zhertvy — opytuvannia. https://www.pravda.com.ua/news/2024/02/21/7442907/ [in Ukrainian].

34. Polovyna hromadian YeS vvazhaiut' vijnu v Ukraini najbil'shym vyklykom — opytuvannia. https://www.pravda.com.ua/news/2024/07/27/7467660/ [in Ukrainian].

35. Pravo na udary vhlyb Rosii: iak zminiuiet'sia dumka Zakhodu schodo chervonykh linij Kremlia. https://www.eurointegration.com.ua/articles/2024/09/3/7193366/ [in Ukrainian].

36. Prem'ier Chekhii: Nemaie prychyn, chomu za rik my ne postavymo 1,5 mln snariadiv Ukraini. https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/04/17/7184023/ [in Ukrainian].

37. Prezydent Bolharii nazvav peremohu Ukrainy nad Rosiieiu nemozhlyvoiu. https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/05/20/7186303/ [in Ukrainian].

38. Prezydent Chekhii nazvav naivnymy spodivannia Ukrainy vidvoiuvaty zakhopleni terytorii. https://www.pravda.com.ua/news/2024/05/15/7455934/ [in Ukrainian].

39. Prezydent Chekhii poiasnyv slova pro obmin ukrains'kykh terytorij na myr pislia oburennia Kyieva. https://www.pravda.com.ua/news/2024/09/24/7476599/ [in Ukrainian].

40. Prezydent Chekhii znovu zaklykaie do realizmu schodo povernennia Ukrainoiu terytorij. https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/09/23/7194787/ [in Ukrainian].

41. Prezydent prosyt' posliv pratsiuvaty nad rozshyrenniam dozvolu udariv po Rosii. https://www.pravda.com.ua/news/2024/08/19/7471043/ [in Ukrainian].

42. Prezydent Serbii zaiavyv, scho vijna v Ukraini zavershyt'sia za korejs'kym stsenariiem. https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/09/27/7195066/ [in Ukrainian].

43. Rakety, kulemety j tekhnika: Kanada na Ramshtajni anonsuvala novyj paket vijs'kovoi dopomohy Ukraini. https://www.pravda.com.ua/news/2024/09/6/7473788/ [in Ukrainian].

44. Razumkov Tsentr. Zovnishn'opolitychni oriientatsii hromadian Ukrainy, otsinka zovnishn'oi polityky vlady, stavlennia do inozemnykh derzhav ta politykiv (liutyj–berezen' 2023 r.). https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/zovnishnopolitychni-oriientatsii-gromadian-ukrainy-otsinka-zovnishnoi-polityky-vlady-stavlennia-do-inozemnykh-derzhav-ta-politykiv-liutyi-berezen-2023r [in Ukrainian].

45. Rezoliutsiia Heneral'noi Asamblei OON ES-11/4. https://uk.wikipedia.org/wiki/ [in Ukrainian].

46. Rezul'taty vyboriv Yevropejs'koho parlamentu 6–9 chervnia 2024 roku ta ikhnie znachennia dlia politychnoho majbutn'oho YeS ta Ukrainy. https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/rezultaty-vyboriv-yevropeyskoho-parlamentu-6-9-chervnya-2024 [in Ukrainian].

47. Rishennia Samitu myru: publikuiemo dokument, ukhvalenyj u Shvejtsarii schodo Ukrainy. https://www.eurointegration.com.ua/articles/2024/06/16/7188218/ [in Ukrainian].

48. Rishucha pidtrymka Ukrainy: spil'na zaiava krain Vejmars'koho trykutnyka. https://tsn.ua/svit/rishucha-pidtrimka-ukrayini-spilna-zayava-krayin-veymarskogo-trikutnika-2512579.html [in Ukrainian].

49. Slovachchyna viz'me uchast' u Samiti myru u Shvejtsarii — Fitso. https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/04/11/7183579/ [in Ukrainian].

50. Sydorenko, S. NATO nemynuche: scho oznachaie rishennia samitu pro chlenstvo Ukrainy v Al'iansi ta 40 mlrd dlia ZSU. https://www.eurointegration.com.ua/articles/2024/07/11/7189966/ [in Ukrainian].

51. Sydorenko, S. Na tretynu prorosijs'ki: iak u Moldovi spivisnuiut' rukh do YeS, vijna ta pidtrymka soiuzu z Rosiieiu. https://www.eurointegration.com.ua/articles/2024/03/8/7181318/ [in Ukrainian].

52. Sydorenko, S. Vid pokarannia RF do konfliktu z druziamy Ukrainy: velykyj ohliad zovnishn'oi polityky Yevrosoiuzu. https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/01/25/7154822/ [in Ukrainian].

53. Sydorenko, S. 40 mil'iardiv dlia ZSU ta udary po Rosii: pro scho ministry NATO domovylysia u Prazi. https://www.eurointegration.com.ua/articles/2024/06/1/7187222/ [in Ukrainian].

54. Tsentr Nova Yevropa vyznachyv najbil'shi provaly i dosiahnennia dopomohy Zakhodu za dva roky velykoi vijny. http://neweurope.org.ua/analytics/poglyad-z-ukrayiny-otsinka-dopomogy-zahodu-v-dva-roky-velykoyi-vijny-rosiyi-v-ukrayini/ [in Ukrainian].

55. Uhorschyna doluchyt'sia do formatu za myr v Ukraini, iakyj zasnovuiut' Kytaj i Brazyliia. https://www.pravda.com.ua/news/2024/09/27/7477146/ [in Ukrainian].

56. Ukraina cherez vijnu stala najbil'shym importerom zbroi v Yevropi — SIPRI. https://www.epravda.com.ua/news/2024/03/11/710980/ [in Ukrainian].

57. Ukraina hotuie bezpekovi uhody zi sche 10 krainamy — Zelens'kyj. https://www.pravda.com.ua/news/2024/06/14/7460735/ [in Ukrainian].

58. Ukraintsi rozdilylys' u pytanni, scho vvazhaty peremohoiu nad Rosiieiu — opytuvannia. https://www.pravda.com.ua/news/2024/02/21/7442930/ [in Ukrainian].

59. Umierov perelichyv pidsumky 24 zasidannia Ramshtajnu. https://www.pravda.com.ua/news/2024/09/7/7473884/ [in Ukrainian].

60. U Vyshehrads'kij chetvirtsi chekhy najmenshe pidtrymuiut' shvydkyj vstup Ukrainy v YeS. https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/06/28/7189119/ [in Ukrainian].

61. Vid dopomohy do peremohy. Rejtynh krain-partneriv ta mizhnarodnykh lideriv za rivnem dopomohy Ukraini. 2022–2024. https://uacrisis.org/uk/vid-dopomogy-do-peremogy [in Ukrainian].

62. Vidnyanskyj, S.V., & Martynov, A.Yu. (2023). *Vijna Rosii proty Ukrainy ta mizhnarodne spivtovarystvo*. Kyiv [in Ukrainian].

63. Vidnyanskyj, S., & Martynov, A. (2023). *Rosijs'ko-ukrains'ka vijna ta mizhnarodne spivtovarystvo*. Kyiv [in Ukrainian].

64. Vidnyanskyj, S. (2023). OON ta ukrains'ka dyplomatiia v borot'bi za nezalezhnist' i terytorial'nu tsilisnist' Ukrainy v umovakh rosijs'ko-ukrains'koi vijny. *Mìžnarodnì zv'âzki Ukraïni: naukovì pošuki ì znahìdki — International relations of Ukraine: scientific searches and findings*, 32, 10–44 [in Ukrainian].

65. Vnutrishni druzi Putina ie real'noiu zahrozoiu dlia Yevropy — Ursula fon der Liaien. https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3836998-vnutrisni-druzi-putina-e-realnou-zagrozou-dla-evropi-ursula-fon-der-laen.html [in Ukrainian].

66. Yak vijna v Ukraini zminiuie hromads'ku dumku v Yevropi. https://lb.ua/world/2022/05/11/516489_yak_viyna_ukraini_zminyuie_gromadsku.html [in Ukrainian].

67. Yastruby, holuby ta strausy: try tabory vseredyni NATO schodo vijny v Ukraini. https://ukrrain.com/yastrubi-_golubi_ta_strausi-_tri_tabori_vseredini_nato_shhodo_vijni_v_ukraini.html [in Ukrainian].

68. YeS naholosyv, scho nikoly ne vyznaie vybory RF na okupovanykh terytoriiakh Ukrainy. https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/02/29/7180769/ [in Ukrainian].

69. YeS zatverdyv stratehichnyj kompas u sferi bezpeky ta oborony. Pro scho jdet'sia u dokumenti. https://suspilne.media/220073-es-zatverdiv-strategicnij-kompas-u-sferi-bezpeki-ta-oboroni/ [in Ukrainian].

70. Yevroparlament proholosuvav za zbil'shennia vyrobnytstva boieprypasiv dlia Ukrainy. https://www.pravda.com.ua/news/2023/06/1/7404870/ [in Ukrainian].

71. Yevroparlament zaklykav ne vvazhaty perevybory Putina lehitymnymy. https://www.pravda.com.ua/news/2024/04/25/7452937/ [in Ukrainian].

72. *Zberezhennia i rozvytok Ukrainy v umovakh vijny ta myru: natsional'na dopovid'*. (2024). Kyiv [in Ukrainian].

73. Z pochatku povnomasshtabnoi vijny Ukraina otrymala medychnoi humanitarnoi dopomohy na sumu ponad 16 mlrd hrn. https://moz.gov.ua/uk/z-pochatku-povnomasshtabnoi-vijni-ukraina-otrimala-medichnoi-gumanitarnoi-dopomogi-na-sumu-ponad-16-mlrd-grn [in Ukrainian].

74. Zelens'kyj zustrivsia z Shol'tsem pislia Ramshtajnu v Nimechchyni. https://www.pravda.com.ua/news/2024/09/6/7473821/ [in Ukrainian].

75. 14% slovakiv khotily b, schob Rosiia peremohla Ukrainu, najbil'she takykh — sered vybortsiv Fitso. https://www.pravda.com.ua/news/2024/07/1/7463558/ [in Ukrainian].

76. 23 derzhavy ta YeS pidpysaly bezpekovyj kompakt z Ukrainoiu na samiti NATO. https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/07/12/7190049/ [in Ukrainian].

77. 44 derzhavy u Haazi pidtrymaly stvorennia spetstrybunalu ta vykorystannia zamorozhenykh aktyviv RF. https://www.pravda.com.ua/news/2024/04/3/7449398/ [in Ukrainian].

Received: 30.04.2024. Approved: 27.06.2024. Published: 28.10.2024.

DOI: https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.065
УДК 316.32.327.5.913(73)

Андрій Мартинов
д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: martynov.andriy15@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9802-5980

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СКЕПТИЦИЗМ ТА АНТИАМЕРИКАНІЗМ У ЄВРОАТЛАНТИЧНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ НА ПОЧАТКУ XXI ст.

Стаття присвячена компаративному аналізу розвитку європейського скептицизму та антиамериканізму в публічному політичному процесі в США та Європейському Союзі. У країнах Європейського Союзу під поняттям європейський скептицизм розуміється негативне ставлення до процесу європейської інтеграції та його функціонального результату у вигляді Європейського Союзу. У США переважно в ультраконсервативних колах під європейським скептицизмом мається на увазі критичне ставлення до ЄС як уособлення проєкту ліберальної демократії. Антиамериканізм як ідеологічна установка присутня не тільки у європейських ультралівих політичних колах, а й у європейських ультраправих політичних колах. У США ідеологеми антиамериканізму яскраво проявили себе в русі «чорношкірі мають право жити». Європейський скептицизм та антиамериканізм активно використовуються пропагандою РФ і КНР як ознаки нібито неминучої кризи «колективного Заходу» та «закономірного переходу» до багатополярного світу, в якому західні демократії не матимуть вирішального значення для подальшого розвитку.

У висновках наголошується, що популістські хвороби ліберальних демократій активно використовують автократії для дискредитації демократичного досвіду політичного життя. Одночасно Росія, Іран, Китай намагаються скористатися із дискурсів щодо сценаріїв ізоляції США від активної зовнішньої політики й самообмежень Європейського Союзу у проведенні власної спільної зовнішньої політики та нав'язують свої варіанти «гібридних війн», виштовхуючи західні впливи з ключових регіонів Східної Європи, Близького Сходу, Південно-Східної Азії. Зважаючи на це, переведення ідей антиамериканізму та європейського скептицизму з кола провідних тенденцій публічного політичного життя на

його глибоку периферію насправді може забезпечити більшу стабільність не тільки ліберальних демократій, а й сучасних міжнародних відносин.

Ключові слова: *антиамериканізм, європейський скептицизм, Європейський Союз, США, ультраліві, ультраправі.*

Andriy Martynov
Doctor of History, Professor, Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: martynov.andriy15@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9802-5980

EUROPEAN SCEPTICISM AND ANTI-AMERICANISM IN THE EURO-ATLANTIC POLITICAL PROCESS IN THE EARLY TWENTY-FIRST CENTURY

The article is devoted to a comparative analysis of the development of European scepticism and anti-Americanism in the public political process in the United States and the European Union. In the countries of the European Union, the term European scepticism refers to a negative attitude towards the process of European integration and its functional result in the form of the European Union. In the United States, mostly in ultra-conservative circles, European scepticism refers to a critical attitude towards the EU as the embodiment of the liberal democracy project. Anti-Americanism as an ideological attitude is present not only in European far-left political circles, but also in European far-right political circles. In the United States, the ideology of anti-Americanism was clearly manifested in the Black Lives Matter movement. European scepticism and anti-Americanism are actively used by Russian and Chinese propaganda as signs of an allegedly inevitable crisis of the 'collective West' and a 'natural transition' to a multipolar world in which Western democracies will not be crucial for further development.

The conclusions emphasise that populist diseases of liberal democracies are actively used by autocracies to discredit the democratic experience of political life. At the same time, Russia, Iran, and China are trying to take advantage of discourses on scenarios of the US isolation from active foreign policy and the European Union's self-restrictions in pursuing its own common foreign policy and impose their own versions of 'hybrid wars', pushing Western influence out of key regions of Eastern Europe, the Middle East, and

Southeast Asia. In view of this, the transfer of ideas of anti-Americanism and European scepticism from the circle of leading trends in public political life to its deep periphery can actually ensure greater stability not only for liberal democracies, but also for modern international relations.

Keywords: *anti-Americanism, European scepticism, European Union, USA, far-leftists, far-rightists.*

Президент США Білл Клінтон і прем'єр-міністр Великої Британії Тоні Блер, які просували дерегуляцію та приватизацію економік своїх країн, заклали підґрунтя для появи наприкінці 2010-х років лівого і правого популізму як політичної бази антиамериканізму та європейського скептицизму. «Тоді як неолібералізм загрожував ліберальній демократії, — пише Ф. Фукуяма, — створюючи надмірну нерівність і фінансову нестабільність, лівий лібералізм перетворився на сучасну політику ідентичності, різні версії якої потім почали підривати засновки самого лібералізму»[1].

Історично значимі політичні події, такі як вибори президента США в листопаді 2024 р. і вибори нового складу Європейського парламенту в червні 2024 р. актуалізували проблеми присутності ідей і суспільних настроїв європейського скептицизму та антиамериканізму в публічному політичному просторі ЄС і США. Якщо у країнах Європейського Союзу під поняттям європейський скептицизм розуміється негативне ставлення до процесу європейської інтеграції та його функціонального результату у вигляді Європейського Союзу, то в США переважно в ультраконсервативних колах під європейським скептицизмом мається на увазі критичне ставлення до ЄС як уособлення проєкту ліберальної демократії. Констатація «кризи ліберальної демократії» є передумовою для проявів антиамериканських настроїв у Європі, а також європейських скептичних позицій як у Європі, так і в США. Цікаво, що антиамериканізм як ідеологічна установка присутня не тільки у європейських ультралівих політичних колах, а й у європейських ультраправих політичних колах. Натомість у США, як це не парадоксально, ідеологеми антиамериканізму яскраво проявили себе в русі «чорношкірі мають право жити» (Black Lives Matter — BLM). Теоретично можна було би стверджувати, що це не має значення, а ці ідеологеми посідають маргінальні позиції. А проте європейський скептицизм та антиамериканізм активно використовуються пропагандою РФ і КНР як ознаки нібито неминучої кризи «колективного Заходу» та «закономірного переходу» до багатополярного світу, в якому західні демократії не матимуть вирішального значення для подальшого розвитку. Упродовж тривалого часу здавалося, що популізм — це явище, типове для бідних держав зі слабкими демократичними традиціями та

нерозвинутими громадянськими інститутами. На початку XXI ст. стало зрозуміло, що популізм явище демократичне. Нерідко популістські лідери стають диктаторами, але свою відомість і народну любов вони завойовують демократичними методами, об'єднуючи навколо себе різні соціальні групи заради міфічної боротьби за справедливість.

Уже події війни за незалежність США 1775–1783 рр. зафіксували в американській суспільній думці скептичне ставлення до традиційних європейських монархій, які стримували американську свободу. Стрімкий розвиток США, уявлення про особливу американську місію стимулювали появу ідеології "America First", яка до Першої світової війни породила ізоляціоністські суспільні настрої і відповідний зовнішньополітичний курс США. Американське урбанізоване суспільство модернізувалося швидше і якісніше за європейські суспільства. Наприкінці XIX ст. стереотип про жахливого американця — ненаситного, хвалькуватого найманця й бундючного шовініста — був частиною європейського мислення.

Пряма участь США в Першій і Другій світових війнах породила суперечливе ставлення до США в Європі. Особливо після Другої світової війни, коли США стали лідером євроатлантичної спільноти. За умов «холодної війни» СРСР намагався грати на антиамериканських настроях У Європі та скептичних настроях щодо Європи в США заради руйнування євроатлантичної єдності. Путінська російська імперія намагається скористатися радянським досвідом, підтримуючи антиамериканські настрої як у лівому, так і правоконсервативному сегментах політичних сил У Європі.

Аналіз основних досліджень, присвячених проблемі антиамериканізму і європейського скептицизму, засвідчує факт прискіпливої уваги науковців до цієї теми. Американський політолог Ф. Фукуяма констатував, що «праві популісти й ліві прогресисти невдоволені сучасним лібералізмом не через фундаментальну слабкість цієї доктрини. Вони радше нарікають на те, як він змінився за останні кілька поколінь». Далі автор навів аргументи на користь цього твердження: «Неолібералізм повів економіку в бік величезного зростання нерівності й призвів до катастрофічних фінансових криз, які в багатьох країнах світу значно більше зашкодили простим людям, ніж багатим елітам… Інституційні принципи лібералізму захищають права всіх людей, включно з наявними елітами, які не бажають відмовлятися від багатств і влади, а тому стоять на заваді поступу до соціальної справедливості для відкинутих груп. Багато нетерплячих молодих активістів у Америці та Європі вважають лібералізм застарілою позицію, «системою», нездатною реформувати себе»[2].

Популісти набирають популярності внаслідок слабкості їхніх супротивників, а не завдяки силі їхніх прихильників. Тільки в періоди полі-

тичної стабільності та наявності в суспільстві консенсусу навколо політичних цінностей серединна позиція приносить електоральний зиск, позаяк вона найбільше резонує з ідеалами середньостатистичного виборця. Поляризована політична культура швидко перетворюється на поживне середовище для популістів як своєрідних чемпіонів радикальних гасел і дій. Американський історик Т. Снайдер дослідив особливості формування в 2010-х роках популістських течій у політиці РФ, Європи і США на тлі феноменів В. Путіна й Д. Трампа[3]. Президент США Дж. Буш молодший у своїх спогадах «Ключові рішення» наголошував на важливості збереження трансатлантичної єдності та заперечував надмірний скептицизм щодо відмови Німеччини і Франції підтримати дії США в Іраку[4]. Президент Б. Обама у спогадах «Земля обітована» критикує стереотипні американські уявлення, які поділили за Дж. Буша європейців на представників «нової» і «старої» Європи[5]. Класик сучасної світової політологічної думки Ф. Фукуяма в розлогому дослідженні «Витоки політичного порядку» констатував ймовірність виникнення специфічних комплексних умов, які можуть спровокувати деградацію демократичного політичного режиму та послаблення спроможності суспільства і правлячих еліт до раціонального мислення та стереотипного реагування на взаємне сприйняття американців і європейців[6]. Натомість колишній державний секретар США М. Олбрайт, яка мала персональний досвід вимушеної еміграції з Європи наприкінці 1930-х років, виступила із застерогою щодо загрози наступу популістського фашизму як у Європі, так і у США[7]. Відомий американський публіцист Б. Вудворд проаналізував перший рік президентства Д. Трампа як виклик інституціям американської демократії. Однією із складових трампістського популізму є ізоляціонізм від євроатлантичної спільноти[8]. Спираючись на ідеологію ультраправого лібертаріанства, колишній радник Д. Трампа на етапі президентської виборчої кампанії 2016 р. Дж. Бреннан різко розкритикував політичну практику ліберальної демократії та доклав чимало організаційних зусиль заради консолідації у країнах ЄС ультраправого політичного простору[9]. Американський політолог Дж. Пакер у статті «Як Америка поділилась на чотири частини» доводить, що конкуренція республіканських і демократичних еліт підриває соціальні цінності й руйнує політичні інститути. На думку цього автора, можна вести мову про: 1) «Вільну Америку», яка орієнтується на консервативні цінності, 2) «Справжню Америку», скептично налаштовану до глобалізму, 3) «Розумну Америку» — ліберальну освічену еліту, 4) «Справедливу Америку» — покоління міленіалів, яке стурбоване расовою й соціальною нерівністю[10]. Кожен із зазначених політичних сегментів має власне уявлення про євроатлантичні союзні зобов'язання та сприйняття Євросоюзу. На

думку президента США Дж. Картера, проявом кризи є приблизно рівнозначна кількість прихильників ізоляціонізму й ліберального демократизму в американському суспільстві[11]. Ще на президентських виборах у США 2008 р. проявив себе популістський політичний Рух чаювання (за алюзією на події зі знищенням партій британського чаю, яка дала старт Війні за незалежність США) та з'явився ультраправий американський медіа-ресурс Breitbart.com.

Представник консервативного флангу Республіканської партії колишній радник Д. Трампа з питань національної безпеки Дж. Болтон у своїх спогадах солідаризувався з ідеями Д. Трампа щодо стимулювання європейців до збільшення військових витрат у рамках виконання зобов'язань у НАТО[12]. Німецький історик Х. Вінклер відлік періоду кризи у європейсько-американських відносинах, проявами якої стало посилення антиамериканізму та європейського скептицизму, вів від початку світової економічної кризи 2008 р., яка, на думку цього автора, не закінчилася і за десять років. Проявами цієї кризи, наголошує Х. Вінклер, є посилення антиамериканських та європейсько-скептичних настроїв[13]. Колишній директор ФБР США Дж. Комі у своїх спогадах наголосив на кримінально-популістському стилі політичної діяльності Д. Трампа. «Опинившись на орбіті Трампа, я згадував свою кар'єру прокурора, коли боровся з мафіозі. Коло мовчазної згоди. На чолі всього бос. Клятви вірності. Війна ідеологій. Велика та мала брехня заради кодексу честі, який ставив організацію вище моралі та вище правди»[14]. Це не просто спільна риса європейських та американських популістів нинішньої доби, а й відкритий виклик інститутам та практикам демократії.

Мета статті полягає у з'ясуванні об'єктивних і суб'єктивних передумов появи й розвитку антиамериканських і європейсько-скептичних настроїв у американському та європейському суспільствах та впливу цих тенденцій на світову політику.

Якісне поглиблення процесу європейської інтеграції наприкінці 1990-х — на початку XXI ст. стимулювало загострення суспільно-політичних дебатів щодо ціннісних підходів до балансу між національними й наднаціональними органами влади Європейського Союзу. «Жодна політична система, хай якою зрілою вона видається, — пише вітчизняний дослідник французького інтегрального націоналізму І. Гомза, — хоч би якими функціональними були її інститути, а політичні практики — злагодженими, і хоч би якою тяглою вона була в часі, не забезпечена від дисфункцій, здатних сприяти поширенню страху занепаду»[15]. Адже страх занепаду є одним із засадничих компонентів національної колективної ідентичності, тож рано чи пізно хтось, ваблячи національним відродженням, запрагне суспільного впливу і політичної влади. На цю мету працюють європейські ліві і праві популісти.

Початок XXI ст. позначився гострою глобальною економічною кризою, що стимулювала активізацію різноманітних популістських рухів, які користуються сприятливими умовами амбівалентності багатьох традиційних політичних ідеологій, розмиванням демаркаційних ліній між «правоцентристами» й «ліво-центристами», занепадом класичних масових політичних партій. На дріжджах політичного популізму ростуть рейтинги крайніх правих і крайніх лівих партій. Демократичні, ліберальні цінності піддаються серйозним випробуванням. Авторитарні режими збирають несподівані дивіденди.

Антиамериканізм у країнах Євросоюзу має різні ступені поширення. У Німеччині він представлений «Лівою партією», а з 2024 р. «Союзом Сари Вагенкнехт» і партією «Альтернатива для Німеччини». У країнах «нової» Європи анти-американізм є маргінальною течією у суспільній свідомості. Слід враховувати, що соціальна структура більшості європейських суспільств на стадії переходу від індустріального до постіндустріального суспільства радикально ускладнилась. Можна вести мову про сім соціальних прошарків, які відрізняються між собою за становищем у суспільному виробництві і політичних відносинах. Верхівку цієї структури становить незначна кількість еліти, яка має владу і власність. Другий соціальний прошарок — це люди, які отримують стабільні гарантовані доходи. Третій прошарок — це кваліфіковані кадри «менеджери» і програмісти. Четвертий прошарок зменшується, але це все ще робітники фізичної праці (аграрії та індустріальні працівники). П'ята група — це прекаріат, тобто працівники за контрактом, які не мають стабільних доходів. Шоста група — це безробітні, які живуть на соціальну допомогу, нарешті сьома група — це соціальне дно. Як бачимо, крім еліти та андеграунду, всі інші соціальні прошарки не можуть не перебувати під впливом ризиків стрімких соціальних змін. Тому вони є вразливими для популістської пропаганди.

Голосування громадян Великої Британії за вихід із Європейського Союзу, яке відбулося 23 червня 2016 р., дало новий імпульс європейським скептикам, які представлені переважно правими популістськими політичними партіями. Перемога 8 листопада 2016 р. на президентських виборах у США Д. Трампа перетворювала політичний наступ європейських скептиків на помітний тренд політики в країнах-членах Європейського Союзу. Європейським оптимістам у відповідь залишалося попереджати, що гіпотетичний розпад Євросоюзу не приведе до відновлення повноцінного суверенітету національних держав, але може поставити їх у залежність від великих держав за межами Європи.

Тенденція до посилення європейських скептичних настроїв перешкоджає консолідації та реалізації настанов зі створення «Сполучених

Штатів Європи». Колишній Президент ФРН Й. Гаук визнавав популізм головною загрозою для внутрішньополітичної стабільності Німеччини та інших країн Євросоюзу[16]. Черговим доказом цього стала бурхлива президентська виборча кампанія у Франції, де кандидат від «Національного фронту» Марін Ле Пен наполягала на виході Франції з Євросоюзу[17].

У 1990 р. американський футуролог Елвін Тоффлер у монографії «Нова парадигма влади. Сила. Багатство. Знання» прогнозував, що зіштовхнувшись з низкою екологічних криз і трагедій, рух «зелених» «заради втілення своїх вимог перейде до повномасштабного екологічного тероризму»[18]. Рушійною силою лівого популізму стали «старі ліві» — соціалісти, анархісти, троцькісти, які вступили в союз із протекціоністські налаштованими профспілками. Другу ідеологічну течію складають ті, хто протестує проти швидкого зникнення Старого світу та посилення глобальної конкуренції. У середовищі лівого і правого популізму в Європі популярні антиамериканські настрої. Ні лівий, ні правий популізм не можуть домогтися покращення місцевого самоуправління, аби гроші потрапляли до рук бідних.

Один із засновників процесу європейської інтеграції Ж. Монне наголошував, що спільні інститути дають можливість долати популізм. «Дисонанс між урядами, настрій людей та хаос у речах могли сповільнити, але не зупинили рух, започаткований механізмом інституцій. Насправді європейське мислення існувало і нікуди не зникало, навіть коли його більше не було помітно на рівні урядів. Воно містилося в самому механізмі та вимагало свого функціонування. А створені інституції мали власну силу, яка вивищувалася над готовністю людей»[19].

Суспільні науки тільки намагаються проаналізувати можливі наслідки глобальної фінансово-економічної кризи, перша хвиля якої припала на 2008–2010 рр., для зміни домінування лівих, правих, ультраправих політичних сил у країнах Європейського Союзу. Вибори до Європейського парламенту, які відбулися 2010 р., дали можливість «новим правим» консолідуватися в цьому представницькому органі Євросоюзу. Це підтвердило парадоксальність ситуації, коли послідовні супротивники європейської інтеграції як одного з проявів наднаціональної політики, спрямованої на обмеження егоїзму національних інтересів країн ЄС, користаються її перевагами. З іншого боку, це засвідчує сталість демократичної традиції Євросоюзу, яка досить ефективно використовується навіть її відвертими супротивниками.

Світова економічна криза стимулювала позиції «нових правих» як у «старих» країнах Євросоюзу, так і у нових країна-членах ЄС, які приєднались до Спільноти впродовж 2004–2013 років. Причому вони мають схожу соціальну базу підтримки своїх ідей. Йдеться про збіднілі

прошарки міського середнього класу, безробітних, студентську молодь. Французький соціолог П. Бурд'є запровадив до наукового обігу поняття «прекаріат» (невизначений, ризикований), яким характеризує працівників за наймом, які не мають стабільної зайнятості, соціальних гарантій та впевненості в найближчому майбутньому. Британський соціолог Г. Стендінг у праці «Прекаріат — новий небезпечний клас» веде мову про вплив цих «нових маргіналів» на політичні настрої у різних країнах світу, включно з країнами ЄС[20]. Водночас криза ускладнила процес формування загальноєвропейської (або «євросоюзівської») ідентичності. Натомість отримав попутний вітер у свої вітрила корабель традиційної національної ідентичності. Окрім того, досить часто йдеться навіть не про модерні, а про домодерні ідентичності, які діють на рівні «свій» — «чужий». Політичні результати цієї тенденції не змусили довго чекати на себе.

Націоналістичні баталії поставили на межу виживання Бельгію. Місцеві валлони та фламандці на початку 2011 р. завели у глухий кут переговорний процес щодо формування правлячої коаліції. Це позначалося на фінансовому становищі Бельгії. Адже реально лише членство Бельгії у Євросоюзі, а також виконання Брюсселем функцій європейської та євроатлантичної політичної столиці, зберігають це королівство від територіального розпаду. Проте кожен новий виборчий цикл повертає Бельгію до проблеми пошуку нового балансу впливу між головними громадами країни, ультраправі частини яких дедалі частіше об'єднуються проти «мусульманської загрози».

Нідерландські націоналісти від виборів до виборів упродовж 1990–2017 рр. посилювали свій внутрішньополітичний вплив. У 2010 р. вони домоглися виведення нідерландських військ із Афганістану. Улюбленою темою лідера нідерландських «нових правих» В. Вілдерса є пропаганда ідеї депортації із Нідерландів усіх мусульман. Ця партія використала з метою посилення європейського песимізму політичну боротьбу навколо ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом.

Помітний електоральний успіх на парламентських та президентських виборах у Франції демонструє «Національний фронт». Навіть у стабільній Швеції посилилися позиції шведських ультраправих націоналістів. Адже величезні бюджетні кошти, які шведські власті використовують із метою інтеграції мігрантів, стають подразником для шведських ультраправих популістів. Послідовна демонстрація цих настроїв кидає виклик наднаціональним механізмам функціонування Європейського Союзу. Тому не дивно, що правлячі еліти в країнах ЄС намагаються врятувати проєкт спільної європейської грошової одиниці «євро» як найважливішого «матеріалізованого» результату європейської інтеграції.

Не далеко від «старої» Європи в цьому ультраправому політичному повороті відстали й центральноєвропейські країни. Щоправда, відомий

історик Н. Девіс дивується з приводу того, що «політологи знайшли поділ на «західні» та «незахідні» форми націоналізму»[21]. Проте з історичного погляду нічого дивного в цьому немає. Адже східноєвропейські націоналізми розвивалися переважно за важких умов відсутності структур національної державності або обмеженої незалежності та суверенітету. Натомість західноєвропейські націоналізми, пройшовши горнило двох світових війн, з початком процесу європейської інтеграції дискредитували себе. Впродовж 1960–1990-х років ультранаціоналістичні політичні сили у країнах «ядра» Євросоюзу перебували на маргінальних позиціях.

Помітні типологічні відмінності між «західними» та «незахідними» формами націоналізму спостерігаються й на межі XXI століття. Якщо у країнах Центральної Європи націоналістичний політичний тренд відіграв важливу роль у процесі декомунізації, але при цьому був орієнтований на ідею «повернення до об'єднаної Європи», то у країнах Західної Європи ультраправі політичні сили здебільшого очікували на сприятливішу політичну кон'юнктуру.

Економічна криза, як слушно зазначає французький дослідник Д. Моїзі, посилює настрої радикалізму. Отримують суспільну підтримку партії радикального, а часом — націоналістичного забарвлення. До того ж вони демонструють свою консолідованість і налагоджують між собою зв'язки в загальноєвропейському масштабі[22]. Водночас розуміння ролі «нових правих» у актуальному політичному житті центральноєвропейських країн неможливе без ретроспективного звернення до новітнього історичного досвіду їхньої посткомуністичної трансформації.

Після падіння тоталітарних режимів перед країнами Центральної Європи постала потреба трансформації у напрямку до норм та стандартів Європейського Союзу. Результатом успішної обраної стратегії став вступ Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини до ЄС. Посткомуністична трансформація обумовлювалася чітким суспільним усвідомленням послідовного відродження демократичної політичної системи, сучасної моделі ринкової економіки. Загалом процес трансформації мав як спільні риси, які були зумовлені, насамперед, прагненням центральноєвропейських країн вступити до ЄС, так і деякі національні особливості. Останні визначалися різним рівнем розвитку зазначених країн, їхньою історичною специфікою, а також неоднаковим баченням національними елітами тактики проведення демократичних реформ.

Водночас важливим консолідуючим фактором для центральноєвропейських країн стало функціонування Вишеградського блоку. Збереження регіональних інтеграційних та кооперацій зв'язків сприяло усвідомленню перспективи європейської інтеграції. Вона пов'язана з копенга-

генськими критеріями членства в ЄС, тобто зі стабільною функціональною демократією, конкурентоздатною ринковою економікою, дієвою правовою системою, готовністю виконувати зобов'язання країн-членів Євросоюзу. Європейська інтеграція стала своєрідним компасом, який давав можливість за будь-яких політичних катаклізмів тримати курс на Євросоюз. Зрештою, саме чинник європейської інтеграції на початку XXI ст. дав можливість «синхронізувати» процес реформ у країнах-кандидатах на вступ до ЄС. А після 1 травня 2004 року Польща, Чехія, Угорщина та Словаччина дороблюють «домашні завдання» щодо критеріїв членства, уже перебуваючи в Європейському Союзі.

Польську модель реформ умовно можна вважати класичною з погляду швидкості «шокових» змін. Це і не дивно, адже після 1945 р. польське суспільство й нація перебували в перманентній опозиції до соціалістичної держави. Такий стан речей сприяв самоорганізації суспільства, що стало дієвим інструментом протидії авторитарному контролю. Досвід народного повстання 1956 р., заворушення 1970 р., виникнення незалежної профспілки «Солідарність» 1981 р. детермінував можливість відкинути як стратегію революції «знизу», так і тактику реформ «згори». Було обрано шлях структурної реформи через створення автономного громадянського суспільства. Адже за відсутності незалежного громадянського суспільства громадянська права легко скасовуються.

Після запровадження військового стану 1981 р. польська держава стала демонструвати самообмеження у переслідуванні опозиції. З'явилася модель самостійної культури громадянського суспільства, виявом якої стала профспілка «Солідарність». Неспроможність режиму подолати економічну кризу відкрила нові можливості перед опозицією. Компроміс між владою та опозицією було досягнуто в умовах вибору між «шоковою терапією» та занепадом. У червні 1989 р. на вільних парламентських виборах перемогла опозиційна «Солідарність». Польща дала приклад швидких реформ. Л. Бальцерович скасував контроль над цінами, заморозив заробітні плати. Спостерігалося падіння життєвого рівня населення, але результатом стали радикальні макроекономічні зрушення. Суперечливі наслідки економічних реформ прискорили процес не лише соціальної, а й політичної диференціації польського суспільства.

Наявність численного середнього класу перетворила політичне життя Польщі не лише на змагання між лівими та правими політичними силами, а й консолідувала демократію. Польща здобула безцінний досвід співжиття лівоцентристських урядів та правих президентів і навпаки. У 1997 р. були започатковані важливі інституційні реформи — адміністративно-територіальна, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення та освіти. 1 травня 2004 р. Польща стала членом ЄС. Активна співпраця Польщі зі

структурними фондами Європейського Союзу дала можливість досягти упродовж життя одного покоління середнього європейського рівня життя. Причому нішу ультраправих партій у Польщі фактично посіла правоцентристська консервативна партія «Право і справедливість», заснована братами Качинськими. Саме вона монополізувала процес конкуренції із ліберальною «Громадянською платформою» та відтиснула на маргінес, наприклад, «Союз польських родин».

Як певну альтернативу польській моделі можна розглядати варіант посткомуністичної трансформації колишньої Чехословаччини. Тут також була своя історична специфіка. Силове придушення Празької весни 1968 р. призвело до стресового стану суспільства. Без цього досвіду, мабуть, важко було уявити спонтанний народний протест у листопаді 1989 р., коли оксамитова революція відкрила нові суспільні можливості. Завдяки цьому було подано приклад для світу мирного національного самовизначення чехів та словаків. 1 січня 1993 р. утворилися незалежна Чеська Республіка та Словацька Республіка.

Чехія без застосування методів «шокової терапії» провела лібералізацію цін. Приватизація відбувалася на чесних аукціонах. На підставі закону про реституцію громадянам поверталося майно, відібране чи конфісковане за комуністичного режиму. Реформування економіки відбувалося із збереженням певних соціальних гарантій. Здійснювалася люстрація співробітників комуністичного режиму. Парламентський плюралізм, ефективна виборча система дали можливість демократичним шляхом формувати владу на всіх рівнях. Послідовно проводяться антикорупційні заходи. Чехія швидко повернула собі провідні позиції у Центральній Європі.

Складнішим і суперечливішим був шлях посткомуністичної трансформації у Словаччині. Структурна перебудова словацької економіки впродовж 90-х рр. XX ст. відбувалася насамперед за рахунок внутрішніх резервів. Рівень життя був дещо нижчим, ніж у сусідній Чехії. Складно відбувалася адміністративна реформа, повільно поліпшувалася ситуація у сфері освіти та охорони здоров'я. До 1997 року напівавтократичний уряд В. Мечіара часто перебував під вогнем європейської критики. Однак Словаччина змогла самоорганізуватись і провести своєрідне демократичне прискорення. Завдяки цьому реформи стали осмисленішими та послідовнішими, і країна встигла на потяг, який вивіз її до ЄС. 1 травня 2004 р. Чехословаччина у своєрідний спосіб відродилася у складі Європейського Союзу. А проте це вже інша якість рівноправного та взаємовигідного союзу народів у демократичній інтеграційній системі.

Угорський досвід посткомуністичної трансформації також був своєрідним. Політичний імпульс радикальним змінам Угорщина здобула

першою серед країн Центральної Європи. Швидко було знайдено міжпартійний консенсус щодо пріоритетів реформ. Праві та лівоцентристські уряди проводили послідовні демократичні та ринкові перетворення.

На початку 90-х рр. XX ст. угорська економіка, перебуваючи у стані реструктуралізації, переживала важкі часи зростання рівня безробіття, інфляції. Уряд взяв курс на активне залучення іноземних інвестицій. Прискорення економічного розвитку Угорщини супроводжувалося зростанням довіри до неї з боку зарубіжних інвесторів. Щоправда, після вступу Угорщини до ЄС з'ясувалося, що не всі проблеми перехідного трансформаційного періоду були успішно вирішені. У 2006 р. стало відомо, що уряд Ф. Дюрчаня, аби виграти вибори, дещо «нафантазував» щодо реального стану економіки. Замість обіцяних соціальних благ довелося тугіше затягнути паски. Водночас угорське громадянське суспільство не пішло на радикалізацію протестів, аби дати уряду можливість виправити становище.

Отже, польський досвід антикомуністичного руху «знизу» (1956 р., 1981 р.), чехословацький досвід демократичних реформ «згори» (1968 р.), угорський досвід переходу від революційного руху «знизу» (1956 р.) до вдалої трансформації режиму у 1989 р. — це історичні сценарії трансформації країн Центральної Європи. Загалом проєкт європейської інтеграції ми можемо розглядати як один із найважливіших регіональних аспектів процесу глобалізації.

У світі окреслилася діалектична протилежність нинішній глобалізації — локалізація, що виражається у прагненні збереження рідної мови, національних цінностей і культурної спадщини. Нагадаємо, що антикомуністичні трансформації у країнах Центральної Європи відбувалися під ідеологічним забезпеченням патріотичних концепцій.

Водночас антирадянський націоналізм органічно доповнювався міфологізованою свідомістю повернення в русло європейської цивілізації. Однак після вступу 1 травня 2004 р. більшості центральноєвропейських країн до Європейського Союзу досить швидко стало зрозуміло, що дійсність не завжди є тотожною міфологізованим очікуванням. Болісні «непопулярні реформи» плавно перейшли восени 2008 р. у світову фінансово-кредитну кризу. Саме соціально-політична реакція на цю реальність підштовхнула популярність ультраправих націоналістичних політичних сил у більшості центральноєвропейських країн.

24 жовтня 2009 р. за ініціативи ультраправої партії «За кращу Угорщину» (Йоббік) було створено «Альянс європейських національних рухів». Станом на початок 2011 р. партія «За кращу Угорщину» (Йоббік) мала 47 депутатів у національному парламенті (з 386) та 3 депутати у Європейському парламенті. Для партії, створеної 2002 р., це пристойний

результат. Хоча перший досвід участі у виборах до парламенту Угорщини 2006 р. був невдалим. Однак у ніч із 17 на 18 вересня 2006 р. активісти «Йоббік» очолили бурхливу акцію протесту проти уряду соціаліста Ф. Дюрчаня. За оцінками сил безпеки, заворушення були найбільшими з 1956 р. за своїм масштабом. У 2007 р. партія сформувала напіввійськову організацію «Угорська гвардія», яка взяла собі за емблему уніформу «нілашистів». Потужні позиції партії «Йоббік», звичайно, обумовлюються не лише наслідками світової економічної кризи, а й національними травмами, яких Угорщина зазнала за результатами Першої та Другої світових війн. Ідеалом вони вважають відродження «Великої Угорщини» включно із Трансільванією, Воєводиною та Закарпаттям. Однак на більшу критику від Євросоюзу заслуговує «націоналістична» політика угорського уряду на чолі з лідером партії «Фідес» В. Орбаном.

Натомість у Чехії та Словаччині до ультраправих націоналістичних рухів влада застосувала жорсткі заходи. Наприклад, 2002 р. у Чехії створена «Робітнича партія» (лідер Т. Вандас). На парламентських виборах 2004 р. результат партії, яка пропагувала «національний опір» європейській інтеграції, був мінімальний. Ідеологічно партія є близькою до угорських ультра. Обидві виступають проти членства своїх країн у ЄС та НАТО. У листопаді 2008 р. «Робітнича партія» була заборонена Верховним Судом Чеської Республіки. У Словаччині 1995 р. створена громадська асоціація «Словацька посполитість» (лідер М. Котлеба). Ідеалом для партії став Й. Тісо та його націоналістично-авторитарний режим.

Польська ультранаціоналістична партія «Національне відродження Польщі» не представлена в Сеймі. Однак один із її активістів М. Камінський упродовж певного часу очолював апарат інформаційної політики президента Л. Качинського. У Румунії існує відразу дві ультранаціоналістичні партії. Одна з них має назву «Нові праві» та представлена також у Молдові. Ідолом для неї є засновник «Залізної гвардії» К. Кодряну. У 2000 р. лідер партії «Велика Румунія» В. Тудор ледь не став президентом Румунії, але тоді обійняв посаду депутата Європейського парламенту. Під час висилки ромів влітку 2010 р. із Франції саме Тудор запропонував здійснити «м'яку» етнічну чистку та депортувати їх на історичну батьківщину до Індії.

Однак, на нашу думку, більші електоральні успіхи мають популісти у країнах «старої» Європи. Значні електоральні здобутки має «Національний фронт» М. Ле Пен у Франції, в італійському політичному житті присутня популістська партія Б. Ґрілло «П'ять зірок», популярною в Нідерландах є партія Г. Вілдерса, а в Бельгії — «Влаамський блок». У іспанському парламенті представлена популістська партія "Podemos"

(іспанською мовою «ми можемо»). Також популістські партії мають помітний політичний вплив у скандинавських країнах-членах ЄС. Крім того, кандидат від «Австрійської партії свободи» Н. Хофер показав непоганий результат на президентських виборах 2016 року у цій альпійській республіці. Варто згадати, що тенденція до правої популістської критики Євросоюзу зіграла свою роль у визначенні позиції британського електорату на референдумі щодо виходу з ЄС, який відбувся 23 червня 2016 року.

9 червня 2024 року відбулися вибори нового складу Європейського парламенту. Виборча кампанія до Європейського парламенту пройшла під гаслами запровадження жорсткішого міграційного законодавства та запеклих дебатів щодо російської війни проти України та її значення для Європи. На фініші виборчої кампанії навіть правлячі у більшості країн ЄС центристи, незалежно від того, чи вони є лівими чи правими центристами, піддалися домінуючій громадській думці та почали виступати за обмеження міграції. Зрештою, вибори нового складу депутатів Європейського парламенту принесли головну сенсацію — поразку політичного блоку президента Франції Е. Макрона та перемогу ультраправого «Національного об'єднання» М. Ле Пен. У Німеччині «Альтернатива для Німеччини» посіла друге місце, натомість партії правлячої коаліції соціал-демократів, зелених і вільних демократів програли опозиційним християнським демократам. Саме перемога християнських демократів у ФРН залишила непогані шанси У. фон дер Ляйєн знову очолити Європейську комісію. Поки що зрозуміло, що символічні перемоги європейських скептиків зафіксовані у Австрії («Австрійська партія свободи» впевнено йде до федеральної влади), Бельгії (упевнено перемогла партія «Фламандський інтерес»), Чехії, Франції (перемога «Національного об'єднання»), Угорщині (ФІДЕС), Італії (перемога коаліції Дж. Мелоні), Нідерландах (партія свободи В. Вілдерса), Польщі (Право і справедливість), Словаччині (Напрямок соціал-демократія Р. Фіцо). Другі або треті місця європейські скептики посіли у Болгарії, Естонії, Фінляндії, Німеччині, Латвії, Португалії, Румунії, Іспанії, Швеції. З наведених результатів зрозуміло, що Європейський парламент скликання (2024-2029 років) буде правіший за скликання (2020–2024 років). Проте ліві і праві центристи все ще мають можливість формувати Європейську комісію. Однак кандидатів на посади європейських комісарів визначають національні уряди. Тому ймовірно, що у країнах, де європейські скептики перемогли або показали великий результат, їхню позицію доведеться враховувати. Відкритим є питання, як вибори нового складу Європейського парламенту вплинуть на стратегію розвитку європейської інтеграції.

Американці як нація переважно орієнтовані на сучасне і майбутнє, аніж на минуле. Різноманітні «історичні травми» донедавна не були

предметом актуального політичного дискурсу. Американська мрія концентрується на потребах повсякденності, а не на перманентному переживанні минулого. Не дивно, що на відміну від багатьох посткомуністичних країн Східної Європи, США ніколи не створювали державний інститут національної пам'яті, аби проводити офіційну «політику пам'яті». Однак історія завжди є політикою, повернутою в минуле. Тому на кожному новому перехресті історичних шляхів у міру посилення суспільно-політичного протистояння актуалізуються різноманітні війни колективної пам'яті. Цьому процесу не запобігає навіть постмодерний стан колективної свідомості, віртуалізація політичних процесів, спроби формування «суспільства театру», де донедавна чимало історичних процесів здавались майстерно поставленими виставами. Проте пандемія коронавірусу максимально жорстко поставила питання вибору стратегії розвитку процесу глобалізації. Полем битви за цю стратегію стала президентська виборча кампанія 2020 р. у США. Її перипетії визначили боротьбу між умовними «ізоляціоністами», символом яких став 45-й президент США Д. Трамп (він намітив тенденцію виходу США із проєктів трансатлантичної і транс-тихоокеанської зон вільної торгівлі, перегляд умов функціонування наднаціональних структур, таких як НАТО, ООН, ВООЗ тощо), та такими само умовними «ультраглобалістами», які є апологетами «майбутнього, яке настає» у вигляді бездержавної фінансово-корпоративної електронної нетократії (neto-cratos влада мережі). Етап глобалізації «до» Д. Трампа був своєрідним Present Continuous, тобто продовженим теперішнім часом. Однак «ультраглобалізм» є часом без теперішнього, лише з «темним минулим доби модерну» і постмодерним майбутнім із новим кіберлюдством без расових, гендерних і культурних відмінностей. Актуальні події розривають зв'язок між минулим і сучасним, що робить майбутнє непередбачуваним.

Ф. Фукуяма у фундаментальному дослідженні «Витоки політичного порядку» констатував, що «країни не рівно прив'язані до свого минулого … те, що трапилося, продовжує справляти серйозний вплив на природу і характер їхньої політики»[23]. Для США такою історичною травмою є рабство та Громадянська війна 1861-1865 років. Проте одним із важливих наслідків Громадянської війни стала «ліберальна демократія, — пише Ф. Фукуяма, — це дещо більше, ніж голосування більшості на виборах; це — складний набір інституцій, що стримує й регулює здійснення влади через право та систему стримувань і противаг»[24]. За державним функціоналом ліберально-демократична система орієнтована на «вічне сучасне», а не історично-конфліктне. Згаданий Ф. Фукуяма наприкінці 1980-х рр. вважав цю систему «кінцем історії». Однак С. Гантінгтон актуалізував науковий дискурс щодо тектонічних зсувів у американській

колективній свідомості. Він у монографії «Хто ми?» шукав відповіді на питання, як після 1960-х рр. усвідомлення американської ідентичності пішло на спад, адже їй стали загрожувати субнаціональні, двонаціональні і транснаціональні ідентичності. Але «Америка стає світом. Світ стає Америкою. Америка залишається Америкою»[25]. Однак постмодерн сформував мультикультурний образ цієї Америки. Така мультикультурність створює різні варіанти тлумачення історії США.

«Усяку війну, — пише керівник Ради з міжнародних відносин Р. Хаас, — ведуть принаймні тричі. Уперше, коли постає саме питання — вступати у війну чи ні, достатні для цього причини чи ні. Удруге, коли йде сама війна і солдати гинуть на полях битв. Утретє, коли починається дискусія про уроки війни і повоєнний устрій»[26]. Ці міркування стосуються і Громадянської війни в США середини XIX століття.

Президент «Американської історичної асоціації» Д.Ф. Родс (1848–1927) став автором класичного наративу історії Громадянської війни 1861–1865 років. Він констатував, що «ніхто в Америці не хотів, не чекав і не планував громадянську війну»[27]. Колишня державний секретар США за адміністрації Дж. Буша молодшого К. Райс висловила переконання, що ліберальне ставлення до колишніх конфедератів перешкодило закрити та остаточно пережити цю трагічну сторінку американської історії. Адже «арештований, — пише К. Райс, — був лише один воєначальник армії конфедератів, а іншим, включно із генералом Робертом Лі, дозволили розійтися по домівках. Не гірше повелося й цивільним лідерам Конфедерації. Кількох із них арештували, проте до суду не притягли жодного. Джефферсон Девіс, президент Конфедерації й вихованець Вест-Пойнту, кілька місяців посидів за гратами, але його разом із іншими звільнили без суду, і до кінця своїх днів він залишався символом гордості для найбільш відданих конфедератів»[28]. Далі К. Райс наголошує, що «на думку майже всіх істориків, Реконструкція зазнала поразки. Але були й позитивні моменти: військових губернаторів скеровували на зміцнення нових законів, було вжито заходів для навчання чорних, звільнені дістали свою частку місць в легіслатурах». Однак «ветерани Конфедерації з Теннессі заснували 1865 року ку-клукс-клан; незабаром ця організація поширилася по всьому регіону»[29]. Зрештою К. Райс констатує, що «емоційно жива історія Громадянської війни» сприяла тому, що вона «не бачила ку-клукс-клан у дії, а мої батьки — так»[30]. Звичайно, Реконструкція південних штатів 1865–1890 рр. не супроводжувалась суспільними конфліктами навколо тлумачення нещодавньої історії Громадянської війни. Брати участь у Реконструкції могли амністовані білі з південних штатів. Громадяни мали забути про війну заради відновлення миру. Південні штати були поділені на п’ять військових округів, голова округу

мав право оголошувати військовий стан, аби захистити права чорного населення. У міру ратифікації 15-ї поправки до Конституції США про права чорношкірих американців у складі США були відновлені права колишніх штатів Конфедерації впродовж 1868–1870 років. Наприкінці XIX ст. вважали, що Північ втомилася від проблем Півдня. «Перехід Америки до демократії не був надто гладеньким. Хоча й прагнула цього вся країна, видатний експеримент кілька разів опинявся під загрозою. Найбільш уроджений дефект Америки — це первородний гріх рабства і його наслідків». На думку К. Райс, «перші сто років американської історії були позначені корупцією, протекціонізмом та оборудками із зацікавленими особами, що загрожувало добробуту й вірі в інститути з боку громадян»[31].

Головною метою Реконструкції було зменшення політичних відмінностей між північними і південними штатами. Щоправда після першого президента вихідця з півдня США Е. Джексона, який обійняв свою посаду в 1868 р., другим вихідцем із півдня, обраним президентом у 1913 р., став В. Вільсон. «Несправедливість, з якою стикалися чорні американці в добу до панування громадянських прав, — наголошує К. Райс, — була схожа на ту несправедливість, з котрою стикаються люди під недемократичними режимами в усьому світі»[32]. У своїх спогадах «Незвичайні звичайні люди» К. Райс констатувала, що наприкінці 1950-х рр. «мої батьки та їхні друзі фактично не мали особистих відносин із білими»[33].

Критика американської ліберальної еліти представлена у книзі проректора Джорджтаунського університету Д. Бреннана «Проти демократії». Адепт правоконсервативної ідеології пропонує замінити стереотипи групових переконань практикою критичного індивідуального мислення. Це має дати можливість перейти від ірраціональної демократичної політичної участі до так званої епістократії як «влади тих, хто знає». Популізмом оголошується голосування плебсу всупереч побажанням інтелектуальної еліти. Н. Гінгріч один із ідеологів виборчої кампанії Д. Трампа 2016 р., констатував, що 45-му президентові вдалося об'єднати традиційних республіканських виборців, які вірять у вільні ринки, «малий» уряд і традиційну мораль, демократів «синіх комірців», які мріяли про нову індустріалізацію США, а також протестний сільський електорат. Політичною платформою консолідації електорату Д. Трампа стали націоналізм, правий популізм, протекціонізм. Трамп позиціонується як антилівий, антиполіткоретний, проамериканський президент. Перманентно Д. Трамп закидав демократам заперечення стратегії асиміляційної американської ідентичності та плекання ідентичності мультикультурності, поділу американської нації на расові, національні, релігійні, сексуально-гендерні та інші підгрупи. Демократка М. Олбрайт узагальнила тради-

ційні ліберальні ідеологічні претензії до Д. Трампа: «серед його улюблених мантр є та, що суди США упереджені, ФБР корумпована, преса майже завжди бреше, а вибори фальсифіковані. В середині країни ці прокляття мають деморалізований і роздільний вплив. Американці ще ніколи не чули, щоб президент із такою зневагою говорив про інститути США. Одначе аудиторія Трампа охоплює весь світ. Замість того, щоб заохочувати інших поважати й брати приклад зі Сполучених Штатів, він закликає до протилежного»[34]. Фактично це тези російської пропаганди антиамериканізму та заперечення американської демократичної політичної системи.

Отже, виборча кампанія 2016 р. та президентські роки Д. Трампа створили сприятливі передумови для загострення символічних ідейних війн між адептами різних варіантів колективної пам'яті про Громадянському війну у США, а тригером цих процесів став локдаун періоду пандемії та старт активної фази президентських виборчих перегонів 2020 року. М. Олбрайт духовно-політичну ситуацію за доби 45-го президента США описує так: «наші політичні партії воюють одна з одною й водночас розколюються в середині самих себе. Ми маємо президента, який вважає доброю політикою ошукувати громадян, а підхід його до світових проблем породжує в одних підлабузництво, тоді як у інших руки стискаються в кулаки»[35]. За таких умов потрібен був тільки привід, аби ситуація загострилася. 25 травня 2020 р. афроамериканець Дж. Флойд був убитий поліцейським. Це стало тригером інформаційної пропаганди проти Д. Трампа в умовах виборчої кампанії. Рух «Black Lives Matter» є віддзеркаленням демократичної більшості, яка створюється на основі консолідації афроамериканців, латиноамериканців, жінок з вищою освітою, лівих лібералів, орієнтованих на гендерну ідентичність.

Досить швидко зазначений рух актуалізував історичну пам'ять про Громадянську війну, хоча проти расової сегрегації виступали непрямі нащадки колишніх рабів, засуджуючи білих, які не є прямими нащадками рабовласників. Символом боротьби проти сегрегації швидко стали атаки на меморіали героїв колишньої Конфедерації. Нагадаємо, що меморіал — це матеріальне місце пам'яті, що відображає соціальні та колективні інтерпретації минулого. Предметом конфліктів стали пам'ятники. Джефферсон Фініс Девіс (1808–1889) президент Конфедеративних Штатів Америки. Генерал Томас Джонатан Джексон (Джексон Кам'яна Стіна, 1824–1863) командувач армії Конфедерації у переможній кампанії Громадянської війни в долині Шенандоа та у битві під Харперс-Феррі. Генерал Роберт Едвард Лі (1807–1870) командувач армії Конфедеративних Штатів у другій битві при Булл-Ран, Фередіксбергзі, Чанселорсвіллі. Джозеф Егглстон Джонстон (1807–1891) командувач військових округів Конфедерації.

Під час протестів було повалено чимало пам'ятників Х. Колумбу. Перші такі спроби були ще 1992 р., коли відзначали 500-річчя відкриття Америки європейцями. Подразником для учасників протестів стала пам'ять про сьомого президента США (1829–1837) Е. Джексона — плантатора і рабовласника, відомого етнічними чистками племен червоношкірих[36].

28 серпня 1963 р. марш до Меморіалу А. Лінкольну на чолі з М.Л. Кінгом став символом боротьби за громадянські права афроамериканців. Закон про громадянські права 1964 р., ліберальне еміграційне законодавство 1965 р. радикально змінили стан справ. Афроамериканці отримали права виборців. Кінець 1960-х рр. позначився періодом загострення суспільних конфліктів і насиллям. 4 квітня 1968 р. у Мемфісі був убитий М.Л. Кінг.

«Велике суспільство», декларованe президентом Л. Джонсоном, стало реальністю після перемоги США в «холодній війні». За часів президентства Б. Клінтона спорадичні расові заворушення нівелювались успіхами соціальної політики демократів. Перший афроамериканець на посаді президента США Б. Обама акцентував увагу на відродженні цінностей американської мрії. Однак саме за Б. Обами виникли передумови, які допомогли Д. Трампу перемогти в листопаді 2016 року. Зрештою, активістів «Black Lives Matter» дратували навіть пам'ятники першому президентові США Дж Вашингтону, який був рабовласником та змусив автохтонних американців відмовитись від багатьох територій. Поліції на піку протестів довелося охороняти у столиці побудований 1888 р. 150 метровий меморіал на честь Дж. Вашингтона.

Найактивнішими були протести у «червоних» штатах, які традиційно підтримують Республіканську партію, здебільшого розташовані в центрі і на півдні США. «Сині» демократичні штати локалізовані на обох океанських узбережжях і на півночі США. Так звані «фіолетові» штати від виборів до виборів хитаються між демократами й республіканцями. Найбільші з «фіолетових», «перехідних» у електоральному сенсі, штатів — Флорида та Огайо. Вогнепальну зброю мають більше «червоні» штати, менше — «сині». «Сині» штати багатші за «червоні». У республіканців зазвичай жорстка антиеміграційна риторика. Рух «BLM» був підтриманий навіть у окремих штатах «іржавого поясу» промислового регіону Північного Сходу й Середнього Заходу США: Іллінойс, Індіана, Огайо, Мічиган, Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Пенсильванія, Меріленд, Західна Віргінія.

Президентські вибори 3 листопада 2020 р. виграв кандидат демократичної партії США Дж. Байден. Проте Д. Трамп це не визнав і стимулював штурм Конгресу своїми прихильниками 6 січня 2021 року. Ця подія стала потужним ударом по американським цінностям як прояв

антиамериканізму у дії. Дуже важливо, що за президентства Дж. Байдена вдалося залагодити протиріччя між ЄС і США, актуалізовані за його попередника Д. Трампа. Унаслідок російської широкомасштабної агресії проти України після 24 лютого 2022 р. унаочнилася важливість справжніх ліберальних цінностей у ЄС і США. Однак президентська виборча кампанія 2024 р. актуалізувала настрої антиамериканізму та європейського скептицизму. Війна РФ проти України відклала реалізацію проєкту створення Трансатлантичної зони вільної торгівлі. Критиками цього проєкту у країнах ЄС є профспілки та ліві політичні сили[37]. Показово, що супротивниками цього проєкту в США є прихильники Д. Трампа. Так ідеї антиамериканізму та європейського скептицизму інтегруються між собою.

Символічний рубіж — 2026 рік, коли відзначатимуть 250-річчя незалежності США, ідеологічно важливий. Домінантною залишається тенденція збільшення демократичної та електоральної кількості небілих американців. Тобто «класичні» Сполучені Штати, в усіх сферах життя яких домінували білі американці з англосаксонською протестантською ідентичністю та відповідними історичними уявленнями, самі стають історією. Політичною реальністю стає ситуація, коли білі американці стають меншістю. Навряд чи така «нова меншість» відмовиться від власного тлумачення будь-яких етапів історії США, включно з найгострішими.

Отже, соціальну базу європейських скептиків у США та ЄС, а також антиамериканських настроїв у ЄС, створюють спроби конструювання Трансатлантичної зони вільної торгівлі між ЄС і США. Війна в Іраку 2003 р. стимулювала прояв різного ставлення до США у країнах «старої» Європи і «нової» Європи. У державах Балтії і Вишеградської четвірки ставлення до США переважно позитивне. В Угорщині більше орієнтуються на «трампістську» Америку, а не ліберально-демократичну Америку. Аналогічну позицію займає в Німеччині партія «Альтернатива для Німеччини», а у Франції — партія М. Ле Пен. Євроатлантична єдність залежить від динаміки внутрішньополітичних процесів у країнах ЄС і США. Цим прагнуть скористатися Китай і РФ, які особливо у країнах Глобального Півдня намагаються максимально дискредитувати ліберальну демократію.

Історичний досвід свідчить, що найгірший сценарій для політичного розвитку Європи — це неформальне об'єднання ультраправих та ультралівих популістів заради руйнування фундаменту демократії. У США 67% 18-29 літніх американців симпатизують Демократичній партії, а 96% із них мають ліберальну політичну ідеологію. Серед молодих дівчат консерватизму симпатизують 4%. Рейтинг довіри до церков від 2017 р. знизився з 73% до 55%. Республіканці за 10–12 років зі своїм порядком денним не матимуть шансів у політиці, адже кожне нове покоління дедалі

більше ліберальне й атеїстичне[38]. У США молодь лівішає, що стимулює в ультраправих почуття втрати перспективи та радикалізує їх. Популістські збої у функціонуванні політичних систем Європейського Союзу і США створюють додаткові ризики для світової системи. Незбалансоване економічне зростання в США після перемоги в «холодній війні» відбулося на тлі стагнації політичної системи та пов'язаного з нею гальмування зміни поколінь у елітах. Унаслідок цього утворилися два центри громадської активності: один рветься у постмодерну неоліберальну далечінь, а другий залишається на консервативних позиціях традиційних або навіть архаїчних цінностей.

Популістські хвороби ліберальних демократій активно використовують автократії для дискредитації демократичного досвіду політичного життя. Одночасно Росія, Іран, Китай намагаються скористатися із дискурсів щодо сценаріїв ізоляції США від активної зовнішньої політики й самообмежень Європейського Союзу у проведенні власної спільної зовнішньої політики та нав'язують свої варіанти «гібридних війн», виштовхуючи західні впливи з ключових регіонів Східної Європи, Близького Сходу, Південно-Східної Азії. Зважаючи на це, переведення ідей антиамериканізму та європейського скептицизму з кола провідних тенденцій публічного політичного життя на його глибоку периферію насправді може забезпечити більшу стабільність не тільки ліберальних демократій, а й сучасних міжнародних відносин.

---

[1] Фукуяма Ф. Лібералізм і його протиріччя. Київ, 2023. С. 51.
[2] Фукуяма Ф. Лібералізм і його протиріччя. Київ, 2023. С. 9.
[3] Snyder T. The Road to Unfreedom. London. 2019. 350 p.
[4] Буш Дж. Ключові рішення. Київ, 2010. 380 с.
[5] Obama B. A Promised Land. New York, 2020. 890 p.
[6] Фукуяма Ф. Витоки політичного порядку. Київ, 2018. 500 с.
[7] Олбрайт М., Вудворт Б. Фашизм: засторога. Київ, 2019. 360 с.
[8] Вудворд Б. Страх. Трамп у Білому домі. Київ, 2020. 340 с.
[9] Бреннан Дж. Проти демократії. Київ, 2021. 280 с.
[10] Packer G. How America Fractured into Four Parts. URL: https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2021/07/george-packer-four-americas/619012/
[11] Carter J. Unsere gefährdeten Werte. Amerikas moralische Krise. München, 2006. 360 s.
[12] Болтон Дж. Кімната, де це сталося. Київ, 2021. 420 с.
[13] Winkler H. A. Zerbricht der Westen? Űber die gegenwärtige Krise in Europa und Amerika. München, 2017. 400 s.
[14] Комі Дж. Вища вірність. Правда, брехня і лідерство. Спогади директора ФБР. Київ, 2023. 288 с.
[15] Гомза І. Республіка занепаду. Ідеологія французького інтегрального націоналізму за Третьої республіки. Київ, 2021. 450 с.

[16] Gauck: “Populismus ist ein Brandbeschleuniger für Angst“. URL: http://www.sueddeutsche.de/politik/bundespresident-gauck-populismus-ist-ein-brandbeschleuniger-fuer-angst-1.3364110

[17] Marin Le Pen forciert den Frexit. URL: http://www.sueddeutsche.de/politik/front-national-marin-le-pen-forciert-den-flexit-1.3364152

[18] Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Сила. Багатство. Знання. Київ, 2003. 500 с.

[19] Монне Ж. Спогади. Харків, 2017. 480 с.

[20] Standing G. Basic Income. London, 2017. 320 p.

[21] Davis N. Europe. A History. London, 1998. 600 p.

[22] Moisi Dominique. New Wave Nationalism. URL: http://www.project-syndicate/moisi61/English

[23] Фукуяма Ф. Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції. Київ, 2018. 500 с.

[24] Там само. С. 20.

[25] Huntington S. USA identity. New York, 2008. 600 p.

[26] Хаас Р. Розхитаний світ. Зовнішня політика Америки і криза світового ладу. Київ, 2019. 400 с.

[27] Rhodes J. History of the Civil War: 1861–1865. New York, 1917. 454 p.

[28] Райс К. Демократія. Харків, 2018. 360 с.

[29] Там само. С. 47.

[30] Там само. С. 48.

[31] Там само. С. 44.

[32] Там само. С. 50.

[33] Райс К. Незвичайні звичайні люди. Київ, 2011. 360 с.

[34] Олбрайт М., Вудворт Б. Фашизм: засторога. Київ, 2019. 360 с.

[35] Там само. С. 15.

[36] Remini R. A Short History of the United States. New York, 2008. 373 p.

[37] Lang J. Was “Bidenomics” für Deutschland und Europa bedeuten. URL: https://www.cicero.de/wirtschaft/usa-biden-chine-eu-bidenomics-mittelklasse-industriepolitik

[38] Scherzer P. Neoconservative Images of Europe. Europhobia and Anti-Europeanism in the United States 1970-2002. Berlin, 2023. 385 p.

REFERENCES

1. Albright, M., Woodward, B. (2019). *Fashyzm: zastoroha*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Bolton, J. (2021). *Kimnata, de tse stalosia*. Kyiv [in Ukrainian].
3. Brennan, J. (2021). *Proty demokratii.* Kyiv [in Ukrainian].
4. Bush, G. (2010). *Kliuchovi rishennia*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Carter, J. (2006). *Unsere gefährdeten Werte. Amerikas moralische Krise.* München [in German].
6. Comey, J. (2023). *Vyscha virnist'. Pravda, brekhnia i liderstvo. Spohady dyrektora FBR.* Kyiv [in Ukrainian].
7. Davies, N. (1998). *Europe. A History*. London [in English].
8. Fukuyama F. (2023). *Liberalizm i joho protyrichchia*. Kyiv [in Ukrainian].
9. Fukuyama, F. (2018). *Vytoky politychnoho poriadku. Vid pradavnikh chasiv do Frantsuz'koi revoliutsii*. Kyiv [in Ukrainian].
10. Gauck: Populismus ist ein Brandbeschleuniger für Angst. http://www.sueddeutsche.de/politik/bundespresident-gauck-populismus-ist-ein-brandbeschleuniger-fuer-angst-1.3364110 [in German].

11. Gomza, I. (2021). *Respublika zanepadu. Ideolohiia frantsuz'koho intehral'noho natsionalizmu za Tret'oi respubliky*. Kyiv [in Ukrainian].

12. Haass, R. (2019). *Rozkhytanyj svit. Zovnishnia polityka Ameryky i kryza svitovoho ladu*. Kyiv [in Ukrainian].

13. Huntington, S. (2008). *USA identity*. New York [in English].

14. Lang, J. Was Bidenomics für Deutschland und Europa bedeuten https://www.cicero.de/wirtschaft/usa-biden-chine-eu-bidenomics-mittelklasse-industriepolitik [in German].

15. Marin Le Pen forciert den Frexit. http://www.sueddeutsche.de/politik/front-national-marin-le-pen-forciert-den-flexit-1.3364152 [in German].

16. Moisi Dominique. New Wave Nationalism. http://www.project-syndicate/moisi61/ English [in English].

17. Monnet, J. (2017). *Spogady*. Kharkiv [in Ukrainian].

18. Obama, B. (2020). *A promised Land*. New York [in English].

19. Packer, G. How America Fractured into Four Parts. URL: https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2021/07/george-packer-four-americas/619012/ [in English].

20. Remini, R. (2008). *A Short History of the United States*. New York [in English].

21. Rhodes, J. (1917). *History of the Civil War: 1861–1865.* New York [in English].

22. Rice, C. (2018). *Demokratia*. Kharkiv [in Ukrainian].

23. Rice, C. (2011). *Nezvychajni zvychajni liudy*. Kyiv [in Ukrainian].

24. Scherzer, P. (2023). *Neoconservative Images of Europe. Europhobia and Anti-Europeanism in the United States*. Berlin [in English].

25. Snyder, T. (2019). *The Road to Unfreedom.* London [in English].

26. Standing, G. (2017). *Basic income*. London [in English].

27. Toffler, A. (2003). *Nova paradyhma vlady. Syla. Bahatstvo. Znannia.* Kyiv [in Ukrainian].

28. Winkler, H. (2017). *A. Zerpflicht der Westen? Űber die gegenwärtige Krise in Europa und Amerika*. München [in German].

29. Woodward, B. (2020). *Strach. Tramp u Bilomu domi*. Kyiv [in Ukrainian].

Received: 6.03.2024. Approved: 27.06.2024. Published: 28.10.2024.

DOI: https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.089
УДК 339.94.332:005

Ярослава Верменич
д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
зав. від. історичної регіоналістики
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: verrosla@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4445-9492
Researcher ID Web of Science: AAG-7193-2020
Scopus ID: 54881278600

ТРЕНДИ ГЛОБАЛЬНОЇ РЕГІОНАЛІЗАЦІЇ У КОНСТРУЮВАННІ СУЧАСНОГО БЕЗПЕКОВОГО ПРОСТОРУ

Одним із найочікуваніших проявів глобалізації стала помітна активізація регіоналізаційних тенденцій, які характеризуються домінуванням локально орієнтованих цінностей і пріоритетів. Метою статті є аналіз методологічних підходів дослідження сучасного етапу розвитку глобалізаційних трансформацій у світі, який отримав назву «глобальної регіоналізації», репрезентація концептуальних орієнтирів її вивчення в контексті сучасних просторових парадигм, переосмислення категорій територіальності та регіональності, простеження впливу трендів глобальної регіоналізації на вироблення сучасних безпекових стратегій. Гіпотеза дослідження орієнтована на обстоювання пріоритетної ролі глобальної регіоналізації у процесах формування осьових координат нової системи ієрархізації та структуризації глобального світу, створення механізмів геополітичної рівноваги та безпеки, визначення основних тенденцій та чинників фрагментації геополітичного простору.

Доведено, що спричинені неотурбулентністю розлами в регіональних структурах супроводжуються інтенсивною, але не безпроблемною «надбудовою» глобального рівня над системою міжнародних відносин. Значне прискорення темпів трансформаційних змін під впливом воєнних конфліктів та протистоянь обумовлює сприйняття системи світоустрою як глобально-регіонального динамічного об'єкта та переосмислення наявних теорій безпекового розвитку. Дослідження змісту і форм територіалізації із застосуванням методологічного інструментарію глобальної регіоналістики дасть змогу інтегрувати як теоретичні підходи до

розуміння сучасного етапу розвитку глобалізаційних процесів, так і актуалізувати регіональні практики, пов'язані з безпекою життєдіяльності людини в сучасному глобально-регіональному просторі.

Ключові слова: *регіоналізація, глобалізація, політика безпеки, глобальна регіоналістика, геополітичний простір.*

Yaroslava Vermenych
Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Head of the Department of Historical Regional Studies
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: verrosla@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4445-9492
Researcher ID Web of Science: AAG-7193-2020
Scopus ID: 54881278600

TRENDS OF GLOBAL REGIONALIZATION IN THE CONSTRUCTION OF THE MODERN SECURITY SPACE

One of the most expected manifestations of globalization has become a noticeable intensification of regionalization trends, which are characterized by the dominance of locally oriented values and priorities. The purpose of the article is the analysis of methodological approaches to the study of the modern stage of the development of globalization transformations in the world, which was called "global regionalization", the representation of conceptual guidelines for its study in the context of modern spatial paradigms, the rethinking of the categories of territoriality and regionalism, tracing the influence of global regionalization trends on the development of modern security strategies. The research hypothesis is focused on defending the priority role of global regionalization in the processes of forming the axial coordinates of the new system of structuring of the global world, creating mechanisms of geopolitical balance and security, determining the main trends and factors of fragmentation of the geopolitical space.

It has been proven that the ruptures in regional structures caused by neo-turbulence are accompanied by an intense but not problem-free "superstructure" of the global level over the system of international relations. Significant acceleration of the pace of transformational changes under the influence of military conflicts and confrontations conditions the perception of

the world system as a global-regional dynamic object and rethinking of existing theories of security development. The study of the content and forms of territorialization using the methodological tools of global regionalism will make it possible to integrate both theoretical approaches to the understanding of the modern stage of the development of globalization processes, and to actualize regional practices related to the safety of human life in the modern global-regional space.

Keywords: *regionalization, globalization, security policy, global regionalism, geopolitical space.*

Рубіж XX і XXI ст. позначився кардинальною зміною контурів та конфігурації геополітичного простору планети. Перехід від біполярності до багатополярності, формування нових геополітичних осей, поглиблення суперництва між регіональними об'єднаннями зробили беззмістовними усталені формули «наддержав», «сателітів», маріонеткових утворень». А поява нової ієрархії політичних суб'єктів («центрів сили», «полюсів багатополярного світу») спричинила переосмислення дихотомії концептів глобальності та регіональності у дещо несподіваний спосіб — з виникненням термінів «глобальний регіоналізм», «регіональна держава», «транснаціональний соціальний простір», «інтеррегіоналізація». У документах ЄС еквівалентом поняття «регіональна політика» дедалі частіше виступає «політика згуртування» (*cohesion policy*), орієнтована на запобігання регіональним диспропорціям. Сучасні геополітичні реалії призводять до актуалізації поняття «регіональна територіалізація», яким позначають практику поділу світу на регіони в суспільних уявленнях. Штучність та варіативність цих уявлень не стають на заваді їх використанню у геопросторових і геокультурних дискурсах. Світова політика дедалі більше набуває ознак своєрідних змагань між регіональними об'єднаннями, кожне з яких очолює глобальна держава чи центр сили, тому репрезентація концептуальних моделей глобально-регіональних безпекових стратегій стає одним із основних сучасних трендів, а «мозаїка регіональних теорій ніколи не вичерпається»[1].

Розмаїття суспільних явищ, які прийнято інтерпретувати в термінологічному форматі «динаміки глобалізму та регіоналізму», здатне вразити будь-чию уяву. На початку XXI століття глобалізація і регіоналізація стали своєрідними полюсами цивілізаційного поступу, між якими замикаються національні інтереси держав. Проте це зовсім не означає, що розмиті терміни втрачають свою когнітивну вартість. Сфера їх застосування не звужується, а, навпаки, розширюється. А отже, соціогуманітарії мають дбати не стільки про вибір зручної для власних дослідницьких завдань теоретико-методологічної конструкції, скільки про введення

різних її варіантів у певну систему. Вироблення системної теорії глобалізму та регіоналізму — справа часу й неабияких міждисциплінарних зусиль. Однак, будь-яке наближення до розв'язання цього масштабного завдання має сприяти глибинному розумінню тієї нової інституційної архітектоніки, яка проходить випробування на європейському континенті і яка, сподіваємося, безпосередньо впливатиме і на вітчизняний економічний, політичний, культурний, інформаційний, безпековий простір.

Симптоматично, що сьогодні однаковою мірою «затребуваними» виявилися і галузі наукового знання, орієнтовані на осмислення явищ глобалізації, і різні напрями регіоналістики. Суттєва актуалізація проблематики глобально-регіональної динаміки та збільшення з кожним роком соціогуманітарних досліджень, які розглядають теорії глобалізму та регіоналізму як специфічні гіпотези в макро- і мікро- предметних полях, дещо утруднюють репрезентацію узагальнюючого історіографічного виміру подібних студій. Можливо, в цьому й немає потреби в рамках статті, адже зрозуміло, що без ретельного аналізу наукових праць ніяке теоретико-методологічне дослідження не є прийнятним. У сучасних реаліях прискіплива увага до теоретичних проблем територіалізації об'єктивно стає одним із головних дослідницьких пріоритетів вітчизняної та загальносвітової соціогуманітаристики.

Метою статті є аналіз методологічних підходів дослідження сучасного етапу розвитку глобалізаційних трансформацій у світі, який отримав назву «глобальної регіоналізації», репрезентація концептуальних орієнтирів її вивчення в контексті сучасних просторових парадигм, переосмислення категорій територіальності та регіональності, простеження впливу трендів глобальної регіоналізації на вироблення сучасних безпекових стратегій. Гіпотеза дослідження орієнтована на обстоювання пріоритетної ролі глобальної регіоналізації у процесах формування осьових координат нової системи ієрархізації та структуризації глобального світу, створення механізмів геополітичної рівноваги та безпеки, визначення основних тенденцій та чинників фрагментації геополітичного простору.

Розробка теоретичного підґрунтя політико-економічної територіалізації розпочалася у 80-х рр. минулого століття французькими науковцями в контексті осмислення сутнісних ознак «протидіючої політики», пізнання закономірностей деконцентрації економічної діяльності, вибудови стратегій нарощування місцевого потенціалу за рахунок територіального чинника. Нині вона успішно реалізується ЄС у рамках концепції Європи регіонів, яка репрезентується у форматі місцевої політики (*place-based policy*). В умовах глобалізації територіалізація стає багатофакторним процесом, діалектика якого обумовлюється як необхідністю забезпечення розширення та прискорення руху об'єктів у просторі, так і формуванням

стабільної інфраструктури, функціонування якої забезпечує цей рух[2]. Територіалізацію розглядають як секторальну автономію, яка включає внутрішній або міжрегіональний розподіл ресурсів, залучення громадянського суспільства для вирішення загальнозначущих питань. Сучасна територіалізація репрезентує світ як єдиний динамічний об'єкт, рівні якого поєднуються мережами інтенсивної взаємодії, часто «накладаються» один на одний, але все-таки лишаються сепарованими, утворюючи значно складнішу й суперечливішу динаміку, ніж та, що відповідає поняттю «глобалізація». Єдність через фрагментацію чи регіоналізацію утворює нову реальність, яка постає як глобальна система взаємозв'язків між людьми, регіонами, країнами. У цій новій реальності глобалізація у своєму розвитку переходить на вищий щабель, що змушує фіксувати появу нової форми структурування глобального світу — глобальної регіоналізації — та визнати, що традиційні просторові та безпекові концепції зазнали впродовж останніх років істотної девальвації[3].

Те, що у просторовому дискурсі з'явилося поняття «глобальна регіоналізація», вважається цілком закономірним результатом сучасних геополітичних трансформацій та пошуку шляхів оптимізації безпекових процесів. Багатовекторність регіональної динаміки виявляється в існуванні наднаціональних структур, розвитку транскордонних взаємовідносин та інтеграційних стратегій нових світополітичних феноменів — глобальних регіонів. Вони являють собою структурований простір, основними характеристиками якого є як традиційні фактори (цивілізаційні, історичні, культурні, економічні), так і нові — мережеві, комунікаційні, віртуальні. Багатовимірна взаємодія відбувається на рівні макро-, мезо- і субрегіонів, що автоматично робить регіон системоформуючим фактором усієї трирівневої структури глобального світу. На регіональних підходах базується й сучасний неофункціоналізм — теорія регіональної інтеграції, що робить головний акцент на ролі недержавних суб'єктів тиску і громадських рухів. Очікування громадян значною мірою переносяться на рівень регіонів, і останні, діставши додаткові повноваження, змушені цим очікуванням відповідати. Природно, що і роль науки у регулюванні цих, зовсім не безконфліктних процесів, стрімко зростає[4].

У просторових дискурсах терміном «глобальна регіоналізація» зазвичай охоплюються як процеси сегментації та фрагментації глобального світового простору, так і прояви регіоналізації на макрорівні в координатах глобальних регіонів. Парадигма глобальної регіоналізації спирається на поняття глобального регіону (макрорегіону) як цілісної соціально-економічної і політичної системи, яка характеризується геопросторовою спільністю, соціально-культурною близькістю та об'єднується кількома наднаціональними політичними інститутами. Глобальний

регіон репрезентується як структурна одиниця системи глобалізованого світу та підсистеми глобального політичного простору із спільними наднаціональними органами управління, соціально-економічними моделями розвитку, соціально-культурними та мовними кордонами, конфесійними пріоритетами. Макрорегіоналізація формує будову сучасного глобалізованого світу, який постає у вигляді групи полюсів, центрів сили, регіональних сфер та може розглядатися як поліцентрична та багаторівнева ієрархічна структура.

Формування теоретичних підходів до розвитку кластерних рівнів регіоналізації геопростору в контексті центр-периферійних концепцій спричинило активізацію дослідження трендів глобальної регіоналізації та осмислення всього спектру регіональних проявів у їх політичному, економічному, соціальному, культурному та безпековому вимірах. Запроваджуючи поняття «глобальний центральний регіон» (*global core region*), автори ґрунтовної монографії «Глобальна регіоналізація: тенденція центру-периферії» звертали увагу на те, що регіоналізація виступає як процес політичних та економічних змін, які кардинально трансформували політичну географію низки регіонів. Її можна трактувати як об'єктивний результат сучасного світового розвитку, спрямований на формування регіональних просторових інтеграційних структур — від субрегіональних організацій до трансрегіональних конструкцій[5].

На думку Л. фон Лангенхове глобальна регіоналізація являє собою новий вимір, нове покоління регіоналізації, яке доцільно визначати як «регіоналізація 2.0». Учений акцентує увагу на тому, що у форматі «режиму 2.0» відбувається процес трансформації глобальної регіоналізації від «закритого» до «відритого» типу. Фактично, мова йде про формування регіональної багатополярності з обов'язковими елементами відкритості, прозорості, мультифакторності, трансграничності та багатовекторності. Сучасний геополітичний простір, констатує Л. фон Лангенхове, вже має багато ознак «регіоналізації 2.0», проте паралельно зберігаються і потужні тенденції регіоналізації першого покоління[6].

Феномен глобальної регіоналізації полягає у її подвійному функціоналі — з одного боку вона є невід'ємною складовою глобалізації, а з другого — її протилежною тенденцією. Це не тільки суттєва трансформація соціокультурних, економічних та політичних процесів, але їх різке прискорення і якісне перетворення. Глобальна регіоналізація є своєрідним викликом для регіонів, який обумовлює необхідність активізації їх позиції як повноцінних суб'єктів глобальних процесів. Сьогодні важко не помічати, що реконфігурація і фрагментація сучасного світу відбувається за регіональним принципом; за цією ж парадигмою вибудовуються нові форми його структуризації. Планетарну архітектуру дедалі частіше

представляють як регіональну систему із власними підсистемами і специфічною ієрархією політичних суб'єктів, як величезну «мозаїку культурних мап» різноманітних регіональних структур.

Процеси глобальної регіоналізації формують новий світовий порядок, об'єднуючи різні сфери — політичну, соціальну, культурну, економічну, переформатовуючи в такий спосіб глобальний простір. Основними факторами, що сприяють їх розвитку, вважаються:

– *глобалізаційні*, які змінюють співвідношення між глобальними та регіональними складовими світового розвитку, посилюють вплив регіоналізму на формування геополітичної стратегії, репрезентують можливості отримання політичних та економічних переваг глобальної регіоналізації;

– *геополітичні*, що орієнтуються на представлення процесів регіоналізації у природничо-географічному, історичному, політичному і соціокультурному контекстах, використовують геополітичні стратегії не тільки в ролі концептуального орієнтира, але й методологічного інструментарію для осмислення минулих та вибудови сучасних моделей просторового розвитку;

– *культурно-конфесійні*, які впливають на консолідаційний потенціал регіону, пов'язаний із схожістю політичної та історичної культури, етнокультурною спорідненістю, проявами локальної ідентичності та ментальності;

– *економічні*, які виявляються у функціонуванні транскордонного співробітництва, створенні інтеграційних комплексів на рівні національних економічних систем;

– *інформаційні*, які активізуються у процесі формування глобального інформаційного простору, сприяють обміну інформацією та координації зусиль з розв'язання спільних проблем;

– *безпекові*, пов'язані із посиленням конфліктів та військових протистоянь, створенням системи глобальної та регіональної безпеки.

Як бачимо, специфічною характеристикою глобальної регіоналізації є її комплексний характер, інтеграція політичних, дипломатичних, соціокультурних, екологічних та інформаційних процесів та взаємозв'язків. У загальному визначенні під глобальною регіоналізацією розуміють сегментацію міжнародних відносин, яка відбувається на глобальному рівні, процес фрагментації світу, умовного поділу його на великі самодостатні економічні та політичні кластери та інтегрування їх у глобальну ієрархію світобудови. При цьому глобальна регіоналізація виступає як інтеграція локальних спільнот і проявляється у «формуванні кордонів між територіально-соціальними комплексами, виникненні самодостатніх економічних і політичних утворень, збереженні культурних відмінностей етносів і соціальних груп, посилення почуття їх винятковості»[7].

Цілком логічним є те, що при формуванні та об'єднанні глобальних регіонів локалізація виступає одним із визначальних пріоритетів. Підставами для такої інтеграції є внутрішні та зовнішні чинники: економічне партнерство, схожість політичної культури, ідентифікаційна цивілізаційна матриця, загальні орієнтири зовнішньої політики, вирішення завдань макрорегіональної безпеки. Внаслідок інтеграційних стратегій локального співтовариства постають «функціональні регіони», та виникає якісно нове геополітичне утворення, члени якого передають частину своїх функцій на наднаціональний рівень[8]. Розв'язання складної діалектики взаємозв'язку глобалізації та регіоналізації відшукується в контексті глокалізації, яка зводиться до включення локальних співтовариств і територій у розгалужену мережу світового господарства й відповідної політики, по суті репрезентуючи «регіональну реакцію на глобальні процеси»[9].

Глокалізація, поряд із трансформацією та детериторіалізацією, розглядається серед основних трендів глобальної регіоналізації — тих видимих масштабних змін, які сприяють інтенсифікації глобально-регіональної взаємодії. Вони орієнтовані на формування контурів нової сучасної концептуальної моделі, здатної врахувати турбулентну специфіку новітніх процесів у світовому глобально-регіональному просторі та спрямовувати суспільство до позитивних стратегій розвитку. За їх допомогою здійснюється моніторинг небезпек, пов'язаних із переоцінкою суспільних цінностей, відбувається пошук змісту глобально-регіональної (цивілізаційної) ідентичності, спроможної стати основою формування нового образу глобального інформаційного світу.

Дворівнева трансформація суспільних відносин у сучасному світі під впливом глобальної регіоналізації призводить до формування нового відчуття дихотомії часу і простору. Варто дослухатися до думки засновника «глобальної соціології» А. Мартінеллі, який наголошує на тому, що «соціальні відносини більше не залежать жорстко від фізичної присутності акторів в одному місці в один час. Час використовується для зменшення обмежень простору і навпаки. Час скорочується, простір стискається». Глобалізація і пов'язане з нею розширення інформаційно-комунікаційних технологій інтенсифікують спілкування між людьми та нав'язують їм нові соціальні ролі, непомітно перетворюючи їх на учасників локальних соціальних, економічних, політичних, інформаційних і культурних процесів[10].

Глобально-регіональна трансформаційна динаміка дедалі більше призводить до виникнення явища територіальної інверсії, яка полягає у видозмінах характеру конкуренції на світовій арені: якщо раніше відбувалася конкуренція людей за територію, то сьогодні вже території

конкурують за людей. Все частіше сучасні реалії позначають метафорою «турбулентні часи», яка характеризує стан крайньої нестабільності світової економічної і політичної системи, зростання ризику її деградації і руйнування у разі нового переділу світу. В умовах наявних мілітарних викликів уже говорять про неотурбулентність як символ-код карколомних змін у світоустрої, які віщують настання ери загальної нестабільності. Тотальна нестабільність не лише поширюється територіально, але й породжує ланцюг переходу одних критичних станів в інші. Епоха «відносного спокою» закінчилася, світ охоплюється проявами вандалізму та варварства. Одним із варіантів пошуку адекватної відповіді на економічні й політичні виклики глобалізації може стати саме погляд на регіон не стільки як на об'єкт, скільки як на суб'єкт системи міжнародних відносин з виразною відмовою від «державоцентричного» підходу.

Одним із головних мотиваційних факторів глобальної регіоналізації є необхідність інтеграції у складну ієрархію політичних суб'єктів глобального світу, яка складається із центрів сили, економічних, політичних, військових та цивілізаційних полюсів, регіональних держав. Варіативність її сценаріїв обумовлена не тільки позитивними та негативними (дез)інтеграційними векторами, але і глобальними парадоксами, пов'язаними із об'єктивними диспропорціями регіонального розвитку. Основною концептуальною домінантою глобальної регіоналізації вбачається проблема виявлення загальних тенденцій у процесах регіоноутворення в умовах багатовекторної глобалізації та запобігання деструктивним проявам, здатним порушувати безпеку. Хоча формування глобальних регіонів перебуває на початковій стадії, досвід утворення та розвитку Європейського Союзу, який можна трактувати як «європейську модель» глобальної регіоналізації, доводить свою життєздатність, незважаючи на кризи та зміни геополітичної й геоекономічної ситуації у світі.

Глобальні регіони не лише виразно виявляють прагнення до самодостатності й самореалізації, але й упевнено виходять у ролі нових політичних акторів на арену міжнародної взаємодії. І зовсім не випадково формування нових контурів геополітичного простору у глобальному масштабі відбувається сьогодні під виразним впливом переосмислених концепцій регіоналізму. В міру того, як нівелювалися поняття «наддержава», «велика держава», розширювалася сфера дії нових понять — «центр сили», «світова політична динаміка», «регіональна система», «некеровані території». По-новому почала вибудовуватися ієрархія політичних суб'єктів, при цьому регіони різних рівнів несподівано стали домінуючими структуроутворюючими одиницями глобального простору.

Результатом інтенсифікації процесів глобальної регіоналізації стало утвердження терміна «глобальний регіоналізм», який репрезентує

політичні стратегії взаємовідносин великих міждержавних об'єднань із глобальним світом та його акторами, визначає інтеграційні вектори локальних спільнот у форматі макрорегіонів, пропонує інструменти формування багатополярної і поліцентричної конфігурації міжнародних відносин. Глобальний регіоналізм не може розглядатися як процес, що відбувається самостійно чи хаотично, адже він передбачає системне структурування та широку інтеграцію зусиль різних акторів. Під час становлення він агрегує транснаціональні інтереси, формує власну макрополітичну ідентичність, виробляє адаптивну стратегію. Посилення макрорегіональної інтеграції та локалізації вбачається дієвим чинником адаптації сучасних держав до процесів регіональної нерівності, успішного пошуку алгоритмів формування геополітичної рівноваги.

Розгляд регіонів як (не)структурних частин міжнародної системи з власною універсальною активністю, поєднання «старих» і «нових» вимірів регіоналізму обумовили формування концепції порівняльного (компаративного) регіоналізму. Термін «компаративний регіоналізм» (*comparative regionalism*) запроваджений до наукового обігу Ф. Лаурсеном у контексті репрезентації розгляду регіональних інтеграційних процесів у руслі теоретичних концепцій соціального конструктивізму[11]. Дискусії щодо змістовного наповнення терміна продовжили Ф. Содербаум та Л. ван Лангенхове, які ставили питання: які індикатори вказують на формування регіональної інтеграції, як відбувається регіональне будівництво, який науковий інструментарій можна використовувати у його вивченні? Досліджуючи динаміку розвитку Європейського Союзу, вони дійшли висновку про можливість застосування методу порівняльного аналізу до осмислення регіональної специфіки різних країн і культур. Серед соціологічних підходів, які автори пропонують використовувати у вивченні регіональних інтеграційних практик, були виокремлені емпіричний (збір даних у регіональному розрізі) та ідеографічний (детальне вивчення кожного окремого випадку та його особливостей)[12].

Предметом постійних наукових дискусій залишаються проблеми періодизації регіоналізму як теорії і практики. Традиційно виділяються три фази чи хвилі регіоналізму упродовж XX ст. У праці «Європейський Союз і новий регіоналізм: регіональні актори і глобальне управління у постгегемоністську епоху» перша фаза розвитку європейського регіоналізму датується міжвоєнним періодом, а сам він характеризується як «злоякісний» імперський, продиктований прагненням Німеччини, Франції і Британії забезпечити власну гегемонію. Ситуація економічної нестабільності, криза Ліги Націй стали на заваді формуванню кооперативної міжрегіональної архітектури. У своїй другій фазі, яка почалася після Другої світової війни, регіоналізм хоч і лишався замкнутим і залежним від

економічного протекціонізму (М. Тело називав його «закритим»), все ж був орієнтований на міжнародну кооперацію і включав також компонент безпеки. У третю фазу («нового регіоналізму») світ вступив у 70–80-х рр. XX ст. Його фундаментом стало співробітництво в рамках «політики розвитку». Появу цього «відкритого регіоналізму» фахівці напряму пов'язують із глобалізаційними процесами[13].

Регіоналізм справедливо вважається одним з основних напрямів сучасної політичної модернізації, з ним насамперед пов'язуються критерії зростання й інноваційності[14]. Теорія «великих регіонів» — це суттєва інновація, яка з'явилася у глобалістиці наприкінці XX століття. На її основі будувалися не тільки форми нових управлінських моделей, з'являлися нові, зі значними параметрами автономності, територіальні рівні управління, що тяжіли до власної політичної легітимності. Стало реальністю управління поза урядовими структурами, через політичні мережі (*policy-network governance*). І зовсім не безпідставно багато хто вбачає у глобалізації таке продовження процесів інтернаціоналізації (транснаціоналізації) різних аспектів суспільного життя, яке створює відповідну активність і на рівні місцевого й регіонального управління. «Транснаціональні моделі» дедалі більше розглядаються як альтернативи і «ринковій», і «ієрархічній» управлінським системам.

Проте є не менше підстав пов'язувати з регіоналізмом і ймовірні ризики й загрози. У світі, наскрізь пронизаному проявами конфліктності й агресивності, останні осмислюються з позицій принципово відмінних соціально-онтологічних та аксіологічних систем і доволі часто провокують ухвалення незважених і небезпечних політичних рішень. Дискурси, пов'язані з оцінками регіоналізму, гранично ідеологізовані й політизовані. У цьому легко переконатися, якщо порівняти оцінки кримського й східноукраїнського сепаратизму 2014 р. у викладі ЗМІ України, Росії, ЄС та США. У цьому ж контексті варте уваги аналітичне дослідження О. Андрощука, присвячене висвітленню підходів та концепцій зарубіжних дослідників (політологів, істориків, політичних географів) щодо пояснення причин та сутності українського варіанту регіоналізму. Серед специфічних рис українського регіоналізму, констатує автор, майже всі відзначають надмірну політизацію регіональних відмінностей в Україні[15].

Сучасний глобальний регіоналізм — складне й далеко не однозначне суспільне явище, яке водночас структурує економічний, політичний, культурний простір і створює ризики його фрагментації. Проте, не існує універсальнішої моделі «горизонтальних» інтеракцій та найбільш комплексної методологічної домінанти регіонально-просторових дискурсів. Про багатобарвність і суперечливість сучасного регіоналізму йдеться в десятках, якщо не сотнях наукових праць. Хоч у них виразно превалює

державно-правова й економічна проблематика, суть регіоналізму неможливо зрозуміти, не аналізуючи його геополітичні, етнокультурні, екологічні, демографічні, соціопсихологічні, безпекові та інші аспекти. Проблематика регіоналізму, неймовірно актуалізована в наш час сепаратистськими рухами й гібридними війнами, настільки важлива в теоретичному і практичному відношеннях, що модулі її концептуального осмислення повинні постійно перебувати у фокусі глобалізаційних та безпекових стратегій.

Об'єктивно притаманна процесам глобальної регіоналізації суперечність диктує необхідність істотної модифікації тих наукових підходів, які сформувалися у соціогуманітаристиці у рамках традиційних регіональних дискурсів. Адекватна оцінка потенціалу регіону, стратегій економічного та безпекового розвитку, ідентифікація його міжнародної конкурентоспроможності становить важливу проблему соціально-політичного розвитку держави. Вирішення її можливе лише за умови міждисциплінарної інтеграції та координації зусиль фахівців, які орієнтовані на дослідження регіональної специфіки. Концептуальною основою для осмислення сучасних глобалізаційних стратегій, аналізу інтегральних характеристик глобалізації з одного боку, і її протилежних локальних тенденцій, з другого, може виступити глобальна регіоналістика[16]. Синергетичний ефект її полягає не стільки у проведенні конкретних регіональних досліджень, скільки у принципово іншому рівні їх аналізу та узагальнення, формуванні прогностичних моделей і трансформаційних перехідних систем. Об'єктно-предметна сфера глобальної регіоналістики включає динамічні трансформаційні процеси територіальних таксономічних одиниць різного ієрархічного рівня, зумовлені високою мобільністю мультиструктурних стратегій локально-національної та макрорегіональної гомогенізації соціального простору.

Науковий простір глобальної регіоналістики фокусується навколо вивчення закономірностей розвитку світових територіальних соціумів, форм і методів регулювання трансформаційних процесів. Її важливість і значущість полягає у формуванні системи пізнання парадигм глобально-регіональної динаміки та принципів регіональної системи управління. Саме тому в її науковому просторі, як одна з пріоритетних, пропонується еволюційно-генетична парадигма, пов'язана з необхідністю осмислення геополітичних, соціально-економічних, культурних, екологічних та інших чинників у розумінні об'єктивних і суб'єктивних процесів глобальної регіоналізації. Стає можливим створення культурно-ментальних моделей дослідження глобального простору, простеження впливу конфліктів на зміну поведінських стереотипів та формування нових способів адаптації до різноманітних просторових трансформацій. Сучасна глобальна

регіоналістика оперує поняттями політико-географічного, соціального, культурного, конструйованого, життєвого, психологічного, безпекового простору, а останнім часом — і когнітивного. Активно відбувається осмислення ролі колективних регіональних об'єднань, моделювання нових схем відносин центру і регіонів, шляхів подолання «проблеми депресивності».

Концепт глобальної регіоналізації цілком здатний відіграти роль зручного операційного інструмента, адже допускає найширші можливості конструювання зв'язків у просторі[17]. Розгортання процесів регіоналізації перетворює будь-який соціокультурний простір у своєрідну «кластерну локальну мережу» (чи величезну кількість «мереж», накладених одна на одну). Структурований у такий спосіб простір створює найкращі можливості для забезпечення «вузлів мережі» ресурсами і оптимізації відносин по лінії «центр — регіон». Особливий акцент при цьому робиться на взаємодії центру (ядра) і периферії (окраїн) — з поглибленим вивченням доцентрових і відцентрових сил, інтеграції й дезінтеграції, стабільності й дисбалансу, симетрії й асиметричності. Водночас, поняття «регіоналізація» може застосовуватися не лише до вибудовування сучасних моделей регіонального розвитку, але й до ретроспективного структурування територій із метою наукового осмислення специфічності розвитку певних їх частин.

На жаль, геопростір дедалі частіше стає об'єктом геополітичних інтересів та зазіхань. Здавалося б, досвід XX століття мав навчити людство обачності й поміркованості, але під акомпанемент розмов про гуманізм, свободу, демократію у світі тривають війни. Те, що політика завжди має територіальний вимір — аксіома, яка не потребує доведення. Проте так само аксіоматичним є і опосередкований зв'язок територіальності з політичними процесами й відносинами. Нові ризики й загрози, породжувані як глобальними, так і локальними викликами, зумовлюють необхідність дослідження геопростору на основі концепцій геокультурної сегментації. Це завдання реалізується за допомогою типологізації — розбиття сукупностей багатовимірних об'єктів на однорідні групи — типи, таксони чи кластери.

Типологізацію іноді називають багатовимірною класифікацією. Саме так розумів своє завдання відомий норвезький політолог С. Роккан, вибудовуючи концептуальну карту Європи на фундаменті «топологічно-типологічного підходу»[18]. Периферійність, за С. Рокканом, має два виміри — горизонтальний (географічний на основі віддаленості) і вертикальний (на основі залежності). Регіони відрізняються один від одного насамперед тим, за яких умов вони стали в різні часи периферіями сильніших держав. Воєнно-адміністративне проникнення, пов'язане із

завоюваннями, створює жорсткіший тип економічної і політичної залежності. Там, де мало місце мирне економічне й культурне проникнення, регіони зберігають вищий рівень самодостатності. Вибудовані на такій основі типології здатні допомогти державам дістати уявлення про «зони напруги» і джерела латентної конфліктності.

В основу типології регіонів можуть кластися різні показники — природно-географічні, економічні, геополітичні, історико-культурні, етнічні, екологічні, безпекові та інші. Зазвичай, підставами для групування регіонів є характеристики їхнього геополітичного становища, особливості розселення й колонізації, аналіз ресурсно-економічного потенціалу, глибин структурних перетворень. Універсальна типологія прагне охопити всі регіони, поділяючи їх на групи. Проблемна типологія стосується лише певних груп регіонів і вибудовується за ознаками їхньої здатності адекватно реагувати на виклики часу. Як універсальна, так і проблемна типологія зазвичай виступають фундаментом економічного районування, адже наявні типології регіонів враховують здебільшого лише економічні й соціальні чинники формування простору. Традиційно виділяються промислові, аграрні, просунуті й депресивні, прикордонні і кризові регіони.

У сучасних реаліях пріоритетного вивчення потребують саме прикордонні території, на розвиток яких суттєво впливає близькість державного кордону. Недостатня увага до прикордонних регіонів здатна породжувати різноманітні геополітичні та геоекономічні проблеми, суттєво загострювати питання, пов'язані із національною безпекою. Те ж стосується і кризових регіонів. Відсутність в Україні теоретико-методологічних підходів їх визначення та класифікації, належного нормативно-правового забезпечення можливостей держави щодо регулювання розвитку подібних територій та розв'язання конфліктних питань, спричинили низку соціальних і безпекових проблем. Хоча, ще наприкінці XX ст. активні пошуки шляхів зміцнення глобальної і національної безпеки та конструювання алгоритмів, які б сприяли формуванню взаємної довіри між державами та регіонами, обумовили розвиток соціології безпеки, основним завданням якої було максимальне розуміння витоків можливих безпекових загроз та перешкод, що заважають їх мінімізувати.

Загалом типологізацію варто розуміти як методологію диференціації простору на якісно визначені за комплексними критеріями, що відбивають стан соціокультурного та економічного розвитку, однорідні групи територій. Типологічні дослідження мають посідати провідне місце у виробленні як теоретичних моделей, так і практичних стратегій регіонального розвитку. Адже типологія надає змогу простежити певні закономірності у просторових процесах, узагальнити інформативні та статистичні дані щодо подібності регіонів, з'ясувати внутрішні проблеми та

зовнішні орієнтації. Основою типологізації є аналіз соціально-економічних, демографічних і культурних взаємозв'язків регіону з головним ядром, етапів формування територіальної соціально-економічної системи в конкретному регіоні, специфічних особливостей регіону та можливостей здійснення в його межах територіального регулювання й координації соціально-економічних процесів.

На думку І. Кононова, жодна наявна нині наука поки що не зуміла створити таку модель типологізації різноманітних регіональних систем, в якій була би чітко відображена взаємодія у їхньому формуванні та розвитку примордіальних і організаційних чинників. Перенесення у соціологію з біології поняття «*креод»* (певна територія, що є центром тяжіння для інших територій) лише частково прояснює спосіб взаємодії сил самоорганізації й організаційних зусиль держави. Креод визначає найімовірніший напрямок дрейфу й еволюції системи, але не детермінує їх цілком, оскільки на практиці ця система зазнає флуктуацій, проходить через точки біфуркації. Регіональні ідентитети співіснують з іншими ідентитетами, конурбації всередині регіонів можуть не тільки взаємно доповнювати одна одну, але й конкурувати між собою[19]. Можливо сучасні концептуальні стратегії глобальної регіоналістики наблизять до створення інтегральних моделей осмислення специфіки просторової мобільності, запропонують інноваційні системи індикаторів типологізації регіонів та дадуть змогу подивитися з цілком іншої перспективи на сучасний «суспільний геопростір».

Постає закономірне питання: чи здатна вітчизняна соціогуманітаристика забезпечити нагальну потребу в окресленні меж «суспільного геопростору» та ретроспективному осмисленні процесів глобалізації й регіоналізації, пошуку територіальних ідентифікацій та історичних закономірностей просторового розвитку? Те, що просторові образи складаються із асоціацій різних за походженням і структурою об'єктів, забезпечує формальну можливість вивчати ці об'єкти в територіальному вимірі. При цьому матриці для виділення різних типів просторових структур можуть створюватися як на основі абстрактно-теоретичних побудов, так і шляхом узагальнення і класифікації всієї багатобарвності соціопросторових сегментів. Вихід соціогуманітаристики на новий рівень просторових узагальнень вбачається саме на ґрунті формування територіальних моделей суспільного розвитку, з акцентом на вивченні регіональних культур, зосередженням уваги на «пов'язаних» та «перехресних» історіях, міждержавних, міжетнічних, міжрегіональних відносинах.

Не менш важливе питання: чи може сучасна українська політика, моделюючи каркас реформ у територіальній сфері та розбудовуючи державу після завершення війни, покладатися на висновки історичної науки?

Певною мірою так, але не в головних вимірах. Адже обираючи поміж двох найважливіших характеристик, які стосуються населення як соціуму, історична наука незмінно віддає перевагу соціально-часовій на шкоду просторово-територіальній. Хронологічний принцип як основа періодизації владно диктує погляд на історію як на зміну генерацій можновладців, поставлених у жорсткі часові рамки. Те, що їхні дії детерміновані не лише часом, але й простором, усвідомлюється переважно тоді, коли аналізуються причини воєнних зіткнень, зумовлених боротьбою за території. Насправді ж час і простір — дві рівноправні домінанти людського буття. Навряд чи у плині історичних подій щось вдасться зрозуміти, якщо роль територіального чинника в політиці не буде гранично чітко прояснена за допомогою методів і підходів, які застосовуються в усьому комплексі природничих і соціогуманітарних наук — структурно-функціональних, соціологічних, статистичних, психологічних та інших.

Створити оптимальний фокус для розгляду проблем територіальної організації, процесів регіоналізації та тенденцій просторового розвитку здатна історична регіоналістика, зосереджена на аналізі територіальності в усіх її проявах і у всьому часовому діапазоні, доступному осмисленню. Зв'язок політики з територією, особливості локалізації політичних процесів простежуються в її рамках за допомогою методів, вироблених у різних галузях наукового знання — від географії до статистики. А універсальні підходи визначаються в межах загальної теорії центр-периферійних відносин, створеної зусиллями І. Валлерстайна, С. Роккана, П. Тейлора та інших учених. Новизна підходів історичної регіоналістики обумовлена оновленим баченням проблем поліцентричності, співвідношення інтеграційних та дезінтеграційних процесів, систем та моделей горизонтальної глобальної взаємодії.

Методологія історичної регіоналістики базується на історико-культурних підходах, які переносять акценти з дослідження процесів на аналіз структур, з лінійного історичного метанаративу на локальні соціокультурні простори. Дихотомія відцентрових і доцентрових сил, дезінтеграції й інтеграції, логіка вибудови «внутрішніх кордонів» держави уведені в її рамках у певну систему і розглядаються у комплексі разом з усіма чинниками, які впливають на структуру територіальної організації. Історична регіоналістика забезпечує ретроспективний погляд на всю сферу існування людини і суспільства у певному просторі, репрезентує динаміку ставлення населення того чи іншого регіону до глобальних, загальнонаціональних, регіональних змін, аналізує особливості соціальної й політичної поведінки в конкретному «суспільному геопросторі»[20].

Період, що настав зі вступом світової спільноти у третє тисячоліття, фахівці називають часом регіональних ініціатив. Регіональний розвиток

суттєво змінює свою традиційну парадигму, регіональний поділ стає основою організації територіальності, а концепт регіоналізму — універсальною пояснювальною схемою в системі методологічного конструктивізму. На жаль, регіональні диспропорції, які становлять в Україні величезну проблему, не зменшуються, а, навпаки, посилюються. Сучасний регіональний соціум — надзвичайно складний соціальний організм, який формує каркас просторових стратегій (політичних, економічних, соціальних, культурних, безпекових) не лише для себе, а й для всієї держави. Для вибудови безпекових стратегій регіонального розвитку необхідна зовсім нова модель відносин між центром і регіонами — така, яка передбачає зміну ролей і модифікацію функцій на всіх рівнях влади. Вона має потягнути за собою не просту децентралізацію владних функцій, а нову філософію просторової політики з опорою на безпековий потенціал та рівень самодостатності регіонів.

Сподіваємося, що основи такої філософії безпеки будуть генеруватися в міждисциплінарному полі глобальної регіоналістики в процесі дослідження проблем «переходу», трансграничності та трансформаційності в майже безмежному глобальному просторі геополітичних, геокультурних, геоінформаційних взаємодій. У сучасних умовах потреба в узагальненому філософському осмисленні різних вимірів територіальності подвійно актуалізується, адже глобальна трансформація світу супроводжується «перевантаженістю» звичних філософських концепцій, причому багатозначність породжує суперечливість у трактуваннях. Семантична поліфонія ускладнюється тиском політики й ідеології на наукові дискурси й понятійні системи. Втім, позитивним фактором є те, що усвідомлення величезних ризиків, пов'язаних із глобалізацією, змушує до вироблення нового стилю філософського мислення. Однією з найпродуктивніших онтологічних стратегій стає «філософія подолання» — формування широкого набору пропозицій і проєктів, ґрунтованих на осмисленні хиб і вад цивілізації й породжуваних нею небезпек[21]. Покликання наукової регіоналістики полягає саме в подоланні штучно створених ідеологічних і культурних кордонів, пошуку сумісності там, де раніше фіксувалися лише розбіжності.

Врахування закономірностей формування багатовимірного та полікультурного простору територіальності має стати одним із пріоритетних напрямів конструювання безпекових стратегій сучасності. Недооцінка владою просторових чинників трансформаційних процесів завжди загрожує серйозними ускладненнями. Регіональність як ознака специфічності певних частин території притаманна всім країнам світу і є атрибутом кожної держави; процеси регіоналізації мають свої історичні, господарсько-економічні, соціокультурні, етнонаціональні, політичні передумови,

які потребують уважного вивчення. Важливо, щоби проблема «інакшості», яка є головною в регіональній компаративістиці, розглядалася крізь призму культурної варіативності, а не в рамках дихотомії «свій — чужий». І щоб пропонувалися саме такі механізми культурної комунікації, які орієнтовані на взаєморозуміння й міжетнічну толерантність, націлені на діалог і співпрацю.

Очевидно, що сучасне українське суспільство відчуває гостру потребу в нових гуманітарних парадигмах з об'єднувальним контекстом, і саме регіоналістика може стати фундаментом конструювання стратегій осмислення історії країни в регіональному розрізі з акцентом на особливостях соціального і культурного розвитку. Справа тут не лише в тому, що підвищена увага до регіональної специфіки є зворотнім боком інтересу до глобальних проблем. Більше важить інше — те, що глобалізаційні реалії пропонують нові тренди переосмислення просторових відносин та вимагають вироблення дієвих консолідаційних моделей регіональної ідентичності. Соціум має шукати механізми порозуміння на основі усвідомлення значення того спільного «ідентифікаційного коду» цінностей та ідей, які формували протягом століть українську націю. Цей пошук має відбуватися з усвідомленням зроблених помилок, визначенням права кожної людини на власну позицію, розумінням важливості «культури діалогу» в сучасному глобально-регіональному просторі.

---

[1] Wiener A., Diez T. European integration theory. Oxford: Oxford University press, 2009. P. 6–8.

[2] Brenner N. New states spaces: Urban governance and the rescaling of statehood. Oxford: Oxford university press, 2004.

[3] Regionalism in a changing world. Comparative perspectives in the new global order. Ed. by L.Fioramonti. London: Routledge, 2014.

[4] Marei N., Richard Y. Global regionalization processes and (macro)-regional integration. In favor of generalization in geography. *Belgeo*. 2020. No. 4. URL: http://www.journals.openedition.org/belgeo.

[5] Global regionalization: core peripheral trends. Ed. by H.S. Geyer. Northampton: Edward Elgar, 2006.

[6] Langenhove L. Van. Building regions: the regionalization of the world order. Ashgate publishing, 2011. P. 133.

[7] Реутов В.Є. Глобальна регіоналізація як сучасний вектор розвитку глобальних економічних трансформацій. *Ефективна економіка*. 2011. № 11. URL: http://www.economy.nayka.com.ua

[8] Кобенко О.Б. Теоретичні основи глобальної регіоналізації міжнародних відносин. *Держава і право*. 2014. Вип. 64. С. 482–487.

[9] Robertson R. Globalization or glocalization. *Globalization. Critical concepts in sociology*. Vol. 3. Global membership and participation. London: Routledge, 2003. P. 31–51.

[10] Martinelli A. Global modernization: rethinking the project of modernity. London: SAGE publications, 2005.

[11] Laursen F. Comparative regional integration: theoretical perspectives. London: Routledge, 2004.

[12] Lombaerde F. De, Söderbaum F., Langenhove L. Van, Baert F. The problem of comparison in comparative regionalism. *Review of international studies*. 2010. Vol. 36. P. 731–753.

[13] European Union and new regionalism: regional actors and global governance in a post-hegemonic era. Ed. by M.Telo. Aldershot: Ashgate publishing company, 2007.

[14] Weine-Lindebord L. Europe of the regions — a growing reality. *Structural change in Europe. Innovative cities and regions.* Bollshchwell: Hagbarth publications, 2000. P. 43–48.

[15] Андрощук О. One Ukraine or many? Регіоналізм в Україні в інтерпретаціях зарубіжних дослідників. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2017. Вип. 27. С. 384–439.

[16] Чужиков В.І. Глобальна регіоналістика: історія та сучасна методологія. Київ: КНЕУ, 2008.

[17] Тульчинський Р.В. Категоріально-понятійний апарат становлення нового регіоналізму. *Економічний аналіз*. 2017. Т. 27. № 4. С. 111–117.

[18] Rokkan S. The center-periphery polarity. *Center-periphery structures in Europe: an ISSC workbook in comparative analysis*. Frankfurt: Campus, 1987. P. 17–50.

[19] Кононов І. Соціологія і проблеми просторової організації суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 4. С. 72–75.

[20] Верменич Я.В. Історична регіоналістика. Навчальний посібник. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 72–77.

[21] Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. С. 240–241.

REFERENCES

1. Androshchuk, O. (2017). One Ukraine or many? Rehionalizm v Ukrayini v interpretatsiyakh zarubizhnykh doslidnykiv. *Istoriohrafichni doslidzhennya v Ukrayini*, 27, 384–439 [in Ukrainian].

2. Brenner, N. (2004). *New states spaces: Urban governance and the rescaling of statehood.* Oxford: Oxford university press [in English].

3. Chuzhykov, V.I. (2008). *Hlobal'na rehionalistyka: istoriya ta suchasna metodolohiya.* Kyiv [in Ukrainian].

4. Fioramonti, L. (Ed.). (2014). *Regionalism in a changing world. Comparative perspectives in the new global order.* London: Routledge [in English].

5. Geyer, H.S. (Ed.). (2006). *Global regionalization: core peripheral trends.* Northampton: Edward Elgar [in English].

6. Kobenko, O.B. (2014). Teoretychni osnovy hlobal′noyi rehionalizatsiyi mizhnarodnykh vidnosyn. *Derzhava i pravo*, 64, 482–487 [in Ukrainian].

7. Kononov, I. (2004). Sotsiolohiya i problemy prostorovoyi orhanizatsiyi suspil′stva. *Sotsiolohiya: teoriya, metody, marketynh*, 4, 72–75 [in Ukrainian].

8. Langenhove, L. Van. (2011). *Building regions: the regionalization of the world order*. Ashgate publishing [in English].

9. Laursen, F. (2004). *Comparative regional integration: theoretical perspectives.* London: Routledge [in English].

10. Lombaerde, F. De, Söderbaum, F., Langenhove, L. Van, & Baert, F. (2010). The problem of comparison in comparative regionalism. *Review of international studies*, 36, 731–753 [in English].

11. Marei, N., & Richard, Y. (2020). Global regionalization processes and (macro)-regional integration. In favor of generalization in geography. *Belgeo*, 4. http://www.journals.openedition.org/belgeo [in English].

12. Martinelli, A. (2005). *Global modernization: rethinking the project of modernity.* London: SAGE publications [in English].

13. Nahorna, L. (2008). *Rehional'na identychnist': ukrayins'kyy kontekst*. Kyiv [in Ukrainian].

14. Reutov, V.Ye. (2011). Hlobal′na rehionalizatsiya yak suchasnyy vektor rozvytku hlobal′nykh ekonomichnykh transformatsiy. *Efektyvna ekonomika*, 11. http://www.economy.nayka.com.ua [in Ukrainian].

15. Robertson, R. (2003). Globalization or glocalization. *Globalization. Critical concepts in sociology*. (Vol. 3). London: Routledge [in English].

16. Rokkan, S. (1987). The center-periphery polarity. *Center-periphery structures in Europe: an ISSC workbook in comparative analysis*. Frankfurt: Campus [in English].

17. Telo, M. (Ed.) (2007). *European Union and new regionalism: regional actors and global governance in a post-hegemonic era*. Aldershot: Ashgate publishing company [in English].

18. Tul′chyns′kyy, R.V. (2017). Katehorial′no-ponyatiynyy aparat stanovlennya novoho rehionalizmu. *Ekonomichnyy analiz*, 27, 4, 111–117 [in Ukrainian].

19. Vermenych, Ya.V. (2014). *Istorychna rehionalistyka. Navchal'nyy posibnyk*. Kyiv [in Ukrainian].

20. Weine-Lindebord, L. (2000). Europe of the regions — a growing reality. *Structural change in Europe. Innovative cities and regions*. Bollshchwell: Hagbarth publications [in English].

21. Wiener, A., & Diez, T. (2009). *European integration theory.* Oxford: Oxford University press [in English].

Received: 11.04.2024. Approved: 27.06.2024. Published: 28.10.2024.

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

ISSUES OF WORLD HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS

DOI: https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.109
УДК 94(4)327:323.1“186”

Оксана Іваненко
канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6154-0444
Researcher ID Web of Science: AAU-6834-2020

ВІДГОМІН РІСОРДЖИМЕНТО НА ТЕРЕНАХ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ УПРОДОВЖ 1860-х рр. У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У ЄВРОПІ

У статті наголошується, що упродовж XIX ст. процеси піднесення національних рухів у Європі, що зумовлювали масштабні трансформації міжнародних відносин, віддзеркалювалися на теренах Наддніпрянської України, і особливий інтерес становить їхній вплив на громадське життя Київської, Подільської і Волинської губерній, де традиційно вагомою була польська соціокультурна присутність. Після Листопадового повстання 1830–1831 рр. на формування полонофільських настроїв у Європі й актуалізацію польського питання в діяльності європейської дипломатії, парламентів, преси впливала польська політична еміграція. Відлуння шляхетської демократії Речі Посполитої втілювалося в польській національно-визвольній боротьбі, повстаннях проти російського самодержавства 1830–1831 рр. та 1863–1864 рр., ролі польських емігрантів у суспільно-політичних процесах західноєвропейських і балканських країн і насамперед — у подіях «Весни народів» 1848–1849 рр. Дослідження вперше запроваджених до наукового обігу документів канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора Центрального

ISSN 2411-345X (Print), ISSN 2415-7198 (Online), *CC BY-NC-ND 4.0*

державного історичного архіву України м. Києва проливає світло на піднесення патріотичних настроїв і опору російському самодержавству місцевого польського населення на тлі активізації національно-визвольних рухів у Європі упродовж XIX ст., появи на політичній карті нових держав — Греції (1830), Бельгії (1830), Румунії (1861), завершення об'єднання Італії (1871) і створення Німецької імперії (1871), державно-правової трансформації Австрійської (з 1867 — Австро-Угорської) монархії. Йдеться передусім про вплив у 1860-х рр. на громадське життя Південно-Західного краю відомостей щодо подій італійського Рісорджименто й пов'язаної з ними активізації діяльності польської еміграції у Європі. Об'єднання Італії стало знаковим процесом у контексті започаткованого результатами Східної війни 1853–1856 рр. демонтажу Віденської системи міжнародних відносин. Загалом йшлося про комплекс міжнародно-політичних процесів і явищ, що впливали на співвідношення сил на континенті. Геополітичне положення Італії зумовлювало її ключову роль у змаганнях великих європейських держав за контроль над Середземномор'ям, потужними військовими й торговельно-економічними важелями на перетині стратегічно важливих морських шляхів між Заходом і Сходом.

Ключові слова: *міжнародні відносини, Європа, національно-визвольні рухи, Рісорджименто, Наддніпрянська Україна.*

Oksana Ivanenko
PhD in History, Senior Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6154-0444
Researcher ID Web of Science: AAU-6834-2020

RISORGIMENTO'S ECHOES IN THE SOUTHWESTERN KRAI DURING THE 1860s IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL RELATIONS IN EUROPE

The article emphasises that during the nineteenth century, the processes of the rise of national movements in Europe, which led to large-scale transformations in international relations, were reflected in the territory of Dnipro Ukraine, and of particular interest is their impact on the public life of Kyiv, Podillia and Volyn provinces, where the Polish socio-cultural presence

was traditionally significant. After the November Uprising of 1830–1831, Polish political emigration influenced the formation of Polonophile sentiments in Europe and the actualisation of the Polish question in the activities of European diplomacy, parliaments, and press. The echoes of the Polish-Lithuanian Commonwealth's noble democracy were embodied in the Polish national liberation struggle, the uprisings against Russian autocracy in 1830–1831 and 1863–1864, the role of Polish emigrants in the socio-political processes of Western European and Balkan countries, and, above all, in the events of "the Springtime of Nations" of 1848–1849. The study of the documents of the Office of Kyiv, Podillya and Volyn Governor-General at the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, which were first introduced to scientific circulation, sheds light on the rise of patriotic sentiments and resistance to Russian autocracy among the local Polish population against the background of intensification of national liberation movements in Europe during the nineteenth century, the emergence of new states on the political map — Greece (1830), Belgium (1830), Romania (1861), completion of the unification of Italy (1871) and creation of the German Empire (1871), and the state and legal transformation of the Austrian (since 1867 — Austro-Hungarian) monarchy. First of all, it is about the influence of information about the events of the Risorgimento and the related intensification of Polish emigration in Europe on the public life of the Southwestern region of the Russian Empire in the 1860s. The unification of Italy was a significant process in the context of the dismantling of the Vienna system of international relations that was initiated by the results of the Eastern War of 1853–1856. In general, it was about a set of international political processes and phenomena that influenced the balance of power on the continent. Italy's geopolitical position determined its key role in the struggle of the great European powers for control over the Mediterranean, powerful military, trade and economic leverage at the intersection of strategically important sea routes between the West and the East.

Keywords: *international relations, Europe, national liberation movements, Risorgimento, Dnipro Ukraine.*

У середині XIX ст. на тлі піднесення національних рухів, поширення ліберально-конституційних ідей у Європі, боротьби за національне об'єднання й державотворення, зміни розстановки сил на світовій арені спостерігалося загострення міжнародних відносин із фокусуванням на балканському й близькосхідному регіональних напрямах. Відповідно, у сучасній історичній науці актуалізується завдання осмислення специфіки ключових процесів європейської історії, міжнародних відносин того часу й відображення їх у громадському житті на українських теренах. Методологічні засади дослідження українсько-італійських зв'язків періоду Рісор-

джименто були закладені в науковому доробку М.М. Варварцева[1] й набули подальшого розвитку в працях його учня К.Ю. Бацака[2]. Свідченням інтересу в сучасній українській історіографії до пробле-матики національної консолідації Італії у XIX ст. став захист у 2020 році кандидатської дисертації М.Ю. Михайленко[3].

Мета цієї статті полягає в дослідженні на основі вперше запроваджених до наукового обігу документів канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора Центрального державного історичного архіву України м. Києва впливу подій Рісорджименто на громадське життя Південно-Західного краю упродовж 1860-х рр. у контексті аналізу міжнародних відносин того часу крізь призму національного чинника.

Потужним викликом Віденській системі міжнародних відносин і російсько-австрійським відносинам стало зумовлене загостренням «Східного питання» та боротьби між великими європейськими державами за домінування на Близькому Сході й Балканському півострові протистояння глобального масштабу, що вилилося у Східну війну 1853–1856 рр. Важливим зовнішньополітичним сигналом від турецького султана Абдул-Меджида I, який спирався на підтримку Великої Британії і Франції, стало відхилення 1849 року вимоги Росії і Австрії щодо видачі угорських і польських учасників Революції 1848–1849 рр. включно з генералами Ю.З. Бемом і Г. Дембінським, які знайшли притулок на території Османської імперії, де після поразки Листопадового повстання 1830–1831 рр. сформувався осередок польської еміграції.

У період Східної війни 1853–1856 рр. Російська імперія виявилася ізольованою на міжнародній арені, проти неї воювала коаліція у складі Великої Британії, Франції, Туреччини, Сардинії. Стратегія зовнішньої політики Австрії, що з війною пов'язувала небезпеку відновлення революційних подій, була спрямована на політичну рівновагу в Європі, запоруку якої австрійська дипломатія вбачала у збереженні Османської імперії на противагу перспективі територіального розширення Російської імперії та її експансії на Балканах, у Дунайських князівствах.

Під час Східної війни викристалізувалася єдність європейських держав у протистоянні Російській імперії, що концентрувалася не лише у військово-політичній, дипломатичній, економічній царинах, але й соціокультурній площині завдяки широкому висвітленню її подій у періодичній пресі, зростанню інтересу до воєнно-історичної тематики, мемуарів учасників війни, воєнної журналістики і зрештою — впливу на суспільну свідомість.

Окреслювалися тенденції до теоретичного осмислення явища війни не лише в політичній площині, але і як наслідку культурно-цивілізаційних

протиріч і протистоянь. У російській суспільно-політичній думці роздмухувалися тези щодо месіанства Російської імперії у захисті православ'я, ролі Москви як «третього Риму», спадкоємиці Римської імперії, необхідності захоплення Константинополя. Ф.М. Достоєвський у своєму «Щоденнику письменника» писав про «нову еру», яка змінить обличчя Європи після усвідомлення останньою «безкорисливості» Росії, і зауважував: «Нас надзвичайно не любить Європа й ніколи не любила; ніколи не вважала нас за своїх, за європейців, а завжди лише за прикрих приблуд. Ось тому вона дуже любить втішати себе іноді думкою, що Росія нібито «поки безсильна».

І це добре, що вона так схильна думати. Я впевнений, що найстрашніша біда повалила би Росію, якби ми перемогли, наприклад, у Кримську кампанію, і взагалі отримали би тоді перемогу над союзниками! Побачивши, що ми такі сильні, всі в Європі повстали би на нас тоді відразу ж, із фанатичною ненавистю. …Вони негайно почали би готуватися до нової війни, що мала би на меті знищення Росії, і, головне, за них став би весь світ. 63-й рік, наприклад, не обійшовся би нам тоді одним обміном уїдливими дипломатичними нотами: навпаки, здійснився би всезагальний хрестовий похід на Росію»[4]. «Священною» називав Східну війну основоположник слов'янофільства О.С. Хом'яков, який убачав її передумови в культурному протистоянні Росії та Заходу. І.В. Кірєєвський у середині 1850-х рр. наголошував на зіткненні двох антагоністичних цивілізацій — православно-слов'янської і західно-римської. Історично зумовленим і виправданим уважав К.С. Аксаков прагнення Російської імперії заволодіти Константинополем. Розширення експансії Росії на Близькому Сході підтримували й російські західники, які позиціонували себе як поборники ідей лібералізму і критики державної політики Миколи І.

Знаковим процесом у контексті започаткованого результатами Східної війни 1853–1856 рр. демонтажу Віденської системи міжнародних відносин стало об'єднання Італії, що призвело до посилення лідерських позицій Франції у Європі. Загалом йшлося про комплекс міжнародно-політичних процесів і явищ, що впливали на співвідношення сил на континенті. На тлі піднесення руху за національне відродження — Рісорджименто — актуалізувалися завдання звільнення від австрійського панування, територіального й політичного об'єднання Італії та визначення її державно-правової моделі й зовнішньо-політичної орієнтації. Політико-ідеологічні імпульси, які європейська цивілізація отримала внаслідок Великої французької революції 1789 р., актуалізували завдання модернізації, запровадження в Італії базових ліберальних принципів: громадянських, політичних, економічних, релігійних свобод. Вагомим був вплив

політики Великої Британії у справі встановлення конституційної монархії та поширення ідей лібералізму у проголошеному в березні 1861 року незалежному Королівстві Італія. Геополітичне положення Італії зумовлювало її ключову роль у змаганнях великих європейських держав за контроль над Середземномор'ям, потужними військовими й торговельно-економічними важелями на перетині стратегічно важливих морських шляхів між Заходом і Сходом.

По завершенні Східної війни 1853–1856 рр. зовнішньополітичні зусилля Російської імперії спрямовувалися на ревізію невигідних для неї положень Паризького мирного трактату 1856 р. (що проголошував Чорне море нейтральним), на вихід із міжнародної ізоляції, на відновлення і зміцнення втрачених позицій на міжнародній арені, насамперед політичного впливу на Балканах, а також на підігрівання протиріч між державами-учасницями антиросійської коаліції. На цьому тлі російська дипломатія взяла курс на зближення із Францією. 3 березня 1859 року укладено секретну російсько-французьку угоду, що забезпечувала «прихильний до Франції нейтралітет» Росії у війні П'ємонта і Франції проти Австрії, коронними землями якої, за рішенням Віденського конгресу 1814–1815 рр., були Ломбардія й Венеція. Утім, російській дипломатії не вдалося заручитися підтримкою Наполеона III у справі перегляду статей Паризького договору 1856 р., адже для зовнішньополітичних інтересів Франції присутність російського військового флоту на Чорному морі становила загрозу. Водночас, на тлі проголошення Наполеоном III гасла про свободу Італії до Адріатики, в російських можновладців виникало занепокоєння щодо можливої актуалізації польського національного руху.

Саме польське питання в подальшому зумовило загострення російсько-французьких відносин на тлі виразних пропольських настроїв у французькому суспільстві, проголошення Наполеоном III «принципу національностей», а також прагнення британської дипломатії спонукати Францію відійти від політики «невтручання» щодо Польщі. Велика Британія, занепокоєна роллю російського чинника в дестабілізації рівноваги міжнародних відносин, апелювала до рішень Віденського конгресу 1815 р., звинувачуючи Росію у їх порушенні внаслідок скасування нею Конституції Царства Польського. Британський істеблішмент, громадськість, преса висловлювали підтримку Січневому повстанню 1863–1864 рр., засуджуючи тиранію Російської імперії. Парламент і уряд Великої Британії піддали різкій критиці рішення щодо позачергового рекрутського набору, примусово здійсненого царськими властями в ніч із 14 на 15 січня 1863 року у Варшаві, а згодом засудили укладення 8 лютого 1863 р. між Росією та Пруссією т. зв. Конвенції Альвенслебена щодо взаємодії у придушенні Польського повстання. Посилаючись на рішення Віденського

конгресу 1815 р., британська дипломатія висувала до Російської імперії вимоги відновлення громадсько-політичних прав Царства Польського. Дипломатичний демарш Великої Британії, Франції (17 квітня 1863 р.) та Австрії (19 квітня), а саме: вручення міністру закордонних прав Російської імперії О.М. Горчакову дипломатичними представниками цих держав у Петербурзі нот із закликом до російського уряду забезпечити необхідні умови для встановлення стійкого миру в Польщі підтримали Данія, Іспанія, Італія, Нідерланди, Португалія, Туреччина, Швеція. З огляду на те, що польське питання набувало загальноєвропейського резонансу, французька дипломатія порушувала питання про необхідність скликання міжнародного конгресу для його обговорення.

У листі до міністра внутрішніх справ П.О. Валуєва від 24 травня 1863 року редактор журналу «Русский вестник» М.Н. Катков висловлював побоювання щодо дестабілізуючого впливу на Російську імперію Польського повстання: «За всіма ознаками польська, або, краще сказати, європейська, організована проти нас революція не обмежиться Польщею й західними губерніями. Її задуми простягаються далі, все робиться, щоби розворушити наш материк, і все виявилося неміцним…»[5].

Наголошуючи у своїй кореспонденції, що громадська думка Європи «…відріклася би від нас, якби ми відріклися від польського питання», італійський посланник при російському дворі маркіз Дж.Н. Пеполі водночас у депеші на ім'я міністра закордонних справ Італії маркіза Е. Вісконті-Веноста від 29 квітня 1863 року описував настрої петербурзького суспільства: «Ненависть до поляків безмежна. Побоюються передусім не відновлення Польського королівства, але того, що відновлена Польща знову почне свої безперервні війни з Росією й намагатиметься забрати в неї давні російські провінції. Росіяни не можуть забути, що поляки входили переможцями до Москви»[6].

Росія відхилила всі вимоги, висунуті 17–18 червня 1863 року під час ініційованого Наполеоном ІІІ чергового демаршу Франції, Великої Британії та Австрії, а саме: щодо повної і всезагальної амністії, національного польського представницького зібрання й адміністрації, релігійних прав, функціонування польської мови як офіційної у органах влади та освіті, впорядкування рекрутських наборів.

Одним із виявів посилення полонофільських настроїв у Європі періоду Січневого повстання 1863–1864 рр. (коли серед європейської громадськості популяризувалася ідея «хрестового походу» проти Російської імперії) стала публікація книги Ж. Мішле "La Pologne martyr" («Мученица Польща»), в якій Польщу оспівано як «серце Півночі». Відстоюючи тезу про те, що націю неможливо вбити, автор наголошував, що Європа не є випадковою сумішшю народів, поетично порівнюючи її з

великим гармонійним музичним інструментом — лірою, в якій кожна національність є струною і представляє певний звук, а вилучення бодай однієї з них призводить до спотворення єдиного цілого, перетворює цю гаму націй на дисонуючу чи німу[7].

Загалом дипломатичні перипетії навколо Польського повстання 1863–1864 рр. здійснили вагомий вплив на перебіг європейської історії, поклавши кінець потеплінню російсько-французьких відносин кінця 1850-х — початку 1860-х рр. (це потепління виявлялося зокрема в узгодженні зовнішньополітичних підходів двох держав щодо Італії і Балкан, щодо появи на європейській політичній мапі Румунії 1861 р.) та водночас зумовивши подальше російсько-прусське зближення як один із чинників формування сприятливої міжнародної обстановки для реалізації упродовж 1864–1871 рр. проєкту об'єднання Німеччини під егідою прусської королівської династії Гогенцоллернів. Потужного поштовху цьому процесу надала війна Австрії і Пруссії проти Данії 1864 року за герцогства, важливі в контексті геостратегічного розкладу в районі Північного й Балтійського морів, у результаті якої під спільне управління Пруссії і Австрії перейшли Шлезвіг, Саксен-Лауенбург і Гольштейн. Посилення переваги в середовищі прусських консерваторів зовнішньополітичної стратегії команди голови уряду (міністра-президента) О. фон Бісмарка над ідеями прибічників австро-прусської єдності відкрила шлях до розгортання подальшої боротьби за лідерство у процесі об'єднання Німеччини, що вилилося в австро-прусську війну 1866 р. Вагомим чинником перемоги Пруссії стала орієнтація О. фон Бісмарка на союзницькі відносини з Росією, яка розраховувала заручитися прусською підтримкою у прагненні остаточно зруйнувати т.зв. Кримську систему міжнародних відносин, що викристалізувалася після Східної війни 1853–1856 рр. (зусиллями Великої Британії, Франції, Австрії), та досягнути відновлення російських геостратегічних позицій у Чорному морі шляхом перегляду обмежувальних статей Паризького мирного трактату 1856 року. Згідно з умовами Празького мирного договору 1866 року передбачався розпуск заснованого 1815 року на Віденському конгресі Німецького союзу, натомість під егідою Пруссії у складі німецьких держав, розташованих на північ від річки Майн, засновувався Північнонімецький союз.

На тлі поразки т.зв. «великонімецького» проєкту об'єднання Німеччини під егідою імператорської династії Габсбургів спостерігалися тенденції до австро-угорського порозуміння, що увінчалося створенням дуалістичної Австро-Угорської монархії (1867), а також усвідомлення необхідності внутрішньополітичних перетворень відповідно до вимог часу, актуалізація ідей національно-культурної автономії та федералізму як інструментів нормалізації міжнаціональних відносин. На тлі активізації

діяльності угорського сейму в обстоюванні своїх прав і повноважень російська дипломатія прогнозувала ускладнення російсько-австрійських відносин. У доповіді Олександру II від 3 (15) вересня 1865 року міністр закордонних справ О.М. Горчаков зазначав: «Досвід, що проводиться нею [Австрією. — *Авт.*] нині в Угорщині і який, як здається, має бути поширений і на Галичину, веде її шляхом, який не зможе сприяти нашому зближенню»[8]. Перспективи фокусування австрійської політики на східному й південно-східному векторах, зокрема балканському регіоні, містили в собі небезпеку загострення протистояння між Австрією й Російською імперією, яка сприймала слов'янський ареал сферою своїх геополітичних інтересів. Претендуючи на роль «захисниці» християнського населення Османської імперії, Росія робила ставку на проєкт «Великої Сербії» (щодо створення під егідою Сербії югослов'янської держави), вбачаючи в ньому чинник подальшої російської експансії на Балканах. Ідеологи слов'янофільства й панславізму обстоювали об'єднання слов'ян під проводом Російської імперії, акцентуючи на перевазі «великоросійської» складової слов'янського світу, який вони протиставляли «ворожій» Європі. Так, М.Я. Данилевський убачав коріння російсько-європейського антагонізму в культурно-історичному, ціннісному протистоянні російсько-слов'янського й романо-германського (європейського) світів, мовляв, «…Європа визнає Росію і слов'янство для себе чужим, і не тільки чужим, але й ворожим»[9]. Цю само думку обстоював і Ф.М. Достоєвський, викладаючи в «Дневнике писателя» власні враження щодо відвідання Віденської всесвітньої виставки 1873 року: «Все це натякає на довгу ще може бути й сумну нашу самотність у європейській сім'ї народів; на тривалі ще в майбутньому помилки європейців у міркуваннях про Росію; на їх видиму схильність судити нас завжди на гірше і — можливо пояснює й ту постійну, загальну, засновану на якомусь найсильнішому безпосередньому й бридкому відчутті, ворожість до нас Європи, відразу її від нас як від чогось огидного, почасти навіть деякий забобонний страх її перед нами і — вічний, відомий, давній вирок її щодо нас: що ми зовсім не європейці…»[10].

Подіям і результатам франко-прусської війни 1870–1871 рр. (капітуляція французького війська під Седаном, падіння Другої імперії у Франції, утворення Німецької імперії, втрата Францією анексованих Німеччиною Ельзасу, Східної Лотарингії, фортеці Мец, зрештою кардинальна зміна балансу сил у Європі й закладення передумов для подальших конфліктів між Францією й Німеччиною) слов'янофіли надавали епохального значення, висловлюючи думки щодо неминучості й необхідності майбутньої війни європейського масштабу в інтересах слов'янства.

Під час франко-прусської війни 1870–1871 рр. активізувалася діяльність російської дипломатії, спрямована на скасування чорноморських

санкцій, накладених на неї за результатами Східної війни 1853–1856 рр. Скориставшись міжнародною обстановкою, що склалася внаслідок поразки французької армії під Седаном (1 вересня 1870 р.), Росія офіційно заявила про свою відмову виконувати обмежувальні статті Паризького трактату 1856 р., що забороняли їй відновити знищений під час Східної війни військовий флот на Чорному морі (упродовж листопада 1870 року міністр закордонних справ Російської імперії, канцлер О.М. Горчаков розіслав до європейських столиць відповідну циркулярну ноту). Посилаючись на принципи міжнародного права, Велика Британія висловила протест проти односторонньої заяви Росії щодо скасування дії міжнародного договору та вважала за доцільне передати це питання на розгляд усіх держав, що підписали Паризький трактат 1856 року. Водночас Велика Британія не підтримала ініціативу Австро-Угорщини щодо організації колективного протесту підписантів Паризького трактату. У відповідь на односторонній циркуляр Росії, 17 січня 1871 року розпочалася Лондонська конференція, за результатами її роботи 13 березня підписано конвенцію, що вносила зміни до Паризького трактату, зокрема скасовувала нейтралізацію Чорного моря й демілітаризацію його берегів. Згідно зі статтею ІІ Лондонської конвенції визнавалося право Туреччини відкривати Чорноморські протоки в мирний час для військових кораблів «дружніх і союзних» держав у разі, якщо вона це вважатиме за потрібне для дотримання Паризького трактату 1856 року[11].

Загалом, взаємозв'язок провідних тенденцій європейської історії, міжнародних відносин та громадсько-політичного життя Наддніпрянської України простежується крізь призму аналізу документів, переважно з грифом «таємно», канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора. Становить інтерес зафіксована в них інформація щодо впливу упродовж 1860-х рр. на місцеве, здебільшого польське населення, подій Рісорджименто як одного із найяскравіших виявів європейських національних рухів XIX ст.

У 1859 році до ІІІ відділення звернувся баварський посланник граф Монтжелас за дорученням свого уряду щодо перевірки показів затриманого в Інґольштадті (через відсутність письмового дозволу на проживання) Е. Поплавського. Останній стверджував, що виїхав за кордон без паспорта, таємно від батьків задля вступу «…як і багато інших Поляків, до Сардинської Армії»[12]. За результатами проведеного розслідування підтвердилася інформація, що затриманий молодий чоловік був сином дворянина Проскурівського повіту Подільської губернії.

Унаслідок здійснення поліцейського нагляду за настроями населення Київської, Подільської і Волинської губерній зафіксовані факти поширення відомостей про події Ріссорджименто. Так, 1860 року летичівський

земський справник повідомляв у своєму рапорті про вплив на місцевих поляків новин щодо успіхів національно-визвольної боротьби в Італії під проводом Дж. Гарібальді, а також позначеної «принципом національностей» політики Наполеона III. У рапорті зазначалося, що ці новини «…дали привід тутешнім дворянам полякам мріяти і про свою національність, про яку хоча вони не говорять явно, але з непрямих їхніх розмов про політичні справи можна помітити незгаслу надію на свою самостійність; відгукуючись водночас, що дух часу є таким, в якому важко зупинити прагнення народів до прогресу»[13].

У 1860 році до відома київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора І.І. Васильчикова доводилася отримана через секретну агентуру у Бродах інформація про поширення на теренах Галичини польськомовних рукописів і друкованих екземплярів твору «Карта Європи на 1861 рік». У додатку до нього — географічному атласі — позначені європейські держави, які мали бути створені відповідно до соціальних, політичних, історичних передумов. «Карта Європи на 1861 рік» здобула популярність серед польського населення, оскільки «…воскрешає в ньому різні нездійсненні патріотичні марення й надії»[14].

У листі на ім'я І. Олевинського в Житомир, датованого 26 грудня 1860 року, від сина Владислава з Франкфурта-на-Майні наголошувалося: «…імена таких, як Гарібальді, невдовзі збудять до діяльності в Польщі й Росії нових Костюшків, Рилєєвих і Шевченків»[15].

24 січня 1861 року в рапорті з грифом «цілком таємно» до управління київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора володимирський земський справник доповідав про «тривожний стан поляків», які вели розмови про революцію в Галичині й еміграцію туди поляків із Царства Польського і Південно-Західного краю, про зв'язки Л. Мерославського з Дж. Гарібальді[16]. Окрім того, у рапорті наголошувалося на постійних взаєминах місцевих поляків із польською еміграцією за посередництва Царства Польського, де в повітовому місті Грубешові Люблінської губернії систематично відбувалися з'їзди польських поміщиків. Під час з'їзду поляків Царства Польського й Володимирського повіту Волинської губернії у січні 1861 року в Грубешові з нагоди відкриття торгового дому планувалося проведення балу, завчасно були підготовлені краківські народні костюми для його учасників. Натомість із Варшави надійшла термінова заборона не проведення цього костюмованого балу.

Упродовж березня 1861 року Літинським повітом Подільської губернії ширилися чутки, що під час зібрання в с. Кожухові проголошувалися тости «за здоров'я Гарібальді та інших відновлювачів свободи»[17]. Відповідно, літинський земський справник посилив нагляд за місцевим населенням, збирав інформацію щодо костюмованих зібрань за участі гостей

у краківських народних костюмах, але доказів на підтвердження згаданих чуток не вдалося виявити.

1861 року до III відділення надходила інформація про те, що син поміщика Володимирського повіту Волинської губернії, вихованець Університету Св. Володимира Ф. Целіковський, який на той час перебував у Неаполі, мав намір вступити до військ Дж. Гарібальді й навесні ц.р. планував поїздку до Угорщини[18].

Між канцеляріями намісника в Царстві Польському та київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора було налагоджено обмін секретною інформацією. Наприклад, у відношенні з грифом «таємно» від 26 червня 1861 року виконувач обов'язків намісника в Царстві Польському М.О. Сухозанет запросив відомості про вплив на населення Південно-Західного краю діяльності товариства, яке, за його даними, організовувало збори коштів на користь «бунтівника Мерославського»[19]. Київський військовий, подільський і волинський генерал-губернатор І.І. Васильчиков не підтвердив цю інформацію, оскільки до його канцелярії не надходили дані щодо діяльності зазначеного товариства, водночас він наголошував, що під впливом зв'язків із польською еміграцією місцеві поляки уважно стежили «…за перебігом політичних справ у Європі. Події, останнім часом, у Італії, Австрії та інших землях поставили в напружений стан уми тутешніх поляків»[20]. Йшлося також про виявлення польським населенням Київської, Подільської і Волинської губерній глибокого співчуття й солідарності з учасниками протестної демонстрації у Варшаві 27 лютого 1861 року, обстріляної російськими військовими. Адміністративно-каральні органи протидіяли організації у костелах панахид за загиблими учасниками патріотичної демонстрації та збору пожертв для підтримки їхніх родин.

У 1862 році начальники поліції м. Житомира й Волинської губернії посилили нагляд за політичними настроями населення, з огляду на повідомлення впроваджених у польську спільноту агентів про те, що поляки мають відряджати молодих людей «…в Італію на службу до Польських Легіонів»[21].

10 лютого 1862 року австрійський підданий П.-Ф. Чарнецький, затриманий у м. Богуславі Київської губернії, дав покази, що займався облаштуванням винокурні й вітряка за угодою з Кнотом — уповноваженим поміщиці Сквирського повіту графині Анни Мнішек. Часто гостюючи у Кнотта у Верхівні, Чарнецький дізнався, що він мав понад 40 одиниць різної зброї, частину якої віддав «за вимогою начальства», а понад 20 одиниць приховав у себе в льосі. Водночас Чарнецький свідчив, що мешканець м. Корсуня Худосовський, за його власними зізнаннями, «…встигнув залучити на свій бік до тисячі осіб, які за першим закликом, у разі необхідності, стануть до рушниці»[22].

13 лютого 1862 року в канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора розпочато справу щодо «неблагонадійності жителя м. Корсуня Худосовського». За інформацією канівської повітової поліції дворянин Ф. Худосовський листувався з діячем польського національно-визвольного руху, командувачем інтернаціонального легіону в армії Дж. Гарібальді (1860) Л. Мерославським. Худосовського звинувачували у продажу ґудзиків і браслетів із зображеннями Л. Мерославського, Дж. Гарібальді, Л. Кошута та ін., а також у поширенні заборонених лотерейних білетів із Царства Польського[23]. Відтак, за Худосовським встановили постійний секретний нагляд.

Під час здійсненого 8 жовтня 1862 року поліцеймейстером м. Кам'янця раптового суворого обшуку в помешканні адвоката Оминського вилучили портрети Дж. Мадзіні й Т. Костюшка[24].

Важливу роль у плеканні й поширенні серед поляків національно-патріотичних ідей відігравало римо-католицьке духівництво, яке ставало об'єктом прискіпливого поліцейського нагляду й репресій. Так, у 1862 році начальник радомисльської повітової поліції здійснював розслідування щодо проповідей «обурливого змісту» ксьондза Брусилівського капуцинського монастиря Таша, якого характеризували як «неблагонадійного в політичному відношенні». За результатами розслідування встановили, що ксьондз Таш у своїх проповідях апелював до прикладів Святих Мучеників за віру, закликаючи бути твердо впевненими в досягненні своєї мети і прагнути «всіма силами звільнитися з-під іга Росії»[25].

На контролі міністерства внутрішніх справ і III відділення перебувала справа, датована 1864–1867 рр., щодо повернення до Київської губернії і встановлення суворого нагляду поліції за корнетом Г. Різнічем. Останній служив у одному з російських гусарських полків, 1861 року вийшов у відставку та, відвідавши матір у с. Ганчиця Бердичівського повіту, вирушив до м. Риги, звідти — до Західної Європи, де приєднався до лав добровольців-гарібальдійців, а згодом мешкав у Туреччині. Утім, повернення Різніча додому не відбулося, оскільки за інформацією, наданою його братами, він помер 16 грудня 1866 року «на зворотному шляху до Росії з Америки через Лондон»[26].

Здійснювалися заходи щодо протидії поширенню на теренах Київського, Подільського й Волинського генерал-губернаторства джерел інформації, зокрема преси з Австро-Угорщини. Під контролем III відділення перебувала відкрита у червні 1867 року справа щодо затриманого з 24 номерами львівської "Gazeta Narodowa" австрійського підданого І. Березовського. Останній спершу свідчив, що ці номери адресувалися австрійському підданому Ф. Ястржембському (який служив рахівником у с. Сатанівці Проскурівського повіту Подільської губернії), але згодом

відмовився від своїх показів. А проте Ястржембського підозрювали в поширенні "Gazeta Narodowa" серед його сусідів-поляків, а також у використанні своїх закордонних поїздок задля налагодження зв'язків між поляками Подільської губернії і Галичини. 22 листопада 1867 року проскурівським повітовим судом ухвалено рішення щодо висилання Ф. Ястржембського за кордон як неблагонадійного із забороною в'їзду до Російської імперії[27].

На шпальтах москвофільської газети «Киевлянин» ширилися відверто полонофобські настрої. Зокрема в опублікованій у 138-му номері від 30 листопада 1867 року замітці «Погляд на навчальну пропаганду в південно-західному краї» зазначалося, що впродовж перших п'яти років своєї діяльності (до 1839 р.) Університет Св. Володимира «…за характером своїм, не був університетом у широкому розумінні слова, не був університетом навіть російським, але був у найтіснішому сенсі слова університетом касти — шляхетсько-крайовим»[28]. І це пояснювалося специфікою культурного середовища, в якому виник університет, свіжими спогадами місцевого населення про Листопадове повстання 1830–1831 рр. А відповідно, починаючи з 1840-х рр. на теренах Південно-Західного краю реалізовувалися урядові заходи щодо викорінення «латино-польського напряму» з освітнього простору. І як наслідок, учителі й наглядачі польського походження були витіснені з Київської, Подільської і Волинської губерній до Полтавської і Чернігівської губерній; викладачам і вихованцям Кременецького ліцею (1805–1831) заборонено займатися навчально-виховною діяльністю; видача полякам свідоцтв на право приватного навчання припинена[29].

У канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора акумулювалися зібрані III відділенням відомості щодо діяльності польської еміграції у м. Константинополі. 1869 року надходила інформація про те, що «центр дій поляків» перенесено до Галичини, а Константинополь втратив у цьому контексті своє колишнє значення[30].

Отже, упродовж XIX ст. процеси піднесення національних рухів у Європі, що зумовлювали масштабні трансформації міжнародних відносин, віддзеркалювалися на теренах Наддніпрянської України, і особливий інтерес становить їхній вплив на громадське життя Київської, Подільської і Волинської губерній, де традиційно вагомою була польська соціокультурна присутність. Після Листопадового повстання 1830–1831 рр. на формування полонофільських настроїв у Європі й актуалізацію польського питання в діяльності європейської дипломатії, парламентів, преси впливала польська політична еміграція. Відлуння шляхетської демократії Речі Посполитої втілювалося в польській національно-визвольній боротьбі, повстаннях проти російського самодержавства 1830–1831 рр. та 1863–

1864 рр., ролі польських емігрантів у суспільно-політичних процесах західноєвропейських і балканських країн і насамперед — у подіях «Весни народів» 1848–1849 рр. Дослідження документів канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора проливає світло на піднесення патріотичних настроїв і опору російському самодержавству місцевого польського населення на тлі активізації національно-визвольних рухів у Європі упродовж XIX ст., появи на політичній карті нових держав — Греції (1830), Бельгії (1830), Румунії (1861), завершення об'єднання Італії (1871) і створення Німецької імперії (1871), державно-правової трансформації Австрійської (з 1867 — Австро-Угорської) монархії. Йдеться передусім про вплив у 1860-х рр. на громадське життя Південно-Західного краю відомостей щодо подій Рісорджименто й пов'язаної з ними активізації діяльності польської еміграції у Європі.

---

[1] Варварцев М.М. Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (первая половина XIX в.). Киев: Наукова думка, 1986. 207 с.; Варварцев М.М. Проблемы итальянской революции на страницах «Киевского телеграфа» (вторая половина 1859 — начало 1860 г.). *Культурные и общественные связи Украины со странами Европы*. Киев: Наукова думка, 1990. С. 145–159; Варварцев М.М. «Моя вітчизна наближається до початку свого великого «Рісорджименто». Нові сторінки спадщини Лесі Українки. *Вісник Академії наук Української РСР.* 1990. № 6. С. 65–70; Варварцев М.М. Громадськість України в русі допомоги італійській визвольній справі (1860 р.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.* 1997. Вип. 6. С. 31–38; Варварцев М.М. Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII — 20-ті рр. XIX ст.). Історико-біографічне дослідження. Словник. Київ, 2000. 324 с.; Варварцев М.М. Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна. Київ, 2005. 304 с.

[2] Бацак К.Ю. Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII — у першій третині XIX століття: витоки, формування, діяльність. Київ: Знання України, 2004. 298 с.

[3] Михайленко М.Ю. Державна політика національної консолідації Королівства Італія (1861–1896 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук. Київ, 2020. 21 с.

[4] Достоевский Ф.М. Собрание сочинений: В 15 т. Санкт-Петербург: «Наука», 1994. Т. 13. Дневник писателя 1876 год. С. 140.

[5] Михаил Никифорович Катков и граф Пётр Александрович Валуев в их переписке. (1863–1879 гг.). Сообщ. В. Мустафин. *Русская старина*. 1915. Август. С. 297.

[6] К истории Польского восстания 1863 года (Депеши итальянского посла при русском дворе, маркиза Пеполи). *Исторический вестник*. 1884. Т. XVII. С. 527.

[7] Michelet J. La Pologne martyr. Russie. Danube. Paris: E. Dentu, 1863. P. 9.

[8] Доклад министра иностранных дел Горчакова Александру I, 3 сентября 1865 г. *Красный архив.* 1939. Т. 2 (93). С. 109.

[9] Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Москва: Книга, 1991. С. 53.

[10] Достоевский Ф.М. Дневник писателя. 1873. Мюнхен, 2007. С. 77.

[11] Лондонская конвенция. Лондон, 1/13 марта 1871 г. *Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917.* Москва: Гос. изд-во полит. литературы, 1952. С. 107–110.

[12] Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 809. Спр. 83. Арк. 1.

[13] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 810. Спр. 153. Арк. 3–3 зв.

[14] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 810. Спр. 157. Арк. 2–2 зв.

[15] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 810. Спр. 164. Арк. 8.

[16] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 12. Арк. 1; Суспільно-політичний рух на Україні в 1856–1862 рр. Збірник документів. Київ, 1963. Т. 1. С. 82–83.

[17] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 35. Арк. 71.

[18] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 45. Арк. 1–4 зв.

[19] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 125. Арк. 1–2.

[20] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 125. Арк. 3.

[21] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 812. Спр. 15. Арк. 112–112 зв.

[22] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 812. Спр. 38. Арк. 11.

[23] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 812. Спр. 34. Арк. 1–1 зв.

[24] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 812. Спр. 162. Арк. 20.

[25] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 812. Спр. 186. Арк. 5 зв.

[26] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 814. Спр. 457. Арк. 1–9.

[27] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 817. Спр. 160. Арк. 4–24.

[28] Киевлянин. 1867. 18 листопада. С. 1.

[29] Киевлянин. 1867. 21 листопада. С. 1.

[30] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 819. Спр. 101. Арк. 2–2 зв.

REFERENCES

1. Batsak, K.Yu. (2004). *Italijs'ka emihratsiia v Ukraini naprykintsi XVIII — u pershij tretyni XIX stolittia: vytoky, formuvannia, diial'nist'*. Kyiv [in Ukrainian].

2. Danilevskij, N.Ja. (1991). *Rossija i Evropa.* Moskva [in Russian].

3. Doklad ministra inostrannyh del Gorchakova Aleksandru I, 3 sentjabrja 1865 g. (1939). *Krasnyj arhiv,* 2(93), 107–118 [in Russian].

4. Dostoevskij, F.M. (2007*). Dnevnik pisatelja. 1873*. Mjunhen [in Russian].

5. Dostoevskij, F.M. (1994). *Sobranie sochinenij* (Vols. 1–15; Vol.13). Sankt-Peterburg [in Russian].

6. K istorii Pol'skogo vosstanija 1863 goda (Depeshi ital'janskogo posla pri russkom dvore, markiza Pepoli). (1884). *Istoricheskij vestnik*, 27, 512–550 [in Russian].

7. Michelet, J. *La Pologne martyr. Russie. Danube.* Paris, 1863 [in French].

8. Mihail Nikiforovich Katkov i graf Pjotr Aleksandrovich Valuev v ih perepiske. (1863–1879 gg.). (1915). *Russkaja starina*, 8, 279–300 [in Russian].

9. Mykhajlenko, M.Yu. (2020). Derzhavna polityka natsional'noi konsolidatsii Korolivstva Italiia (1861–1896 rr.). *Extended abstract of PhD thesis.* Kyiv [in Ukrainian].

10. *Sbornik dogovorov Rossii s drugimi gosudarstvami. 1856–1917*. (1952). Moskva [in Russian].

11. *Suspil'no-politychnyj rukh na Ukraini v 1856–1862 rr*. (1863). (Vol. 1). Kyiv [in Ukrainian].

12. Varvartsev, M.M. (2005). *Dzhuzeppe Madzini, madzinizm i Ukraina.* Kyiv [in Ukrainian].

13. Varvartsev, M.M. (1997). Hromads'kist' Ukrainy v rusi dopomohy italijs'kij vyzvol'nij spravi (1860 r.). *Mìžnarodnì zv'âzki Ukraïni: naukovì pošuki ì znahìdki — the International relations of Ukraine: scientific searches and findings*, 6, 31–38 [in Ukrainian].

14. Varvartsev, M.M. (2000). *Italijtsi v kul'turnomu prostori Ukrainy (kinets' XVIII — 20-ti rr. XIX st.). Istoryko-biohrafichne doslidzhennia. Slovnyk*. Kyiv [in Ukrainian].

15. Varvartsev, M.M. (1990). Moia vitchyzna nablyzhaiet'sia do pochatku svoho velykoho Risordzhymento. Novi storinky spadschyny Lesi Ukrainky. *Visnyk Akademii nauk Ukrains'koi RSR,* 6, 65–70 [in Ukrainian].

16. Varvarcev, M.M. (1990). Problemy ital'janskoj revoljucii na stranicah Kievskogo telegrafa (vtoraja polovina 1859 — nachalo 1860 g.). *Kul'turnye i obshhestvennye svjazi Ukrainy so stranami Evropy.* Kyiv [in Russian].

17. Varvarcev, M.M. (1986). *Ukraina v rossijsko-ital'janskih obshhestvennyh i kul'turnyh svjazjah (pervaja polovina XIX v.).* Kyiv [in Russian].

Received: 28.03.2024. Approved: 27.06.2024. Published: 28.10.2024.

DOI: https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.126
УДК 94(100)656.61(495):[262.5+262.54]“184/185”:(093.2)(436)

Ігор Жалоба
д-р. іст. наук, проф., старш. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: i_zhalo@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5364-4518

ГРЕЦЬКЕ СУДНОПЛАВСТВО НА ЧОРНОМУ ТА АЗОВСЬКОМУ МОРЯХ РУБЕЖУ 40–50-х РОКІВ XIX ст. (за матеріалами австрійських консульських донесень та австрійської преси)

Стаття має на меті розглянути участь грецького торгового флоту в судноплавстві Чорного й Азовського морів середини XIX ст. на базі малодослідженого в українській історіографії комплексу австрійських джерел. До останніх увійшли опубліковані звіти австрійських консульських представництв у Одесі, Бердянську, Маріуполі, Трапезунді, Галаці. Залучені також матеріали тогочасної австрійської преси, передовсім органу міністерства торгівлі «Аустрії», яка з 1849 по 1856 роки виходила як щоденна газета, а з 1856 р. як тижневик.

Грецький флот у розглядуваний період посідав провідне місце в судноплавстві Чорним і Азовським морями, успішно витримуючи конкуренцію з австрійським, британським та італійським флотами. Успіхам грецького торгового флоту сприяло, серед іншого, те, що мореплавство було давнім ремеслом греків, і за османських часів вони мали можливість зберігати тяглість досвіду і традиції. Окрім того, цьому сприяла розвинена мережа грецьких торгових домів, які були широко представлені по основному ареалу плавання їхнього флоту, власне в Середземному морі, особливо його східній частині, та в Чорному й Азовському морях. Тому радикальні політичні й економічні зміни чорноморсько-азовського ареалів не застали їх та італійців зненацька, і вони виявилися першими, хто почав користатися стрімким розвитком таттешнього торгово-транспортного руху. І незважаючи на посилення конкуренції на середину XIX ст. з боку австрійців і британців, греки й надалі залишалися на топпозиціях у судноплавстві Чорного й Азовського морів. Ба більше, на відміну від сардинців вони в цей час поступово втягувалися і в далекі плавання за Гібралтар, переважно до Великої Британії. Водночас окрес-

лилися виклики для традиційно вітрильного грецького торгового флоту від появи пароплавних ліній на Чорному морі. Першими дзвіночками тут стала діяльність одних із головних грецьких конкурентів, австрійців, у дунайських портах і на болгарському узбережжі та британців, австрійців і турок — у анатолійських портах.

Ключові слова: *Австрійська імперія, Російська імперія, консульські установи, консульські звіти, австрійська преса, Чорне море, Азовське море, Дунай, грецький торговий флот, порт, судноплавство, торгівля, транспорт.*

Ihor Zhaloba
Doctor of History, Professor, Senior Reseacher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: i_zhalo@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5364-4518

GREEK SHIPPING ON THE BLACK AND AZOV SEAS AT THE TURN OF THE 40s — 50s OF THE NINETEENTH CENTURY (BASED ON THE MATERIALS OF THE AUSTRIAN CONSULAR REPORTS AND THE AUSTRIAN PRESS)

The article aims to examine the participation of the Greek merchant fleet in the navigation of the Black and Azov Seas in the mid-nineteenth century on the basis of a complex of Austrian sources that has been little studied in Ukrainian historiography. The latter included published reports from Austrian consular offices in Odesa, Berdiansk, Mariupol, Trebizond, and Galați. Materials from the Austrian press of the time are also used, primarily from the Austrian Ministry of Commerce's "Austria" newspaper, which was published as a daily newspaper from 1849 to 1856 and as a weekly from 1856.

During the period under review, the Greek fleet was in a leading position in shipping in the Black and Azov Seas, successfully competing with the Austrian, British and Italian fleets. The success of the Greek merchant fleet was due, among other things, to the fact that seafaring was an ancient Greek craft, and in Ottoman times they were able to maintain the continuity of experience and tradition. In addition, this was facilitated by the developed network of Greek trading houses, which were widely represented in the main

area of their fleet's navigation, in the Mediterranean Sea, especially its eastern part, and in the Black and Azov Seas. Therefore, the radical political and economic changes in the Black and Azov Seas regions did not take them and the Italians by surprise, and they were the first to take advantage of the rapid development of trade and transport traffic there. And despite increased competition in the mid-nineteenth century from the Austrians and the British, the Greeks continued to hold top positions in the shipping of the Black and Azov Seas. Moreover, unlike the Sardinians, they were gradually involved in long-distance voyages beyond Gibraltar, mainly to Great Britain. At the same time, the challenges for the traditionally sailing Greek merchant fleet from the emergence of steamship lines on the Black Sea were outlined. The first indicators were the activities of some of the Greeks' main competitors, the Austrians, in the Danube ports and on the Bulgarian coast, and the British, Austrians and Turks in the Anatolian ports.

Keywords: *Austrian Empire, Russian Empire, consular offices, consular reports, Austrian press, Black Sea, Sea of Azov, Danube, Greek merchant marine, port, shipping, trade, transport.*

В українській історіографії історія участі греків у торгово-транспортних відносинах на Чорному й Азовському морях віднайшла своє місце. Зокрема, окремі аспекти розглядуваних нами питань досліджувалися у працях Терентьєвої Н.[1], Щіпцова О.А.[2], Столбуненка М.[3], Новікової С.В.[4] Певним проміжним підсумком дослідження українською незалежною історичною наукою грецької історико-економічної тематики слід вважати збірник наукових статей «Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст.»[5], виданий за матеріалами Міжнародної наукової конференції «Греки у міжнародній торгівлі на Півдні Російської імперії, XVIII–XIX ст.», яка відбулася в Києві та Ніжині 8–10 жовтня 2010 р. У контексті нашого дослідження слід виокремити з цього збірника низку статей. Зокрема, про початки відродження грецького мореплавства в Чорному морі, особливості судноплавної діяльності кінця XVIII — початку XIX ст. тощо, з добротним оглядом літератури йдеться в публікації Бацак Н. «Грецьке та італійське купецтво у портах Північного Чорномор'я: комерційна діяльність, мореплавство (перша третина XIX ст.)»[6]. Цього часу, за її словами, «Італійці і греки відігравали надзвичайно важливу роль у становленні комерційного мореплавства» на Чорному та Азовському морях[7].

Цікавою концептуально є розвідка Галенка О.[8] «про причини та передумови ділової активності греків у російському Північному Причорномор'ї»[9] напередодні XIX ст. Зокрема, він нетрадиційно вважає, що «пояснення успішної грецької морської торгівлі у російському Причорномор'ї слід шукати в османській добі»[10].

Своєрідну мережеву структуру грецьких громад міст узбережжя Чорного та Азовського морів як запоруку розвитку торгового мореплавства регіону протягом XIX ст. розглядає Шляхов О.[11].

У збірнику представлені й публікації грецьких колег[12], де ця тема, безумовно, є однією з провідних. Зокрема, у Греції була ціла низка дослідницьких проєктів, які вивчали розвиток грецького мореплавства загалом і за регіонами. До прикладу, дослідницький проєкт «Історія грецького мореплавства у XVIII столітті», який здійснювався Іонійським університетом у 2004–2007 рр. під керівництвом професора Тзеліни Харлафті чи дослідницька програма «Греки та розвиток портів Азовського моря в XIX ст.», що реалізувалася під керівництвом професорки Тзеліни Харлафті та Еврідікі Сіфнеу в Інституті Неоелліністичних досліджень Національної Фундації Досліджень тощо. Підсумки міждисциплінарного та міжуніверситетського проєкту «Чорне Море та його міста-порти, 1774–1914. Розвиток, конвергенція та зв'язки зі світовою економікою», що реалізовувався в період з 2012 по 2015 роки силами близько ста науковців Греції, Великої Британії, США, Ізраїлю, Італії, Норвегії, України, Росії, Грузії, Туреччини, Болгарії та Румунії, можна побачити на його сайті https://blacksea.gr/en/.

Однак згадані вище дослідження мало або взагалі не використовують такий вид джерел як консульські донесення, тим більше австрійського походження. У цьому відношенні, безумовно, першопрохідцями є колеги з Бердянська Константінова В., Лиман І. та Ігнатова А., які 2016 р. опублікували монографію «Європейське спрямування Північного Приазов'я в імперську добу: британські консульські рапорти про італійське судноплавство»[13]. У ній вони зазначали, зокрема, що «саме італійці, наряду з греками, були основними конкурентами британців у торгівлі через Азовські порти»[14].

В австрійській історіографії, якщо не враховувати велику кількість публікацій, присвячених історії «Австрійського Ллойду» та «Дунайського пароплавного товариства», ми теж не знайшли прикладних досліджень із мореплавства на Чорному та Азовському морях. Щоправда, як частина загальної праці, ці питання порушені в підготовленій і захищеній у Віденському університеті ще 1953 р. докторській дисертації Пфундера Й. «Австрійське торгове судноплавство за кордоном у 1850–1870 роках»[15].

Отже, короткий огляд історіографії доводить актуальність запропонованої теми.

У своєму дослідженні ми спиралися саме на опубліковані звіти габсбурзьких консулів. Це має свої обмеження, оскільки звіти практично ніколи не публікувалися повністю і проходили редакторську правку. Відповідно, в заголовку того чи іншого звіту ми переважно бачимо «зі

звіту» чи «за звітом», і мало зустрічається «звіт». Зрозуміло, що основним матеріалом є звіти консульських установ, які розташовувалися вздовж чорноморсько-азовського узбережжя та на дунайсько-прутських берегах. Час відкриття цих установ, джерельну цінність їхніх звітів та де вони публікувалися, як і загалом розвиток консульської справи Габсбурзької монархії, ми вже певною мірою описали в наших попередніх публікаціях[16]. Активно використовувалися також матеріали газети міністерства торгівлі «Austria», яка почала виходити з 1 квітня 1849 р. як щоденна[17], а з 1856 р. як тижневик[18].

Грецький флот, поряд з італійським, мав давню традицію чорноморсько-азовського плавання. Так, оцінюючи спад зернового експорту з Півдня Російської імперії після 1817 р., австрійські консули серед інших причин вказували на заворушення в Італії та грецьке повстання, що спричинило падіння приходу італійських та грецьких суден до південноукраїнських портів Російської імперії[19]. Тобто в першій половині XIX ст. грецьке судноплавство в Чорному морі було вагомим чинником. Ба більше, на кінець 40-х років грецькому торговому флоту, за рахунок меншої фрахтової ціни, вдалося потіснити австрійський із перших позицій. Для австрійців, як і для греків, у торговому відношенні імперія Романових була мало привабливою. Однак для їхніх торгових флотів і їхнього судноплавства Чорне й Азовське моря відігравали вкрай важливу роль, і передовсім між цими флотами в цей час відбувалося основне конкурентне протистояння, за яким уважно спостерігали австрійські консули[20]. Принципова відмінність між австрійським і грецьким торговими флотами, окрім іншого, полягала в тому, що австрійці доволі рано почали розвивати свій пароплавний флот, а Австрійський Ллойд і Дунайське пароплавне товариство стали маркою якості Габсбургів.

Перед тим, як перейти до представлення присутності грецького флоту в чорноморсько-азовських портах, слід зробити наступні зауваги. Ми практично не будемо давати характеристики самих портів, стану їхнього рейду, умов плавання в Чорному й Азовському морях, гирлах Дунаю цього часу, оскільки це розглянуто нами в наших попередніх публікаціях[21]. Також не по всіх портах є повна інформація за означений нами хронологічний період. І не тому, що її не існувало, а через те, що редакція «Аустрії» вважала її не настільки релевантною і не публікувала. Тобто є опубліковані звіти, які містили практично всю інформацію, яка нас цікавить. А є звіти, в яких подається лише інформація по основних портах, як-от Одеса, Галац, Бреїла, і відсутня по, наприклад, болгарських чи азовських, чи дрібних кримських портах тощо. Або ж подавалася повна інформація щодо загального портового руху, але окрема інформація вносилася лише по австрійських суднах, без деталізації по інших прапорах.

І в цьому зокрема, як ми зазначали, є джерельна обмеженість опублікованих звітів цього часу.

Одеса — найпотужніший порт чорноморсько-азовської акваторії, до якого щороку прибувала найбільша кількість суден у порівнянні з іншими портами. 1849 р. до неї прибуло 876 вітрильних суден далекого плавання із загальною тоннажністю 310 тис. 156 т. Серед держав, які надіслали більше сотні кораблів, були британські (190), грецькі (158), сардинські (145), австрійські (138), російські (107)[22].

1850 р. прибуло 786 вітрильників тоннажністю 227 тис. 204 т. Із першої п'ятірки — австрійські (173 : 59 тис. 939 т)[23], грецькі (161 : 40 тис. 879 т), британські (128 : 37 тис. 584 т), сардинські (128 : 31 тис. 619 т), російські (90 : 29 тис. 688 т)[24]. Консул, розбираючи значення Одеси для австрійських торгово-транспортних інтересів, радів тому, що австрійці знову на першому місці, перегнавши давніх конкурентів — британців, сардинців і греків[25]. 1850 р. загалом не був особливо жвавим для торгівлі Півдня Російської імперії. Однак транспортний рух навпаки був значним, що пояснювалося відкриттям британських портів для вільного доступу іноземних суден. З означених 786 вітрильників 364 (118 тис. 289 т) попрямували до Великої Британії. Серед них під австрійським прапором 94 (33 тис. 075 т), британським — 112 (35 тис. 356 т), грецьким — 55 (16 тис. 692), російським — 43 (14 тис. 300)[26].

1852 р. з Одеси вийшли 1265 суден. Проте цього разу дані були згруповані за трьома напрямками, а не як зазвичай, коли подавалася лише кількість суден та їх тоннажність. І тут цікаво прослідкувати, куди переважно пролягали маршрути грецьких суден та їхніх конкурентів. Грецьких вийшло загалом 168 вітрильників, з яких 124 попрямували до Середземного моря, включно з Константинополем (1-й напрямок таблиці), 31 — до країн за протокою Гібралтар (2-й напрямок) і 13 здійснили рейси в межах Чорного моря (3-й напрямок, і тут слід розуміти, що це не було каботажне плавання, рух цих суден обчислювався окремо). Із 206 австрійських суден, 96 пішли 1-м напрямком, 107 — другим і 3 — третім. Із 197 сардинських 186 пішли в Середземне море, 9 — на Захід і Північ Європи, 2 — залишилися в Чорному морі. З 211 британських всі вийшли через Гібралтар[27]. Тобто, якщо порівнювати ці дані і дані за 1850 р., то випливає, що для грецьких і сардинських суден Середземне море залишалося пріоритетним, австрійські активніше розширювали свої контакти на Британію, а британські практично виключно задовольняли торгово-транспортні інтереси власної країни.

Керченський порт, як і інші кримські торгові порти — феодосійський і євпаторійський — мали більш регіональне, ніж міжнародне значення. За ними не стояло потужних продуктивних аграрних областей, як це було в

інших портах. Керч розглядалося як ворота в Азовське море, куди судна були вимушені заходити на обов'язковій карантинний термін, або великі морські судна тут приймали вантаж з Азовського моря, до якого вони не ризикували заходити через його мілководдя та специфіку плавання.

1849 р. до керченського порту зайшло 109 суден загальною тоннажністю 26 тис. 654 т. Найчисельніше були представлені російські (33 : 7 тис. 359 т), британські (19 : 5 тис. 830 т), грецькі (17 : 4 тис. 842 т), сардинські (14 : 2 тис. 588 т), іонійські (8 : 1 тис. 594 т), турецькі (8 : 1 тис. 750 т), австрійські (5 : 1 тис. 311 т) та інші[28]. 1850 р. кількість вітрильників впала до 92 (22 тис. 369 т), серед яких грецьких було лише 4 (781 т), а австрійських 5 (1 тис. 821 т)[29].

1849 р. до Феодосії прибуло 52 судна тоннажністю 12 тис. 048 т., з яких найчисленніше представлені турецькі (18 : 2 тис. 726 т), російські (12 : 3 тис. 156 т), грецькі (11 : 3 тис. 822 т) та іонійські (6 : 1 тис. 452 т) [австрійських не було. — *Авт.*][30]. 1851 р. прибуло вже 88 судна (22 тис. 738 т), серед яких грецькі на першому місці — 24 вітрильника (8 тис. 021 т) (австрійських лише три). З тих, що потім відплили, 5 грецьких пішли з вантажем пшениці без чіткого пункту призначення[31].

До Євпаторії у 1849 р. прибуло лише 9 суден, жодного грецького[32]. 1850 р. — уже 23 судна, жодного грецького, хоча два відплили[33].

Місто Бердянськ, як і його порт, постали 1836 р. За підрахунками австрійського консульського агента Іванчича Г.Г. у Бердянську, за період між 1836 р. і 1 січня 1850 р. тамтешній порт відвідало 1 тис. 318 суден далекого плавання загальною тоннажністю 317 тис. 773 т. За прапорами ця кількість розподілилася наступним чином (Таблиця 1), де беззаперечне лідерство було за грецькими суднами[34].

Таблиця 1.

Прапор	Кількість суден	Тоннажність
1	2	3
Грецький	323	91114
Австрійський	234	64081
Сардинський	207	40546
Російський	190	38767
Британський	137	34967
Іонійський	56	12179
Неаполітанський	51	13434
Турецький	45	9940
Французький	28	3791

1	2	3
Тосканський	14	2886
Шведський	4	929
Норвезький	4	744
Прусський	4	772
Папський	4	586
Бременський	3	680
Нідерландський	3	405
Мекленбурзький	2	415
Ганноверський	2	325
Данський	2	256
Бельгійський	1	280
Молдовський	1	244
Єрусалимський	1	220
Волоський	1	138
Самоський	1	74

У середньому, за його підрахунками, виходило, що Бердянськ щорічно відвідувало 94 судна середньою тоннажністю 22 тис. 698 т, першу п'ятірку яких складали[35]:

Таблиця 2.

Прапор	Кількість суден.	Тоннажність.
Грецький	23	6508
Австрійський	17	4578
Сардинський	15	2896
Російський	14	2796
Британський	10	2497

1849 р. до Бердянська прибуло 77 суден тоннажністю 21 тис. 475 т, серед яких більшість складали грецькі — 22 судна тоннажністю 7 тис. 413 т. Далі за ними слідували сардинські (13 : 2 тис. 834 т), британські (11 : 2 тис. 781 т), російські (10 : 3 тис. 646 т), тосканські (9 : 2,052) та інші[36]. 1850 р. прибуло 76 суден, тоннажністю 19 тис. 264 т. Грецьких знову найбільше — 17 кораблів тоннажністю 5 тис. 208. За ними йшли російські (14), австрійські й сардинські (по 8), британські (7), турецькі (6) та інші[37].

Згідно з даними консульської агенції у Маріуполі на рубежі 1840–1850-х років XIX ст. до Маріуполя заходило в середньому 80-90 кораблів

далекого плавання, серед яких найчисленніше були представлені австрійські, грецькі й сардинські[38].

1849 р. прибуло 50 суден загальною тоннажністю 12 тис. 706 т. Найчисленніше були представлені сардинські (16 : 3 тис. 025 т), австрійські (10 : 3 тис. 602 т), грецькі (10 : 2 тис. 617 т) і російські (7 : 1 тис. 924 т)[39]. 1850 р. прибуло вже 64 судна тоннажністю 17 тис. 405 т, серед яких першу четвірку очолили сардинці (23 : 4 тис. 321 т), австрійці (19 : 7 тис. 796 т), греки (7 : 1 тис. 598 т), росіяни (6 : 1 тис. 616 т)[40].

1849 р. відвідало Таганрог 253 судна далекого плавання загальною тоннажністю 64 тис. 380 т., серед яких найчисленніше були представлені грецькі (77 : 24 тис. 368 т), російські (64 : 17 тис. 631 т), французькі (25 : 2 тис. 204 т), турецькі (23 : 5 тис. 200 т), британські (20 : 5 тис. 692 т) та ін. (австрійських, до речі, 2 : 415 т)[41]. Причому у прямому сполученні між австрійськими портами й Таганрогом був задіяний лише один корабель, і той під грецьким прапором, який доставив до Трієсту 1 тис. 200 четвертей пшениці, 196 тюків коров'ячих шкір, 59 тюків вовни і 5 бочок ікри[42]. 1850 р. прибуло 402 судна тоннажністю 101 тис. 361 т, у першу п'ятірку яких увійшли грецькі судна (112 : 33 тис. 100 т), російські (68 : 17 тис. 992 т), іонійські (49 : 9 тис. 562 т), сардинські (48 : 10 тис. 007) та британські (47 : 13 тис. 288 т). Австрійських було лише 15, і вони поступалися турецьким (28)[43].

На Дунаї цього часу річковими портами, до яких заходили й морські кораблі, виступали південноукраїнські порти Російської імперії Ізмаїл і Рені та молдовський Галац і волоський Бреїла. Вага і значення цих портів були неспівставними. Торгові зв'язки Ізмаїла й Рені, які збували продукцію, що надходила переважно з Бессарабії, не поширювалися далі Константинополя. Тому австрійські судна, зважаючи також на незначну глибину тамтешнього Дунаю, наприкінці 40-х років відмовилися від їх відвідування. Торгові операції здійснювалися переважно грецькими купцями[44]. До Ізмаїла 1849 р. прибуло 166 суден тоннажністю 14 тис. 406 т, з яких найчисленніші грецькі (110 : 9 тис. 242 т), турецькі (16 : 1 тис. 804 т), російські (15 : 1 тис. 345 т), волоські (9 : 725 т) та іонійські (9 : 699)[45], а до Рені — 25 суден тоннажністю 2 тис. 124 т., серед яких найчисленнішими були грецькі (11 : 985 т) і російські (8 : 622)[46].

Зовсім інша справа — Галац і Бреїла, що слугували морськими воротами Дунайських князівств, і які практично відразу стали активно освоюватися грецькими суднами. Зокрема, це підтверджується даними за перше півріччя 1842 р.: до порту в Галаці прибуло 195 суден загальною тоннажністю 23 тис. 628 т, серед яких було 73 грецьких, 36 російських, 27 сардинських, 24 турецьких, 14 іонійських, 8 австрійських, 4 британських, 4 волоських, 3 бельгійських, 1 папський, 1 молдовський і 1 само-

ський[47]; до Бреїли — 102 (18 тис. 931 т), а саме: 31 грецький, 17 турецьких, 15 сардинських, 12 російських, 9 австрійських, 5 молдовських, 4 самоських, 3 іонійських, 2 бельгійські, 2 норвезькі, 1 британський і 1 ганноверський[48]. Як бачимо, грецькі судна цього часу переважали над рештою прапорів, а частка австрійських була незначною. Недивно, що австрійські консули на початку 50-х років так пишалися своїми успіхами в Галаці і Бреїлі, зауважуючи, що 1837 р. до Бреїли ввійшло 449 морських суден, серед яких було лише 25 австрійських[49]. Щодо грецького прапора, то він і надалі залишався на перших позиціях, поки витримуючи конкуренцію з австрійськими й британськими. Про частку грецького прапора в торгово-транспортному русі Галацу можна зробити висновок з цієї, хоча й неповної, таблиці, складеної нами за опублікованими звітами австрійських консулів.

Таблиця 3.

Рік	Прибуття				Відбуття			
	Загальна		Серед них		Загальна		Серед них	
	К-сть суден	Тон-ність	грецькі		К-сть суден	Тон-ність	грецькі	
1847	797	131796			764	125204		
1848	441	82563	101	16746	450	82894	104	16766[50]
1849	552	107387	177	32345	507	149909	161	29607[51]
1850	571	98253	145	25935	446	102261	105	19506[52]
1851	1020	169106			1010	168561		
1852	1088	202681	218	38338	1077	201497	213	37824

1848 р. серед прибулих вітрильників грецький прапор був на першому місці, поступаючись австрійцям лише у випадку, якщо до їхніх вітрильників (28) приплюсувати пароплави (35 ллойдівских і 48 дунайського товариства), разом 111[53]. 1849 р. серед прибулих греки зі 177 суднами переважали всіх — австрійських вітрильників і пароплавів прибуло 96, британських 72, турецьких 55[54]. Цю позицію греки зберегли і 1850 р.[55] За 1851 р. в опублікованому звіті наводилася статистична розкладка лише по кількості прибулих і вибулих австрійських кораблів. Про решту було сказано, що «серед суден чужих прапорів переважали кількісно грецькі, турецькі і британські прапори»[56]. Зате міститься цікава розкладка щодо частки іноземних суден у експортно-імпортних операціях Галацу і Бреїли. По Галацу вона для грецьких суден виглядала наступним чином: вартість імпорту до Галацу 1851 р. склала 8 млн 488 тис. 692 фл. 30 кр. З цієї суми на вітрильні судна припадало 3 млн 627 тис. 435 фл., з яких на австрійські вітрильники — 146 тис. 177 фл., на інші прапори — 3 млн 841 тис.

264 фл. Традиційно, незаперечним лідерством у імпорті серед вітрильних суден користувалися британці — вони ввезли товарів на суму 1 млн 433 тис. 694 фл. Наступними були греки — вартість ввезених ними товарів склала 514 тис. 866 фл., після них росіяни — 347 тис. 409 фл. та решта[57]. Оскільки пароплави на цей час були практично виключно австрійськими, з наведених даних стає зрозумілою прибутковість цих транспортних послуг для Габсбурзької монархії. Щодо експорту, то його вартість із Галацу 1851 р. склала 5 млн 425 тис. 491 фл., з чого на австрійські вітрильники припадало 292 тис. 232 фл., на інші вітрильники — 3 млн 618 тис. 112 фл., разом — 3 млн 910 тис. 232 фл. Тут теж на першому місці були британці з вартістю експорту в 1 млн 321 тис. 307 фл. Відразу за ними йшли греки — 1 млн 018 тис. 190 фл., далі з великим відривом сардинці — 323 тис. 012 фл.[58]

1852 р. грецькі вітрильники поступалися за кількістю лише британським (прибуло 254, вийшло 253). Якщо ж до австрійських вітрильників (70) додати ллойдівські (54) і дунайські (100) пароплави, разом 224, то греки за кількістю були на третьому місці, що видно з таблиці 4[59]:

Таблиця 4.

Прапор	Прибуття				Відбуття			
	Загальна кількість		Серед них		Загальна кількість		Серед них	
	суден	тоннаж	вантаж	тоннаж	суден	тоннаж	вантаж	тоннаж
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Австр.								
Ллойд	54	23742	54	23742	54	23742	54	23742
Дунай. паропл.	100	24081	100	24081	100	24081	100	24081
Вітр-ки	70	12315	30	4419	70	12315	52	9039
Грецьк.	218	38338	73	11466	213	37824	152	26831
Брит.	254	45027	89	15016	253	44910	159	31160
Сардн.	67	9890	30	4408	67	9890	49	6979
Іонійс.	25	4476	5	819	25	4476	15	2684
Молдов	9	1069	1	50	9	1069	4	704
Волос.	25	3520	18	2252	25	3520	7	1192
Швед-Норв	17	2474	8	1102	17	2474	8	1243
Голлан.	23	3591	12	1775	22	3386	16	2510
Данськ.	16	1845	16	1845	16	1845	7	823
Російс.	37	6393	24	4044	35	6249	23	3577
Прус.	9	1773	3	510	9	1773	7	1403
Мекленбурз.	5	1096	–	–	5	1096	3	627
Рим.	3	497	1	127	3	497	3	497

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ольденбурз.	11	1156	3	302	11	1156	8	854
Неапол.	1	294	–	–	1	294	1	294
Франц.	8	1026	5	520	8	1026	5	725
Самос.	8	552	8	552	8	552	1	41
Бремен.	2	287	1	167	2	287	1	167
Ганнов.	16	1386	9	778	14	1182	13	1102
Марок.	1	135	1	135	1	135	1	135
Турец.	103	16570	24	2687	103	16570	79	13562
Тоскан.	6	1148	3	555	6	1148	6	1148

З 73 грецьких суден, які прибули з вантажем, 24 прийшли з піском і будівельним камінням. Це транспортування відбулося за рахунок Галацької губернії під потреби завершення набережної гавані[60].

Греки брали участь у вивезенні, наприклад, із Галацу 1852 р. зернових, будівельного лісу, вина, вовни, льняного насіння, чорносливу, горіхів, сиру, кісток і консервованого м'яса. Головними споживачами пшениці й кукурудзи була Британія, жита — Трієст і Венеція, будівельного лісу — Константинополь. Кістки й консервоване м'ясо йшли винятково до Великої Британії[61], натомість імпортувалася мануфактура, колоніальні товари, південні фрукти, метал, скляний посуд, кам'яне вугілля, засолена риба, воскові свічки, ліки[62].

Австрійські консули намагалися пояснити, чому поряд з австрійським і британським прапорами на перших позиціях були присутні греки з турками. З цього приводу у звіті з Бреїли за 1852 р. вони зазначали, що це полягало «передовсім у тому, що грецькі і турецькі кораблі близько розташовані до цього порту і мають власні багатосторонні транспортні потреби. Їхнє судноплавство обмежується, однак, переважно Чорним морем і Архіпелагом; вони доставляють південні фрукти, олію, грецьке вино, тютюн тощо до Бреїли і перевозять до Константинополя і на острови: зерно, вершкове масло, воловий жир тощо. Також їхні судна малої тоннажності; вони не занурюються глибоко і можуть плавати Дунаєм за кожного його водного рівня. Фрахтова ціна грецьких і турецьких суден також найнижча. Щодо надійності перевезень і освіти капітанів, то ці судна багато чого ще потребують»[63].

Отже, з наведеного вище матеріалу видно, що грецький торговий флот посідав провідне місце в судноплавному русі портів Дунайських князівств. Водночас, він дедалі сильніше відчував конкуренцію з боку інших флотів, передовсім австрійського й британського. Причому, як ми вже зауважували, австрійці, розвиваючи пароплавний рух, зробили потужний якісний стрибок. Було лише питанням часу, коли в дунайських

портах почнуть з'являтися пароплави інших країн. Те, що було відчутним у дунайських портах, яскраво було видно на анатолійському узбережжі Чорного моря.

На кінець 40-х років ожив Трапезунд, а з ним поступово почали оживати й інші порти південного узбережжя. І хоча тут теж здійснювалося плавання вітрильними суднами, які, за словами австрійського консула в Трапезунді Рудольфа Гьоделя, ходили переважно під британським, австрійським, російським та грецьким прапорами, головним засобом транспортування виступали від початку пароплави. Наприкінці 40-х років пароплави трьох компаній — Австрійського Ллойду, турецької Compagnia Ottomana і британської Peninsular and Oriental Steam-Navigation-Companie — з'являлися тут шість разів на місяць, заходячи окрім Сінопу, Самсуна і Трапезунду, також вже і до Інеболі[64].

Саме в анатолійських портах впадав в око практично кількісний паритет у використанні пароплавів та вітрильників. Так, 1850 р. до Сінопу прибуло й вибуло 144 кораблі, з яких 68 були пароплавами і 76 вітрильними суднами. По рейду Самсуна загальна кількість склала 108 — 68 пароплавів і 40 вітрильників, а Трапезунда — 104 пароплави і 120 вітрильників, разом 224[65]. З 104 пароплавів на трапезундському рейді 60 були турецькими, 22 австрійськими і 22 британськими. Серед вітрильних — 92 турецьких, 12 британських, 12 грецьких, 1 австрійський, 1 шведський, 1 прусський і 1 мекленбурзький[66].

Детальніша інформація у нас за 1851 р., що видно з таблиць 5–7[67].

Таблиця 5: Сіноп.

Судна	Зайшли				Вийшли			
	пароплави	вітрильники		разом	пароплави	вітрильники		разом
		завант.	порожн.			завант.	порожн.	
австрійські	26	1	1	28	26	–	2	28
британські	13	1	–	14	13	–	1	14
грецькі	–	2	–	2	–	–	2	2
російські	–	2	1	3	–	1	2	3
турецькі	34	6	26	65	34	26	6	65
разом	73	12	28	112	73	27	13	112

Таблиця 6: Самсун.

Судна	Зайшли				Вийшли			
	пароплави	вітрильники		разом	пароплави	вітрильники		разом
		завант.	порожн.			завант.	порожн.	
австрійські	26	–	1	27	26	1	–	27
британські	13	–	–	13	13	–	–	13
грецькі	–	1	–	1	–	–	1	1
ієрусалимські	–	–	1	1	–	1	–	1
російські	–	2	–	2	–	–	2	2
турецькі	34	9	6	49	34	9	6	49
разом	73	12	8	93	73	11	9	93

Таблиця 7: Трапезунд.

Судна	Зайшли				Вийшли			
	пароплави	вітрильники		разом	пароплави	вітрильники		разом
		завант.	порожн.			завант.	порожн.	
австрійські	26	–	–	26	26	–	–	26
британські	13	6	–	19	13	2	4	19
французькі	–	–	1	1	–	1	–	1
грецькі	–	9	–	9	–	2	7	9
іонійські	–	3	–	3	–	–	3	3
російські	–	2	–	2	–	–	2	2
турецькі	34	70	8	112	34	51	27	112
разом	73	90	9	172	73	56	43	172

1851 р. вважався дуже вдалим для цих портів. Тамтешні сільськогосподарські продукти завдяки жвавому пароплавству віднаходили добрий збут за кордоном, а велика потреба південного узбережжя Чорного моря у європейських промислових товарах привабила сюди західних постачальників. І якщо порівняти в ціновому вираженні частку пароплавних перевезень з вітрильними, то вона ще контрастніша, ніж у дунайських портах. Так, по портовому руху Трапезунда сума імпорту в 1851 р. склала 23 млн 550 тис. 550 фл., з якої на британські вітрильники припадало 828 тис. 850 фл., грецькі 241 тис. 240 фл., іонійські 15 тис. 800 фл., російські 16 тис. 100 фл., турецькі 1 млн. 303 тис. 010 фл., а французькі взагалі прийшли без вантажу.

Сума експорту склала 5 млн 719 тис. 548 фл., з якої британськими вітрильниками перевезено товарів на 61 тис. 500 фл., французькими — 232 тис. фл., грецькими — 23 тис. 170 фл., турецькими — 405 тис. 400 фл., а іонійські й російські пішли без вантажу[68].

По порту в Самсуні переважання пароплавних перевезень було домінуючим. Із вартості імпортованих товарів у 2 млн 060 тис. 274 фл., вітрильниками перевезли лише на суму у 18 тис. 350 фл., а саме: грецькими ввезено на суму 5 тис. 300 фл., російськими — 3 тис. 700 фл., а турецькими — 9 тис. 350 фл. Експортовано було на суму 1 млн 766 тис. 689 фл., з чого вартість перевезеного австрійськими вітрильниками склала 131 тис. 902 фл., грецькими — 18 тис. 600 фл., єрусалимськими — 78 тис. 805 фл., турецькими — 25 тис. 948 фл., разом 255 тис. 255 фл.[69]

Наступний рік був ще успішнішим, коли до Трапезунду прибуло вже 219 суден (88 пароплавів), але грецьких знову було лише два вітрильники[70]. Теж і в порту Сінопу, куди прибуло 122 судна (84 пароплави), з них два грецьких вітрильника[71]. До Самсуна, де теж збільшилася кількість заходів суден (110, з яких 88 пароплавів), греки не заходили[72].

Отже, частка грецького торгового флоту в русі південних анатолійських портів Чорного моря сильно коливалася, але загалом була незначною і не йшла в жодне порівняння з його діяльністю в дунайських і південноукраїнських портах.

1842 р. османська адміністрація запровадила в Болгарії нову торговомитну систему, чим була скасована раніше існуюча монополія. Це дозволило цій турецькій провінції взяти активну участь у експорті своєї пшениці. Вона доправлялася через розташовані на правому березі Дунаю міста Видин, Свіштов, Русе і Сілістра до Бреїли й Галацу, а звідти — на іноземні ринки. Багато суден прибули тоді і до Варни, а звідти до Великобританії, де 1842 р. вперше з'явилася на ринку болгарська пшениця[73].

За декілька років Варна й інші порти болгарського узбережжя Чорного моря вже активно відвідувалися іноземними суднами, що видно з таблиці 8:

Таблиця 8.

прапори	Варна	Бальчик і Каварна	Бургаз, Анкіало і Міссевріа	1847 р.	1846 р.
1	2	3	4	5	6
Австрійські вітрильники	18	6	8	32	14
Австрійські пароплави	36	-	-	36	35
Турецькі	69	95	58	222	178
Грецькі	93	74	39	206	182
Російські	15	18	5	38	66
Сардинські	9	13	4	26	27

1	2	3	4	5	6
Британські	9	2	3	14	1
Прусські	2	-	-	2	-
Ганноверські	1	-	-	1	-
Ганзейські	-	-	2	2	-
Мекленбурзькі	1	-	1	2	-
Шведсько-норвезькі	1	-	4	5	1
Тосканські	2	2	2	6	-
Неаполітанські	4	-	-	4	2
Французькі	-	-	2	2	-
Іонійські	-	16	-	16	12
Волоські	3	5	3	11	10
Молдовські	1	-	-	1	1
Самоські	2	-	-	2	1
Разом	266	231	131	628	530

Як бачимо, грецькі вітрильники домінували серед іноземних (турецькі кораблі, які були за кількістю практично рівними грецьким, виступали вітчизняними суднами). Як зауважує австрійський консул у Галаці Губер Х.В., рух у болгарських портах 1847 р. міг бути ще жвавішим у порівнянні з 1846 р., якби не заборона з боку османської адміністрації на грецьке каботажне плавання влітку 1847 р.[74] Отже, окрім грецьких кораблів далекого плавання їхні каботажні судна активно були задіяні у прибережному плаванні. Щодо одних із головних конкурентів греків на Чорному морі, австрійців, то вони їм кількісно поступалися у болгарських портах, зате вже явно переважали якістю, запровадивши регулярне пароплавне сполучення.

Торгова криза 1848 р. призвела до падіння кількості суден, які навідувалися до болгарського узбережжя — 384 судна проти 628 за 1847 р., що було на 244 менше. Наполовину менше прибуло і грецьких суден — 112 проти 206, які разом із турецькими (145 проти 222) залишалися домінуючими у болгарських портах[75].

Це тенденція зберігалася і на початку 50-х років, що видно з наступної таблиці 9, в якій наводиться кількість прибулих вітрильників до Бургаза в 1851 і 1852 роках.

Значне переважання кількості прибулих суден 1852 р. пояснюється неврожаєм 1851 р.[76]

Таблиця 9.

	1852		1851	
	судна	тоннажність	судна	тоннажність
австрійські	9	2449	2	505
турецькі	71	9210	17	1484
грецькі	33	6518	7	1885
волоські	13	1556	10	1071
російські	12	2180	6	2162
мекленбурзькі	4	1163	–	–
британські	3	725	–	–
самоські	3	316	2	285
голландські	2	588	–	–
сардинські	2	507	–	–
іонійські	2	260	1	145
тосканські	1	490	–	–
шведські	–	–	1	152
разом	155	25962	46	6789

Отже, на середину XIX ст. грецький торговий флот являв собою значну потугу, яка брала активну участь у чорноморсько-азовському судноплавстві. Успіхам грецького торгового флоту сприяло, серед іншого, те, що мореплавство було давнім ремеслом греків, і за османських часів вони мали можливість зберігати тяглість досвіду і традиції. Окрім того, цьому сприяла розвинена мережа грецьких торгових домів, які були широко представлені по основному ареалу плавання їхнього флоту, власне в Середземному морі, особливо його східній частині, та у Чорному й Азовському морях. Тому радикальні політичні й економічні зміни чорноморсько-азовського ареалів не застали їх та італійців зненацька, і вони виявилися першими, хто почав користатися стрімким розвитком тамтешнього торгово-транспортного руху. І незважаючи на посилення конкуренції на середину XIX ст. з боку австрійців і британців, греки й надалі залишалися на топ-позиціях у судноплавстві Чорного й Азовського морів. Ба більше, на відміну від сардинців вони в цей час поступово втягувалися і в далекі плавання за Гібралтар, переважно до Великої Британії. Водночас окреслилися виклики для традиційно вітрильного грецького торгового флоту від появи пароплавних ліній на Чорному морі. Першими дзвіночками тут стала діяльність одних із головних грецьких конкурентів греків, австрійців, у дунайських портах і на болгарському узбережжі та британців, австрійців і турок — у анатолійських портах.

[1] Терентьева Н.А. Украина — Греция: торгово-экономические связи в XVII–XIX вв. К: Логос, 1992. 91 с.; Мякушко С.В., Слюсаренко О.О., Терентьева Н.А. Украина — Греция: штрихи к портрету экономического сотрудничества. К.: Аквілон — Пресс, 1998. 71 с.; Терентьева Н.А. Греки в Украине: Экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). К.: Аквилон — Пресс, 1999. 352 с.; Слюсаренко О., Терентьева Н. Торгово-економічні зв'язки України і Греції: історичні традиції та сьогодення. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 384 с.

[2] Ефремов В. С., Щипцов А. А. Транспортное освоение Азовского моря: ист. экскурс и современность. К.: Будівельник, 1995. 142 с.

[3] Столбуненко М. Зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні чинники розвитку морського торгового флоту та судноплавства на Півдні України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.): автореф. дис. … канд.політ.наук. Одеса, 1997. 20 с.

[4] Новікова С.В. Роль грецьких підприємців у розвитку торгівлі в Північному Приазов'ї (друга половина XIX — початок XX ст.). *Література та культура Полісся*. Вип. 28: Сторінки історії і культури Полісся та України в сучасному висвітленні. Відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2005. С. 68–72.

[5] Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. Збірник наукових статей. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. 276 с.

[6] Бацак Н. Грецьке та італійське купецтво у портах Північного Чорномор'я: комерційна діяльність, мореплавство (перша третина XIX ст.). *Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст.* … С. 11–34.

[7] Там само. С. 17–18.

[8] Галенко О. Грецькі підприємці та мореплавці у Північному Причорномор'ї османської доби, 1475–1812. *Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. ...* С. 61–78.

[9] Там само. С. 61.

[10] Там само. С. 62.

[11] Шляхов О. Греки Російської імперії та їхня роль у розвитку торговельного мореплавства у Чорному та Азовському морях (друга половина XIX — початок XX ст.). *Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. ...* С. 265–274.

[12] Папаконстантіну К. Греки у торгівлі на Чорному морі наприкінці XVIII ст.: у пошуках нових можливостей. *Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст.* Збірник наукових статей. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 133–150. Тут грецька колега веде мову про «процес розквіту грецького судноплавства у XVIII ст.».

[13] Константінова В. European Vector of the Northern Azov in the Imperial Period: British Consular Reports about Italian Shipping = Європейське спрямування Північного Приазов'я в імперську добу: британські консульські рапорти про італійське судноплавство. Вікторія Константінова, Ігор Лиман, Анастасія Ігнатова. Бердянськ : ФО-П Ткачук О.В., 2016. 184 с. Вихід даної монографії був теж результатом вже згадуваного міжнародного проєкту «Чорне море та його міста-порти, 1774–1914. Розвиток, конвергенція та зв'язки зі світовою економікою».

[14] Там само. С. 50.

[15] Pfunder J. Die österreichische Handelsschifffahrt im Ausland von 1850–1870. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien. Wien, Mai 1953. 122 Bl.

[16] Жалоба І.В. Діяльність консульських установ Габсбурзької монархії другої половини XIX ст. (за матеріалами засідань Буковинської торгово-промислової палати). *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. К., 2009. Вип. 15. С. 392-402; Жалоба І. Розділ третій / Матеріали австрійських консульських установ у Північному Причорномор'ї як джерело до історії економічного розвитку регіону 50–70-х років XIX століття. *Архіви консульських установ іноземних держав як джерело до вивчення української історії XIX — початку XX століть.* Колективна монографія за ред. Вадима Ададурова. Львів: Видавництво УКУ, 2017. С. 81–114; Żałoba I. Stosunki agrarne Południa Ukrainy oczyma austriackich konsulów w latach 50–70. XIX wieku. *Wolni i uwłaszczeni. Chłopi a przemiany społeczno-gospodarcze i polityczne w Europie Wschodniej w XIX i na początku XX wieku*. Pod redakcją Doroty Michaluk. Ciechanowiec, 2017. S. 335–362; Жалоба І.В. Транспортна інфраструктура Азовського і Чорного морів рубежу 40-х — 50-х років XIX ст. (за матеріалами австрійських консульських звітів). *Дриновський збірник: науковий щорічник*. Софія-Харків, 2021. Т. 14. С. 16–27.

[17] Austria. Tagblatt für Handel und Gewerbe, öffentliche Bauten und Verkehrsmittel.

[18] Austria. Wochenschrift für Volkswirtschaft und Statistik.

[19] Der Verkehr der russischen Häfen am schwarzen und azow'schen Meere im Jahre 1849. Nach Berichten des k. k. General-Consulates in Odessa. *Mittheilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel, so wie aus dem Gebiete der Statistik überhaupt, nach Berichten an des k. k. Handels-Ministerium*. Hrsgb. von der Direction der administrativen Statistik. Erster Jahrgang. Wien: Verlag von Carl Gerold, 1850. S. 274–275.

[20] Ibid. S. 279–280.

[21] Див. їх перелік вище, а також.: Жалоба І.В. Інфраструктурна політика австрійського уряду на північному сході монархії в останній чверті XVIII — 60-х роках XIX ст. (на прикладі шляхів сполучення). Чернівці: Книги — XXI, 2004. С. 115–116.

[22] Ibid. S. 288.

[23] Тут і надалі перша цифра це кількість суден, а друга — загальна тоннажність.

[24] Verkehr der südrussischen Häfen im Jahre 1850. Bericht des k. k. General-Consulates zu Odessa. *Mittheilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel, so wie aus dem Gebiete der Statistik überhaupt, nach Berichten an das k. k. Handels-Ministerium.* Herausg. von der administrativen Statistik. Zweiter Jg. Wien: Verlag von Carl Gerold, 1851. S. 197.

[25] Ibid. S. 205.

[26] Ibid.

[27] Schifffahrt und Handel von Odessa im Jahre 1852. *Austria*. 1853. 12. Febr. Nr. 35. S. 274.

[28] Der Verkehr der russischen Häfen … im Jahre 1849. S. 302–303.

[29] Verkehr der südrussischen Häfen im Jahre 1850. S. 215.

[30] Der Verkehr der russischen Häfen … im Jahre 1849. S. 304.

[31] Der Verkehr der südrussischen Häfen in 1850. (Schluss.). *Austria*. 1851. Nr. 110. 9. Mai. S. 733.

[32] Der Verkehr der russischen Häfen … im Jahre 1849. S. 305.

[33] Der Verkehr der südrussischen Häfen in 1850. (Schluss.). S. 733.

[34] Bericht des k. k. Consular-Agenten zu Berdiansk G. G. Ivancich über den Ausfuhrhandel der Seeplätze des Azow'schen Meeres mit besonderer Berücksichtigung von Berdiansk**.** *Mittheilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel*. Erster Jg. 1850. S. 105–106.

[35] Ibid. S. 107.

[36] Der Verkehr der russischen Häfen … im Jahre 1849. S. 300.

[37] Verkehr der südrussischen Häfen im Jahre 1850. S. 213–214.

[38] Geschichtliche und statistische Notizen über den District von Mariupol am Azow'schen Meere nach einem Berichte der k. k. General-Agentie in Mariupol. *Mittheilungen über Handel,*

Gewerbe und Verkehrsmittel, so wie aus dem Gebiete der Statistik überhaupt, nach Berichten an das k. k. Handels-Ministerium. Herausg. von der administrativen Statistik. Zweiter Jg. Wien: Verlag von Carl Gerold, 1851. S. 229.

[39] Der Verkehr der russischen Häfen … im Jahre 1849. S. 299.

[40] Verkehr der südrussischen Häfen im Jahre 1850. S. 211.

[41] Der Verkehr der russischen Häfen … im Jahre 1849. S. 295.

[42] Ibid. S. 298.

[43] Der Verkehr der südrussischen Häfen in 1850. (Fortsetzung.). *Austria*. 1851. Nr. 109. 8. Mai. S. 725.

[44] Der Verkehr der russischen Häfen … im Jahre 1849. S. 306, 308.

[45] Ibid. S. 306.

[46] Ibid. S. 307.

[47] Schiffahrt von Galatz. *Journal des österreichischen Lloyd*. 1842. VII. Jg. Nr. 63. 6. Aug.

[48] Braila's Schiffahrt von Galatz. *Journal des österreichischen Lloyd*. 1842. VII. Jg. Nr. 63. 6. Aug.

[49] Schifffahrt und Handel von Ibraila im Jahre 1852. (Nach einem Konsularberichte.). *Austria*. 1853. 22. Sept. Nr. 217. S. 1728.

[50] Bericht des k. k. Consuls zu Galatz Chr. Wilh. Huber über den Handelsverkehr der untern Donauländer Bulgarien, Walachei und Moldau im Jahre 1848. *Mittheilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel*. Erster Jg. 1850. S. 232-233.

[51] Handelsverkehr der unteren Donauländer im Jahre 1849 nach dem Berichte des k. k. Consulats zu Galatz. *Mittheilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel*. Erster Jg. 1850. S. 312–313.

[52] Bericht des k. k. Consulates in Galatz. Handelsverkehr der beiden Donauhäfen Galatz und lbraila im Jahre 1850. *Mittheilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel*. Zweiter Jg. 1851. S. 543, 545.

[53] Bericht des k. k. Consuls zu Galatz Chr. Wilh. Huber … im Jahre 1848. S. 232.

[54] Handelsverkehr der unteren Donauländer im Jahre 1849. S. 312.

[55] Bericht des k. k. Consulates in Galatz. Handelsverkehr … im Jahre 1850. S. 543.

[56] Handel und Schifffahrt der Donauhäfen Galatz, Ibraila und Giurgewo im Sonnenjahr 1851. *Austria*. 1852. Nr. 261. 10. November. S. 2167.

[57] Handel und Schifffahrt der Donauhäfen Galatz, Ibraila und Giurgewo im Sonnenjahr 1851. (Nach Konsularberichten.). *Austria*. 1852. Nr. 248. 25. Okt. S. 2061.

[58] Ibid. S. 2061–2062.

[59] Schifffahrt und Handel von Galatz. (Nach einem Konsularberichte.). *Austria*. 1853. 12. Aug. Nr. 184. S. 1463.

[60] Ibid.

[61] Schifffahrt und Handel von Galatz. (Schluß.). *Austria*. 1853. 18. Aug. Nr. 188. S. 1496.

[62] Schifffahrt und Handel von Galatz. (Nach einem Konsularberichte.). S. 1463.

[63] Handel und Schifffahrt der Donauhäfen Galatz, Ibraila und Giurgewo im Sonnenjahr 1851. *Austria*. 1852. Nr. 261. 10. November. S. 2167.

[64] Bericht des k. k. Consuls zu Trapezunt Rudolf Gödel über den pontischen Handelsweg und die Verhältnisse des europäisch-persischen Verkehrs. *Mittheilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel*. Erster Jg. 1850. S. 114.

[65] Konsularberichte. Kleinasien. Trapezunt, 12. Februar. *Austria*. 1851. Nr. 56. 7. März. S. 325.

[66] Ibid.

[67] Rückblick auf den Schifffahrts- und Handelsverkehr von Sinope, Samsun und Trapezunt im Jahre 1851. (Nach einem Bericht des k. k. Konsulates in Trapezunt.). *Austria*.

1852. Nr. 222. 24. September. S. 1860–1861; Rückblick auf den Schifffahrts- und Handelsverkehr von Sinope, Samsun und Trapezunt im Jahre 1851. (Schluß.). *Austria*. 1852. Nr. 230. 4. Okt. S. 1918–1919.

[68] Rückblick auf den Schifffahrts- und Handelsverkehr von Sinope … im Jahre 1851. (Schluß.). S. 1918.

[69] Rückblick auf den Schifffahrts- und Handelsverkehr von Sinope … im Jahre 1851. (Nach einem Bericht des k. k. Konsulates in Trapezunt.). S. 1861.

[70] Schifffahrt und Handel in den pontischen Seeplätzen während des Jahres 1852. (Nach einem Konsularberichte aus Trapesunt.). *Austria*. 1853. 21. April. Nr. 91. S. 724–726.

[71] Schifffahrt und Handel in den pontischen Seeplätzen während des Jahres 1852. (Nach einem Konsularberichte aus Trapesunt.). *Austria*. 1853. 6. Mai. Nr. 103. S. 818.

[72] Schifffahrt und Handel in den pontischen Seeplätzen während des Jahres 1852. (Nach einem Konsularberichte aus Trapesunt.). *Austria*. 1853. 3. Mai. Nr. 101. S. 803.

[73] Aus Galacz. *Journal des österreichischen Lloyd*. 1842. VII. Jg. Nr. 66. 17. Aug.

[74] Bericht des k. k. Consuls zu Galatz Chr. Wilhelm Huber über den Verkehr der unteren Donauländer im Jahre 1847. *Mittheilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel*. Erster Jg. 1850. S. 54–55.

[75] Bericht des k. k. Consuls zu Galatz Chr. Wilh. Huber … im Jahre 1848. S. 255.

[76] Schifffahrt und Handel von Burgas in 1852. (Nach einem Konsularberichte.). *Austria*. 1853. 20. Juli. Nr. 164. S. 1306.

REFERENCES

1. Aus Galacz. (1842). *Journal des österreichischen Lloyd*. VII. Jg. Nr. 66. 17. Aug. [in German].

2. Bacak, N. (2012). Grec'ke ta italijs'ke kupectvo u portah Pivnichnogo Chornomor'ja: komercijna dijal'nist', moreplavstvo (persha tretyna XIX st.). *Grec'ke pidpryjemnyctvo i torgivlja u Pivnichnomu Prychornomor'i' XVIII–XIX st*. Kyiv [in Ukrainian].

3. Bericht des k. k. Consular-Agenten zu Berdiansk G. G. Ivancich über den Ausfuhrhandel der Seeplätze des Azow'schen Meeres mit besonderer Berücksichtigung von Berdiansk. (1859). *Mittheilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel, so wie aus dem Gebiete der Statistik überhaupt, nach Berichten an des k. k. Handels-Ministerium*. Hrsgb. von der Direction der administrativen Statistik. Erster Jahrgang. Wien: Verlag von Carl Gerold [in German].

4. Bericht des k. k. Consulates in Galatz. Handelsverkehr der beiden Donauhäfen Galatz und lbraila im Jahre 1850. (1851). *Mittheilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel, so wie aus dem Gebiete der Statistik überhaupt, nach Berichten an das k. k. Handels-Ministerium*. Herausg. von der administrativen Statistik. Zweiter Jg. Wien: Verlag von Carl Gerold [in German].

5. Bericht des k. k. Consuls zu Galatz Chr. Wilh. Huber über den Handelsverkehr der untern Donauländer Bulgarien, Walachei und Moldau im Jahre 1848. (1850). *Mittheilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel, so wie aus dem Gebiete der Statistik überhaupt, nach Berichten an das k. k. Handels-Ministerium*. Hrsgb. von der Direction der administrativen Statistik. Erster Jahrgang. Wien: Verlag von Carl Gerold [in German].

6. Bericht des k. k. Consuls zu Galatz Chr. Wilhelm Huber über den Verkehr der unteren Donauländer im Jahre 1847. (1850). *Mittheilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel, so wie aus dem Gebiete der Statistik überhaupt, nach Berichten an das k. k. Handels-Ministerium.* Hrsgb. von der Direction der administrativen Statistik. Erster Jahrgang. Wien: Verlag von Carl Gerold [in German].

7. Bericht des k. k. Consuls zu Trapezunt Rudolf Gödel über den pontischen Handelsweg und die Verhältnisse des europäisch-persischen Verkehrs. (1850). *Mittheilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel, so wie aus dem Gebiete der Statistik überhaupt, nach Berichten an des k. k. Handels-Ministerium*. Hrsgb. von der Direction der administrativen Statistik. Erster Jahrgang. Wien: Verlag von Carl Gerold [in German].

8. Braila's Schiffahrt von Galatz. (1842). *Journal des österreichischen Lloyd*. VII. Jg. Nr. 63. 6. Aug. [in German].

9. Der Verkehr der russischen Häfen am schwarzen und azow'schen Meere im Jahre 1849. Nach Berichten des k. k. General-Consulates in Odessa. (1850). Mittheilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel, so wie aus dem Gebiete der Statistik überhaupt, nach Berichten an das k. k. Handels-Ministerium. Hrsgb. von der Direction der administrativen Statistik. Erster Jahrgang. Wien: Verlag von Carl Gerold [in German].

10. Der Verkehr der südrussischen Häfen in 1850. (Fortsetzung.). (1851). Austria. Nr. 109. 8. Mai. S. 725–726 [in German].

11. Der Verkehr der südrussischen Häfen in 1850. (Schluss.). (1851). *Austria*. Nr. 110. 9. Mai. S. 733–734 [in German].

12. Efremov, V. S., Shhipcov, A. A. (1995). *Transportnoe osvoenie Azovskogo morya: ist. ekskurs i sovremennost'*. Kyiv [in Russian].

13. Galenko, O. (2012). Grec'ki pidpryjemci ta moreplavci u Pivnichnomu Prychornomor'i' osmans'koi' doby, 1475–1812. *Grec'ke pidpryjemnyctvo i torgivlja u Pivnichnomu Prychornomor'i' XVIII–XIX st*. Kyiv [in Ukrainian].

14. Geschichtliche und statistische Notizen über den District von Mariupol am Azow'schen Meere nach einem Berichte der k. k. General-Agentie in Mariupol. (1851). *Mittheilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel, so wie aus dem Gebiete der Statistik überhaupt, nach Berichten an das k. k. Handels-Ministerium*. Herausg. von der administrativen Statistik. Zweiter Jg. Wien: Verlag von Carl Gerold [in German].

15. *Grec'ke pidpryjemnyctvo i torgivlja u Pivnichnomu Prychornomor'i' XVIII–XIX st.* (2012). Kyiv [in Ukrainian].

16. Handel und Schifffahrt der Donauhäfen Galatz, Ibraila und Giurgewo im Sonnenjahr 1851. (1852). *Austria*. Nr. 261. 10. November. S. 2167–2168 [in German].

17. Handel und Schifffahrt der Donauhäfen Galatz, Ibraila und Giurgewo im Sonnenjahr 1851. (Nach Konsularberichten.). (1852). *Austria*. Nr. 248. 25. Okt. S. 2061–2062 [in German].

18. Handelsverkehr der unteren Donauländer im Jahre 1849 nach dem Berichte des k. k. Consulats zu Galatz. (1850). *Mittheilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel, so wie aus dem Gebiete der Statistik überhaupt, nach Berichten an das k. k. Handels-Ministerium*. Hrsgb. von der Direction der administrativen Statistik. Erster Jahrgang. Wien: Verlag von Carl Gerold [in German].

19. Konstantinova, V., Lyman, I., & Ignatova, A. (2016). European Vector of the Northern Azov in the Imperial Period: British Consular Reports about Italian Shipping = Jevropejs'ke sprjamuvannja Pivnichnogo Pryazov'ja v impers'ku dobu : brytans'ki konsul's'ki raporty pro italijs'ke sudnoplavstvo. Berdjans'k [in English and in Ukrainian].

20. Konsularberichte. Kleinasien. Trapezunt, 12. Februar. (1851). *Austria*. Nr. 56. 7. März. S. 324–325 [in German].

21. Myakushko. S. V., Slyusarenko, O. O., & Terent'eva, N. A. (1998). Ukraina — Greciya: shtrikhi k portretu ekonomicheskogo sotrudnichestva. Kyiv [in Russian].

22. Novikova, S.V. (2005). Rol' grec'kyh pidpryjemciv u rozvytku torgivli v Pivnichnomu Pryazov'i' (druga polovyna XIX — pochatok XX st.). Literatura ta kul'tura Polissja, 28, 68–72 [in Ukrainian].

23. Papakonstantinu, K. (2012). Greky u torgivli na Chornomu mori naprykinci XVIII st.: u poshukah novyh mozhlyvostej. *Grec'ke pidpryjemnyctvo i torgivlja u Pivnichnomu Prychornomor'i' XVIII–XIX st.* Kyiv [in Ukrainian].

24. Pfunder, J. (1953). Die österreichische Handelsschifffahrt im Ausland von 1850–1870. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien. Wien [in German].

25. Rückblick auf den Schifffahrts- und Handelsverkehr von Sinope, Samsun und Trapezunt im Jahre 1851. (Schluß.). (1852). *Austria*. Nr. 230. 4. Okt. S. 1918–1919 [in German].

26. Rückblick auf den Schifffahrts- und Handelsverkehr von Sinope, Samsun und Trapezunt im Jahre 1851. (Nach einem Bericht des k. k. Konsulates in Trapezunt.). (1852). *Austria*. Nr. 222. 24. September. S. 1860–1861 [in German].

27. Schiffahrt von Galatz. (1842). *Journal des österreichischen Lloyd*. VII. Jg. Nr. 63. 6. Aug. [in German].

28. Schifffahrt und Handel in den pontischen Seeplätzen während des Jahres 1852. (Nach einem Konsularberichte aus Trapesunt.). (1853). *Austria*. 21. April. Nr. 91. S. 724-726 [in German].

29. Schifffahrt und Handel in den pontischen Seeplätzen während des Jahres 1852. (Nach einem Konsularberichte aus Trapesunt.). (1853). *Austria*. 6. Mai. Nr. 103. S. 818 [in German].

30. Schifffahrt und Handel in den pontischen Seeplätzen während des Jahres 1852. (Nach einem Konsularberichte aus Trapesunt.). (1853). *Austria*. 3. Mai. Nr. 101. S. 803–804 [in German].

31. Schifffahrt und Handel von Burgas in 1852. (Nach einem Konsularberichte.). (1853). *Austria*. 20. Juli. Nr. 164. S. 1306 [in German].

32. Schifffahrt und Handel von Galatz. (Nach einem Konsularberichte.). (1853). *Austria*. 12. Aug. Nr. 184. S. 1463–1464 [in German].

33. Schifffahrt und Handel von Galatz. (Schluß.). (1853). *Austria*. 18. Aug. Nr. 188. S. 1496-1497 [in German].

34. Schifffahrt und Handel von Ibraila im Jahre 1852. (Nach einem Konsularberichte.). (1853). *Austria*. 22. Sept. Nr. 217. S. 1728–1729 [in German].

35. Schifffahrt und Handel von Odessa im Jahre 1852. (1853). *Austria*. 1853. 12. Febr. Nr. 35. S. 274 [in German].

36. Shljahov, O. (2012). Greky Rosijs'koi' imperii' ta i'hnja rol' u rozvytku torgovel'nogo moreplavstva u Chornomu ta Azovs'komu morjah (druga polovyna XIX — pochatok XX st.). *Grec'ke pidpryjemnyctvo i torgivlja u Pivnichnomu Prychornomor'i' XVIII–XIX st.* Kyiv [in Ukrainian].

37. Sljusarenko, O., & Terent'eva, N. (2005). *Torgovo-ekonomichni zv'jazky Ukrai'ny i Grecii': istorychni tradycii' ta s'ogodennja*. Kyiv [in Ukrainian].

38. Stolbunenko, M. (1997). Zovnishn'opolitychni ta zovnishn'oekonomichni chynnyky rozvytku mors'kogo torgovogo flotu ta sudnoplavstva na Pivdni Ukrai'ny (kinec' XVIII — persha polovyna XIX st.). *Extended abstract of PhD thesis*. Odesa [in Ukrainian].

39. Terent'eva, N. A. (1999). *Greki v Ukraine: E'konomicheskaya i kul'turno-prosvetitel'skaya deyatel'nost' (XVII–XX vv.).* Kyiv [in Russian].

40. Terent'eva, N. A. (1992). *Ukraina — Greciya: torgovo-e'konomicheskie svyazi v XVII–XIX vv*. Kyiv [in Russian].

41. Verkehr der südrussischen Häfen im Jahre 1850. Bericht des k. k. General-Consulates zu Odessa. (1851). *Mittheilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel, so wie aus dem Gebiete der Statistik überhaupt, nach Berichten an das k. k. Handels-Ministerium.* Herausg. von der administrativen Statistik. Zweiter Jg. Wien: Verlag von Carl Gerold [in German].

42. Zhaloba, I.V. (2009). Diyal'nist' konsul's'kykh ustanov Gabsburz'koi monarkhii drugoi polovyny XIX st. (za materialamy zasidan' Bukovyns'koi torgovo-promislovoi palaty). *Naukovyj visnik Dyplomatichnoi akademii Ukraïny,* 15, 392–402 [in Ukrainian].

43. Zhaloba, I.V. (2004). *Infrastrukturna politika avstrijs'kogo uryadu na pivnichnomu sxodi monarkhii v ostannij chverti XVIII — 60-x rokax XIX st. (na prykladi shlyakhiv spoluchennya).* Chernivci [in Ukrainian].

44. Zhaloba, I. (2017). Materiali avstrijs'kix konsul's'kix ustanov u Pivnichnomu Prichornomor'i yak dzherelo do istoriï ekonomichnogo rozvitku regionu 50–70-x rokiv XIX stolittya. *Arkhivy konsul's'kykh ustanov inozemnykh derzhav yak dzherelo do vivchennya ukrains'koï istoriï XIX — pochatku XX stolit'*. L'viv [in Ukrainian].

45. Żałoba, I. (2017). Stosunki agrarne Południa Ukrainy oczyma austriackich konsulów w latach 50–70. XIX wieku. *Wolni i uwłaszczeni. Chłopi a przemiany społeczno-gospodarcze i polityczne w Europie Wschodniej w XIX i na początku XX wieku*. Ciechanowiec [in Polish].

46. Zhaloba, I.V. (2021). Transportna infrastruktura Azovs'kogo i Chornogo moriv rubezhu 40-x — 50-x rokiv XIX st. (za materialamy avstrijs'kykh konsul's'kykh zvitiv). *Drinovs'kij zbirnyk: naukovyj shhorichnyk,* 14, 16–27 [in Ukrainian].

Received: 8.05.2024. Approved: 27.06.2024. Published: 28.10.2024.

DOI: https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.150
УДК 930.2:94(477.8)

Володимир Мосора
аспірант
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
76018, Україна, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57
E-mail: v1mosora@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7415-406X

ОПУБЛІКОВАНІ СПОГАДИ ОЧЕВИДЦІВ ПОДІЙ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ТРУДОВОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ ГАЛИЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ДО НІМЕЧЧИНИ У 1941–1944 рр.

Метою статті є аналіз інформації про політику нацистської окупаційної влади на території дистрикту «Галичина», спрямовану на вербування та вивезення працездатного місцевого населення на роботи до Німеччини в часи радянсько-німецької війни на основі опублікованих спогадів очевидців. У статті висвітлено дані про особливості агітаційної політики німецької окупаційної влади, метою якої було залучити якомога більше робочих рук для забезпечення економічних потреб Третього райху. Висвітлено інформацію про діяльність окремих організацій (Український Центральний Комітет, Українське Національне Об'єднання, Німецький Фронт Праці та ін.), одним із напрямків якої була всебічна допомога галицьким робітникам на підприємствах, а також у сільському господарстві в Німеччині. Значну роль у статті відведено Українському Центральному Комітету, оскільки він безпосередньо займався справами галицьких робітників (посвідчення про приналежність до української національності, культурна й матеріальна допомога та ін.) та допомогою їхнім сім'ям. Подано інформацію про методи вербування, способи транспортування та умови життя й побуту галицьких робітників у Німеччині. Висвітлено дані про масові облави на місцеве населення з метою вивезення до Німеччини та використання його в індустріальних і сільськогосподарських секторах райху. Наведено відомості про участь у саботажних акціях членів ОУН–УПА з метою запобігти примусовому вивезенню галицького населення до Німеччини. Крім того, подано інформацію про способи уникнення вивезення до Німеччини й наслідки, які чекали на односельчан та родини втікачів.

ISSN 2411-345X (Print), ISSN 2415-7198 (Online), *CC BY-NC-ND 4.0*

У статті звернено увагу на дані про кількість вивезеного галицького населення до Німеччини та приблизну частку залучення робітників у різних сферах праці (фабрики, заводи, сільське господарство тощо). Підсумовуючи, зазначимо, що на основі опублікованих спогадів очевидців здійснено аналіз досліджуваної проблеми, а саме: трудової мобілізації галицького населення до Німеччини з метою використання його в економічних потребах Третього райху.

Ключові слова: *Друга світова війна, спогади, німецька окупація, вивезення робітників, примусова праця, дистрикт «Галичина», Німеччина.*

Volodymyr Mosora
Postgraduate Student
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
57, Shevchenko Street, Ivano-Frankivsk, 76018, Ukraine
E-mail: v1mosora@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7415-406X

PUBLISHED EYEWITNESS MEMORIES AS A SOURCE FOR STUDYING THE LABOUR MOBILIZATION OF THE GALICIAN POPULATION TO GERMANY IN 1941–1944

The purpose of the article is to analyze information about the policy of the Nazi occupation authorities in the territory of the Halychyna district, aimed at recruiting and transporting the able-bodied local population to work in Germany during the Soviet-German war, based on the published memories of eyewitnesses. The article highlights information about the peculiarities of the propaganda policy of the German occupation authorities, the purpose of which was to attract as many workers as possible to meet the economic needs of the Third Reich. Information about the activities of individual organizations (Ukrainian Central Committee, Ukrainian National Association, German Labor Front, etc.) was highlighted. One of the activities of these organizations was to provide comprehensive assistance to Galician workers at factories and in agriculture in Germany. A significant role in the work was assigned to the Ukrainian Central Committee, as it directly dealt with the affairs of Galician workers (certificates of Ukrainian nationality, cultural and material assistance, etc.) and assistance to their families. Information is provided on the methods of recruitment, transportation, and living conditions of Galician workers in Germany. The author also presents information about mass roundups of the local population for the purpose of transporting them to Germany and using them in the industrial and agricultural sectors of the Reich. Data on the

participation in sabotage actions of members of the OUN–UPA with the aim of preventing the forced deportation of the Galician population to Germany are provided. In addition, information is provided on ways to avoid deportation to Germany and the consequences that awaited fellow villagers and families of the fugitives. The article draws attention to the data on the number of Galician people deported to Germany and the approximate share of workers in various fields of labor (factories, plants, agriculture, etc.). To summarize, we note that on the basis of published eyewitness accounts, the author analyzes the problem under study, namely the labor mobilization of the Galician population to Germany for the purpose of using it for the economic needs of the Third Reich.

Keywords: *World War II, memories, German occupation, deportation of workers, forced workers, Galicia district, Germany.*

Дослідження подій XX століття здійснюється на основі опрацювання різновидових джерел, які надають науковцю унікальну інформацію при вивченні певної проблематики. Аналіз окремих аспектів вивезення працездатного галицького населення в період Другої світової війни не є виключенням. Важливу роль у вивченні окупаційної політики на території дистрикту «Галичина» відіграють опубліковані спогади очевидців. Завдяки ним ми можемо детальніше проаналізувати політику вивезення працездатного населення Галичини на роботи до Німеччини (фабрики, заводи, сільськогосподарський сектор тощо). Також, проаналізувавши інформацію спогадів, отримуємо можливість всебічно дослідити діяльність окремих організацій, які займалися справами робітників із території дистрикту «Галичина» (УНО, УЦК, УКК, НФП і т. д.). Окрім того, опубліковані спогади дають можливість дослідити заходи німецької окупаційної влади на території Галичини, спрямовані на вербування (у добровільній чи примусовій формі), транспортування, умови життя та праці робітників у Німеччині тощо.

Дослідженням цієї проблеми займались українські науковці, зокрема, Т. Лапан, А. Афтанас та Г. Стефанюк. У праці Т. Лапан «Особливості спогадів жителів Західної України про рабську та примусову працю в нацистській Німеччині»[1] здійснено комплексний аналіз усних спогадів респондентів щодо досліджуваної теми. У праці А. Афтанаса «Нацистська кампанія вербування й депортації населення в дистрикті Галичина (1941–1944)»[2] проведено ретельний огляд проблеми використання галицьких робітників на примусових роботах у Німеччині, проте використання спогадів у цій розвідці відступає на другий план. Г. Стефанюк у статті «Заходи німецької окупаційної адміністрації у сфері зайнятості східногалицького соціуму в 1941–1944 рр.»[3] зосередила увагу на розкритті особливостей німецької окупаційної політики у сфері викорис-

тання галицьких робітників на підприємствах Німеччини. Активне використання спогадів у цій праці здійсненне задля підсилення досліджуваної теми.

Детальну інформацію про реалізацію німецьким окупаційним режимом політики «нового порядку» на території міста Станиславова (нині Івано-Франківськ) та його околицях викладено у праці В. Яшана «Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станиславщини в Другій світовій війні, 1941–1944»[4]. У спогадах автор акцентував увагу на основних злочинах, які вчиняла нацистська влада в місті. Також В. Яшаном описується важке становище галицького населення та показано основні проблеми, із якими воно стикалось у часи німецької окупації. У спогадах автор особливу увагу приділив масовим «набігам» на місцеве населення з метою подальшого його залучення на роботи в Третьому райху. Наведемо приклад одного з випадків так званих «набігів» у селі Братківці 23 березня 1944 р.: «Приблизно о 3-ій год ранку, 23 березня 1944 р. відділ гестапівців з відділами східняків, мабуть калмиків у німецькій службі, та мадярський відділ з танками окружили село Братківці волости Черніїв. Усіх мешканців зігнали на площу біля читальні; виконували то так нагально, що навіть не давали змогу людям одягнутися, а гнали їх так, як хто зірвався зі сну, і то без різниці — старих і дітей, чоловіків і жінок. Комендант Гестапо Бранд урядував у хаті начальника громади, що стояла через дорогу напроти читальні. Людей обставили кордоном і перевіряли. З них 26 молодих хлопців примістили в читальняній гардеробі, поставили лицем до стіни і заборонили говорити. Хлопці були у віці від 17 до 21 років. З дівчат висортували біля дві сотні й примістили в читальні»[5].

Він також наводить інформацію про різні саботажні акції, спрямовані на знищення логістичних маршрутів та допомогу галицьким робітникам при втечах. Водночас В. Яшан наголошує на підвищенні рівня жорстокості стосовно галицького населення в період 1944 р. при масових примусових вивезеннях на роботу до Німеччини. Автор також подає інформацію про подальшу долю молоді села Братківці, яка була втягнута без своєї згоди в економічні плани окупаційної влади дистрикту Галичина. «Дівчат вивезли з читальні і під конвоєм відвели на станцію, загнали до поїзду, і вони поїхали до райха на роботу. Біля 300 затриманих мужчин уформували і пішком повели до Станиславова. Одного, що пробував утікати, мадяри застрілили вогнем із танка. Примістили їх у перехідному таборі уряду праці, який був недалеко станції, а опісля вивезли поїздом на захід. Охорона транспорту складалася з двох німців і українських поліцистів. На одній зупинці німців побили, а українські поліцисти випустили людей на волю, і вони різними шляхами поверталися до села. Деяких 15 осіб боялися втікати і поїхали в Німеччину на працю»[6].

Доволі цікавою, на нашу думку, є інформація про одну із складових примусової трудової мобілізації на окупованих землях Галичини, спрямовану на залучення лікарського та педагогічного колективу для економічних потреб райху. Автор розповідає, що в місті Станиславів у 1943 р. німецька влада під великим тиском та примусом змусила виїхати певну кількість лікарів та вчителів на роботу до райху. «9 лютого гестапівець Ассман покликав на сходини українських лікарів і вчителів у домівці УОК. Там він закликав їх, щоб зголошуватися на працю до райху. Всяка акція гестапо під пресією, і тому до праці в Німеччині зголосилося 11 лікарів і 36 учителів»[7].

В. Яшан також розкриває певні особливості нацистської політики стосовно примусових робітників. Він зауважив, що велика кількість галицьких робітників, які повернулись додому з Німеччини «каліками», не отримували ніякого забезпечення із боку влади, ба більше, нацисти, обґрунтовуючи невиплату грошей, стверджували, що вони зазнали ушкоджень не на виробництві, а за його межами тощо. Через це була відсутня будь-яка відповідальність, пов'язана із травмуванням робітників на німецьких підприємствах. «6 травня явився в Союзі громад чоловік з Узіня, волости Угорники. Він вернувся з Німеччини, де під час праці обірвало йому ліву руку. Його відіслали до домів без будь-якої забезпеки. Дуже велика несправедливість і кривда, коли інваліда викидають, як непотрібний баляст, і не дають відшкодування чи забезпеки»[8].

Із праці «Збірка На Христовій ниві: спомини»[9] ми дізнались про активну діяльність у період нацистської окупації території Галичини українського греко-католицького священика М. Дирди. Упродовж усього періоду «нового порядку» він подорожував дистриктом Галичина і не тільки, завдяки чому бачив різні прояви насильства з боку німецької влади до місцевого населення. Він згадував про те, що нацистська окупаційна влада проводила масові облави на місцеве населення з метою його подальшого використання на підприємствах у Німеччині. До прикладу, автор наводить події у Чорткові в 1942 р., які надзвичайно вразили його: «Свою ворожість до нас вони виявили в Чорткові… робили облави перед церквами в неділі і свята, щоб ухопити й вивезти українську молодь до невільницької праці в Німеччині…»[10].

Діяльність УПА та особливості перебігу воєнних справ висвітлюють спогади А. Кордана «Один набій з набійниці. Спомини вояка УПА з куреня «Залізняка»»[11]. Автор безпосередньо брав участь у деяких операціях УПА як на території дистрикту «Галичина», так і за його межами. Крім того, А. Кордан у своїй праці описує становище галицького населення в період німецької окупації краю. Він акцентує увагу на роботі української допоміжної поліції (УДП), активно залученої в напрямках,

пов'язаних із вивезенням працездатного населення Галичини до Німеччини — «…допомагати урядовим чиновникам району вислати точну квоту людей на примусові роботи до Німеччини»[12].

Не менш важливою для вивчення досліджуваної проблематики є двотомна праця М. Климишина «В поході до волі: спомини»[13]. Проте, нас зацікавив саме другий том. У ньому автор акцентує увагу на проблемах, з якими довелось зіткнутись галицьким селянам, зокрема, це були конфіскація «збіжжя» (у великих масштабах), безробіття та бідність, що, своєю чергою, підштовхувало місцеве населення виїжджати на роботи до Німеччини з метою покращити своє матеріальне становище. Автор також розповідає про випадки втеч робітників із підприємств на території Німеччини та наслідки, які чекали на них. «Молоді хлопці, яких було насильно завезено на роботу в Німеччину, з туги за батьківщиною і з причини тяжких умовин праці, відважувалися втікати з праці в Німеччині, не знаючи дороги. Але вони дуже скоро попадали в руки німецької поліції, а та їх відставляла до в'язниці, а згодом — до концентраційного табору»[14].

У 1991 р. вийшли власні спогади Д. Куп'яка «Спогади нерозстріляного»[15]. У них автор згадує про свої юні роки, які припали на період німецької окупації території Галичини, тому акцент спогадів зроблено на події, які відбувались безпосередньо з ним. Проте, про становище Галичини автор також подає певну інформацію. Крім того, Д. Куп'як згадує моменти масових облав на місцеве населення з метою подальшого залучення їх на заводах та підприємствах у Німеччині. Автор розповідає про використання галицьких учнів старших класів у промислових галузях у Німеччині. Один із таких випадків трапився безпосередньо з автором. «…28 квітня 1943 р., повели масову акцію набору робітників до Райху на невільничі роботи, не оминаючи навіть учнів старших кляс. У перші дні травня в нашій Торговельній Школі відбувся медичний огляд студентів, що мали їхати на працю до Німеччини. Кожний студент проходив лікарську комісію і діставав заштрики проти різних недуг. Після кількох запитань студент одержав реєстраційну картку із зазначенням, на яку працю він може сподіватися. Мене «ущасливили» категорією сільсько-господарського робітника, себто наймита у «шваба». Дирекція школи мала подбати, аби останні іспити відбулися в кінці травня, на місяць раніше, щоб звільнити студентів до виїзду на роботу»[16]. На нашу думку, автор спогадів подає унікальну інформацію про використання галицьких учнів торгівельних шкіл для економічних потреб Райху.

Д. Куп'як також висвітлює загальні настрої галицького населення щодо політики примусового вивезення робітників до Німеччини та наголошує, що саме в період з 1943 по 1944 рр. вона набула масового характеру. Він зазначає, що з 1943 р. галицькі робітники почали використо-

вувати новий метод уникнення вивезення, а саме: записування до лав чотирнадцятої гренадерської дивізії Ваффен-СС «Галичина». «Реєстрація студентів по школах для виїзду до Німеччини на примусові роботи принесла німцям бажані успіхи. Українська молодь, маючи вже вироблений свій політичний світогляд, знала, де її місце, але, щоб не потрапити до Німеччини на каторжні роботи, зголосилась до дивізії, хоча усім своїм єством ненавиділа німецьких окупантів»[17].

Діяльність на території дистрикту «Галичина» нацистської окупаційної влади та її агітаційну політику висвітлено у спогадах М. Віри «7 літ Визвольних Змагань 1938–1945»[18]. М. Віра подає інформацію про діяльність окремих органів місцевої влади (біржі праці), перед якими поставили завдання вербування галицького населення (в добровільній чи примусовій формі) для відправки на роботу до Німеччини. «Вже осінню 1941 року почали скрізь на окупованих німцями українських теренах діяти біржі праці, ославленні німецькі «Арбайстамти». На всі райони і села були систематично накладені відповідні контингенти, — стільки то й стільки людей треба було відставити до Німеччини на каторжні роботи. Зразу ця бранка проходила менш-більш організовано, так би мовити бюрократично. Але де далі німці почали що разу частіше застосувати «африканські методи» набору білих рабів, шляхом дикунських облав і «людоловок» — особливо по містах і по залізницях»[19].

Автор акцентує увагу на таких проблемах, як важкі умови життя на території дистрикту «Галичина», насильницьке вивезення працездатного населення на роботу до Німеччини, жорстоке поводження з робітниками в райху та ін. Крім того, автор наводить приблизну статистику вивезеного населення з усієї території України, в тому числі із дистрикту «Галичина». «Німці намагались забирати в першу чергу молодь, особливо юнаків, щоби в той спосіб позбавити Україну її найкращих і найнадійніших сил. За приблизним рахунком німці вивезли з України зглядно з т.зв. «Райхскомісаріяту» за весь час окупації понад 2 мільйони працездатного елементу, а з самої Галичини около пів міліона. Доля цих білих рабів… була незавидна. Скільки їх загинуло від аліянтських бомб по ріжних Гамбургах і Берлінах, скільки вернулося каліками домів, скільки пропало по ріжних штрафлагерах — Бог один знає…»[20].

М. Віра також описала останні роки окупації Галичини та проблеми, із якими зіткнулась у цей час німецька окупаційна влада. Вона наголошує на «варварському» поводженні з населенням дистрикту «Галичина» та наводить приклади примусових масових відправок місцевого населення на роботу до Німеччини. Серед усього іншого, автор також подає інформацію про перебіг воєнних дій, що, своєю чергою, впливало на політику вивезення працездатного населення Галичини на роботу в Райх.

«Не кращу пам'ять «з останньої хвилини» полишили по собі німецькі злочинці і на ЗУЗ. Куди тільки проходила фронтова лінія, де тільки фронт задержувався бодай на кілька днів, там німецькі «культуртрегери» грабували й палили села, гнали насильно тисячі народу до фронтових робіт під ворожим обстрілом, забирали в ясир українську молодь до райху…»[21].

У вказаній праці висвітлено інформацію про діяльність підпільних організацій (ОУН, УПА та ін.) на території дистрикту «Галичина». Автор наводить основні напрямки їхньої діяльності, один із яких пов'язаний із допомогою галичанам уникнути вивезення до Німеччини та інформуванням їх щодо справжнього життя робітника в райху. «Ініціаторами й організаторами самооборонної акції були українські самостійники, з яких чимало перейшло вже в вересні 1941 року у повне підпілля. До населення України видано цілу низку заряджень, інструкцій і практичних вказівок, яких зміст заключається в таких точках: Не їхати добровільно в Німеччину, бо там жде українців каторга, голод, злидні, каліцтво, смерть…»[22]. На нашу думку, спогади М. Віри є доволі цінним матеріалом для вивчення діяльності нацистської окупаційної влади та реалізації її політики при вивезенні працездатного населення Галичини до Німеччини.

Діяльність нацистської окупаційної влади та силових служб на території дистрикту «Галичина» описано у спогадах І. Макухи «На народній службі»[23]. Автор акцентує увагу на основних заходах німецької влади щодо галицького населення. Крім того, І. Макуха описує дії окупаційної влади щодо питань, пов'язаних із вербуванням галицького населення для подальшого використання в Німеччині. Автор висвітлює випадки масових облав на місцеве галицьке населення з метою вивезення на роботи до райху. «На кожну громаду, село й місто накладено контингент робітників, що їх треба було вислати до Німеччини. Коли ж населення не хотіло їхати до Німеччини на працю, тоді уряд давав поліційним частинам наказ робити облави на робітників. Ці облави дуже нагадували татарські наїзди. До села несподівано приїздив загін поліції і, оточивши його зі всіх сторін, виловлювали всіх здатних до праці мужчин і жінок та автами вивозили до найближчої залізничної станції, де вже наперед були приготовані вагони з відповідною обслугою. З України забрали німці до себе на роботу біля півтора мільйона людей, в тім з Галичини яких 200 000 людей до серпня 1942 р.»[24].

У спогадах С. Іжика «Сміх крізь сльози: спомини з років 1939–1947»[25] описано нацистський окупаційний режим на території села Дверники. Автор, як священик, висвітлив усі злочини нацистської влади у його парафії у селі Дверники. Водночас він зауважив, що через постійні матеріальні втрати дехто вирішував виїхати на роботу в Німеччину. Проте,

С. Іжик наголошував, що через політику німецької влади повстанський рух набирав обертів, та до нього часто приєднувались люди, які не бажали їхати до Німеччини. «Рада повстанців побільшувалася з кожним днем. Багато хлопців, які не хотіли їхати на примусові роботи до Німеччини, вступали в ряди партизанів»[26].

Автор проводив різноманітні заходи для підтримки місцевого населення та виступав із критикою нацистської окупаційної влади. Проте, через його проукраїнську позицію та критику влади, він опинився у Дрогобицькій в'язниці. Перебуваючи у в'язниці, С. Іжик зустрівся з людиною, яка намагалася втекти від вивезення до Німеччини, але була покарана та засуджена нацистською окупаційною владою. «Другий в'язень, це був молодий хлопець зі села Мединич. Не хотів їхати на примусову працю до Німеччини, поліція його зловила, прострілила ногу, й він опинився у в'язниці»[27]. Наведенні рядки яскраво підкреслюють ставлення нацистської влади на території дистрикту Галичина до місцевого населення.

У спогадах Р. Крохмалюка «Заграва на Сході»[28] подаються відомості про перебіг військових дій та діяльність окремих загонів Української повстанської армії. Проте, він не забуває навести інформацію, пов'язану з політикою вивезення працездатного населення Галичини на примусові роботи до Німеччини. Автор висвітлює заходи німецької окупаційної влади, спрямовані на вербування та примусове вивезення галицьких робітників до райху. «З початком 1942 року створено на Західньо-Українських землях окремі відділи німецької поліції безпеки, яких завданням було поборювати українських націоналістів. Почалися численні арешти… Одночасно німці почали вивозити молодих людей на роботи до Німеччини. У висліді такої політики «Третього райху» багато молодих людей почало скриватися по лісах, зміцнюючи ряди підпілля»[29].

За авторства М. Харкевича, світ побачили його власні спогади «Я вас не забув: спомини 1935–1945»[30]. У них автор розповідає про основні проблеми, з якими стикнулося галицьке селянство. Зокрема, він описує перебіг політики вербування робітників для виїзду в Німеччину. М. Харкевич зазначає, що люди з часом почали масово уникати вивезення до райху, але, здебільшого, зазнавали невдач та були покарані нацистською окупаційною владою. Автор розповідає про неодноразові випадки втеч галицьких робітників із підприємств у Німеччині. «З підслуханої розмови Степан довідався, що цього гуцулика вже три рази вивозили до Німеччини, а він уже три рази повертався у свою Верховину. Але цим разом уже не чекав на нього німецький «бавер», лише німецький концентраційний табір»[31].

М. Харкевич подає інформацію про діяльність підпільних організацій, які знищували залізничні колії і в такий спосіб зривали транспортування

робітників. Ба більше, самого автора примусово вивезли на роботу до Німеччини, але під час поїздки він став свідком втечі одного з робітників. «В одному місці, десь недалеко Отинії, направляли залізничні рейки, тому поїзд дуже сповільнив свій біг. Коли молодий конвоїр запалював цигаретку, гуцулик несподівано штовхнув двері вагона, які відчинилися широко, та вискочив мов серна. Він упав, перекотився кілька разів, а далі почав утікати зиґзаґом, як заєць, ховаючись поза копи зжатої кукурудзи. Поки німецький поліцист упорався зі своєю архаїчною рушницею і був готовий до стрілу, то гуцулик уже добіг до краю лісу. Якимось чудом він встиг спустити свої штани та блиснути білим задком у сторону поїзду, мабуть, у честь третього Райху і його «фюрера», та безпечно зник у лісі»[32].

Перебуваючи безпосередньо на примусовій роботі в Лінці, М. Харкевич навів інформацію про життя та побут його оточення. Він згадував про події 1944 р., бомбардування та важкі, на той час, умови праці, що спонукало багатьох робітників до втечі. Детальніше про свою роботу в Лінці автор розповів цими рядками: «Коли нищівні бомби падали майже безперервно на «Герман Герінг Верке» в Лінцу, цю колись головну збройівню нацистської Німеччини, всього п'ятнадцять кілометрів в романтичному лісі українські дроворуби зрізували столітні ялиці, здирали з них кору і ставили рівненькі «шухи» для конаючої німецької воєнної індустрії… Праця була досить тяжка, але без ніяких наставників і норм. В додатку робітники діставали спеціальні харчеві приділи для найтяжче працюючих»[33].

У праці «Під трьома окупантами: спогади українського революціонера-підпільника» С. Мечник[34] наводить приклади насильства над місцевим галицьким населенням із боку нацистського окупаційного режиму. Автор, як член ОУН, описав особливості окупаційної політики стосовно трудової мобілізації галицьких робітників до Німеччини та подав інформацію про заходи протидії місцевого населення. С. Мечник закцентував на різкій зміні ставлення населення дистрикту «Галичина» до політики вивезення робітників в Німеччину в 1942 р. Ба більше, він сфокусував увагу на масових облавах на місцеве населення з метою подальшого вивезення до райху, а також на наслідках, з якими зіткнулись утікачі та їхні сім'ї. «Населення було вже на той час добре повідомлено про становище наших робітників у Німеччині. На той час було багато молоді по селах, які втекли від виїзду до Німеччини, і яких шукала й ловила поліція. У такому становищі ця молодь перебувати довго не могла. Загрозу являло це становище також і для їхніх родин»[35].

Завдяки В. Макару світ побачила мемуарна праця під назвою «Бойові друзі спомини. Т. 2: Збірка спогадів з дій ОУН (1929–1945)»[36]. У ній

зібрані різноманітні спогади як учасників ОУН, так і людей, котрі пов'язані з цією організацією. Проте, серед великої кількості людей, нас зацікавили спогади С. Вирія. Він, як член ОУН, описав велику кількість заходів, які проводила його організація щодо робітників з усієї України (зокрема і з дистрикту «Галичина») для захисту їхніх прав та ідеологічного виховання на території Німеччини. «У зв'язку з відходом чи вивозом поважного відсотку української молоді з рідних земель під час Другої світової війни, чи то на примусові роботи до Німеччини, чи до різних військових формацій, ОУН завжди старалась, щоб там були люди, які б тримали ту молодь у постійному ідеологічному зв'язку з рідним краєм та повсякчасно брали б участь у боротьбі за Українську Самостійну Соборну державу»[37].

Висвітлюючи історію різноманітних організацій, які діяли на території дистрикту «Галичина» та за його межами, варто згадати український центральний комітет (УЦК). Його діяльність найкраще описано у спогадах К. Паньківського «Роки німецької окупації»[38]. Автор у доволі цікавій формі розкриває важливі моменти, пов'язані з політикою залучення місцевого галицького населення до робіт у Третьому райху. Серед великої кількості інформації, К. Паньківський розповідає про успішні заходи німецької пропаганди в Галичині, пов'язаної із виїздом на роботу до Німеччини. «Традиції праці в Німеччині були добрі. Тому заклик німців, щоб іти на роботу до райху, знайшов восени 1941 р. зовсім поважну й задовільну для німецького місцевого начальства кількість добровольців. Широка німецька пропаганда виявляла корисні сторінки праці, зокрема високу заробітну платню. Говорилося, що для перевишколу і перекваліфікації, також для підвищення кваліфікацій, існують окремі підготовчі школи; робітники отримують тримісячні, піврічні або річні контракти, а після закінчення праці мають можливість вибирати або поворот додому, або продовжити на власне бажання контракт»[39].

Також К. Паньківський навів інформацію про діяльність організацій, основним завданням яких була допомога галицьким робітникам на території Німеччини. Автор зосередив увагу на таких організаціях, як УНО (Українське Національне Об'єднання) та Українська громада, а також розповів про їхню діяльність, спрямовану на комплексну допомогу галицьким робітникам у Німеччині. «…«Українська Громада» в руках гетьманців і «Українське Національне Об'єднання» — УНО — в руках ОУН. Обидві установи піклувалися своїми членами, вели серед них культурно-освітню роботу та старалися допомагати їм всебічно в потребі. Їх централі були в Берліні, а в різних містах райху філії і гуртки. Духовні потреби робітництва заспокоювали наші священики»[40].

Як зазначає К. Паньківський, існували певні обмеження щодо різних категорій робітників. Нацистська влада вважала, що робітники, які при-

були із території Генерального Губернаторства, є виключно поляками. Крім того, на робітників накладався податок на відбудову Генерального Губернаторства в розмірі 15%. Щоб довести свою приналежність до української нації, потрібно було зібрати велику кількість документів та підписів високопосадовців. Проте, як стверджує автор, з часом перебрав на себе право видавати довідки приналежності робітників, які були вивезені з території ГГ, до української національності, УЦК. «Вирішальна в цих справах влада, це є Головний Уряд Державної Безпеки (Reichssicherheitsamt), уповаживши клітини УЦК, себто Українські Допомогові (пізніше в Галичині Окружні) Комітети видавати «Виказки-Ausweis» в українській і німецькій мові про те, що «посідач виказки є українцем з ГГ». Окрема печатка на такій виказці в німецькій мові: «gültig im Reich» (важне в райху) — (VO RSHA — v. 20. 10. 42. IV D 3 — 1066/39) давала в райху права напівприязного чужинця. Це мало велике значення для наших людей. Також удалося добитися рішення, що податок на відбудову ГГ не обов'язує українських робітників»[41].

Беручи інформацію з епістолярних джерел, К. Паньківський навів дані про умови транспортування галицьких робітників до Німеччини. Він подав певну інформацію про життя та побут галицьких робітників на різних підприємствах у Німеччині. К. Паньківський закцентував увагу на різкій зміні у ставленні нацистської влади до робітників (до транспортування та після). З його спогадів ми дізнаємося і про розподіл галицьких робітників на різних підприємствах у Німеччині. Водночас цікавою є інформація про особливості культурного життя галицьких робітників у Третьому райху та обмеження, які на них накладались нацистською владою. «Робітники писали, як то вони їхали спеціяльними потягами, отримували в дорозі добрий харч і всесторонню опіку, але після приїзду до розподільних пунктів все те кінчилося. Починалися грубість і безоглядність, зокрема супроти некваліфікованих сільських робітників, а такими були майже без вийнятку наші робітники. Їх приділяли головним чином до праці в сільському господарстві. І так неофіційна і недокладна статистика показувала менш-більш, що на село ішло ¾ наших робітників, а ¼ до промислу. Різниця в побуті робітників на селі чи місті була велика. На селі умови, до яких робітники привикли вдома, приміщення, харчі, зате недостача свого товариства, своєї церкви, недостача розваги, бо відвідування гостинниці і кіна, якщо не заборонене, то дуже обмежене. В місті погане помешкання, звичайно в сутеренах, голодове харчування, зате товариство своїх земляків, можливості організації, своя Служба Божа хоч раз у місяць, доступ до розваг»[42].

Автор навів доволі цікаву інформацію про жорстоке поводження з робітниками та недотримання німецькою владою й підприємствами умов

трудових договорів. Німецька влада робила усе можливе для того, щоб не виплачувати кошти за виконану роботу та компенсації за завдані ушкодження на підприємствах. Короткотривалі договори робітників німецька влада продовжувала в односторонньому форматі, змушуючи людей працювати стільки, скільки потрібно нацистській владі. Щодо оплачуваних відпусток, які обіцяла нацистська влада при агітації галицьких робітників, теж були проблеми. Влада намагалась затримувати видачу відпусток або взагалі скасовувала їх, обґрунтовуючи це нестачею кадрів та іншими подібними заявами[43].

К. Паньківський описав діяльність нового (на той час) губернатора дистрикту «Галичина» О. Вехтера. Він також зосередив свою увагу на постаті Ф. Заукеля, призначеного на посаду генерального уповноваженого з використання робочої сили для потреб райху. Пропаганда, за словами автора, була основним засобом їхньої політики вербування галицьких робітників. Проте, як зазначає К. Паньківський, їхня пропагандистська політика, яка діяла у 1942 р., провалилась, що спровокувало нацистську окупаційну владу до рішучих та жорстоких заходів, спрямованих проти галицького населення. «Весна 1942 року стояла під знаком «нової мітли» шефа мобілізації робочої сили Фріца Заукеля. Для світу — в промовах і пресі — він заявляв, що «робітникам належиться чисте і здорове приміщення, добре прохарчування та добра поведінка в дусі німецької справедливости», а у внутрішніх довірочних розпорядженнях керівникам чужинецькими робітниками за його підписом стояло, як має виглядати ця німецька справедливість: «всіх робітників треба примістити, годувати й трактувати так, щоб їх експлуатувати в можливо найвищому розмірі при мислимо найменших видатках». Відомості про поведінку на практиці, а не в промовах, зробили те, що урядова пропаганда, щоб заманити людей про виїзду на працю, виявилася безуспішною. Добровольців не стало. Треба було проводити в життя закони про примус праці. Прийшов новий, сильніший натиск на всі відповідальні чинники»[44].

Водночас автор подав інформацію про діяльність ОУН та УПА. В основному, К. Паньківський зосередив увагу на їхніх діях при трудовій мобілізації східногалицького соціуму. Він навів приклади, коли ОУН активно закликала галицьких робітників залишати свої робочі місця на території Німеччини та дезертирувати. Звісно, такі дії мали негативні наслідки для односельчан робітників-втікачів. «ОУН під проводом Бандери скріпили акцію за те, щоб не іти до райху, а з райху дезертирувати. В умовах, які створювали німці, такі заклики легко промовляли до серця, хоч на розум було видно, що це проблеми не розв'яже, а тільки викличе репресії. Дезертири не мали можливости на довший час заховатися. Їх викривали і карали. Коли б то тільки їх, а не всю громаду! Німецька

поліція переводила безоглядно, в дійсному слова зазначені, полювання на людей. Доходило місцями до того, що оточували церкви в часі Богослужби»[45].

Як зазначає автор, під кінець 1942 р. на території Німеччини почали діяти окремі відділи УЦК. Їхнім основним завданням була допомога робітникам на різних підприємствах та в сільському господарстві. К. Паньківський пише про інші організації, які допомагали робітникам у різній формі, від культурно-освітньої до грошової підтримки. Також автор згадує про створення та діяльність українського журналу «Вісті», основним завданням якого було інформування робітників про стан справ на батьківщині. «Це сталося в кінцем 1942 р. Ми виділили при відділі Суспільної Опіки «реферат опіки над робітниками в райху», під кер. мгра Юрія Германа, а йому на допомогу стала громадська «Комісія опіки над робітниками». Відділ Культурної Праці і Українське Видавництво скерували свою увагу на випуск книжок для робітників. Переважна частина діяльности Головної Жіночої Секції була присвячена тій ділянці. Початок 1943 року можна вважати часом, в якому ми в теорії охопили цю проблему. УЦК отримав право піклуватися робітниками в час дороги до райху і в перехідних таборах, а також перейняв від старостинських урядів опіку над родинами робітників. Для українського робітництва з ГГ почав появлятися окремий тижневик «Вісті» під ред. д-ра Григора Стецюка і Богдана Кравцева»[46].

Отже, досліджуючи проблематику трудової мобілізації населення дистрикту «Галичина», важливо проаналізувати опубліковані спогади очевидців подій. Охарактеризувавши спогади вище вказаних авторів, ми отримали доволі цікавий та інформативний масив даних із досліджуваної теми. Автори спогадів зосереджували свою увагу на різних аспектах окупаційної політики на території дистрикту «Галичина», зокрема подавали інформацію про вивезення населення на роботи до Німеччини. Вони акцентували на таких питаннях: методи вербування, способи транспортування, кількість вивезених робітників до Німеччини, інформація про облави в різних населених пунктах Галичини, умови життя та побуту галицьких робітників на сільськогосподарських та індустріальних секторах у Німеччині, а також, способи уникнення вивезення на примусові роботи до Німеччини. Також у мемуарних працях можна почерпнути інформацію про діяльність окремих організацій, які допомагали галицьким робітникам та діяли на території дистрикту «Галичина» і за її межами (УЦК, УКК, УНО та ін.). Важливими у спогадах є свідчення про діяльність ОУН та УПА, спрямовану на забезпечення захисту та допомоги втечі галицьким робітникам. Загалом, опубліковані спогади є важливим джерелом до вивчення проблематики вивезення галицького населення на примусові роботи до Німеччини.

[1] Лапан Т. Особливості спогадів жителів Західної України про рабську та примусову працю в нацистській Німеччині. *Сторінки воєнної історії України*. 2009. С. 73–86.

[2] Афтанас А. Нацистська кампанія вербування й депортації населення в дистрикті Галичина (1941–1944). *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2023. С. 134–143.

[3] Стефанюк Г. Заходи німецької окупаційної адміністрації у сфері зайнятості східногалицького соціуму в 1941–1944 рр. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2013. С. 107–112.

[4] Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станиславщини в Другій світовій війні, 1941–1944. Торонто, 1989. 284 с.

[5] Там само. С. 136.

[6] Там само. С. 137.

[7] Там само. С. 227.

[8] Там само. С. 232.

[9] Збірка На Христовій ниві: спомини. Нью-Йорк: Видавництво ОО Василіян, 1978. 208 с.

[10] Там само. С. 69.

[11] Кордан А. Один набій з набійниці. Спомини вояка УПА з куреня «Залізняка». Бібліотека Закерзоння. Серія «Спогади». Торонто–Львів, 2004. Т. 4. 243 с.

[12] Там само. С. 37.

[13] Климишин М. В поході до волі: спомини. Накладом Автора. Торонто, 1998. Т. 2. 387 с.

[14] Там само. С. 138.

[15] Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. Накладом Автора. Торонто–Нью-Йорк, 1991. 431 с.

[16] Там само. С. 175–176.

[17] Там само. С. 176.

[18] Віра М. 7 літ Визвольних Змагань 1938-1945. Буенос Айрес: Видавництво «Промінь», 1946. 63 с.

[19] Там само. С. 24.

[20] Там само. С. 24–25.

[21] Там само. С. 28.

[22] Там само. С. 31.

[23] Макух І. На народній службі. Видання Української Вільної Громади Америки. Детройт, 1958. 628 с.

[24] Там само. С. 507.

[25] Іжик С. Сміх крізь сльози: спомини з років 1939–1947. Вінніпег: Видавнича Спілка «Поступ», 1961. 207 с.

[26] Там само. С. 45.

[27] Там само. С. 58.

[28] Крохмалюк Р. Заграва на Сході. Братство колишніх Вояків 1-ї Української Дивізії УНА. Торонто–Нью-Йорк, 1978. 351 с.

[29] Там само. С. 17.

[30] Харкевич М. Я вас не забув: спомини 1935–1945. Українсько-Американська Фундації «Воля». Нью-Йорк–Чикаго, 1997. 288 с.

[31] Там само. С. 194.

[32] Там само. С. 194–195.

[33] Там само. С. 253.

[34] Мечник С. Під трьома окупантами: спогади українського революціонера-підпільника. Накладом Української Видавничої Спілки. Лондон, 1958. 208 с.

[35] Там само. С. 122.

[36] Макар В. Бойові друзі спомини. Т. 2: Збірка спогадів з дій ОУН (1929–1945). Торонто: Видавнича Спілка «Гомін України», 1993. 480 с.

[37] Там само. С. 456.

[38] Паньківський К. Роки німецької окупації. «Життя і Мислі». Ньюарк–Нью-Йорк–Торонто: Видавництво «Ключі», 1965. Кн. 7. 479 с.

[39] Там само. С. 198.

[40] Там само. С. 199.

[41] Там само. С. 201.

[42] Там само. С. 206–207.

[43] Там само. С. 207.

[44] Там само. С. 208.

[45] Там само. С. 209.

[46] Там само. С. 209–210.

REFERENCES

1. Aftanas, A. (2023). Natsystska kampaniia verbuvannia y deportatsii naselennia v dystrykti Halychyna (1941–1944). *Naukovo-teoretychnyi almanakh Hrani* [in Ukrainian].

2. Izhyk, S. (1961). *Smikh kriz slozy: spomyny z rokiv 1939–1947*. Winnipeg [in Ukrainian].

3. Kharkevych, M. (1997). *Ya vas ne zabuv: spomyny 1935–1945.* New York–Chicago [in Ukrainian].

4. Klymyshyn, M. (1998). *V pokhodi do voli: spomyny*. (Vol. 2). Toronto [in Ukrainian].

5. Kordan, A. (2004). *Odyn nabii z nabiinytsi. Spomyny voiaka UPA z kurenia Zalizniaka*. (Vol. 4). Toronto–Lviv [in Ukrainian].

6. Krokhmaliuk, R. (1978). *Zahrava na Skhodi.* Toronto–New York [in Ukrainian].

7. Kupiak, D. (1991). *Spohady nerozstrilianoho*. Toronto–New-York [in Ukrainian].

8. Lapan, T. (2009). Osoblyvosti spohadiv zhyteliv Zakhidnoi Ukrainy pro rabsku ta prymusovu pratsiu v natsystskii Nimechchyni. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy* [in Ukrainian].

9. Makar, V. (1993). *Boiovi druzi spomyny.* (Vol. 2). Toronto, [in Ukrainian].

10. Makukh, I. (1958). *Na narodnii sluzhbi*. Detroit [in Ukrainian].

11. Mechnyk, S. (1958). *Pid troma okupantamy: spohady ukrainskoho revoliutsionera-pidpilnyka.* London [in Ukrainian].

12. Pankivskyi, K. (1965). *Roky nimetskoi okupatsii.* Newark–New York–Toronto [in Ukrainian].

13. Stefaniuk, H. (2013). Zakhody nimetskoi okupatsiinoi administratsii u sferi zainiatosti skhidnohalytskoho sotsiumu v 1941–1944 rr. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istoriia* [in Ukrainian].

14. Vira, M. (1946). *7 lit Vyzvolnykh Zmahan 1938–1945.* Buenos Aires [in Ukrainian].

15. Yashan, V. (1989). *Pid brunatnym chobotom. Nimetska okupatsiia Stanyslavshchyny v Drurii svitovii viini, 1941–1944.* Toronto [in Ukrainian].

16. *Zbirka Na Khrystovii nyvi: spomyny*. (1978). New York [in Ukrainian].

Received: 25.03.2024. Approved: 27.06.2024. Published: 28.10.2024.

DOI: https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.166
УДК 94:327(437+438)+341.222.4“1945/1947”

Іван Боровець
канд. іст. наук, доц.
Кам’янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка
32301, Кам’янець-Подільський, вул. Татарська, 14
E-mail: borovets.ivan@i.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7132-9901

ПРОБЛЕМА КОРДОНУ НА СПІШІ ТА ОРАВІ В ЧЕХОСЛОВАЦЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ 1945–1947 рр.

Після розпаду Австро-Угорщини райони Північного Спіша та Верхньої Орави у північно-західній частині Словаччини стали об’єктом територіальних суперечок між Чехословацькою та Польською республіками. Суть дискусій полягала в різних підходах до оцінки національного складу локального населення. Польська етнологія наголошувала на його польському етнічному корінні й невизначеності національної самосвідомості місцевих горалів (горців). Контраргументом було те, що в регіоні явно переважав словацький національно-культурний рух, а абсолютна більшість місцевих мешканців ідентифікували себе словаками. Надалі лінія кордону посувалася, в залежності від політичних умов, на користь тієї чи іншої сторони.

Військово-політичні зміни 1945 р., коли в регіон вступила Червона армія, активізували протистояння. Радянська військова адміністрація схилялася до розв’язання конфлікту на основі національного самовизначення. Проте на державному й міжнародному рівні було визнано принцип повернення кордонів станом на вересень 1938 р. Тобто низка населених пунктів із переважаючим словацьким населенням поверталися Польщі. Для чехословацької влади це було вигідно. Принцип домюнхенських кордонів залишав їй контроль над частиною Тєшинської Сілезії (Заолжям), яка мала більше економічне й стратегічне значення, ніж малозаселені гірські терени Північного Спіша та Верхньої Орави.

Місцеве словацьке населення вдалося до мирних і подекуди насильницьких форм протесту. Польська влада відповіла репресіями та дискримінаційними заходами. Місцеві національні лідери та словацькі емігранти в США намагалися винести проблему на зовнішньополітичну

ISSN 2411-345X (Print), ISSN 2415-7198 (Online), *CC BY-NC-ND 4.0*

арену. Звернення, петиції та меморандуми чехословацьким державним діячам, світовим лідерам та міжнародним інституціям вимагали передачі регіону під міжнародний контроль та проведення там офіційного плебісциту. Однак певний практичний ефект мали лише дипломатичні протести празького уряду проти переслідувань словаків на відступлених теренах. Чехословацько-польський договір 1947 р. закріпив існуюче становище, але захистив місцеве словацьке населення наданням йому прав національної меншини.

Ключові слова: *Північний Спіш, Верхня Орава, Чехословацька республіка, Словацька держава, Польща, кордон, національна самосвідомість, плебісцит, дискримінація, дипломатія.*

Ivan Borovets
PhD in History, Associate Professor
Kamianets-Podilskyi National
Ivan Ohiienko University
14, Tatarska Street, Kamianets-Podilskyi, 32301, Ukraine
E-mail: borovets.ivan@i.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7132-9901

BORDER PROBLEM ON SPISH AND ORAVA IN CZECHOSLOVAK-POLISH RELATIONS IN 1945–1947

The districts of Northern Spiš and Upper Orava in the northwestern part of Slovakia became the object of territorial disputes between the Czechoslovak and Polish republics after the collapse of Austria-Hungary. The essence of the discussions was different approaches to assessing the national composition of the local population. Polish ethnology emphasized their Polish ethnic roots and the uncertain national identity of local "górals" (mountaineers). The counterargument consisted in the Slovak national and cultural movement, which clearly prevailed in the region. In addition, the absolute majority of locals identified themselves as Slovaks. Further the borderline shifted depending on political conditions in favor of one or another side.

Under the conditions of Red Army entering the region in 1945, military and political changes intensified the confrontation. The Soviet military administration inclined to resolve the conflict on the basis of national self-determination. However, the principle of returning to the borders as of September 1938 was recognized at the state and international levels. That is to say, a number of settlements with a predominantly Slovak population were returned to Poland. Such a scenario was profitable for the Czechoslovak

government. The principle of pre-Munich borders left control of the Czechoslovak Republic over the part of Teschen Silesia (Trans-Olza). It was more economic and strategic important than the sparsely populated mountainous terrain of Northern Spiš and Upper Orava.

The local Slovak population resorted to peaceful and sometimes violent forms of protest. The Polish authorities responded with repression and discriminatory measures. Local national leaders and Slovak emigrants in the USA tried to bring the problem to the international area. Appeals, petitions and memoranda to Czechoslovak statesmen, world leaders and international institutions demanded introduction of international control in the region and realization an official plebiscite there. However, only the diplomatic protests of the Prague government against the persecution of Slovaks in the ceded territories led to a certain practical effect. The Czechoslovak-Polish treaty in 1947 cemented the existing situation, but protected the local Slovak population by granting them the rights of a national minority.

Keywords: *Northern Spiš, Upper Orava, Czechoslovak Republic, Slovak State, Poland, border, national self-awareness, plebiscite, discrimination, diplomacy.*

На завершальному етапі Другої світової війни у відносинах відновлених Чехословацької та Польської республік актуалізувалися дискусії щодо взаємної лінії кордону. Якщо питання частини Тєшинської Сілезії (у польській традиції — Заолжя) загалом відоме українським дослідникам-міжнародникам, то суперечки щодо приналежності невеликих гірських районів Північного Спіша та Верхньої Орави в північно-західній частині Словаччини не стали предметом уваги вітчизняної історіографії. Підкреслюємо, що відголоски проблеми простежуються в сьогоднішній польській націоналістичній пропаганді. Навзаєм, націоналісти Словацької Республіки акцентують на словацькому характері низки населених пунктів у кордонах сучасної Польщі.

Тому метою пропонованої статті є, на основі дипломатичних матеріалів, праць словацьких (М. Андраш, М. Гарек, П. Матула, М. Маєрікова, М. Сирни) та польських (Я. Бергхаузен, П. Міхняк) дослідників інформувати українську наукову історичну громадськість щодо цієї теми, а також сформулювати авторські оціночні інтерпретації проблеми.

Підвалини конфліктної ситуації навколо приналежності вказаних районів були закладені після Першої світової війни. До 1918 р. вони входили до складу Транслейтанії (угорська частина дуалістичної Габсбурзької монархії), а, отже, мали би бути в кордонах Чехословацької республіки (ЧСР). Проте офіційна польська етнологія висунула ідею, що на Спіші та Ораві проживають не власне словаки, а горалі (горці), мова і

звичаї яких свідчать про їх етнічно польське коріння. Контраргументом цієї теоретичної тези стала констатація, що національна свідомість горалів переважно була словацькою[1]. Однак, польська сторона проголосила їх «несвідомими поляками»[2].

Справа доходила до сутичок між польськими й чехословацькими військами у спірному регіоні. Обговорювалося питання проведення там плебісциту, але зрештою 28 липня 1920 р. Конференція послів Антанти у Спа ухвалила арбітражне рішення. Згідно з ним Польща отримала 20% території Орави (14 населених пунктів) та 4% території Спіша (13 сіл)[3]. Поширеним у історіографії є пояснення, що польська сторона отримала це як своєрідну компенсацію за проведення кордону в Тєшинській Сілезії, яке було загалом на користь Праги[4].

Польща залишилася незадоволена розмежуванням і в 1938 р. скористалася мюнхенською кризою й ослабленням Чехословаччини для ініціювання подальших корекцій кордону в регіоні. Польська влада наголошувала, що йдеться не про загарбання, а про так звану ревіндикацію (з польської — повернення майна). 30 листопада 1938 р. в м. Закопане був підписаний протокол про делімітацію нової лінії кордону, згідно з якою Польщі відійшли території загальною площею 226 км^2 і 4280 жителів[5]. Цікаво, що офіційна Варшава інтерпретувала ситуацію як велику послугу словакам, своєрідне самообмеження[6], маючи на увазі, що загалом претензії могли би бути значно більшими в разі негативного ставлення польського уряду до тогочасної автономної Словаччини.

Нова ревізія кордону відбулася в результаті антипольської агресії нацистської Німеччини у вересні 1939 р. Оскільки Словацька держава була союзником райху в цій воєнній кампанії, то А. Гітлер дав згоду на повернення територій, раніше приєднаних до Польщі[7]. Тобто була відновлена лінія розмежування станом на 1918 р.

У січні 1945 р. Червона армія, з боями витісняючи німецькі війська, почала займати населені пункти Верхнього Спіша та Північної Орави. Це було відправним пунктом для чергового раунду боротьби за регіон. З одного боку, управлінці, вчителі та священники, які представляли Словацьку державу, залишалися на своїх місцях. Місцевими словацькими жителями в населених пунктах створювалися підрозділи міліції, а також національні комітети як органи влади. Супровідні сутички й конфлікти змушували місцеве польське населення тікати до Польщі[8]. З іншого боку, поляки також розпочали засновувати поліційні відділки, які взялися усувати словацькі кадри з посад. У цих умовах задля збереження порядку лінію кордону взяли під свій контроль радянські війська та прикордонна служба[9].

Словаки посилалися на статистику перепису населення регіону 1940 р., згідно з яким до польської національності віднесло себе лише

188 осіб із загальної кількості 17 372 опитаних[10]. У лютому 1945 р. у місцевості відбулося опитування (так звана «підписна акція»), за результатами якого майже 98 % населення визнало себе словаками й висловило волю перебувати в складі ЧСР[11]. Цю акцію названо Декларацією про самовизначення, а її демонстративні результати використовувалися в подальших дискусіях[12].

Польська сторона відмовилася визнавати результати імпровізованого плебісциту, вказавши, що він здійснювався під тиском чехословацької армії і поліції. Професор В. Гоетел відкинув об'єктивність опитування, заявивши, що в умовах присутності польського війська та поліції зміг би зібрати свідчення на користь Польщі не лише на Спіші чи Ораві, але навіть у безсумнівно словацькому Ружомберку[13]. На нашу думку, польську аргументацію можна прийняти лише у випадку з переписом 1940 р. Щодо опитування в лютому 1945 р., то сумніви в його об'єктивності є менш необґрунтованими. В умовах присутності Червоної армії місцеві жителі не боялися адміністративного тиску ні вже де-факто неіснуючої влади Словацької держави, ані ще неутверджених урядових структур ЧСР, і могли вільно висловлювати свою думку.

У контексті дискусії щодо національної самосвідомості населення спірних територій звернемося до висновків польського історика П. Міхняка. Він, простеживши статистику опитувань у регіоні щодо національної приналежності мешканців у 1920-1950-х рр., наголосив на різкій амплітуді частки словаків від 40 до понад 90 %, залежно від політичних умов на різних етапах аналізованого періоду. Дослідник зауважив: «Така швидка зміна національної орієнтації може свідчити, що більшість населення цих районів не мала сформованої етнічної свідомості й вирішувала цю справу кон'юнктурно»[14]. Розвиваючи думку, історик зазначив, що найважливішу роль у метаморфозах національності відігравав фінансовий чинник.

З такою оцінкою можна погодитися лише частково. Дійсно, однією з причин масового голосування за ЧСР у 1945 р. слід визнати економічні інтереси місцевого населення, якому жилося значно краще у складі Словацької держави, ніж на окупованих нацистами польських територіях Генерального губернаторства. Однак вважати цей фактор вирішальним означає зводити складні процеси формування особистісної національної ідентичності до марксистського економічного детермінізму, що є однобічним методологічним підходом. На наш погляд, ключову роль все ж таки відіграли ментально-культурні, цивілізаційні установки більшості місцевих жителів, які ідентифікували себе словаками.

Після переходу фронту території Спіша та Орави спочатку були визнані постановою Словацької національної ради в Братиславі від

15 березня 1945 р. «частиною території Чехословацької Республіки», і в регіоні 6 травня навіть відбулися парламентські вибори[15].

Однак водночас поглиблювалися суперечки, які іноді виливалися в силові дії (арешти, ув'язнення) і навіть збройні інциденти. Так, 14 квітня відбувся бій регіонального значення між загоном польської міліції та чехословацькими прикордонниками у вехньоораваському Хижному. Внаслідок конфлікту штаб IV-ого Українського фронту взяв на себе роль арбітра. Була створена тристороння комісія з представників радянського військового керівництва, польських діячів повітового староства в Новому Таргу та словацьких делегатів окресного національного комітету у Трстені. Вона організувала ще одне опитування своєрідним шляхом. Делегати комісії запитували випадкових людей на вулицях спірних населених пунктів про їх національність. Результат цього «радянського плебісциту» був, знову ж таки, більш ніж переконливим. Понад 90% опитуваних висловили своє бажання жити в ЧСР[16]. Тому 28 квітня спірну територію «до рішення мирної конференції» радянське командування передало під контроль чехословацьких органів[17].

7 квітня 1945 р. оравська делегація (Л. Верчекова, К. Кадлубяк, І. Кучковіч) вирушила до Кошиць, де на той час перебував чехословацький уряд, із меморандумом про залишення регіону в ЧСР. Їх прийняв президент Е. Бенеш, голова уряду З. Фірлінгер та інші посадовці. 21 квітня туди прибула відповідна делегація від Спіша на чолі з Л. Кудзбелом. Проте, на засіданні 5 травня 1945 р. уряд ЧСР у своїй резолюції хоча й наголосив на словацькому характері спірних земель, але визнав за необхідне повернути лінію розмежування станом на вересень 1938 р., дотримуючись затвердженого на міжнародній арені принципу домюнхенських кордонів[18].

9 травня заступник міністра закордонних справ ЧСР, словак за походженням, В. Клементіс підготував відповідний припис для Словацької національної ради у Братиславі: «Польський уряд надіслав ноту у справі словацьких населених пунктів на Спіші та Ораві, які були приєднані до Словаччини після нападу на Польщу, зі скаргою, що там було організовано мобілізацію [до чехословацького війська. — *Авт.*], польську адміністрацію туди не пускають тощо. Чехословацький уряд відповів проголошенням, що в будь-якому разі цілком поважає домюнхенські кордони, вивчить стан справ і можливі інциденти. Про нашу позицію ми посередництвом посла Зоріна інформували радянський уряд»[19]. Останнє речення цитованого витягу з документа недвозначно засвідчує, який саме чинник відігравав вирішальну роль у чехословацько-польських відносинах того часу.

Важливо наголосити, що польська сторона була схильна до варіанта вирішення питання шляхом проведення офіційного плебісциту на всіх

спірних територіях. У Варшаві були впевнені в позитивних для Польщі результатах опитування в Тєшині (Заолжі), і у зв'язку з цим вони були готові до програшу на Спіші та Ораві[20]. Свідченням такого бажання були прозорі висловлювання польського посла у Празі Ш. Вербловського в січні 1946 р. під час інтерв'ю з чехословацькими лідерами З. Фірлінгером і К. Ґотвальдом, а також атмосфера наступних лютневих чехословацько-польських переговорів[21]. Проте невигідність такого сценарію для Праги була очевидною. Вона прагнула до відновлення чехословацької адміністрації у Тєшині (Заолжі), який був стратегічно та економічно ціннішим (поклади вугілля, промислові об'єкти, важлива залізнична лінія), ніж гірські терени Північного Спішу та Верхньої Орави[22].

20 травня 1945 р. відбулася офіційна процедура домовленостей (так звана «угода у Трстені»). За ЧСР її підписав заступник Словацької національної ради М. Полак. З польського боку взяли участь представники лише місцевих органів влади[23]. Того ж дня словацький національний комітет у Трстені звернувся з проханням до прибулого туди командира радянської прикордонної частини майора Ф. Іванцова взяти на себе роль гаранта забезпечення порядку від можливих провокацій із будь-якого боку. Той погодився і зазначив, що знає про антипольські настрої місцевого населення[24].

Під час переговорів М. Полак висунув такі вимоги: дозвіл на вільну евакуацію чехословацьких громадян та їхнього майна з територій, які повертаються під юрисдикцію польської влади; передача ЧСР обладнання установ та інституцій, створених колишньою словацькою владою в цих районах; відсутність перепон у справі переселення тих жителів, які побажають перейти на територію ЧСР. Польські представники прийняли лише перший пункт[25], а два інші пообіцяли передати центральним органам.

Щойно населення дізналося про угоду у Трстені, розпочалися акції протесту. Так, близько 3 тис. осіб мітингували в Яблонці[26]. 29 травня 1945 р. протестну резолюцію ухвалено на зборах у Спішській Старій Весі[27]. Іншими формами боротьби були збір петицій, перевезення майна до Словаччини. Насильницькі дії знайшли вираження в нападах на новосформовані польські поліційні відділки. Кривавий інцидент стався 3–4 липня 1945 року в с. Подвлк. Там був створений відділок польської міліції у складі 36 осіб. Загін чисельністю близько 300 осіб (переважно з місцевих жителів) атакував відділок. З обох сторін були вбиті й поранені, поляків взяли в полон[28]. У с. Пекельник 4 липня 1945 р. в результаті 8-годинної перестрілки було 4 загиблих із польського боку та 1 із боку місцевої словацької міліції[29]. Однак регулярна чехословацька армія отримала наказ не перетворювати ополченські сутички на конфлікт на офіційному рівні збройних сил.

Упродовж кількох місяців поляки не могли взяти під контроль новоприєднані території, тому були залучені армійські підрозділи. Так, 17 липня 1945 р. 32-ий полк 8-ої піхотної дивізії Війська Польського вступив на терени Північного Спішу. Чехословацький дипломат М. Андраш згадував, що словацьке населення зустрічало польських солдатів ворожими вигуками та киданням каміння[30]. Характеризуючи ситуацію, командир 10-ї чехословацької піхотної дивізії Е. Перко 20 липня 1945 р. повідомляв: «Польські війська вступили на спірну територію 13 громад Спіша. Ув'язнюють наших людей. Громадяни озброєні й хочуть почати спротив. Є загроза кровопролиття…»[31].

Польські органи вдавалися до брутального поводження з місцевим населенням. Розпочалося вигнання словацьких чиновників, священників та вчителів[32]. Людей змушували підписуватися поляками, застосовуючи моральну (погрози, глузування) й фізичну (ув'язнення, побиття) тиранію до тих, хто демонстрував словацьку національну ідентичність. Серед шовіністичних обмежень були: заборона вживати словацьку мову у громадських місцях і навіть у приватному спілкуванні; заборона словацьких піснеспівів та молитовників; вилучення словаків із системи продовольчого забезпечення Польщі; продукти й товари за програмою «Адміністрації ООН для допомоги й відбудови» надавалися лише тим, хто записувався поляками; всі словаки були виведені з-під опіки Червоного Хреста; збільшилися податки для словацького населення; ліквідовані традиційні пільги для жителів прилеглих до кордону населених пунктів щодо його перетину[33]. Обмінний курс злотого був штучно завищений щодо крони[34]. Словацькі продовольчі кооперативи в Недеці, Новій Белі, Фрідмані, Юргові, Чорній Горі були закриті, а їхнє майно конфісковано. Словацькі культурні заходи (вистави, вечірки тощо) заборонялися[35]. 10 серпня 1945 р. словацькі вчителі отримали письмове розпорядження місцевої влади до 13 серпня, тобто упродовж трьох діб, виїхати під загрозою примусової депортації у разі непокори[36].

Статистика жертв першого року управління відновленої польської влади була наступною: 14 вбитих, 216 серйозно поранених, 566 ув'язнених словаків[37]. Згідно з оцінкою Й. Мікуша, польська повоєнна влада проявила щодо словацького населення регіону такий само шовінізм, який був притаманний міжвоєнному періоду правління Й. Пілсудського та Й. Бека[38].

Часто репресії офіційно виправдовувалися звинуваченнями словацького населення у фашистському мисленні. Однак зазнавали переслідувань і ті, хто були політичними опонентами Словацької держави. Так, кілька сотень партизанів та багато воїнів Чехословацького корпусу Л. Свободи також змушені були тікати[39]. З іншого боку, були й випадки «ренегат-

ства» серед самих словаків, які «гнучко» пристосувалися до змін і активно допомагали новій владі в реполонізації інкорпорованих районів, зводячи рахунки з представниками попереднього словацького чи чехословацького режиму[40].

Проти словацького цивільного населення діяли також нерегулярні польські воєнізовані загони. Найбільш сумнозвісним став підрозділ «Блискавка» під командуванням Ю. Кураша (псевдо — Ogiéň — Вогонь), чисельність якого на початку 1946 р. нараховувала понад 500 осіб[41]. Ю. Кураш спершу очолював районний відділок польської добровольчої міліції у Новому Таргу, але незабаром розійшовся з новим режимом у політичних поглядах, перейшовши на актикомуністичні позиції. Ю. Кураш закликав до швидкого ополячення місцевих словаків, погрожуючи їм вигнанням. Відомо про 320 його письмових вироків щодо депортації на територію ЧСР із погрозою смерті у разі їх невиконання. Зміст вироків майже однаковий, лише змінювалося ім'я покараної особи[42]. Ю. Кураш обкладав словаків великою контрибуцією, не гребував насильницькими конфіскаціями й ніс особисту відповідальність за вбивства. Напади «Вогня» найінтенсивніше відбувалися в 1946 р. Втікачі з Північного Спіша та Верхньої Орави подавали заяви про пограбування в чехословацькі поліційні дільниці, і в період від 19 січня 1946 р. до 7 лютого 1947 р. там зафіксовано 86 таких випадків[43].

Польська історіографія не схильна вважати Ю. Кураша винятково «словакожером». Акцентується, що він був одним із найбільших ідейних патріотів незалежної Польщі, антикомуністом. У його розумінні бажання місцевих горалів залишитися у складі ЧСР було рівноцінне національній зраді, подібно до недавнього колабораціонізму з німецькими окупантами чи актуального — з радянськими агентами[44]. При цьому слід наголосити, що серед жертв терору підрозділу «Блискавка» дійсно були не лише словаки, але й українці та самі поляки.

Неспокійну атмосферу на Спіші та Ораві поглиблювала також активність підрозділів Української повстанської армії, що супроводжувалося різким розповсюдженням контрабанди та нелегальним напливом українсько-русинського населення з південно-східної Польщі, яке, знову ж таки, втікало від переслідувань польською владою[45].

За таких умов масового характеру набуло біженство словаків на територію ЧСР. У працях найчастіше наводиться цифра у 6 тис. осіб упродовж 1945–1947 рр., що склало 25–30% усього населення спірних земель[46].

Свідченням організованого спротиву словаків у регіоні стала Національна рада відторгнутих населених пунктів на чолі Л. Верчековою. Вона була перейменована 3 січня 1946 р. на Комітет визволення Спіша та

Орави, а 6 лютого 1946 р. — на Комітет біженців Верхньої Орави та Спіша через польський протест, суть якого полягала в тому, що ставити за мету якесь «визволення» є неправомірним.

17 червня 1945 р. від імені Національної ради відторгнутих населених пунктів була послана телеграма на Потсдамську конференцію: «Пане Вінстон Черчілль, просимо, допоможіть чехословакам з Орави та Спіша повернутися до Чехословацької Республіки. Віримо в справедливість та в перемогу вільного волевиявлення нашого народу». Телеграми подібного змісту були надіслані також Г. Трумену і Й. Сталіну[47]. Союз словацької молоді у Трстені подав міністру закордонних справ ЧСР Я. Масарику маніфест про передачу спірних районів під міжнародний контроль шляхом введення туди союзницьких військ, доки їх доля не вирішиться на Паризькій конференції[48]. 15 травня 1946 р. голови національних комітетів із 12 населених пунктів на Ораві та 13 на Спіші підписали меморандум-протест проти їх приєднання до Польщі[49].

Був створений Комітет звільнення Спіша та Орави у США із загальним центром у м. Піттсбург[50], який отримував інформацію з батьківщини. Згідно з резолюцією XXVIII-го з'їзду Словацької Ліги (провідна організація словацьких емігрантів в США) від 14 грудня 1946 р. було направлене Звернення до Президента та Конгресу США, представників ООН із проханням, щоб у Верхній Ораві та Північному Спіші відбувся плебісцит під міжнародним контролем[51].

Влітку 1946 р. планувалася поїздка делегації від регіону на конференцію в Парижі. 9 липня на це навіть дав згоду Я. Масарик. Словацький дипломат Й. Мікуш у своїх мемуарах згадував, що перед початком конференції його відвідав один із членів планованої делегації А. Мішковіч зі згаданим вище меморандумом старост 25 населених пунктів і попросив перекласти текст документа французькою[52]. Меморандум був переданий Я. Масарику для представлення на конференції, але той спершу показав його голові радянської делегації, який відрадив оприлюднювати його на міжнародному форумі.

Згідно з радянською інтернаціональною концепцією, суперечки в регіоні, як і інші подібні випадки, належали до буржуазно-націоналістичної спадщини минулих політичних проблем, які порушували хороші стосунки між братніми сусідніми народами. Тож у Москві дійшли думки, що суперечності між ЧСР та Польщею не будуть виноситися на обговорення в Парижі, адже країни мають домовитися між собою, як дружні нації. У інтересах такого міжслов'янського інтернаціоналізму в чехословацькій пресі, регульованій державою, майже не з'являлося новин про становище словаків у Польщі. Гостра критика дій польської влади не виходила за межі парламенту ЧСР, уряду чи окремих вищих державних органів[53].

Відтак, інтереси словацького населення зі спірних територій представляла на конференції лише делегація американських словаків на чолі з Й. Матяшовським. У Парижі він зустрівся з Я. Масариком, 2–9 вересня відвідав населені пункти на Спіші та Ораві, а 10 вересня у Празі представив меморандум-апеляцію. Вимагалося негайне повернення Верхньої Орави та Північного Спіша до складу ЧСР, у разі потреби і шляхом плебісциту. До остаточного вирішення питання пропонувався вступ туди нейтральних військ[54].

Уряд ЧСР використовував конфліктну ситуацію інструментально, як контраргумент у переговорах з Польщею, насамперед у дискусіях з «тєшинського питання». Так, якщо Варшава скаржилася на ситуацію з польською меншиною в Тєшині (Заолжі), Прага акцентувала увагу на переслідуванні словаків на Спіші та Ораві[55].

Активність чехословацької дипломатії щодо захисту від дискримінації словаків на відступлених територіях проявлялася у офіційних протестах. В. Клементіс передав польському послу відповідні ноти 23 серпня, 5 та 6 вересня 1945 р.[56] Той відреагував проханням на адресу польського МЗС про створення урядової комісії для розслідування конкретних випадків. Дійсно, така комісія була сформована 15 вересня, а 22–25 вересня 1945 р. її члени вели відповідні розслідування на місцях[57].

У березні та травні 1946 р. чехословацьке МЗС знову зверталося з нотами протесту. Реагуючи на це, 5 червня польський уряд створив Координаційну комісію у справах Спіша і Орави на чолі з керівником політичного відділу МЗС В. Соберайським. З 13 по 17 червня 1946 р. члени комісії відвідали населені пункти Яблонка, Недец, Кацвін, Нова Бела, Нижнє Лапше, Велика Ліпніца, Юргов. У їхніх звітах визнано погіршення економічного становища тамтешніх жителів у порівнянні з періодом 1939–1945 рр., нерівноправність та дискримінацію словаків[58].

Однак у тлумаченні ситуації простежувалися різні відомчі інтереси польського МЗС та МВС. Якщо дипломати вимагали покарання місцевих управлінців для прийнятної відповіді Празі та демонстрації реакції на зловживання, то представники МВС пояснювали інциденти посиленням боротьби проти антипольської пропаганди в регіоні. Зрештою, звіт В. Клементісу інформував про зняття з посади старости в Новому Таргу та покарання декількох польських поліціантів. При цьому Ш. Вербловський у своїй ноті від 4 листопада 1946 р. до МЗС ЧСР визнав, що словацьке населення справді зазнавало переслідувань, але причиною такого стану вважав його активний опір запровадженню польського управління. Текст ноти став першим офіційним визнанням польською стороною факту проживання представників словацької національності на спірній території[59].

Згідно з концепцією радянського керівництва, яке де-факто було верховним арбітром у чехословацько-польських суперечках того часу, існуючі проблеми мали бути ліквідовані підписанням комплексного двостороннього договору. Оскільки переговори щодо цього затягувалися, то Москва вдалася до тиску, вимагаючи пришвидшення процесу[60]. Й. Сталін і В. Молотов у телеграмах від 25 і 27 лютого 1947 р. висловили К. Готвальду різке незадоволення: «Подальші зволікання створюють скандальну ситуацію... Посол Зорін нам повідомив про розмову з вами та Клементісом, з якої випливає, що Ви не відповіли на наш запит... Ми настійливо вимагаємо Вашої відповіді… Вона буде чи ні?»[61].

Виконання волі «радянських друзів» не забарилося. 10 березня 1947 р. у замку Бельведер у Варшаві було підписано Угоду про дружбу та взаємну допомогу між ЧСР та Польщею, після чого умови життя для словацького населення у Північному Спіші та Верхній Ораві стали повільно змінюватися на краще[62]. Важливо, що додаток угоди про національні меншини засвідчив, що на території живуть саме словаки, а не горалі, і вони не є частиною польської етнічної спільноти[63]. Проте навіть ще восени 1947 р. польські агенти доповідали про неадаптованість словацьких жителів, які продовжували перебувати під сильним впливом антипольської пропаганди, існування серед них таємних організацій, які готували протести. Йшлося про знайдені листівки, приховану та контрабандну зброю.

Отже, ідейною причиною чехословацько/словацько-польських територіальних суперечок у гірських районах Північного Спішу та Верхньої Орави, що перманентно тягнулися з 1918 р. майже упродовж 30 років, була відмінна інтерпретація національної приналежності місцевого населення. Кульмінація антагонізму відбулася в 1945–1947 рр. Здавалося, що на дипломатичному й урядовому рівні справа вирішилася оперативно — поверненням лінії кордону станом на 1938 р., адже такий принцип був ухвалений провідними державами антигітлерівської коаліції. Однак, для абсолютної більшості жителів населених пунктів, які поверталися Польщі, це рішення бачилося несправедливим, адже вони позиціонували себе словаками. Вони вдалися як до мирних, так і насильницьких форм спротиву, намагалися винести питання на міжнародну арену. У відповідь польська влада розгорнула репресії та організувала дискримінаційні обмеження словацького населення. Зрештою, під тиском Москви, ЧСР та Польща затвердили кордон Угодою про дружбу та взаємну допомогу, а словаки в регіоні були офіційно визнані національною меншиною, що поклало край інсинуаціям про польське етнічне походження місцевого населення.

[1] Kázmerová Ľ. Slovensko-poľské vzťahy a podmienky ich vývinu v rokoch 1918–1924. *Vývin a význam slovensko-poľských vzťahov*. Bratislava: LUFEMA, 2003. S. 151.

[2] Drobňák A. Slovensko-poľské vzťahy na stránkach denníka Slovák v medzivojnovom období. *8. študentská vedecká konferencia.* Zborník plných príspevkov. Ed. M. Ološtiak, M. Chovanec. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2013. S. 376.

[3] Garek M. Územný spor medzi Československom a Poľskom v rokoch 1918–1920 v tlačovom orgáne Slovenskej ľudovej strany Slovákovi. *Prudentissimae dominae nobis honorandae: k životnému jubileu profesorky Márie Kohútovej.* Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity, 2015. S. 503.

[4] Jakubec P. K československo-poľskému sporu o Oravu a Spiš. *Český časopis historický.* 2015. Ročník 113. Číslo 4. S. 1016.

[5] Gniazdowski M. Poľsko a improvizované východiská vojensko–politickej stratégie Slovenska v roku 1939. *Vojenská história.* 2011. Ročník 15. Číslo 2. S. 36.

[6] Gniazdowski M. Slovenský autonomizmus v poľskej politike v 30. rokoch. *Česko-slovenská historická ročenka.* 2010. S. 263.

[7] Документы внешней политики. Под ред. В. Г. Комплектова. Т. 22. Кн. 2. август-декабрь 1939. Москва: Министерство иностранных дел РФ, 1992. С. 210.

[8] Jesenský M. Between Realpolitik and Idealism. The Slovak-Polish Border, 1918–1947. Thesis submitted to the Faculty of Graduate Postdoctoral Studies in partial fulfillment of the requirements for the PhD degree in History. Ottawa: University Ottawa, 2012. P. 263.

[9] Laincz E. Správa podpredsedu Slovenskej národnej rady Mjr. Milana Poláka o obnovení predmníchovských hraníc na hornej Orave a severnom Spiši. *Vojenská história. Časopis pre vojenskú históriu, múzejníctvo a archívnictvo.* 2013. Ročník 17. Číslo 2. S. 142; Dokumenty a materiály k dějinam československo-poľských vztahů v letech 1944–1948. Praha: Academia, 1985. S. 58.

[10] Andráš M. Československo-poľské vzťahy v rokoch 1945–1948. *Susedstvo v čase prelomových zmien. Vybrané aspekty československo-poľských vzťahov v rokoch 1943–1948*. Bratislava: Historický ústav SAV — Prodama, 2009. S. 59.

[11] Matula P. Polsko-słowackie spory graniczne w pierwszej połowie XX wieku. Kwestia interpretacji i percepcji. *Facta Ficta. Journal of Narrative, Theory & Media.* 2021. Tom 7. Numer 1. S. 187.

[12] Majeriková-Molitoris M. Perzekúcie Slovakov na hornej Orave na konci vojny. *Slovenské národné povstanie a záver vojny na území Žilinského kraja 1944–1945:* zborník z konferencie organizovanej ŽSK a ÚPN dňa 25. septembra 2014 v Žiline. Zostavovatelia Martin Lacko, Michal Malatinský. Žilina: Timerprint, 2014. S. 170.

[13] Garek M. Horná Orava a severný Spiš v rokoch 1945–1947. *Separatný výtlačok z IX. Zväsku Almanachu Slováci v Poľsku.* Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2007. S. 161.

[14] Michniak P.J. Kilka uwag nad problematyką Górnego Spiszu i Górnej Orawy w latach 1945–1947. *Dzieje najnowsze.* 2013: Rocznik XLV. № 2. S. 179.

[15] Molitoris Ľ. Postoj Józefa Kurasia „Ognia" ku slovenskej národnostnej menšine na Spiši a Orave v rokoch 1945–1947. *Nepokojná hranica.* Zborník z medzinárodnej konferencie „Slovensko-poľské vzťahy v rokoch 1937–1947" uskutočnenej 3. októbra 2009 v Spišskej Belej v spolupráci Spišského dejepisného spolku Spolku Slovákov v Poľsku a Ústavu pamäti národa. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2010. S. 180.

[16] Majeriková-Molitoris M. Perzekúcie Slovakov na hornej Orave na konci vojny... S. 170.

[17] Štaigl J. Bezpečnostná situácia v pohraničných oblastiach Oravy a Spiša v rokoch 1945–1947. *Vojenská história.* 2008. Ročník 12. Číslo 2. S. 86.

[18] Berghauzen J. Stosunki polsko-slowackie v latach 1938–1947. *Przegląd Historyczny.* 1975. № 66/3. S. 440.

[19] Dokumenty a materiály k dějinam československo-poľských vztahů v letech 1944–1948... S. 58.

[20] Jesenský M. Between Realpolitik and Idealism. The Slovak-Polish Border, 1918–1947... P. 259.

[21] Majeriková-Molitoris M. Situácia na bývalých inkorporovaných územiach Spiša a Oravy v rokoch 1945–1947. *Roky prelomu. Slovensko v rokoch 1945–1948*. Peter Sokolovič a kolektív. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2015. S. 552.

[22] András M. Československo-poľské vzťahy v rokoch 1945–1948... S. 61.

[23] Majeriková M. Postavenie slovenského obyvateľstva na severnom Spiši a hornej Orave po skončení druhej svetovej vojny (1945–1947). *Nepokojná hranica*... S. 136.

[24] Laincz E. Správa podpredsedu Slovenskej národnej rady Mjr. Milana Poláka o obnovení predmníchovských hraníc na hornej Orave a severnom Spiši... S. 143.

[25] Syrný M. K problematike Hornej Oravy a severného Spiša po druhej svetovej vojne. *Acta historica Neosoliensia.* Ročenka Katedry histórie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. 2005 Tomus 8. S. 138.

[26] Majeriková-Molitoris M. Nepokojná hranica. *Ploty, múry, hranice*. Editor: Miroslav Pollák. Levoča: Občianske združenie Krásny Spiš, 2017. S. 258.

[27] Laincz E. Správa podpredsedu Slovenskej národnej rady Mjr. Milana Poláka o obnovení predmníchovských hraníc na hornej Orave a severnom Spiši... S. 144.

[28] Garek M. Horná Orava a severný Spiš v rokoch 1945-1947... S. 162.

[29] Štaigl J. Bezpečnostná situácia v pohraničných oblastiach Oravy a Spiša v rokoch 1945–1947. *Vojenská história.* 2008. Ročník 12. Číslo 2. S. 87.

[30] Jancura V. Ako sa hralo o hornú Oravu, Spiš a Tatry. *Pravda.* 28.07.2020. URL: https://zurnal.pravda.sk/neznama-historia/clanok/558423-ako-sa-hralo-o-hornu-oravu-spis-a-tatry/

[31] Štaigl J. Bezpečnostná situácia v pohraničných oblastiach Oravy a Spiša v období 1945. *Susedstvo v čase prelomových zmien. Vybrané aspekty československo-poľských vzťahov v rokoch 1943–1948*... S. 77.

[32] Koreň F. Región Oravy ako príklad významných zmien v rokoch 1944–1945. *Prelom dejín: rok 1945 v slovenských a európskych dejinách*. Peter Mulík a kol. Martin: Matica slovenská, 2016. S. 313.

[33] Garek M. Horná Orava a severný Spiš v rokoch 1945–1947... S. 171–172.

[34] Laincz E. Správa podpredsedu Slovenskej národnej rady Mjr. Milana Poláka o obnovení predmníchovských hraníc na hornej Orave a severnom Spiši... S. 145.

[35] Verbálna nóta č. 69.326/II-2/46 zo dňa 6. mája 1946 vyslanectvu Poľskej republiky v Prahe. *Nepokojná hranica*... S. 14.

[36] Ibidem. S. 12.

[37] Jesenský M. Between Realpolitik and Idealism. The Slovak-Polish Border, 1918–1947... P. 286.

[38] Mikuš, Jozef A. Pamäti slovenského diplomata. Cleveland, Ohio: Nákladom Prvej Katolíckej Slovenskej Jednoty, 1978 S. 211.

[39] Verbálna nóta č. 69.326/II-2/46 zo dňa 6. mája 1946 vyslanectvu Poľskej republiky v Prahe... S. 16.

[40] Syrný M., Šmigeľ M. K problematike hornej Oravy a severného Spiša v rokoch 1945–1947. Východiská a perspektívy výskumu. *Nepokojná hranica*... S. 225.

[41] Řepa T. Banderovci v Československu 1945–1947. Vybrané politické a vojenské aspekty. *Securitas imperii. Studie.* 2019. Ročník 34. Číslo 1. S. 126.

[42] Molitoris Ľ. Postoj Józefa Kurasia „Ognia" ku slovenskej národnostnej menšine na Spiši a Orave v rokoch 1945–1947... S. 206.

[43] Ibidem. S. 194–206.

[44] Michniak P.J. Kilka uwag nad problematyką Górnego Spiszu i Górnej Orawy w latach 1945–1947... S. 182.

[45] Štaigl J. Bezpečnostná situácia v pohraničných oblastiach Oravy a Spiša v rokoch 1945–1947. *Vojenská história.* 2008. Ročník 12. Číslo 2. S. 85.

[46] Syrný M., Šmigeľ M. K problematike hornej Oravy a severného Spiša v rokoch 1945–1947. Východiská a perspektívy výskumu... S. 219; Majeriková-Molitoris M. Nepokojná hranica... S. 259; Jesenský M. Between Realpolitik and Idealism. The Slovak-Polish Border, 1918–1947... P. 289.

[47] Andráš M. Československo-poľské vzťahy v rokoch 1945-1948... S. 62.

[48] Garek M. Horná Orava a severný Spiš v rokoch 1945–1947... S. 196–197.

[49] Mikuš J A. Slovensko v dráme Európy. Martin: Matica slovenská 2002. S. 218–219.

[50] Majeriková M. Postavenie slovenského obyvateľstva na severnom Spiši a hornej Orave po skončení druhej svetovej vojny (1945–1947)... S. 147.

[51] Bobák J. Slovenská štátnosť v politike Slovenskej ligy v Amerike v rokoch 1945–1951. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2015. S. 124.

[52] Mikuš J. A. Pamäti slovenského diplomata... S. 211.

[53] Syrný M. K problematike Hornej Oravy a severného Spiša po druhej svetovej vojne... S. 140.

[54] Majeriková-Molitoris M. Situácia na bývalých inkorporovaných územiach Spiša a Oravy v rokoch 1945–1947... S. 568.

[55] Segeš D. Orava: úvahy politických elít verzus realita sporného regiónu v rokoch 1918–1947. *Putovanie dejinami pod múrmi Oravského hradu.* Bratislava: Veda ; Historický ústav SAV, 2015. S. 137.

[56] Majeriková-Molitoris M. Situácia na bývalých inkorporovaných územiach Spiša a Oravy v rokoch 1945–1947... S. 558.

[57] Matula P. Slovak-Polish Relationships in 1938–1947 in the Context of Border Disputes. *Studia Humanistyczne AGH.* 2013. Njv 12/1. P. 62.

[58] Majeriková-Molitoris M. Situácia na bývalých inkorporovaných územiach Spiša a Oravy v rokoch 1945–1947... S. 563–564.

[59] Andráš M. Obnovenie československo-poľských hraníc po druhej svetovej vojne na slovenskom úseku. *Nepokojná hranica*... S. 8.

[60] Skaloš M. Proces utvárania slovenských hranic ako štátnych hraníc ČSR a ich zmeny v historicko-právnom kontexte (1918–1947). *Mierové zmluvy v kontexte geopolitiky 20. a 21: storočia*. Jozef Klimko, Slavomír Michálek a kol. Bratislava: Paneurópska vysoká škola a Historický ústav SAV, 2013. S. 113.

[61] Andráš M. Československo-poľské vzťahy v rokoch 1945–1948... S. 70.

[62] Matula P. Slovak-Polish Relationships in 1938–1947 in the Context of Border Disputes… P. 63.

[63] Segeš D. Orava: úvahy politických elít verzus realita sporného regiónu v rokoch 1918–1947.. S. 138.

REFERENCES

1. Andráš, M. (2009). Československo-poľské vzťahy v rokoch 1945–1948. *Susedstvo v čase prelomových zmien. Vybrané aspekty československo-poľských vzťahov v rokoch 1943–1948.* Bratislava: Historický ústav SAV — Prodama [in Slovak].

2. Andráš, M. (2010). Obnovenie československo-poľských hraníc po druhej svetovej vojne na slovenskom úseku. *Nepokojná hranica. Zborník z medzinárodnej konferencie Slovensko-poľské vzťahy v rokoch 1937–1947 uskutočnenej 3. októbra 2009 v Spišskej Belej v spolupráci Spišského dejepisného spolku Spolku Slovákov v Poľsku a Ústavu pamäti národa.* Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku [in Slovak].

3. Berghauzen, J. (1975). Stosunki polsko-slowackie v latach 1938–1947. *Przegląd Historyczny*, 66/3, 411–442 [in Polish].

4. Bobák, J. (2015). *Slovenská štátnosť v politike Slovenskej ligy v Amerike v rokoch 1945–1951.* Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave [in Slovak].

5. *Dokumenty a materiály k dějinam cheskoslovensko-poľských vztahů v letech 1944–1948.* (1985). Praha: Academia [in Czech].

6. *Dokumenty vneshnei politiki.* (1992). (Vol. 22). Moskva [in Russian].

7. Drobňák, A. (2013). Slovensko-poľské vzťahy na stránkach denníka Slovák v medzivojnovom období. *8. študentská vedecká konferencia. Zborník plných príspevkov*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove [in Slovak].

8. Garek, M. (2007). Horná Orava a severný Spiš v rokoch 1945–1947. *Separatný výtlačok z IX. Zväsku Almanachu Slováci v Poľsku*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku [in Slovak].

9. Garek, M. (2015). Územný spor medzi Československom a Poľskom v rokoch 1918–1920 v tlačovom orgáne Slovenskej ľudovej strany Slovákovi. P*rudentissimae dominae nobis honorandae: k životnému jubileu profesorky Márie Kohútovej.* Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity [in Slovak].

10. Gniazdowski, M. (2011). Poľsko a improvizované východiská vojensko-politickej stratégie Slovenska v roku 1939. *Vojenská história*, 15/2, 33–54 [in Slovak].

11. Gniazdowski, M. (2010). Slovenský autonomizmus v poľskej politike v 30. rokoch. *Česko-slovenská historická ročenka,* 243–264 [in Slovak].

12. Jakubec, P. (2015). K československo-poľskému sporu o Oravu a Spiš. *Český časopis historický,* 113/4, 1009–1016 [in Slovak].

13. Jancura, V. (2020). Ako sa hralo o hornú Oravu, Spiš a Tatry. *Pravda.* 28.07.2020. https://zurnal.pravda.sk/neznama-historia/clanok/558423-ako-sa-hralo-o-hornu-oravu-spis-a-tatry/ [in Slovak].

14. Jesenský, M. (2012). *Between Realpolitik and Idealism. The Slovak-Polish Border, 1918-1947. Thesis submitted to the Faculty of Graduate Postdoctoral Studies in partial fulfillment of the requirements for the PhD degree in History.* Ottawa: University Ottawa [in English].

15. Kázmerová, Ľ. (2003). Slovensko-poľské vzťahy a podmienky ich vývinu v rokoch 1918–1924. *Vývin a význam slovensko-poľských vzťahov.* Bratislava: LUFEMA [in Slovak].

16. Koreň, F. (2016). Región Oravy ako príklad významných zmien v rokoch 1944–1945. *Prelom dejín : rok 1945 v slovenských a európskych dejinách.* Peter Mulík a kol. Martin: Matica slovenská, 296–314´[in Slovak].

17. Laincz, E. (2013). Správa podpredsedu Slovenskej národnej rady Mjr. Milana Poláka o obnovení predmníchovských hraníc na hornej Orave a severnom Spiši. *Vojenská história,* 17/2, 140–145 [in Slovak].

18. Majeriková, M. (2010). Postavenie slovenského obyvateľstva na severnom Spiši a hornej Orave po skončení druhej svetovej vojny (1945–1947). *Nepokojná hranica.* Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku [in Slovak].

19. Majeriková-Molitoris, M. (2017). Nepokojná hranica. *Ploty, múry, hranice*. Levoča: Občianske združenie KRÁSNY SPIŠ [in Slovak].

20. Majeriková-Molitoris, M. (2014). Perzekúcie Slovakov na hornej Orave na konci vojny. *Slovenské národné povstanie a záver vojny na území Žilinského kraja 1944–1945:*

zborník z konferencie organizovanej ŽSK a ÚPN dňa 25. septembra 2014 v Žiline. Žilina: Timerprint [in Slovak].

21. Majeriková-Molitoris M. (2015). Situácia na bývalých inkorporovaných územiach Spiša a Oravy v rokoch 1945–1947. *Roky prelomu. Slovensko v rokoch 1945–1948*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave [in Slovak].

22. Matula, P. (2021). Polsko-słowackie spory graniczne w pierwszej połowie XX wieku. *Kwestia interpretacji i percepcji. Facta Ficta. Journal of Narrative, Theory & Media,* 7/1, 177–190 [in Polish].

23. Matula, P. (2013). Slovak-polish relationships in 1938–1947 in the context of border disputes. *Studia Humanistyczne AGH*, 12/1, 57–65 [in English].

24. Michniak, P.J. (2013). Kilka uwag nad problematyką Górnego Spiszu i Górnej Orawy w latach 1945–1947. *Dzieje najnowsze,* XLV/2, 175–186 [in Polish].

25. Mikuš, J.A. (1978). *Pamäti slovenského diplomata*. Cleveland, Ohio: nákladom Prvej Katolíckej Slovenskej Jednoty [in Slovak].

26. Mikuš, J.A. (2002). *Slovensko v dráme Európy*. Martin: Matica slovenská [in Slovak].

27. Molitoris, Ľ. (2010). Postoj Józefa Kurasia Ognia ku slovenskej národnostnej menšine na Spiši a Orave v rokoch 1945–1947. *Nepokojná hranica.* Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku [in Slovak].

28. Řepa, T. (2019). Banderovci v Československu 1945–1947. Vybrané politické a vojenské aspekty. *Securitas imperii. Studie*, 34/1, 118–144 [in Slovak].

29. Segeš, D. (2015). Orava: úvahy politických elít verzus realita sporného regiónu v rokoch 1918–1947. *Putovanie dejinami pod múrmi Oravského hradu.* Bratislava: Veda; Historický ústav SAV [in Slovak].

30. Skaloš, M. (2013). Proces utvárania slovenských hranic ako štátnych hraníc ČSR a ich zmeny v historicko-právnom kontexte (1918–1947). *Mierové zmluvy v kontexte geopolitiky 20. a 21: storočia*. Bratislava: Paneurópska vysoká škola a Historický ústav SAV [in Slovak].

31. Syrný, M. (2005). K problematike Hornej Oravy a severného Spiša po druhej svetovej vojne. *Acta historica Neosoliensia,* 8, 137–143 [in Slovak].

32. Syrný, M., Šmigeľ, M. (2010). K problematike hornej Oravy a severného Spiša v rokoch 1945–1947. Východiská a perspektívy výskumu. *Nepokojná hranica.* Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku [in Slovak].

33. Štaigl, J. (2009). Bezpečnostná situácia v pohraničných oblastiach Oravy a Spiša v období 1945–1947. *Susedstvo v čase prelomových zmien. Vybrané aspekty československo-poľských vzťahov v rokoch 1944–1948.* Bratislava: Historický ústav SAV — Prodama [in Slovak].

34. Štaigl, J. (2008). Bezpečnostná situácia v pohraničných oblastiach Oravy a Spiša v rokoch 1945–1947. *Vojenská história*, 12/2, 84–107 [in Slovak].

35. Verbálna nóta č. 69.326/II-2/46 zo dňa 6. mája 1946 vyslanectvu Poľskej republiky v Prahe. (2010). *Nepokojná hranica.* Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku [in Slovak].

Received: 1.05.2024. Approved: 27.06.2024. Published: 28.10.2024.

DOI: https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.183
UDC 94 (73+477)“1946/1952”

Nataliya Gorodnia
Doctor of History, Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, Volodymyrska Street, Kyiv, 01601, Ukraine
E-mail: ngorodnia@knu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8152-3927
Researcher ID Web of Science: AAY-9989-2021
Researcher ID Scopus: 57195833024

UKRAINIAN NATIONAL FACTOR IN GEORGE F. KENNAN’S STRATEGIC THINKING ON THE USSR

This article highlights G. Kennan’s strategic views on Ukraine, and his recommendations regarding the Ukrainian national factor in the U.S. strategy. These issues were studied against the background of Kennan’s strategic thinking on the USSR, and development of “containment” strategy, mostly in 1946–1952.

The conclusions emphasize that the ultimate goals of “containment” in Kennan’s interpretation were to make the USSR abandon expansionist foreign policy, and to change its concept of international relations by means short of war. He believed that the threat from the USSR existed as long as the totalitarian regime was in power, and advocated for gradual and peaceful changes in the USSR towards liberalization and modernization. He rejected the idea of its disintegration, and recognized the right to secede only for the Baltic republics. He did not recommend any policies, and did not support any activities to promote independence of Ukraine. But he did not object to the revival of national life of some peoples, including Ukrainians, and development views among them that would help change Soviet conduct. Kennan viewed the USSR as “Russia”, and believed that the U.S. should build its policy on cooperation with Russians. His personal sentiments, that is love for Russian people and Russian culture, also influenced his policy recommendations. For him, Ukrainians and Russians were too close ethnically, and their economic activities were tightly intertwined. Therefore, Ukraine’s secession could cause a negative reaction and consequences for Russians. He predicted that sooner or later Russia would challenge an independent Ukraine, and Ukrainians would be forced to turn to the United States for military support. For these reasons, he viewed the future of Ukrainians in a federal union with Russians in

the "new Russia". Some Kennan's conclusions remain relevant today, and his strategic thinking on Russia and Ukraine continues to influence a significant number of U.S. political scientists and politicians.

Keywords: *G. F. Kennan, Ukrainian national factor, U.S. foreign policy, "containment" strategy, Truman administration, USSR*

Наталія Городня
д-р. іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
01601, Україна, Київ, вул. Володимирська, 60
E-mail: ngorodnia@knu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8152-3927
Researcher ID Web of Science: AAY-9989-2021
Researcher ID Scopus: 57195833024

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЧИННИК У СТРАТЕГІЧНИХ ПОГЛЯДАХ ДЖ. Ф. КЕННАНА СТОСОВНО СРСР

У статті висвітлюються стратегічні погляди Дж. Кеннана на Україну й український національний чинник у стратегії «стримування». Ці питання розглядаються на тлі оцінок Дж. Кеннаном СРСР і його зовнішньої політики та розвитку стратегії «стримування», переважно в 1946–1952 рр.

У висновках зазначається, що кінцевими цілями «стримування» в інтерпретації Дж. Кеннана були відмова СРСР від експансіоністської зовнішньої політики і зміни в радянській концепції міжнародних відносин невоєнними методами. Він вважав, що радянська загроза існувала, доки існував тоталітарний режим, і виступав за поступові й мирні зміни у СРСР у напрямку його лібералізації і модернізації. Він відкидав ідею дезінтеграції Радянського Союзу і визнавав право на відокремлення лише за Балтійськими республіками. Він не рекомендував політику і не підтримував будь-яку діяльність, яка би сприяла незалежності України. Проте він не заперечував проти відновлення національного життя деяких народів, включаючи українців, і розвитку серед них поглядів, які мали допомогти змінити поведінку СРСР. Дж. Кеннан розглядав СРСР як «Росію» і вважав, що США мали будувати свою політику у співробітництві з росіянами. Його особисті почуття — любов до російського народу й російської культури — також впливали на його політичні рекомендації. Він вважав, що українці та росіяни були надто близькими

етнічно, а їхня економічна діяльність — тісно переплетеною. Тому відокремлення українців могло викликати негативну реакцію росіян і несприятливі наслідки для них. Він передбачав, що рано чи пізно Росія кине виклик незалежності України, і українці будуть змушені звернутися до США за військовою допомогою. У зв'язку з цим він бачив майбутнє українців у федеративному союзі з росіянами в «новій Росії». Окремі висновки Дж. Кеннана зберігають свою актуальність, а його стратегічні погляди на Росію й Україну продовжують впливати на багатьох американських політологів і політиків.

Ключові слова: *Дж. Ф. Кеннан, український національний чинник, зовнішня політика США, стратегія «стримування», адміністрація Трумена, СРСР*

INTRODUCTION. George F. Kennan (1904–2005) was a diplomat, a scholar and a leading American Sovietologist, who contributed greatly to the U.S. "containment" strategy of the USSR. He was not the only author of this strategy, but he had a significant impact on its formation when he was the Director of the Policy Planning Staff, an analytical center of the Department of State (in May 1947 — December 1949). The Truman administration considered his policy recommendations, especially until spring–summer of 1949. Later, "containment" was interpreted differently, and Kennan lost his previous influence. However, his experience and deep knowledge of the USSR made him one of the most influential experts in Soviet affairs. His recommendations for political "containment" of the USSR had a significant impact on U.S. strategy until Soviet collapse in 1991. Kennan's published works, analytical reports, lectures and public speeches had been thoroughly studied, and influenced significantly on the next generations of U.S. Sovietologists, as well as policymakers.

One of the components of the "containment" strategy was an exploitation of domestic vulnerabilities in the USSR to force the Soviet leadership to focus on solving them and divert its attention from ideas of foreign expansion. Among them was the national issue — the dissatisfaction of some peoples, particularly Ukrainians at the new post-WWII western borders of the USSR with the Soviet rule. This was evidenced by reports from the U.S. intelligence services, the heroic struggle of Ukrainian Insurgency Army against Soviet rule, the willingness of representatives of the Ukrainian liberation movement abroad to cooperate with U.S. intelligence, and the activism of the Ukrainian Congressional Committee of America (UCCA), which tried to convince the U.S. government to support the Ukrainian struggle for liberation.

LITERATURE REVIEW. There is an extensive academic literature that discusses G. Kennan's strategic thinking, his contribution to the development

of "containment" strategy, its different interpretations and effectiveness. The bibliography includes, but is not limited to, the works (by H. Ross (ed.), M. F. Herz (ed.), J. L. Gaddis, J. F. Hough, K. Dawisha, L. E. Davis, W. Lippmann, A. Stephanson, H. Kissinger, W. Miscamble, B. Kuklick, J. Lukacs, and others)[1]. Attention to Kennan's thinking, activities and personality was spurred by changes in the U.S. policy or in the international relations, such as the beginning or the end of Détente, the end of the Cold War and the collapse of the USSR. A number of books about Kennan's life and personality, his diplomatic and scientific activities were published after his passing (in 2005), including his authorized biography by J. L. Gaddis, and the memoirs of his daughter G. Kennan Warnecke[2]. Russia's invasion in Ukraine actualized G. Kennan's strategic thinking in the new international environment. Among the most recent are the works by A. Kolesnikov, F. Logevall, and F. Costigliona[3]. The issue of Kennan's attitude to establishment of the North Atlantic Security Alliance in 1948–1949 was briefly discussed in a monograph by Ukrainian researchers and diplomats O. Potekhin and Yu. Klymenko[4].

While Kennan's conclusions about the nature of Soviet foreign policy and his interpretation of "containment" have been covered in many scholarly works, his recommendations on application of Ukrainian national factor in this strategy have not been sufficiently studied. This issue was briefly discussed in the works by W. H. Chamberlain, A. Kaminsky and T. Kuzio[5]. In 2023, F. Costigliona discussed Kennan's recommendations on Ukraine, based on two primary sources with his authorship[6]. The author of this paper launched research on the Ukrainian national factor in the U.S. strategy during her fellowship at the University of Münster in 2022[7].

The purpose of this article is to highlight G. Kennan's strategic views on Ukraine and his recommendations regarding the Ukrainian national factor in the U.S. strategy. These issues were studied against the background of Kennan's strategic thinking on the USSR, and development of "containment" strategy, mostly in 1946–1952. The primary sources for this research include Kennan's published articles and memoirs, his diplomatic correspondence and analytical reports, and selected strategic and other documents of Truman administration.

G. Kennan's assessment of the Soviet foreign policy in the "Long Telegram" and Article "X". First and foremost, G. Kennan has been known as the author of a secret "Long Telegram" from Moscow in February 1946[8], and an influential "X" paper (July 1947)[9], in which he recommended a strategy of "containment" of the USSR.

The secret "Long Telegram" sent by the diplomat of the U.S. Embassy in Moscow George F. Kennan to Secretary of State James F. Byrnes was a response to a number of questions regarding his vision of the prospects for Soviet foreign policy.

In early 1946, Kennan characterized Soviet foreign policy as a continuation of the expansionist policy of the Russian Empire. He described the skill and falsity of Soviet propaganda, and exploitation of Soviet "agents of influence" abroad, including the Russian Orthodox Church and its foreign branches, and pan-Slavic and other movements, based on "racial" groups in the USSR (Azerbaijanis, Armenians, Turkmens, and others).

G. Kennan correctly stated that one of the directions of Soviet policy was to expand the borders and the political power of the USSR to new territories whenever the opportunity arose. After this happened, at any time questions could arise about others. In early 1946, these Soviet efforts were limited to Northern Iran and Turkey. Over time, however, a "friendly Persian government" might ask to guarantee USSR ("Russia") a port in the Persian Gulf or, in the event of a Communist victory in Spain, the question of a Soviet base in the Strait of Gibraltar might arise.

According to Kennan's analysis, Soviet leaders perceived the outside world as hostile and threatening. They believed that the USSR continued to exist in an antagonistic capitalist environment with which there could be no permanent peaceful coexistence in the long run. At the same time, the capitalist world was full of internal conflicts, and was doomed to perish due to the growing power of socialism. In this regard, the USSR had to increase its military power, spread its influence in the world, and not miss any opportunity to reduce the power and influence of the capitalist states, and deepen conflicts between them. In domestic politics, such assessments justified further isolation of the USSR population from the outside world and the expansion of the "police power"[10].

The analysis that Kennan outlined in the "Long Telegram" was impressive, and expressed in a timely manner. It partially overlapped with the provisions of Winston Churchill's "Iron Curtain" speech, delivered in March 1946 in Fulton (Missouri, U.S.).

Most of Kennan's conclusions remain relevant today to characterize Russia's aggressive and expansionist policy. However, in our opinion, the "Long Telegram" also contained some misleading provisions that, given G. Kennan's credibility, were entrenched in the American expert community and influenced the U.S. policy.

First, in the "Long Telegram" and in subsequent works and diplomatic dispatches, G. Kennan constantly referred to the USSR as "Russia", and its population as "Russians" and "Russian people." Such incorrect definitions made it difficult to understand the separateness of Ukrainian nation, its different interests from Russians, and the efforts of its representatives, including in the U.S., to liberate it from Soviets.

Second, Kennan believed that the motive for Soviet expansionism was "a traditional and instinctive Russian sense of insecurity". Although he considered

that the main reason for this "insecurity" was the weakness of the foundations of the authority of "Russian rulers", he recommended that the U.S. policy should not reinforce this feeling. This perception encouraged Kennan to make concessions and compromise with the USSR to avoid situations in which its leaders could feel cornered to the point where they could resort to a decisive action, i.e., a war with the United States. In this regard, he opposed the foundation of NATO, and admission of the Federal Republic of Germany to it. Later, this negative attitude Kennan spread to NATO's eastward expansion, and Ukraine's cooperation with it or accession to it, in order not to increase the Russia's sense of "insecurity".

G. Kennan developed some ideas set forth in the "Long Telegram" in the article "The Sources of Soviet Conduct", written in late 1945, and published in Foreign Affairs in July 1947 under the pseudonym X. This time, he formulated some recommendations for "long-term, patient, but firm and vigilant containment of Russian expansionist tendencies" that was to become the main element of the U.S. policy[11]. Such a policy could have forced the Kremlin to exercise much greater moderation and caution, and fostered trends that would eventually lead to the break-up or the gradual mellowing of Soviet power. Later, he explained that he meant not the Soviet system of governance, but a totalitarian regime.

G. Kennan believed that the U.S. could well have influenced developments both inside the USSR and in the international communist movement, which largely determined Soviet policy, through economic aid to Europe, and dissemination of information about America and its foreign policy (mostly, via the Voice of America broadcasting). But his main hopes were placed on the "spiritual vitality" of the United States as a country and a World Power[12]. At the same time, Kennan believed that the U.S. policy should not have used threats or unnecessary gestures of toughness. He viewed an indispensable condition for successful relations with "Russia" in the formulation of such requirements for its policy that would make it possible to fulfill them and "not damage Russia's prestige"[13].

Later, in 1952, Kennan explained that the concept of "containment" was mentioned in the article only as an alternative to appeasement of the USSR or acceptance of the idea of the inevitability of war. By the term "containment" he meant resistance, as far as the capabilities of the U.S. allowed, to a kind of political attack that the Bolshevik movement was carrying out against the free world. He did not consider the possibility of open military aggression by Soviet troops against other countries to be a major problem in the near future[14]. Overall, Kennan's strategic approach was based on the assessment that the Soviet threat was political and psychological, not military. Therefore, it needed to be countered by non-military means. This strategy of "containment" of Soviet expansionism was designed for a long period of time.

National issue in the USSR in the U.S. strategic documents of 1948. G. Kennan did not summarize the strategy of "containment" in a single document. His vision of various aspects of this strategy was covered in separate reports, prepared by the Policy Planning Staff which he chaired in May 1947 — December 1949, and in his lectures at the National War College.

The U.S. objectives towards the USSR, including the possible use of the national factor in the "containment" strategy, were covered comprehensively in the secret analytical report PPS/38 (August 18, 1948). It was prepared by the Policy Planning Staff at the request of Secretary of Defense J. Forrestal in connection with the need to "assess the extent and nature of military preparedness as required by the world situation". Notably, this report was titled "U.S. Objectives for 'Russia" (not the USSR)[15].

In Section D of PPS/38, entitled "Partition or National Unity", two possible options were considered, according to U.S. interests: 1) should the present-day territories of the USSR remain united under one regime or separate; 2) if they remained united, what degree of federalism could be envisioned in the future for the major minorities, especially Ukraine?[16]

According to this report, the Baltic states could not be forced to remain under the rule of any communist government. In the case of a non-communist Russian government, the U.S. was to be guided by the wishes of the Baltic peoples. As for Ukraine, the situation was considered different. On the one hand, it was recognized that Ukrainians were the most developed of the peoples under Russian rule, were generally dissatisfied with Russian domination, and their nationalist organizations were active and determined abroad. From this, it was easy to conclude that the United States had to help them free themselves from Russian rule and create an independent state. However, the authors maintained that this conclusion was simplistic, and provided arguments to refute it.

First, Ukrainians were "an important and special" element of the Russian Empire. At the same time, they did not show any signs of a nation capable of independence in the face of Great Russian opposition.

Second, Ukrainians were not "a clearly defined ethnic and geographical concept". According to the report, the Ukrainian population was formed largely from refugees from Russian or Polish despotism, and had no clear national identity from Russians or Poles. There were no clear lines dividing Russia and Ukraine. The authors believed that the real basis of "Ukrainism" was the sense of difference formed by a specific peasant dialect, as well as minor differences in customs and folklore. Against this background, political agitation was carried out by a small number of "romantic intellectuals" who had a poor understanding of the concept of "government responsibility."

Third, Ukraine's economy was inextricably linked to Russia as a whole. There has been no economic separatism in this territory since it was

"recaptured from the nomadic Tatars and developed in the interests of the settled population". Therefore, an attempt to separate Ukraine from the Russian economy would be artificial and as destructive as the separation of the "corn belt," including the Great Lakes industrial zone, from the U.S.

Fourth, the authors considered religion to be a valid marker of nationality in Eastern Europe, and noted the religious split of people who spoke the "Ukrainian dialect." If any border to be drawn in Ukraine, they believed, it was logically the border between the territories with religious affiliation to the Eastern Church and those belonging to the Roman Church"[17]. After the collapse of the USSR, such estimates were developed in "The Clash of Civilizations" by S. Huntington[18].

Fifth, according to PPS/38 report, the United States could not be indifferent to the feelings of the Great Russians, who were the strongest element in the USSR, and any long-term U.S. policy had to be based on cooperation with them. As the Ukrainian territory was as much a part of the national heritage of the Great Russians as the American Midwest, the decision to completely separate Ukraine from the "rest of Russia" was bound to arouse resentment and opposition among the Great Russians. Implementation of this decision would certainly require U.S. military assistance to Ukrainians.

The authors of this report assumed that the Great Russians could tolerate the restored independence of the Baltic states, but not Ukraine. Since Ukrainians were too close to the Great Russians, they had to remain "in certain special relations" with them. Federal relations were considered the best option. According to it, Ukraine would have broad political and cultural autonomy, but would not be politically or militarily independent. Such relations were considered completely fair for the Great Russians[19].

According to PPS/38, the U.S. goals for Ukraine had to be determined along these lines; and this issue had to be resolved as soon as possible, since Ukrainian and Great Russian emigrant groups were already competing for U.S. support. This decision was to be "neither pro-Russian nor pro-Ukrainian", but one that "recognizes historical geographical and economic realities", and thus "seeks for Ukrainians a dignified and acceptable place in the family of the traditional Russian Empire of which they form an inseparable part"[20] (actually, the recommended decision was pro-Russian).

PPS/38 stated that the U.S. "should not deliberately promote Ukrainian separatism," but if it became a reality without American support, the U.S. should not openly have opposed it, as this would mean accepting unwanted responsibility for Russia's internal development. The same principles were to be applied to other "Russian minorities" (namely, the peoples of the Caucasus). That is, on the one hand, the United States should not have placed itself in open opposition to such attempts in order not to lose sympathy from Ukrainian and

other minorities. On the other hand, the U.S. should not commit itself to supporting them.

According to PPS/38, sooner or later Russia would challenge an independent Ukraine, and this would have led to the need for U.S. military assistance. If the Ukrainian government could successfully withstand it, that would prove the analysis wrong, and Ukraine's ability and moral right to independent status. The U.S. was to remain neutral in this matter until its own interests were directly affected. If developments reached an undesirable stalemate, it was recommended that the U.S. was to encourage the two sides to resolve their differences along the lines of "reasonable federalism"[21].

According to Section E of the PPS/38 report, titled "Choosing a New Ruling Group", in the event of the disintegration of the USSR, the United States would inevitably face demands for support from various competing political elements among the "Russian opposition groups". However, at that time, there was no opposition group that the U. S. fully supported, and was willing to take responsibility for.

Overall, according to PPS/38 report, the United States should not have supported disintegration of the USSR, and acclaimed the right to independence only for the Baltic nations, whose annexation by the Soviet Union in 1940 it did not recognize. These recommendations were based on the principle of non-interference in Soviet domestic affairs. The U.S. had to abandon it only when its own interests were directly affected.

The conclusions of PPS/38 report were commented by American scholar F. Costigliona after Russia's invasion of Ukraine, in a paper published in Foreign Affairs in January 2023[22]. He believed that Kennan underestimated the strength of Ukrainian nationalism, but his 1948 predictions about Russian stubbornness toward Ukraine proved to be correct. In his words, although many analysts tend to portray "the current conflict as Putin's war", Kennan believed that any "strong Russian leader" would eventually not have given up on the complete separation of Ukraine[23].

In seeking ways to end "the conflict", Costigliona referred to Kennan that the United States could not be indifferent to the feelings of "the Great Russians", because any viable long-term U.S. policy had to be based on cooperation with them. According to Costigliona, the realities of demography and geography dictate that Russia will remain the main force in these tragic "bloody lands" in the long run. For this reason, "for the sake of regional stability and long-term security of the United States, Washington must maintain a firm stance and clearly understand the interests of Russians, as well as Ukrainians and other nationalities". The way to reconcile the interests of Ukrainians and Russians (after 32 years of independence, nine years of Russia's aggression, and a year of a bloody full-scale war) Costigliona found in

Kennan's proposal of 1948 "for some kind of federal structure and regional autonomy in the disputed regions". He believed that they "remained promising", though its implementation was becoming "increasingly difficult". In his opinion, "a federation that provides for regional autonomy in eastern Ukraine and perhaps even in Crimea could help both sides coexist"[24].

These recommendations reveal that the author either does not understand the essence of the Russia's war or deliberately sides with Putin for reasons of political expediency. Costigliona's paper also demonstrates the lasting impact of Kennan's views on American political thought.

On the basis of PPS/38 report, the same day (August 18, 1948) the National Security Council issued secret Directives NSC 20/1[25]. They included the most comprehensive statement of the goals that the policy of "containment" was to achieve. According to this document, two main goals of the U.S. policy toward the Soviet Union in peacetime and wartime were the following: (1) to reduce the power and influence of the USSR to the point where it no longer threatened international stability; and (2) to achieve fundamental changes in the theory and practice of international relations, which were followed by the government in power in "Russia"[26]. NSC 20/1 emphasized the achievement of the desired results of containment by non-military means, although it did not exclude the possibility that war could break out, either accidentally or intentionally. According to this document, the goals of the United States in peacetime did not include the overthrow of the Soviet government. It was about neutralizing, not eliminating, Soviet power.

Regarding the national issue in the USSR, NSC 20/1 provided for the promotion of federalism in the USSR by all possible means to enable the revival of national life of the Baltic peoples. The independence of the Baltic peoples was not excluded. At the same time, the term "traditional Russian territory" was applied. It was noted that even in case of war, the U.S. goal was not to achieve any specific agreements that would include "independence of the Ukrainian or any other national minority" except for the Baltic countries[27].

Based on the strategic reports NSC 20, NSC 20/1, NSC 20/2, and NSC 20/3, on November 23, 1948, the National Security Council prepared a top-secret report NSC 20/4 for President Truman[28]. It assessed the threats to the U.S. national security from the USSR, formulated goals and objectives to determine the measures necessary to counter them. The conclusions on the goals and objectives of the United States with regard to the USSR in NSC 20/4 mostly repeated the provisions of NSC 20/1 (and, respectively, PPS/38).

According to 20/4, communist ideology and Soviet behavior clearly demonstrated that the ultimate goal of the Soviet leaders was "world domination". They believed that the USSR could not be secure until non-communist countries were completely weakened, their numbers reduced, and

communist influence dominant throughout the world. The immediate goal of the Soviet highest priority after World War II was the political conquest of Western Europe, and U.S. resistance was the main obstacle to achieving these goals. Therefore, the greatest threat to U.S. security in the foreseeable future was posed by the hostile plans and considerable strength of the USSR, as well as the nature of the Soviet system[29]. The risk of war with the USSR was determined to be sufficient to warrant timely and adequate preparation by the United States.

Among the factors that the United States could use to compensate for the relative Soviet advantages, compared to Western democracies, was the development of internal divisions within the USSR [30]. To achieve its general goals through non-war methods the U.S. had to "encourage the development among the Russian peoples of views" that could help change Soviet behavior and enable the revival of national life by groups that demonstrated "the ability and determination to achieve and maintain national independence". However, this document referred to "traditional Russian borders" and "traditional Russian territory" again. According to the documents, drafted by Kennan (PPS/38 and NSC 20/1), he viewed Ukraine as an inseparable part of it.

In summary, NSC 20/4 stated that in pursuing its military objectives, the U.S. should avoid making irrevocable or premature decisions or commitments regarding border changes, governance in enemy territory, the independence of national minorities, or postwar responsibility for the inevitable political, economic, and social changes resulting from the war. The President endorsed the conclusions of NSC 20/4 policy paper on November 24, 1948.

Therefore, the U.S. strategic documents on the USSR, developed by the Policy Planning Staff, and approved by the National Security Council (August 1948) and the President (November 1948) included the following provisions: 1) a view on the USSR as "Russia" and its republics, except the Baltic republics, as "traditional Russian territories"; 2) a different attitude to the Baltic republics, comparing to Ukraine and other Soviet republics; 3) the absence of the goal of disintegrating the USSR, even in case of war; and 4) ambivalent approach to supporting the national aspirations of the peoples of the USSR. On the one hand, the strategic papers denied interference into internal affairs of the Soviet Union. On the other hand, they revealed U. S. interest in the revival of the national life of some peoples of the USSR, that were capable of achieving and maintaining national independence, and the goal of developing such views among them, which would help to change Soviet conduct.

In 1947 and the first half of 1949, the Truman administration shared Kennan's approach to the political and psychological nature of the Soviet threat and implemented an asymmetric strategy of "containment" that relied on

political, psychological, and economic methods. This approach was manifested by the Marshall Plan (1947) and broadcasts of the Voice of America (in 1947, Russian-speaking program was launched).

As Kennan wrote in his memoirs, in 1948, it seemed that public opinion and the U.S. officials were recovering from the pro-Soviet euphoria of the end of World War II and moving to a more balanced approach. The Pentagon saw Stalin as the next Hitler, but the prevailing in Washington was perception that the Soviet threat was political as well as Marshall's moderate approach to build strength in the West rather than destroy the strength of "Russia"[31].

The changing U.S. strategic approach to the USSR in 1949–1951. The establishment of NATO and Federal Republic of Germany in 1949, which Kennan did not support, was a retreat from the previous approach. In Kennan's opinion, the decision on NATO increased Soviet sense of suspicion and uncertainty, and thus weakened the possibility of negotiations between the U.S. and the USSR[32].

G. Kennan's strategic views on the USSR were criticized by many as too defensive. After the USSR's successful nuclear weapons test in August 1949 and the Communist victory in China in the fall of 1949, this criticism was reiterated. While the USSR had superior conventional forces in Europe, the United States had lost the advantage of sole possession of nuclear weapons. The "loss" of mainland China to the Communists made the rest of Asia vulnerable. Under these circumstances, by the end of 1949, Kennan lost his previous influence and a position as Director of the Policy Planning Staff.

It was at this time, in December 1949, when the Voice of America began broadcasting in Ukrainian (later, in 1951, in Lithuanian, Estonian, Latvian, Georgian, Armenian, and Azerbaijani). The representatives of the Ukrainian Congress Committee of America (UCCA) started their efforts to establish a Ukrainian-language program to broadcast to the Ukrainians in the USSR in spring 1948. To reach this goal, they negotiated with the officials in the Department of State and senators. In June 1948, the UCCA was notified about establishment of such program under the auspices of the Voice of America (VOA). The broadcasting started in almost 18 months, on December 12, 1949.

First, it aroused great enthusiasm by Ukrainians living in the U.S. and world-wide. However, during the first year the Ukrainian-language program had no Ukrainian content, and included translations of Russian broadcasts. It revealed a poor understanding by VOA managers of difference Ukrainians from Russians. Later, there were some improvements in the quality of the Ukrainian-language broadcasts, but they continued avoiding any reference to «liberation» of Ukrainians. The head of the broadcasting division of the Department of State explained that the function of the Voice of America was to implement U.S. foreign policy, and it was not authorized to engage in any

programming, designed to change the governmental or social structure of the Soviet Union[33].

The new director of the Policy Planning Staff P. Nitze (from January 1950), who succeeded G. Kennan, interpreted the "containment" mainly in military terms. He considered it necessary to base decisions on measurable indicators, and believed that the most important factor was Moscow's capacity for aggression, not declared intentions. Therefore, the U.S. had to significantly increase its military power to match the capabilities of the USSR. This view was shared by Secretary of State D. Acheson (January 1949 — January 1953), who was given full charge of foreign policy by President Truman[34]. Such interpretations were contained in the strategic document NSC 68 (April 1950), developed by the Policy Planning Staff under P. Nitze supervision[35].

NSC 68 was based on the "symmetrical" strategy of "containment" of the USSR, which replaced Kennan's "asymmetrical" strategy. First and foremost, NSC 68 emphasized the military balance of power between the U.S. and the USSR. According to it, any further expansion of the territory under Kremlin dominance created the possibility that an adequate coalition could not be formed to sufficiently counter the USSR. The changes in the balance of power could be the result not only of military actions or economic maneuvers, but also of intimidation, humiliation, and loss of trust in the United States by the free world. Therefore, U.S. interests depended not only on force, but also on its perception. If only the United States appeared to be making concessions to its adversaries, the effect could have been the same if such concessions had actually occurred.

NSC 68 shared Kennan's views on the political goal of changing the Soviet concept of international relations, but it stated that settlement negotiations could not take place until the Soviet system changed. This provision had appeared in the Department of State in 1949, and was the first point of disagreement between Kennan and the administration.

Among other recommendations of NSC 68, to achieve the U.S. objectives by methods short of war, the United States had to "take dynamic steps to reduce the power and influence of the Kremlin inside the Soviet Union and other areas under its control" to establish friendly to the U.S. regimes not under Soviet domination. Such action was regarded essential to engage the Kremlin's attention, keep it off balance and force an increased expenditure of Soviet resources in counteraction. To this end, "a comprehensive and decisive program to win the peace and frustrate the Kremlin design" had to be designed to sustain for as long as necessary. It included development of programs to wage overt psychological warfare, calculated to encourage mass defections from Soviet allegiance and to frustrate the Kremlin design in other ways[36].

Another recommendation included encouraging "the development among the Russian peoples of attitudes which may help to modify current Soviet

behavior and permit a revival of the national life of groups evidencing the ability and determination to achieve and maintain national independence"[37]. In other words, it was recommended to use the Soviet Cold War technique against it.

Thus, NSS 68 repeated the provision of NSC 20/1 and NSC 20/4 with regard to the USSR, however, without a reference to "traditional Russian territories". This strategic document envisaged utilization of the USSR's vulnerability to nationalism both in satellite states and within its own borders.

President Truman did not approve NSC 68 until the outbreak of the Korean War in June 1950, that proved the most important conclusions of NSC 68. It became the first "hot" war of the Cold War period, and demonstrated that the confrontation between the "communist" and "free" worlds went beyond Europe.

According to Kennan's memoirs, in 1950 there were rapid changes in the strategic thinking of the U.S. government regarding the USSR. Unlike in 1948, even before the Korean War, there was an assumption that the USSR had a "grand plan" to destroy the power of the U.S., and establish world domination. According to Pentagon calculations, the peak of Soviet military preparations for the war was in 1952. Kennan did not share most of the NSC 68 assessments, including the imaginary "peak" of the Soviet threat, but supported development of plans of "containment" for a long period of time[38].

After the Korean War began, Kennan kept believing that Stalin would not launch a major war that could lead to a direct military clash between the two superpowers, because in such a war there could be no complete victory.

In August 1950, he took a long unpaid leave from the Department of State to work at Princeton University. During his last working day on August 21, he participated in a final meeting in the Department to discuss a formation of the private committee which would attempt "to unite the various Russian groups in a united front" (Cinderella project). According to Central Intelligence Agency (CIA) declassified file, the formation of this committee with William Henry Chamberlain as the president had "Kennan's blessing"[39].

According to W. Chamberlain, this committee (titled the Committee for Liberation from Bolshevism) tried to steer a middle course between the position of the extreme Russian nationalists and the extreme separatists, and to organize "the widest possible anticommunist front among all organizations, Russian and non-Russian". The Committee attempted "to carry political warfare into the heart" of the USSR, but refused to adopt any attitude about boundaries or forms of federation among its peoples[40].

The efforts of this Committee achieved only partial success. In Munich, a coordinated center was established with representation of all democratic anticommunist groups among the political emigrants from the USSR. It

provided aid to publications and research projects, and inaugurated radio broadcasting (Radio Liberty) in Russian and other national languages of the USSR "to drive a wedge between the communist ruling class and masses of the people in the Soviet Union"[41]. Radio Liberty was funded by the Congress through the Central Intelligence Agency, and its broadcasting was less restricted in anti-Soviet propaganda.

According to Kennan's memoirs, the level of threat of major war increased after the defeat of U.S. troops (as a part of the United Nations contingent) in Korea in late fall 1950 as a result of the Chinese offensive on the Yalu River. If the administration had authorized the bombing of targets on China's territory in Manchuria, the defeat of U.S. troops could have been avoided. However, President Truman did not authorize such a move, as he tried to avoid further escalation.

G. Kennan strongly opposed the bombing of China, as he believed that further escalation could have led to retaliatory actions by the USSR, not necessarily in Korea. This could have set off a chain of events, as on the eve of the World War I, that could not be stopped[42]. Instead, he favored negotiations with the USSR.

In April 1951, Kennan outlined his arguments against the war and the desired U.S. strategy towards the USSR in his article "America and the Future of Russia"[43]. He considered it a continuation of the article "The Sources of Soviet Conduct" as he believed that its main points were often misunderstood and required explanation.

In 1951, Kennan argued that a war with the USSR was not consistent with the U.S. political goals. Moreover, such a war would be the biggest mistake the United States could make. The two main questions discussed in this article remain relevant today: what kind of state the Americans wanted "Russia" to become, and how they were to act to facilitate, rather than impede, the achievement of this goal. Unlike the previous article, the main U.S. goal with regard to the USSR was not only to change its conduct in the international arena, but also to create a "new", "different and more attractive Russia".

In Kennan's opinion, the threat from the USSR existed as long as the totalitarian regime was in power. He summarized American expectations of the "new Russia" in three points: 1) it would lift the Iron Curtain forever; 2) it would recognize certain limits to the government's internal power; and 3) it would abandon its long-standing game of imperialist expansion and oppression. He believed, if Moscow was ready to do so, the basic requirements for a more stable world order would be met.

G. Kennan's assessment of the Ukrainian national factor in the U.S. policy in the 1950s. In the article "America and the Future of Russia", Kennan routinely used the terms "Russia", "Russian government" and "Russian

people", and also referred to "greatness of the Russian people", but, unlike the article of 1947, he raised "a delicate subject" of national self-determination of peoples under Soviet rule. In his words, there was "no more difficult and treacherous" political issue[44]. Thus, in this paper he publicly discussed the topic that was addressed in the secret analytical report PPS/38, and top-secret Directives NSC 20/1, NSC 20/4 and NSC 68.

According to Kennan's analysis, among other things, it was expected that the "new Russia" would "refrain from pinning an oppressive yoke on other peoples" who had "the instinct and the capacity for national self-assessing"[45]. It was about the relations between the Great Russians and neighboring peoples outside the Tsarist Empire, as well as non-Russian national groups that were included within that Empire.

In this article, Kennan repeated some of the provisions of PPS/38, including the close political ties between non-Russian peoples on the borders of the "Great Russian family" and the Great Russians on the basis of their close economic ties. In his opinion, the only and necessary solution worthy of U.S. encouragement, was "the rise of such a spirit among all the peoples concerned as would give to border and institutional arrangements in that troubled area an entirely new, and greatly reduced, significance"[46]. This language lacked clarity, but correlated with the provisions of NSC 68. Simultaneously, Kennan warned that Americans had to be extremely cautious when it came to supporting or encouraging any specific arrangements in the national sphere. After all, it was not known what exactly specific national groups would demand: independent or federal status, a special type of local government, or no special status at all.

Kennan's remarks concerned the Baltic peoples, Ukrainians, and the satellite countries of Eastern Europe. Regarding Ukraine, he believed that it "deserved full recognition for the peculiar genius and abilities of its people, and for the requirements and possibilities of its development as a linguistic and cultural entity". However, in his view, economically Ukraine was as much a part of Russia as Pennsylvania was a part of the United States. Therefore, he made the future of Ukrainians dependent on what the "new Russia" would become. "Who can say what the final status of the Ukraine should be unless he knows the character of the Russia to which the adjustment will have to be made?"[47].

G. Kennan turned to the Ukrainian theme again in his memoirs, published in 1972. While assessing the attitudes in the United States regarding the likelihood of war with the USSR in 1950–1951, he noted that there were "elements" who not only wanted war with "Russia", but also had a clear goal for which this war should be waged. The most prominent among them were Ukrainians, who were recent refugees and immigrants, "especially Galicians and Ruthenians", and associated themselves with Ukrainians on the basis of

some linguistic affinity (that is, Kennan was not sure whether they were Ukrainians). Their idea, to which they were "passionately and sometimes ruthlessly attached", was that the United States had to wage war "against the Russian people" in their interests, in order to eventually achieve the breakup of the "traditional Russian state" and the establishment of their own regimes in the liberated territories.

G. Kennan did not deny that these people were indeed victims of Soviet communist regime, and they had religious and political reasons for hating Russia. But he emphasized three things about them. First, most of them really wanted a Soviet-American war, and pushed the U.S. government in that direction. Second, if it happened, they wanted it to be a war not against the USSR, but against the "Russian people", who were their main target. Third, in many cases, their motives were not related to U.S. interests. For them, the United States was only a tool to achieve their hidden political goals[48].

Considering Kennan's position on the USSR, which was quite conciliatory, he was involved in negotiating an armistice in Korea as a mediator. It was signed in June 1951, although further peace talks reached a deadlock. In early 1952, Kennan was appointed the U.S. Ambassador to the USSR. Ambassador Kennan arrived in Moscow on May 6, 1952.

In one of the secret diplomatic letters from Moscow (dated June 6, 1952), he characterized himself as "a symbol of that part of the Western world which has not yet lost hope for some improvement and stabilization of relations between the two camps". In this regard, the Kremlin could have assessed his appointment as a demonstration of the U.S. government's intention to move to "real" discussions, and link it to the possibility of "confidential negotiations aimed at amicably resolving some of the most dangerous issues" over which the two governments had disagreed[49].

The potential of Ambassador Kennan's diplomatic mission was not realized. On October 3, 1952, on the eve of the opening of the 19th Congress of the Communist Party in Moscow (October 5), the Kremlin declared Ambassador Kennan persona non grata

Shortly afterwards, on December 29, 1952, the Policy Planning Staff of the Department of State prepared a report on U.S. objectives in the event of war with the USSR[50]. Among its conclusions were the following: 1) the main policy of the United States was to prevent war with the USSR; 2) the conflict with the USSR could not be finally resolved in favor of the United States without the elimination or radical modification of the Soviet regime, as the most desirable outcome. However, the U.S. national interests could also be adequately served by a success that fell short of this absolute achievement. According to this document, in the event of war, the U.S. goal after the elimination of the Soviet regime and system was to replace it with a respected

local regime, with which American government could make a genuine peace based on mutual agreement, leading to its full participation in the organization of the postwar world. This meant limiting the identification of the enemy in the war to the Soviet regime and system, and abandoning the doctrine of national or popular guilt.

A genuine peace with a "Russian successor government" was to "preserve Russia's essential territorial integrity" and leave "Russia" (like any other country for which such a decision might be made) not too strong for the security of others, but not too weak to fulfill its responsibilities in the world. "Russian territory" could be reduced at least to the borders of the Soviet Union in 1938. The post-war status of the Baltic states could not be determined at this time, but there was no reason for the United States to change its official position of recognizing their right to independence.

According to this paper, the post-war status of Ukraine, White Russia, and other "minority" occupied territories was to be determined between them and the next Russian government as an internal affair. The U.S. had to refrain from committing to their independence or quasi-independence, or from guaranteeing them the possibility of self-determination. In general, the U.S. was not to take responsibility for determining or preserving their post-war status.

Returning to the topic of Ukrainians in the United States in his memoirs, Kennan recognized their certain political influence in 1950s. He believed it was due to their connection to compact voting blocs in large cities, their ability to exert direct influence on some individuals in Congress, and to their successful appeal to religious sentiment and, more importantly, to "the prevailing anti-Communist hysteria".

In Kennan's words, the evidence of Ukrainians' political influence was Captive Nations Resolution, adopted by the Congress as a declaration of the U.S. policy in 1959. It was written by Dr. Lev Dobriansky, associate professor at Georgetown University, and Ukrainian Congress Committee of America (UCCA) Chairman. By this resolution, the United States undertook, to the extent that Congress had such authority, the "liberation" of 22 nations, including Ukrainians[51].

Kennan believed that there could be nothing worse than what "these people" (Ukrainians) wanted from the United States — to commit itself politically and militarily not only against the Soviet regime, but also against "the strongest and most numerous ethnic elements on traditional Russian soil" (that is, "the Great Russians"). In Kennan's words, he sympathized with the conquered peoples who were suffering under Stalinist rule, but he also sympathized with the Russian people who were struggling under the same yoke. Moreover, the United States committed to liberation for the sake of "national extremists" among whom there would likely never be any unity, and

who would never be able to defend themselves against Russian revanchist pressure "except by endlessly relying on American bayonets"[52].

Thus, Kennan demonstrated a negative attitude towards the efforts of Ukrainian Congress Committee of America and Ukrainian political émigré to gain U.S. support for liberation of Ukraine. He characterized himself as a strong critic of the communist government, but also as an opponent of the "liberation" strategy of the Eisenhower administration.

He provided four reasons for this position. First, implementation of this strategy had little chance to succeed. Second, if one was going to take responsibility for supporting the effort to destroy political regimes in other countries, they had to have a clear idea of what to replace them with. The U.S. government did not have any democratic leaders with which to replace the communists. Third, the "liberation" could lead to war. The main reason why he opposed "liberation" was that such a policy would almost inevitably be used by Soviet leaders as an excuse internally for rejecting any liberalization or modification of the intensity of the Cold War.

Instead, Kennan firmly believed that the best option for the evolution of USSR in the direction desired by the United States was liberalization and modernization of the Soviet government. This could not be expected if the Soviet leaders were convinced that the United States had committed itself against them and had lost confidence in any outcome other than overthrow and complete destruction[53].

G. Kennan advocated for "gradual and peaceful changes" to which no governments were immune to bring freedom "from erosion of despotism rather than by the violent upthrust of liberty". He also maintained that it was impossible to achieve fundamental changes "in the spirit and practice of government in Russia" through foreign propaganda and agitation, and without the initiatives and efforts "of the Russians themselves"[54]. In his articles and memoirs, Kennan reiterated that the most important instrument of the U.S. influence on internal events in the USSR was its own positive example. However, CIA Cinderella project demonstrated that Kennan supported not only overt, but also covert efforts against the USSR. The main thing was that Kennan wanted to see "Russia" as an actor on the world stage, and this was a guideline in all relations with "Russian" political groups, both those in power and those in opposition to it.

G. Kennan had not changed these conclusions by spring of 1990, when the Foreign Affairs journal reprinted excerpts of his 1951 article[55]. The editor's commentary noted that changes in the USSR had actualized these conclusions almost 40 years later.

The impact of Kennan's recommendations was not difficult to detect in President G. H. W. Bush's speech in the Verkhovna Rada of Ukraine on

August 1, 1991, in which he called on Ukrainians to abandon "self-defeating nationalism" and support the new federation project, proposed by President Gorbachev.

G. Kennan's political recommendations were greatly influenced by his love for the "Russian people" and "Russian culture", which he discussed in his writings and speeches, and his daughter Grace Kennan Warnecke described in her memoirs[56]. F. Logevall quoted F. Costigliona: "Kennan's love for Russia, his search for a mystical connection…, Kennan's passion for pre-revolutionary Russia and its culture was real and unchanging, staying with him to the end of his days"[57]. This, in turn, determined his political recommendations regarding Ukrainians, and after collapse of the USSR, regarding Russia and Ukraine.

CONCLUSIONS. The ultimate goals of "containment" in Kennan's interpretation were to make the USSR abandon expansionist foreign policy and to change the Soviet concept of international relations by means short of war. He believed that the threat from the USSR existed as long as the totalitarian regime was in power, and advocated for gradual and peaceful changes in the USSR towards liberalization and modernization. However, he rejected the idea of USSR's disintegration, and recognized the right to secede only for the Baltic republics. He did not recommend any policies and did not support any activities to promote independence of Ukraine. However, he did not object to the revival of national life of some peoples of the USSR, including Ukrainians, and development views among them that would help change Soviet conduct.

Kennan viewed the USSR as "Russia", and believed that the United States should build its policy on cooperation with Russians. His personal sentiments, that is love for the Russian people and Russian culture, also influenced his policy recommendations, and shaped his attitude to Ukrainian's struggle for liberation. For him, Ukrainians and Russians were too close ethnically, and their economic activities were tightly intertwined. Therefore, Ukraine's secession could have caused a negative reaction and consequences for Russians. He predicted that sooner or later Russia would challenge Ukraine's independence. In this case, Ukrainians would be forced to turn to the United States for military support, which he wanted to avoid. For these reasons, he viewed the future of Ukrainians in a federal union with Russians in the "new Russia". Some Kennan's conclusions on Russia's foreign policy remain relevant today, and his strategic thinking on Russia and Ukraine continues to influence a significant number of U.S. political scientists and politicians.

---

[1] The Cold War: Containment and its Critics. Ed. by H. Ross. Chicago; Rand McNally & Company, 1967; Decline of the West? George Kennan and His Critics. Ed. by M.F. Herz. Ethics and Public Policy Center, Georgetown University, 1978. 172 p.; Containment: Concept

and Policy. Ed. by T. L. Deibel, J. L. Gaddis. Washington D.C.: National Defense University Press, 1986. 738 p.; Gaddis J.L. Strategies of Containment: A Critical Appraisal of American National Security Policy during the Cold War. Oxford University Press, 1982. 448 p., Revised ed. 2005, 484 p.; Gaddis J.L. How Relevant was U.S. Strategy in Winning the Cold War. [Carlisle Barracks. Pa]: Strategic Studies Institute. U.S. Army War College, 1992. 17 p.; Lippmann W. The Cold War. Containment: 40 Years Later. *Foreign Affairs.* Spring 1987. https://www.foreignaffairs.com/articles/1987-03-01/containment-40-years-later-cold-war; Stephanson A. Kennan and the Art of Foreign Policy. Harvard University Press, 1989. 380 p.; Kissinger H. Reflections on Containment. *Foreign Affairs.* 1994. Vol. 73. No. 3. P. 113–130; Miscamble W. D. Rejected Architect and Master Builder: George Kennan, Dean Acheson and Postwar Europe. *The Review of Politics*. 1996. Vol. 58. No. 3. P. 437–468; Kuklick B. Blind Oracles: Intellectuals and War from Kennan to Kissinger Princeton University Press, 2006. 264 p.; Lukacs J. George Kennan: A Study of Character. Yale University Press, 2007. 224 p., etc.

[2] Gaddis J.L. George F. Kennan: An American Life. Penguin books, 2012. 816 p.; Kennan Warnecke G. Daughter of the Cold War. University of Pittsburgh Press, 2019. 304 p.

[3] Kolesnikov A. Did Kennan Foresee Putin? What the Diplomat Got Right About Russia and the West. *Foreign Affairs.* September 20, 2023. https://www.foreignaffairs.com/russian-federation/did-kennan-foresee-putin?check_logged_in=1; Costigliona F. Kennan: A Life between Worlds. Princeton University Press, 2023. 648 p.; Logevall F. The Ghosts of Kennan. Lessons from the Start of a Cold War. *Foreign Affairs.* 2023. Vol. 102. No. 1. P. 170–178; Costigliona F. Kennan's Warning on Ukraine. Ambition, Insecurity, and the Perils of Independence. *Foreign Affairs.* January 27, 2023. https://www.foreignaffairs.com/ukraine/george-kennan-warning-on-ukraine

[4] Потєхін О., Клименко Ю. Геополітика проти безпеки: союзницьке стримування агресії в Європі XX — початку XX ст. К.: Дух і літера, 2023. 552 с.

[5] Камінський А. Край, еміграція і міжнародні закуліси. Манчестер–Мюнхен–Нью-Йорк: Видання Політичної ради ОУН (з), 1982. 264 с.; Chamberlain W.H. Beyond Containment. Chicago: Regnery, 1983; Камінський А. «Пролог» у холодній війні проти Москви (Продовження визвольної боротьби із-за кордону). Гадяч: Видавництво «Гадяч», 2009. 190 с.; Kuzio T. U.S. Support for Ukraine's Liberation during the Cold War: A Study of Prolog Research and Publishing Corporation. *Communist and Post-Communist Studies*. 2012. Vol. 45. № 1. P. 51–64.

[6] Costigliona F. Kennan's Warning on Ukraine. Op. cit.

[7] Gorodnia N. Ukrainian National Issue in the Emerging U.S. Strategy towards the Soviet Union (1946–1953). *American History and Politics*. 2023. № 16. P. 30–48; Gorodnia N. George F. Kennan's Impact on U.S. Strategy towards USSR, Russia and Ukraine. *Proceedings of the International Academic Conference "United States: Politics, Society, and Culture — 2024".* Kyiv, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2024. 185 p. Pp. 94–98. https://for.history.knu.ua/?p=4966

[8] Telegram. The Charge in the Soviet Union (Kennan) to the Secretary of State. Secret. Moscow, February 22, 1946 — 9 p.m. [Received February 22 — 3: 52 p.m.]. *The National Security Archive. The George Washington University*. https://nsarchive2.gwu.edu/coldwar/documents/episode-1/kennan.htm

[9] Kennan G. The Sources of Soviet Conduct. By "X". *Foreign Affairs.* 1947. Vol. 25. No. 4. P. 566–582.

[10] Telegram. The Charge in the Soviet Union (Kennan) to the Secretary of State. February 22, 1946. Op. cit.

[11] The Sources of Soviet Conduct. Op. cit. P. 575.

[12] Ibidem. P. 581.

[13] Ibidem. P. 576.

[14] Telegram. The Ambassador to the Soviet Union (Kennan) to the Department of State. Secret priority. Bonn, June 29, 1952 — 2 p.m. (reference). *Foreign Relations of the United States, 1952–1954, Eastern Europe; Soviet Union; Eastern Mediterranean*. Vol. VIII. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1952-54v08/d515

[15] PPS/38. United States Objectives with Respect to Russia. Secret. August 18, 1948. The State Department Policy Planning Staff Papers, 1948. Vol II. Introduction by Anna Kasten Nelson. Garland Publishing, Inc. New York & London, 1983. P. 372–408 https://www.foreignaffairs.com/sites/default/files/public_file/2023/1948%20Policy%20Planning%20Staff%20paper%20re%20Ukraine.pdf

[16] PPS/38. Op. cit. P. 405.

[17] Ibidem. Pp. 405–406.

[18] Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. Simon and Schuster, 1997. 367 p. P. 165–168.

[19] PPS/38. Op. cit. P. 406–408.

[20] Ibidem. P. 407.

[21] Ibidem. P. 408.

[22] Costigliona F. Kennan's Warning on Ukraine. Op. cit.

[23] Ibidem.

[24] Ibidem.

[25] U.S. Objectives with Respect to Russia. Report to the National Security Council by the Department of State: Summary of Conclusions. NSC 20/1. Washington, August 18, 1948. *Foreign Relations of the United States, 1948, General; The United Nations*. Vol. I. Part 2. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1948v01p2/d37

[26] Ibidem. P. 610.

[27] Ibidem. P. 611.

[28] Report to the President by the National Security Council. Top secret. Washington, November 23, 1948. NSC 20/4. Note by the Executive Secretary on U.S. Objectives with Respect to the USSR to Counter Soviet Threats to U.S. Security. *Foreign Relations of the United States, 1948, General; The United Nations*, Vol. I. Part 2 https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1948v01p2/d60

[29] Ibidem. Pp. 665–667.

[30] Ibidem. P. 666.

[31] Kennan G.F. Memoirs, 1950–1963. V. II. Boston Toronto: Little, Brown and Company, An Atlantic Monthly Press Book, 1972. 368 p. P. 90–91.

[32] Gaddis J. L. Strategies of Containment*,* 2005. Op. cit. P. 71.

[33] Gorodnia N. Ukrainian National Issue. Op.cit. Pp. 41–42.

[34] Gaddis J. L. Strategies of Containment, 2005. Op. cit. P. 83–84.

[35] A Report to the National Security Council by the Executive Secretary (Lay). Top Secret. Washington, April 14, 1950. NSC 68. *Foreign Relations of the United States, 1950, National Security Affairs; Foreign Economic Policy*, Vol. I. Part 2 https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1950v01/d85

[36] Ibidem. P. 285–286.

[37] Ibidem. P. 290

[38] Kennan G. F. Memoirs. Op. cit. P. 91–92.

[39] Memorandum for ADPC. Cinderella Discussion with Mr. Kennan of 21 August 1950. Secret. *Freedom of Information Act Electronic Reading Room.* https://www.cia.gov/readingroom/docs/CINDERELLA%20DISCUSSION%20WIT%5B16066630%5D.pdf

[40] Chamberlain W. H. Op. cit. P. 309–310.

[41] Ibidem. P. 302.
[42] Kennan G.F. Memoirs. Op. cit. P. 92–93.
[43] Kennan G.F. America and the Russian Future. *Foreign Affairs*. 1951. Vol. 29, No. 3. P. 351–370.
[44] Ibidem. P. 359.
[45] Ibidem. P. 359.
[46] Ibidem. P. 359–360.
[47] Ibidem. P. 360.
[48] Kennan G.F. *Memoirs*. Op. cit. P. 97–98.
[49] The Ambassador in the Soviet Union (Kennan) to the Deputy Under Secretary of State (Matthews). Secret. Moscow, June 6, 1952. *Foreign Relations of the United States, 1952–1954, Eastern Europe; Soviet Union; Eastern Mediterranean*. Vol. VIII. P. 996. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1952-54v08/d507
[50] Paper Drafted by Louis J. Halle of the Policy Planning Staff [Washington]. December 29, 1952. United States and the Allied Objectives in the Event of Global War. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1952-54v02p1/d39
[51] Kennan G.F. Memoirs. Op.cit. P. 98–99.
[52] Ibidem. P. 99.
[53] Kennan G.F. Memoirs. Op. cit. P. 101–102.
[54] Kennan G.F. America and the Russian Future. Op. cit. P. 368.
[55] Kennan G.F. America and the Russian Future (Reprint). *Foreign Affairs*. 1990. Vol. 69, No. 2. P. 157–166.
[56] Kennan Warnecke G. Op. cit.
[57] Logevall F. Op. cit.

REFERENCES

1. A Report to the National Security Council by the Executive Secretary (Lay). Top Secret. Washington, April 14, 1950. NSC 68. *Foreign Relations of the United States, 1950, National Security Affairs; Foreign Economic Policy*. Vol. I, Part. 2. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1950v01/d85 [in English].
2. Chamberlain, W. H. (1983). *Beyond Containment*. Chicago: Regnery [in English].
3. Costigliona, F. (2023). *Kennan: A Life between Worlds*. Princeton University Press [in English].
4. Costigliona, F. (2023). Kennan's Warning on Ukraine. Ambition, Insecurity, and the Perils of Independence. *Foreign Affairs.* January 27. https://www.foreignaffairs.com/ukraine/george-kennan-warning-on-ukraine [in English].
5. Herz, M.F. (Ed.). (1978). *Decline of the West? George Kennan and His Critics.* Ethics and Public Policy Center, Georgetown University [in English].
6. Deibel, T.L. & Gaddis, J.L. (Eds.). (1986). *Containment: Concept and Policy*. Washington D.C.: National Defense University Press [in English].
7. Gaddis, J. L. (2012). *George F. Kennan: An American Life*. Penguin books [in English].
8. Gaddis, J. L. (1992). *How Relevant was U.S. Strategy in Winning the Cold War*. [Carlisle Barracks. Pa]: Strategic Studies Institute. U.S. Army War College, 1992 [in English].
9. Gaddis, J. L. (1982, 2005). *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of American National Security Policy during the Cold War*. Oxford University Press [in English].
10. Gorodnia, N. (2024). George F. Kennan's Impact on U.S. Strategy towards USSR, Russia and Ukraine. *Proceedings of the International Academic Conference "United States:*

Politics, Society, and Culture – 2024". Kyiv, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 94–98. https://for.history.knu.ua/?p=4966 [in English].

11. Gorodnia, N. (2023). Ukrainian National Issue in the Emerging U.S. Strategy towards the Soviet Union (1946–1953). *American History and Politics*, 16, 30–48 [in English].

12. Huntington, S. (1997). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon and Schuster [in English].

13. Kaminskyi, A. (1982). *Krai, emigratsia i miznarodni zakylisy*. Manchester–M`unhen–Nju-York: Vydannia Politychnoyi rady OUN (z) [in Ukrainian].

14. Kaminskyi, A. (2009). "*Proloh" u holodniy viyni proty Moskvy (Prodovzennia vyzvol`noyi borot`by iz-za kordony)*. Gadiach: Vydavnytstvo "Gadiach" [in Ukrainian].

15. Kennan, G. F. (1951). America and the Russian Future. Foreign Affairs. (Vol. 29), 3, 351–370 [in English].

16. Kennan, G. F. (1990). America and the Russian Future (Reprint). Foreign Affairs. (Vol. 69), 2, 157–166 [in English].

17. Kennan, G. F. (1972). *Memoirs*, *1950–1963*. V. II. Boston Toronto: Little, Brown and Company, An Atlantic Monthly Press Book. [in English].

18. Kennan, G. F. (1947). The Sources of Soviet Conduct. By "X". *Foreign Affairs.* (Vol. 25), 4, 566–582 [in English].

19. Kennan Warnecke, G. (2019). *Daughter of the Cold War*. University of Pittsburgh Press [in English].

20. Kissinger, H. (1994). Reflections on Containment. *Foreign Affairs.* (Vol. 73), 3, 113–130 [in English].

21. Kolesnikov, A. (2023). Did Kennan Foresee Putin? What the Diplomat Got Right About Russia and the West. *Foreign Affairs.* September 20. https://www.foreignaffairs.com/russian-federation/did-kennan-foresee-putin?check_logged_in=1 [in English].

22. Kuklick, B. (2006). *Blind Oracles: Intellectuals and War from Kennan to Kissinger*. Princeton University Press [in English].

23. Kuzio, T. (2012). U.S. Support for Ukraine's Liberation During the Cold War: A Study of Prolog Research and Publishing Corporation. *Communist and Post-Communist Studies*. (Vol. 45), 1, 51–64 [in English].

24. Lippmann, W. (1987). The Cold War. Containment: 40 Years Later. *Foreign Affairs.* Spring. https://www.foreignaffairs.com/articles/1987-03-01/containment-40-years-later-cold-war [in English].

25. Logevall, F. (2023). The Ghosts of Kennan. Lessons From the Start of a Cold War *Foreign Affairs.* (Vol. 102), 1, 170–178 [in English].

26. Lukacs, J. (2007). *George Kennan: A Study of Character*. Yale University Press [in English].

27. Memorandum for: ADPC. Subject: Cinderella Discussion with Mr. Kennan of 21 August 1950. Secret. *Freedom of Information Act Electronic Reading Room.* https://www.cia.gov/readingroom/docs/CINDERELLA%20DISCUSSION%20WIT%5B16066630%5D.pdf [in English].

28. Miscamble, W. D. (1996). Rejected Architect and Master Builder: George Kennan, Dean Acheson and Postwar Europe. *The Review of Politics*. (Vol. 58), 3, 437–468 [in English].

29. Paper Drafted by Louis J. Halle of the Policy Planning Staff [Washington]. December 29, 1952. United States and the Allied Objectives in the Event of Global War. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1952-54v02p1/d39 [in English].

30. Potiehin, O., & Klymenko, Yu. (2023). *Geopolityka proty bezpeky: soyuznytske strymuvannia agresii v Yevropi XX — pochatky XX st.* Kyiv: Dykh i litera [in Ukrainian].

31. PPS/38. United States Objectives with Respect to Russia. Secret. August 18, 1948. *The State Department Policy Planning Staff Papers, 1948. Vol II*. Introduction by A. Kasten

Nelson. Garland Publishing, Inc. New York & London, 1983. Pp. 372–408. https://www.foreignaffairs.com/sites/default/files/public_file/2023/1948%20Policy%20Planning%20Staff%20paper%20re%20Ukraine.pdf [in English].

32. Report to the President by the National Security Council. Top secret. Washington, November 23, 1948. NSC 20/4 Note by the Executive Secretary on U.S. Objectives with Respect to the USSR To Counter Soviet Threats to U.S. Security. *Foreign Relations of the United States, 1948, General; The United Nations*. Vol. I, Part. 2. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1948v01p2/d60 [In English].

33. Ross, H. (Ed.). (1967). *The Cold War: Containment and its Critics.* Chicago: Rand McNally & Company [in English].

34. Stephanson, A. (1989). *Kennan and the Art of Foreign Policy*. Harvard University Press [in English].

35. Telegram. The Ambassador to the Soviet Union (Kennan) to the Department of State. Secret priority. Bonn, June 29, 1952 – 2 p.m. (reference). *Foreign Relations of the United States, 1952–1954, Eastern Europe; Soviet Union; Eastern Mediterranean*. Vol. VIII. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1952-54v08/d515 [in English].

36. Telegram. The Charge in the Soviet Union (Kennan) to the Secretary of State. Secret. Moscow, February 22, 1946 – 9 p.m. [Received February 22 – 3 : 52 p.m.] *The National Security Archive. The George Washington University*. https://nsarchive2.gwu.edu/coldwar/documents/episode-1/kennan.htm [in English].

37. The Ambassador in the Soviet Union (Kennan) to the Deputy Under Secretary of State (Matthews). Secret. Moscow, June 6, 1952. *Foreign Relations of the United States, 1952–1954, Eastern Europe; Soviet Union; Eastern Mediterranean.* Vol. VIII. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1952-54v08/d507 [in English].

38. U.S. Objectives with Respect to Russia. Report to the National Security Council by the Department of State: Summary of Conclusions. NSC 20/1. Washington, August 18, 1948. *Foreign Relations of the United States, 1948, General; The United Nations*. Vol. I, Part 2. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1948v01p2/d37 [in English].

Acknowledgments. I would like to acknowledge my gratitude to the University of Münster and Historisches Seminar, which granted me a scholarship at the History Department, to Prof. Dr. Olaf Blaschke, Prof. Dr. Heike Bungert, Prof. Dr. Silke Mende, Prof. Dr. Ricarda Vulpius, Dr. Liliya Bereznaya, and to all colleagues and staff, for the opportunity, and for the support and assistance, without which I would not have been able to launch my research on the Ukrainian national factor in the U.S. strategy towards the Soviet Union.

Received: 19.04.2024. Approved: 27.06.2024. Published: 28.10.2024.

DOI: https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.208
УДК 327:94(410)

Андрій Грубінко
д-р. іст. наук, проф.
Західноукраїнський національний університет
46000, Україна, Тернопіль, вул. Львівська, 11
E-mail: andriy.history1983@gmail.com
ORCID: http://orcid.org/0000-0002-4856-5831
Researcher ID Web of Science: H-2147-2017

ІНТЕРЕСИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ МІЖДЕРЖАВНОГО ОБ'ЄДНАННЯ AUKUS

Стаття присвячена дослідженню проблеми еволюції зовнішньої політики Великої Британії у період після її виходу з Європейського Союзу (період пост-Брекзиту) у контексті участі країни у формуванні міждержавного об'єднання AUKUS (абревіатура від англійських назв Австралії, Великої Британії і США).

Методологію дослідження сформували принципи історизму, системності та об'єктивності, загальнонаукові методи логіки, компаративного аналізу, спеціально-історичні методи історіографічного аналізу, історико-системний, хронологічний, історико-генетичний, ретроспективного аналізу, порівняльно-історичний методи наукового пізнання.

Зазначено, що створення в 2021 р. міждержавного об'єднання AUKUS стало резонансною подією у світі міжнародної політики. За своїм змістом домовленості передбачають розвиток системної військово-політичної співпраці між трьома державами на стратегічному рівні у довгостроковій перспективі з першістю американсько-британського союзницького начала, що потенційно матиме вагомий вплив на конфігурацію системи міжнародної безпеки, тим більше в умовах сучасних спроб її ревізії.

Констатовано, що започаткований відносно недавно міжнародний безпековий проєкт AUKUS уже став одним із прикладів активної зовнішньополітичної діяльності британських урядів періоду пост-Брекзиту, який цілком відповідає стратегії «Глобальна Британія». Участю в AUKUS британська сторона не лише робить внесок у глобальну безпеку й посилює свою військову присутність в одному з ключових регіонів світової політики, прикриває власні геополітичні та економічні інтереси, але й

гарантує розвиток високотехнологічних наукоємких галузей промислового виробництва на тривалу перспективу. Запропонований США (за підтримки двох держав-союзників) проєкт комплексної секторальної військово-оборонної співпраці відображає намагання зберегти американський і британський вплив в ІТР та на глобальному рівні в реаліях наростання конфлікту з Китаєм. За умов відновлення американської політики ізоляціонізму і протекціонізму, можливих фінансових проблем Великої Британії як другого за значенням партнера, проєкт AUKUS чекають непевні перспективи. Від успіху чи провалу проєкту AUKUS залежать і міжнародні перспективи України.

Ключові слова: *AUKUS, Велика Британія, зовнішня політика, безпекова політика, США, Австралія.*

Andrii Hrubinko
Doctor of History, Professor
West Ukrainian National University
11, Lvivska Street, Ternopil, 46000, Ukraine
E-mail: andriy.history1983@gmail.com
ORCID: http://orcid.org/0000-0002-4856-5831
Researcher ID Web of Science: H-2147-2017

THE INTERESTS OF THE UK FOREIGN POLICY IN THE CONTEXT OF THE FORMATION OF THE AUKUS INTERSTATE ASSOCIATION

The article is devoted to the study of the evolution of the UK's foreign policy in the period after its withdrawal from the European Union (post-Brexit period) in the context of the country's participation in the formation of the AUKUS (an abbreviation of the English names of Australia, the United Kingdom and the United States).

The research methodology was formed by the principles of historicism, systematicity, and objectivity, general scientific methods of logic, comparative analysis, special historical methods of historiographic analysis, historical-systemic, chronological, historical-genetic, retrospective analysis, and comparative-historical methods of scientific knowledge.

It is noted that the creation of the interstate association AUKUS in 2021 was a resonant event in the world of international politics. The agreements provide for the development of systemic military-political cooperation between the three states at the strategic level in the long term with the primacy of the US-British alliance, which will potentially have a significant impact on the

configuration of the international security system, especially in the context of current attempts to revise it

It is stated that the relatively recently launched international security project AUKUS has already become one of the examples of active foreign policy activities of the British governments in the post-Brexit period, which is fully consistent with the Global Britain strategy. By participating in AUKUS, the British side not only contributes to global security and strengthens its military presence in one of the key regions of world politics, protects its own geopolitical and economic interests, but also guarantees the development of high-tech knowledge-intensive industries for the long term. The project of comprehensive sectoral military and defence cooperation proposed by the United States (with the support of two allied states) reflects an attempt to maintain American and British influence in the Indo-Pacific region and globally in the face of the growing conflict with China. With the resumption of the US policy of isolationism and protectionism, and possible financial problems of the UK as the second most important partner, the AUKUS project faces uncertain prospects. Ukraine's international prospects also depend on the success or failure of the AUKUS project.

Keywords: *AUKUS, UK, foreign policy, security policy, USA, Australia.*

Глибока криза сучасної системи міжнародної безпеки актуалізувала проблему переосмислення потенціалу, пріоритетів і ролі фактично усіх її суб'єктів. Серед них наявні як відносно нові учасники регіональної та світової політики безпеки (наприклад, країни пострадянського простору, Європейський Союз тощо), так і давно усталені, визнані віковими традиціями міжнародного впливу історичні авторитети, які ще донедавна формували когорту світових держав, а з другої половини XX ст. перебувають у процесі пошуку свого місця в новітній системі міжнародних відносин, апробуючи шляхи бодай часткового відновлення власного колишнього впливу. До такої когорти належить Велика Британія. Пам'ять про її імперську велич, чинна належність до пулу ядерних держав, економічні можливості, модернізований військовий потенціал та розгалужена мережа дипломатичного представництва й розвідки на різних рівнях формують реальне підґрунтя для амбіцій збереження глобального залучення держави до міжнародних процесів далеко за межами природнього первинного регіону зосередження її зовнішньої політики, яким залишається Європа.

Новітня історія зовнішньої політики Великої Британії, яку у світлі специфіки еволюції її національного, регіонального та глобального позиціонування упродовж крайнього десятиліття цілком можна розділити на два основні періоди — до та після Брекзиту, продовжує формуватися в

умовах виконання завдань збереження відповідності сучасним глобальним трендам світової політики та економіки. Велика Британія активно працює над формуванням системи готовності протистояти новим та відродженим викликам національній і міжнародні безпеці, переважно опираючись на традиційні двосторонні союзи, партнерства та мережу багатосторонніх механізмів репрезентації, серед яких особливу засадничу роль відіграють американсько-британські відносини та британський вплив у системі колишніх колоній і залежних територій т.зв. історичного Pax Britanica, зокрема, в Індійсько-Тихоокеанському регіоні (далі — ІТР).

У зв'язку із зазначеним набуває актуальності дослідження еволюції новітньої зовнішньої політики Великої Британії з акцентом на її міжнародні інтереси та зовнішню політику в ІТР, з огляду на динамічний процес формування нового міждержавного об'єднання AUKUS, що і становить мету поточного дослідження.

Ідеться про створення й початковий період функціонування триєдиного міждержавного об'єднання, відомого під абревіатурою AUKUS, заснування якого у вересні 2021 р. проголосили лідери Австралії, Великої Британії і США. Укладена тристороння угода про військово-політичне співробітництво стала резонансною подією у світі міжнародної політики. За своїм змістом домовленості набули певного явного та прихованого символізму й передбачають розвиток системної військово-політичної кооперації між трьома державами на стратегічному рівні в довгостроковій перспективі з першістю американсько-британського союзницького начала, що потенційно матиме вагомий вплив на конфігурацію системи міжнародної безпеки, тим більше в умовах сучасних спроб її ревізії.

Особливістю досліджуваної проблематики є незначна віддаленість у часі від проголошення тристоронньої угоди про утворення AUKUS, що впливає на кількість наукових публікацій та їх змістовно-стилістичний характер. Переважна більшість дописів представлені інформаційними матеріалами. Однак у контексті цього дослідження виділимо суто науково-аналітичні публікації, якими віднедавна доволі активно поповнюється як зарубіжна, так і українська історіографія. Ідеться про публікації українських дослідників Є. Брайляна, А. Грубінка, Н. Луценка, В. Константинова, А. Кучкіної, А. Савенка та А. Омельченк[1]. Ґрунтовні дослідження історії зовнішньої політики Великої Британії періоду пост-Брекзиту представили західні автори О. Дадов, Т. Олівер, Ф. Хатфельд і Р. Вайтмен, Р. Ксу, Р. Прінс і С. Галлардо, Т. Райт, В. Ріїз, П. Стефенз, Ф. Чамберс[2]. Цінними для поточного дослідження є публікації із загальної історії формування об'єднання AUKUS С. Боска, Ч. Едела, А. Кампанелли і М. Дасу, А. Маана, Дж. Холланда та Е. Стаунтона[3]. Незважаючи на появу перших наукових публікацій з історії об'єднання AUKUS,

потребують додаткової історико-політичної оцінки передумови, обставини формування, зміст та перші міжнародні наслідки практичного втілення відповідного проєкту, зокрема в контексті трансформацій новітньої зовнішньої політики Великої Британії.

Мета статті — представити результати дослідження історії зовнішньої політики Великої Британії у контексті формування і функціонування міждержавного об'єднання AUKUS

Посилена увага британської дипломатії до регіону ІТР стала загалом логічним та історично обґрунтованим наслідком зміщення міжнародних інтересів держави після виходу зі складу Європейського Союзу. Інтерес до Азії і Далекого Сходу віддавна притаманний представникам британських політичних та економічних еліт, наснажених видатним досвідом попередників епохи «володарки морів» Британської імперії. Новітній британський вплив у регіоні формувався після Другої світової війни та переважно ґрунтується на багатосторонній основі, що випливає з реалій втрати країною першості у світовій політиці. Такі альянси, як коаліція національних систем розвідки «П'ять очей» («Five eyes») за участі Великої Британії, США, Канади, Австралії і Нової Зеландії, поряд із традиційними двосторонніми політичними та економічними зв'язками країни в регіоні сформували зону британського впливу, яка обмежується та взаємодоповнюється інтересами США і в сучасних умовах дедалі більше витісняється впливом Китаю.

На тлі хвилі потужного підйому антиєвропейських настроїв періоду раннього пост-Брекзиту у стратегічному документі «Глобальна Британія в епоху конкуренції: Інтегрований огляд політики безпеки, оборони, розвитку й зовнішньої політики» (березень 2021 р.) уряд Б. Джонсона проголосив ІТР регіоном, що має «вирішальне значення» для економіки, безпеки і глобальних амбіцій країни «щодо підтримки відкритих суспільств[4]. Тоді ж була оприлюднена оновлена військова стратегія «Оборона в епоху конкурентоспроможності», що надавала велику увагу інтеграції із союзниками як запоруці збереження глобального стратегічного впливу Великої Британії у світі. Окрім США ішлося насамперед про пріоритетні відносини в ІТР з Канадою, Австралією та Новою Зеландією, а також Японією та Південною Кореєю. Плани щодо розгортання створеної у 2020 році американсько-британської авіаносної ударної групи, розширення морського патрулювання та групи реагування, нарощування співпраці з країнами регіону в галузі ВПК засвідчили комплексний підхід Лондона до збільшення британської присутності в регіоні на перспективу до 2030 року[5].

Проживання у країнах ІТР близько 1,7 млн британських громадян, розширення торговельних відносин в економічно потужному регіоні, де

зосереджено 40% світового ВВП, та головне — наростання глобальної геополітичної конкуренції, визначили проблемну сферу міжнародних інтересів Великої Британії[6]. На ІТР припадає 17,5% зовнішньої торгівлі Великої Британії і 10% прямих іноземних інвестицій, що потребує не лише економічної уваги, але й безпекових ресурсів у пошуках шляхів розв'язання проблем розвитку політично непростого й конфліктного регіону, де ключовим сучасним викликом є стрімке наростання експансії Китаю.

Потреба в компенсації втрати Британією преференцій європейського ринку в рамках ЄС зумовила необхідність розширення присутності на ринках Азії, що вимагала посилення міжнародного політичного впливу країни у світі. Утім регіон ІТР, попри свою привабливість, характеризується надзвичайно високим рівнем конкурентності, де на початку XXI ст. зійшлися інтереси таких глобальних суперсил сучасності, як США і Китай. При всій повазі до можливостей Великої Британії, вони не можуть зрівнятися із впливом цих провідних держав світу. На сучасний міжнародний потенціал Великої Британії негативно вплинули наслідки економічної рецесії початку 2010-х рр. та епідемії COVID, затяжного процесу врегулювання наслідків виходу з ЄС, тривалого й поетапного скорочення чисельності збройних сил. Тому передбачена у стратегії «Глобальна Британія...» прихильність до традиційних та пошуку нових форматів багатосторонньої співпраці в ІТР покликана стати головним форматом розширення присутності Великої Британії у міжнародних процесах, причому із залученням як американських, так і європейських партнерів.

Цілком природньо та очікувано, що саме відносини з США, неофіційно історично іменовані з часів У. Черчилля «особливими відносинами», стали однією з визначальних детермінант і найвагомішим міжнародним політичним та безпековим ресурсом впливу Лондона на міжнародні процеси в ІТР. Міжнародні кризи першої чверті XXI ст. довели, що Велика Британія, незалежно від партійно-політичної приналежності її владних еліт, залишається вірним військовим союзником номер один для США і переважно діє у фарватері інтересів американського істеблішменту. Водночас американські адміністрації неодноразово давали зрозуміти британським союзникам, що «особливі відносини» не можуть незмінно ґрунтуватися лише на данині традиції та обслуговувати інтереси збереження міжнародного іміджу Великої Британії як держави з глобальними амбіціями, а повинні переходити на рівень «руху в обох напрямах», фактично ставати ще більш утилітарними. Прагматизація зовнішньої політики США останніх десятиліть змушує обидві сторони шукати нові шляхи мотивації і напрями застосування значного досвіду функціону-

вання системи американсько-британського співробітництва. Відповідні тенденції стали помітними в період правління президента Б. Обами та особливо поглибилися за часів каденції Д. Трампа. Стосується це і наслідків виходу Великої Британії з ЄС, який мав негативний вплив на американсько-британські відносини, адже послабив стратегічне значення Великої Британії як головного союзника США в Європі. Як зазначають А. Хадфілд і Р. Вайтмен, орієнтація Лондона на розвиток відносин із країнами т. зв. «англосфери» (Австралія, Індія, Канада, Малайзія, Нова Зеландія, Сингапур) «загалом доповнює оновлені відносини зі США після Brexit»[7].

У зовнішній політиці обох держав, насамперед США, продовжується посилення давнього тренду, який має витоки ще з кінця 1980-х рр. — зміщення уваги до ІТР. Саме у відносинах із країнами регіону США побачили інтерес у стримуванні наростання комплексного впливу Китаю, а Велика Британія — у реалізації офіційно проголошеної після виходу з ЄС політики відродження глобального впливу. Відновлення мережі альянсів і партнерств США стало лейтмотивом зовнішньої політики адміністрації Дж. Байдена під загальним гаслом «Америка повертається». У світлі зазначеного цілком природньо, що американці зосередилися на розбудові оновлених альянсів у регіоні ІТР, із залученням як регіональних, так і європейських союзників, серед яких провідним залишається Велика Британія.

Проголошення 15 вересня 2021 р. лідерами США Дж. Байденом, Великої Британії Б. Джонсоном та Австралії С. Моррісоном заснування тристороннього міждержавного пакту (абревіатура від перших літер англомовних назв держав — AUKUS), загальною метою якого є поглиблення військово-політичної співпраці в ІТР, ознаменувало початок реалізації надзвичайно амбітного, сучасного геополітичного, військового й високотехнологічного проєкту, сутність якого коротко можна окреслити так: 1) програма з надання Австралії американських субмарин з ядерними боєзарядами; 2) розвиток науково-освітньої та промислової співпраці, спрощення обміну інформацією й технологічними нововведеннями в галузях нейромереж, телекомунікацій, штучного інтелекту, квантових технологій, кібернетичної та підводної систем.

Угода по суті стала продовженням давньої англо-американської співпраці у сфері ядерних озброєнь, аналогів якій у світі немає. Після нетривалих паралельних спроб розробки ядерних потужностей, у 1958 р. США і Велика Британія підписали Договір про безпеку, який дозволив Вашингтону розміщати ядерні ресурси на британських територіях. Сполучені Штати поділилися секретною технологією, яка дозволила Британії вперше розгорнути атомні підводні човни. AUKUS передбачає аналогічну

передачу ядерних підводних технологій США тепер уже для Австралії. У 1960–1980-х рр. Королівським військово-морським силам надано американські балістичні ракети «Поларіс» і «Трайдент» для установки на підводних човнах. Ядерні сили Великої Британії стали невід'ємною частиною «ядерного щита» Європи під егідою США і НАТО. Королівство продовжує брати участь у Балістичній програмі Протиракетної оборони США як військовий союзник номер один. Тут справа не лише в історико-культурній спільності, а насамперед у геополітичних розрахунках та економіко-технологічному рівні сторін.

Згідно з угодою AUKUS, співпраця поширюється не лише на ядерні військово-морські технології, але й на об'єднання військово-промислового комплексу союзників. Ідеться про виробництво високотехнологічної продукції (квантових та гіперзвукових технологій), боротьбу за світові ринки мікросхем. В умовах посилення світової конкуренції на ринку високоточної зброї і комплектуючих, наприклад, виробництва бойових безпілотників, американське домінування ослабло. Тому AUKUS покликаний попередити втрату провідних позицій Заходу (англо-американського домінування) у галузі високоточних озброєнь, головним конкурентом якого, безпековою загрозою є саме Китай. У Оновленому інтегрованому огляді безпеки 2023 р. британський уряд проголосив Китай «системним викликом із наслідками майже для кожної сфери державної політики та повсякденного життя британців»[8].

Лейтмотив стримування та навіть протистояння Китаю прямо не вказується в угоді, але усім добре зрозумілий. Саме антикитайський характер опосередковано проглядається у змісті пакту AUKUS, що засвідчила й гостра негативна реакція на нього представників офіційного Пекіна. Для США AUKUS відображає процес активного пошуку шляхів утримання світового лідерства на тлі неухильного посилення Китаю. Адміністрація Президента Дж. Байдена від початку каденції у січні 2021 р. намагається сформулювати новаторську концепцію відновлення частково втрачених попередниками лідерських позицій США в міжнародній політиці. Також AUKUS покликаний стати одним із центральних елементів формування оновленої коаліції демократичних держав проти авторитаризму. Її очевидними головними мішенями стануть Китай і Росія.

Для Великої Британії участь у новій міжнародній коаліції стала природнім кроком, спрямованим на реалізацію програми максимум зовнішньої політики — відновлення глобальної ролі. Подалі від Європи — міжнародний курс, спрямований на подолання комплексів Брекзиту та досягнення віковічної мрії про розвиток вільної торгівлі за морями, щоправда уже не під проводом Британської корони, а лідерством американського президента. У прагматичному вимірі угода дає можливість

британським компаніям розраховувати на збільшення частки на ринку високих технологій у ІТР, а, отже — створення нових підприємств та робочих місць, про що свого часу прямо заявляв прем'р-міністр Б. Джонсон[9]. Кооперація з провідними економіками світу дозволить заощадити на інноваціях та логістичних рішеннях. Зрештою Б. Джонсону, як і Дж. Байдену, також знадобилася піар-кампанія всередині країни щодо представлення AUKUS як зовнішньополітичної перемоги, що актуально на тлі складного врегулювання наслідків Брекзиту, негативного присмаку виводу британських військ з Афганістану, періодичної критики уряду за антиковідну політику й викликаної коронавірусом кризи в економіці держави.

Варто врахувати, що AUKUS став далеко не єдиним сучасним безпековим проєктом за участі Великої Британії у ІТР. Ще у 2017 р. Т. Мей досягла домовленості з прем'єр-міністром Японії С. Абе про трирічний план співробітництва в оборонній галузі. Уперше в історії ішлося про спільні британсько-японські військові навчання. Фактично у Східній Азії сформувався трикутник військового співробітництва США — Велика Британія — Японія, а реальні перспективи приєднання до AUKUS останньої зміцнюють цей тристоронній альянс і виводять його на новий рівень взаємодії. У грудні 2022 р. Велика Британія уклала велику угоду з Італією і Японією («Глобальна бойова програма») про поставку оперативного стелс-винищувача нового покоління до 2035 р. У липні 2023 р. Велика Британія приєдналася до Всеосяжної та прогресивної угоди про Транс-Тихоокеанське партнерство. Символічним і практичним актом нової політики активності офіційного Лондона в регіоні стала подана в червні 2023 р. заявка на членство в Регіональному форумі АСЕАН (Асоціації держав Південно-Східної Азії), інтеграція до якого стане практично безвитратним шляхом до співпраці з країнами Південно-Східної Азії із широкого кола питань.

Водночас тристороння угода AUKUS несе певні ризики для цілісності чинної системи безпеки в ІТР, адже насамперед надання Австралії ядерного арсеналу порушує принципи нерозповсюдження та зміщує баланс сили в регіоні. Першою, як не дивно, Нова Зеландія висловила застереження щодо неможливості приєднатися до угоди та навіть вказала на недопущення австралійських субмарин у свої територіальні води, наполягаючи на своєму без'ядерному статусі. Очікувано найгострішу реакцію проявив уряд Китаю.

Наявна також проблема розширення складу AUKUS, щодо якого практично одразу після створення робилися міжнародні акценти. Ідеться насамперед про Японію й Канаду. Нова Зеландія практично одразу після оголошення об'єднання відмовилася, що завдало першого удару англо-

американській коаліції. Утім відчутнішою за масштабами геополітичних втрат може стати відмова Японії, яка хоча і зберігає традиційні безпекові союзницькі відносини з США, намагається диверсифікувати свою зовнішню політику й розширювати співпрацю з ЄС та окремими європейськими державами. Ідеться насамперед про Францію, яка після Брекзиту стала привабливішим партнером і має усі шанси перейняти пальму першості стратегічного партнера Японії у Європі від Великої Британії[10].

Знаково, що угода AUKUS залишає за рамками домовленостей і навіть протистоїть державам континентальної Європи та їхнім інтересам, створює певні загрози провідним західним об'єднанням, насамперед НАТО. Хоча AUKUS прямо не стосується відносин держав-засновників з європейськими партнерами, саме вони опинилися в найбільшому програші. Унаслідок рішення про надання американських підводних човнів для флоту Австралії під прямий удар потрапила Франція. Уряд Австралії усього за кілька годин до оприлюднення угоди AUKUS несподівано заявив про одностороннє розірвання контракту з французькою компанією "Naval Group" на виконання вартісного замовлення на поставку дванадцяти французьких субмарин, укладеного ще в 2016 році, що спричинило міжнародний скандал. Міністр закордонних справ Франції Жан-Ів Ле Дріан зазначив, що новий союз може змінити Стратегічну концепцію всередині НАТО[11]. Однак відкликання французьких послів із Вашингтона і Канберри для консультацій, традиційне висловлення стурбованості від Брюсселя виявилося черговим свідченням слабкості впливу ЄС на міжнародну політику безпеки.

ЄС і НАТО отримали черговий удар по своїх міжнародних позиціях. Опосередкованою метою Сполучених Штатів було провчити Європу за її декларативно-споживацький підхід до сприйняття американських гарантій безпеки, виявлений у хронічному небажанні платити за власну безпеку, економлячи на своїх же збройних силах. Це стосується насамперед НАТО, для якого міжнародний проєкт військової кооперації AUKUS не стане альтернативою, але вкаже на межі впливу у світовій політиці безпеки. Ілюзії окремих європейських діячів щодо можливості поширення впливу НАТО за межі Північної Атлантики зазнали відчутного удару. Проблема не стільки в діях США, скільки в нездатності європейців впливати на них, що вже фактично стало проблемою і для самих Сполучених Штатів.

Нового поштовху розвитку співпраці формату AUKUS надав тристоронній самі лідерів держав у Сан-Дієго 13 березня 2023 року, в рамках якого завершено офіційно передбачений перший етап консультацій сторін щодо шляхів виконання проєкту створення ядерного арсеналу Австралії. Також у рамках саміту обговорено перспективи розширення співпраці у

другому (неядерному) сегменті угоди та можливості долучення до неї нових учасників. Ідеться насамперед про Японію як ключову країну у стримуванні Китаю, Філіппіни, Нову Зеландію (із застереженнями) й Південну Корею. Прийнято рішення про створення одразу 17 робочих груп із секторально-галузевої співпраці.

Американсько-британські відносини залишаються стовпом цієї міжнародної угоди, гарантією розвитку амбітних проєктів. Як зазначив Дж. Байден під час візиту до Великої Британії у липні 2023 р., «...це особливі відносини. Немає країни ближчої до нас, ніж Велика Британія»[12]. Стратегію формування адміністрацією Байдена нових та оновлених міжнародних коаліцій у рамках багатостороннього підходу, особливо в регіоні ІТР, курс на відродження НАТО у зв'язку з російською війною проти України в сучасних умовах поступового і неухильного падіння впливу США на міжнародні процеси в різних регіонах світу неможливо повноцінно реалізувати без підтримки такого ключового союзника, як Велика Британія. Свідченням нових перспектив військової співпраці країн та подальшої інтеграції збройних сил у сфері ядерних технологій стала спільна участь у розробці програми створення підводного ядерного арсеналу озброєнь для їх спільного стратегічного союзника Австралії, що створить нову реальність у системі міжнародної безпеки ІТР — появу третьої ядерної держави (окрім Китаю та Індії) та започаткує відповідні зміни в геополітиці регіону.

Отже, участь в AUKUS у геополітичному вимірі дає можливість Великій Британії частково компенсувати репутаційні втрати на міжнародній арені від виходу з ЄС, активізувати «особливі відносини»» з США, відродити традиційні зв'язки з низкою колишніх британських колоній та залежних територій і державами Співдружності націй, зберегти власну присутність у вищих ешелонах світової політики, навіть під загрозою безпосередньо бути втягнутою у новітню світову конфронтацію, провідними учасниками якої визначаються США і Китай. При цьому, сенс участі в AUKUS зумовлений і потребою посилення промислово-технологічного потенціалу країни, адже упродовж останнього десятиліття Велика Британія почала поступово втрачати технологіну перевагу на ринку виробництва новітніх технологій, «в тому числі через можливість доступу противників до новітніх технологій і розробку перспективних систем типу гіперзвукової зброї»[13]. Велика Британія як велика морська держава й держава, чий ядерний арсенал зберігається саме на субмаринах, продовжує особливу увагу приділяти розвитку ВПК у цій сфері. Плани щодо збільшення витрат на оборону упродовж 2021–2014 рр., незважаючи на економічні втрати від наслідків епідемії COVID-19, свідчили про серйозність намірів британських урядів зміцнювати власну вагу у світовій

системі безпеки й убезпечитися від критичного відставання від провідних світових безпекових потуг.

Комплексна програма формування ядерного військово-морського арсеналу Австралії добре прорахована й передбачає систему гнучкого реагування на прогнозовані зміни в системі міжнародної безпеки, враховуючи фактичний початок нової фази міжнародного протистояння в регіоні та світі. На першому етапі з 2023 р. розпочато проєкт чергування американських і британських субмарин із ядерним боєзарядом у портах Австралії на період виробництва нових субмарин, до яких залучена промисловість і фахівці усіх трьох країн. Проєкт побудови 8 субмарин вартує 66 млрд дол., що прирівняє Австралію за кількістю одиниць ядерного підводного флоту до рівня Франції. На другому етапі передбачено продаж трьох американських ударних підводних човнів типу «Вірджинія» Австралії на початку 2030-х рр. з можливістю продажу ще двох у разі потреби. Третій етап включатиме створення на базі британського підводного човна нового покоління SNN(R) нового класу атомних субмарин SSN-AUKUS. Він буде забезпечений американськими технологіями і стане в майбутньому ударним підводним човном для Австралії і самої Великої Британії. Однак це довгострокова перспектива, адже Австралійські Королівські ВМС отримають перші підводні човни наприкінці 2030-х рр.

Отже, участь Великої Британії в AUKUS насамперед дозволить реалізувати її міжнародні амбіції як великої ядерної держави. У жовтні 2023 р. BAE Systems отримала контракт на розробку англійського варіанту проєкту вартістю 3,95 млрд ф. ст. Уже з 2027 р. поблизу найбільшого австралійського порту Перта здійснюватиметься передова ротаційна присутність підводних човнів США й Великої Британії (один британський корабель класу “Astute” і до чотирьох американських кораблів класу “Virginia”) для підтримки оборони територіальних вод Австралії[14]. У британських навчальних центрах уже проходить освітню підготовку австралійський персонал майбутніх екіпажів бойових субмарин. Участь британських ВМС у ядерній підводній програмі AUKUS варто розглядати в контексті реалізації комплексної урядової програми оновлення британського флоту з чотирьох стратегічних атомних підводних човнів (програма “Dreadnought”), що готують на заміну застарілим субмаринам “Vanguard”. На цю програму до початку 2030-х рр. планують витрати до 19% оборонного бюджету країни[15].

Одним із реальних ризиків виконання завдань активної участі британської сторони у проєкті стала фінансова сторона. Уряд Р. Сунака продемонстрував політику розширення фінансування збройних сил загалом, одним із центральних елементів якої стало повноцінне забезпечення

участі в AUKUS. Незадовго до саміту в Сан-Дієго у 2023 р. Р. Сунак проголосив збільшення оборонного бюджету Великої Британії на 5 млрд ф. ст. Більша половина цієї суми (3 млрд ф. ст.) передбачена на підтримку саме цього проєкту[16]. Реалізація таких проєктів традиційно дозволяє залучати інвестиції зацікавлених приватних компаній. Зокрема, партнери технологічних програм AUKUS компанії BAE, Babcock і Rolls-Royce вже уклали контракти на суму 4 млрд ф. ст. на закупівлю довгострокових компонентів для підводних човнів. Це дозволить створити понад 1 тис. висококваліфікованих робочих місць у Великій Британії, зокрема в місті Барроу, де будуватимуться британські підводні човни, та на заводі "Rolls-Royce Raynesway" у Дербі, який буде збільшений удвічі для виробництва всіх реакторів для Великої Британії та Австралії[17].

Стратегічні документи зовнішньої політики Великої Британії проголошують «нерозривний зв'язок» «процвітання та безпеки» євроатлантичного та індо-тихоокеанського регіонів[18]. Принаймні для Британії ці два головні напрями національної геополітики залишаються ключовими й не виключають один одного. Утім вірність «особливим відносинам» у сучасних умовах дедалі більше загрожує єдності євроатлантичної спільноти та позиціям Великої Британії у Європі, де після Брекзиту все впевненіше лідерські позиції у сфері безпеки та оборони перехоплює Франція. Одностороння орієнтація Лондона на союзні відносини з Вашингтоном за будь-яких умов підважує співпрацю з європейськими партнерами, що в умовах тотальної війни в Україні та загрози її поширення на країни НАТО ставить під удар плани нарощування ВПК у державах-членах ЄС і НАТО.

Утім найближчі виклики для розвитку об'єднання AUKUS лежать у площині зміни національних електоральних політичних циклів його провідних засновників — виборів президента США та парламентських виборів у Великій Британії. Очікування імовірного повернення до влади президента Д. Трампа з його своєрідним стилем зовнішньої політики, в основі якої — виражені елементи ізоляціонізму, є головним фактором ризику подальшого існування формату AUKUS. Від британської сторони ризиків явно менше, адже з ключових питань зовнішньої політики в Лондоні сьогодні панує міжпартійний консенсус. Хоча в лавах крайніх лівих лейбористів було чутно критику на адресу AUKUS, а попереднє керівництво партії на чолі з Джеремі Корбіном виступило проти участі Великої Британії у цьому об'єднанні (це угрупування партії перебуває в явній меншості). Повернення до влади лейбористів на чолі з К. Стармером, які від середини 1990-х рр. (кардинальної зміни партійної програми) загалом сповідують прогресивну стратегію активного залучення країни до міжнародної політики в різних регіонах світу, найімовірніше

означатиме продовження лінії попередників на активну політику в ІТР. Головним викликом стануть фінансові можливості королівської казни. У світлі заяв К. Стармера про необхідність у рамках економії скоротити фінансування навіть шкільних обідів, перспективи закладених урядом Р. Сунака додаткових щедрих асигнувань на армію й військові технології доволі непевні.

В умовах складного міжнародного становища України, зумовленого російською воєнною агресією, серед когорти зарубіжних партнерів саме англосаксонські союзники США й Велика Британія, когорта європейських континентальних партнерів роблять вирішальний внесок у збереження суверенітету нашої держави. Цей факт принципово унеможливлює поворот її зовнішньої політики в напрямі проголошених до широкомасштабної війни з Росією стратегічних відносин із Китаєм чи загалом переорієнтацію на широкий азійський регіон як альтернативу західному напряму. Тому угода AUKUS не потребувала офіційного висловлення позиції Києва, а була сприйнята як реалії сучасної системи міжнародної політики. Реалії загалом позитивні, адже союз дружніх нам англосаксів переживає черговий етап розквіту. Утім влада України повинна бути готова до обставин, за яких посилення міжнародних інтересів США і Великої Британії у ІТР може призвести до поступового зменшення їх військової присутності в Європі (за умов загострення відносин із Китаєм), що на довгострокову перспективу безумовно насторожує і стимулює розвиток співпраці з європейськими континентальними партнерами.

Отже, відносно нещодавно започаткований міжнародний безпековий проєкт AUKUS уже став одним із прикладів активної зовнішньополітичної діяльності британських урядів періоду пост-Брекзиту, який цілком відповідає стратегії «Глобальна Британія». Участю в AUKUS британська сторона не лише робить внесок у глобальну безпеку й посилює свою військову присутність у одному з ключових регіонів світової політики, прикриває власні геополітичні та економічні інтереси, але й гарантує розвиток високотехнологічних наукоємних галузей промислового виробництва на тривалу перспективу. Підтримуючи потенціал проєктування сили для Австралії, у Вашингтоні й Лондоні тримають центральну передову регіональної морської присутності в ІТР, за допомогою якої можна стримувати агресивну потугу Китаю.

Запропонований США (за підтримки двох держав-союзників) проєкт комплексної секторальної військово-оборонної співпраці відображає намагання зберегти американський і британський вплив у ІТР та на глобальному рівні в реаліях наростання конфлікту з Китаєм зі збереженням домінування старого доброго англосаксонського світу ліберально-демократичних цінностей та інтересів як ядра для потенційного широкого

об'єднання держав регіону. Американсько-британські «особливі відносини» вкотре у своїй історії в умовах чергової кризи світової системи безпеки отримали стимул до активізації.

Утім уже початковий етап запровадження угоди AUKUS показав, що як і кожен проєкт такого амбітного змісту, який має до того ж яскраво виражений геополітичний підтекст і стосується зміни конфігурації ядерних сил, не позбавлений суперечностей. Вони насамперед лежать у площинах загострення конфліктної ситуації у світі і посилення гонки озброєнь, загрози збереження цілісності функціонування системи євроатлантичної безпеки й негативних наслідків від подальшого консервування другорядності можливостей європейських суб'єктів системи міжнародної політики.

За умов відновлення американської політики ізоляціонізму й протекціонізму, можливих фінансових проблем Великої Британії як другого за значенням партнера проєкт AUKUS чекають непевні перспективи. Утім за будь-яких обставин його реалізація спрямована не стільки на швидкі кардинальні зміни у світовій політиці, скільки на довгострокове зміцнення традиційних напрямів і механізмів співпраці держав-учасниць із метою зберегти свій вплив та інтереси в ІТР в умовах наростання загрози відкритого військового протистояння з Китаєм. Тому подальший успіх AUKUS здебільшого залежатиме від оперативної ситуації у регіональній та світовій системі безпеки в найближчі два-п'ять років.

В умовах тотальної взаємозалежності Україна у війні як епіцентр трансформації світової системи безпеки також відчуває ризики від міжнародних процесів географічно віддаленого ІТР. Адже там зійшлися інтереси її провідних партнерів у справі гарантування виживання — США і Великої Британії та нової світової потуги Китаю, який активно сприяє підтриманню економіки і військової сфери агресорки РФ. Тому від успіху чи провалу проєкту AUKUS, як і міжнародної ситуації у ІТР загалом, залежать і міжнародні перспективи України.

---

[1] Бєлєсков М.М. Орієнтири оновленої воєнної політики Великої Британії. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-07/az-velika-britaniya.pdf; Брайлян Є. Чим важливий військовий союз Великої Британії, Австралії та США. *АрміяInform.* 14 березня 2023. URL: https://armyinform.com.ua/2023/03/14/chym-vazhlyvyj-vijskovyj-soyuz-velykoyi-brytaniyi-avstraliyi-ta-ssha; Грубінко А. Англосаксонський тріумвірат. *Українська лінія*. 13 листопада 2021. URL: https://ukrline.info/2021/11/13/anhlosaksonskyy-triumvirat; Луценко Н. Американсько-британська військова співпраця за адміністрації Дональда Трампа (2017–2021 рр.). *Американська історія і політика: науковий журнал*. 2021. № 12. С. 43–51; Константинов В. США, Велика Британія і Австралія створили новий союз проти Китаю. *Дзеркало тижня*. 19 вересня 2021 року. URL: https://zn.ua/ukr/international/tri-

litsari-proti-kitajskoho-drakona.html; Кучкіна А. Холодна війна, демарш Франції в НАТО і союз Китаю з Афганістаном: чим світу загрожує AUKUS. *Главред*. 22 вересня 2021. URL: https://glavred.net/article/holodnaya-voyna-demarsh-francii-v-nato-i-soyuz-kitaya-s-afganistanom-chem-miru-grozit-aukus-1030кк5156.html; Савенко А.В., Омельченко А.В. Створення AUKUS у контексті зміни стратегічної обстановки в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2022. Vol. 6 (58). P. 431–440.

[2] Daddow O. Global Britain™: The Discursive Construction of Britain's Post-Brexit World Role. *Global Affairs.* 2019. No. 5 (1). P. 5–22; Hadfeld A., Whitman R. The diplomacy of "Global Britain": settling, safeguarding and seeking status. Accepted: 26 June 2023. URL: https://link.springer.com/article/10.1057/s41311-023-00489-x; Xu R. America and the special relationship: the impact of the Trump administration on relations with the UK. *British Politics*. 2022. Vol. 17. P. 62–80; Wright T. How Trump undermined Theresa May. *The Atlantic*. May 31, 2019. URL: https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2019/05/trump-undermines-uk-and-bullies-theresa-may/590758; Prince R., Gallardo C. Pacific heights: With AUKUS, Britain finds new place in the world at last. March 14, 2023. URL: https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2019/05/trump-undermines-uk-and-bullies-theresa-may/59075; Rees W. Trump, NATO and Anglo-American Relations. May 9, 2024. The Royal United Services Institute (RUSI). URL: https://www.rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/trump-nato-and-anglo-amerikan-relations; Stephens P. Britain alone: The path from Suez to Brexit. London: Faber & Faber, 2021. 480 p.; Chambers F. Love, actually? Biden's bid to repair "special relationship" between US and UK. *USA Today.* July 9, 2023. URL: https://www.usatoday.com/story/news/politics/2023/07/09/can-president-biden-repair-us-uk-special-relationship/70378707007

[3] Boscia S. Britain and US race to expand Pacific defense pact before election turmoil. *Politico*. March 19, 2024. URL: https://www.politico.eu/article/aukus-donald-trump-joe-biden-david-cameron-britain-us-pacific-defense-pact; Edel Ch. U.S. The United States, Britain, and Australia Announce the Path Forward for AUKUS. CSIS — Center for Strategic and International Studied. March 18, 2023. URL: https://www.csis.org/analysis/united-states-britain-and-australia-announce-path-forward-aukus; Campanella E., Dassu M. Anglo Nostalgia: The politics of emotion in a fractured West. London: Oxford University Press, 2019. 234 p.; Maan A. AUKUS and the Great Power Rivalry. Institute of Chinese Studies, Delhi. No. 147. March 2022. URL: https:// www.icsin.org/uploads/2022/03/21/a97207ad06a13d5fb8a26f277cd0776e.pdf; Holland J., Staunton E. "BrOthers in Arms": France, the Anglosphere and AUKUS. *International Affairs*. March 2024. Vol. 100. Issue 2. P. 712–729.

[4] Див.: Global Britain in a competitive age. The Integrated Review of Security, Defence, Development and Foreign Policy Presented to Parliament by the Prime Minister by Command of Her Majesty March 2021. 114 p.

[5] Defence in a Competitive Age. (2021). *Ministry of Defence*. URL: https://www.gov.uk/government/publications/defence-in-a-competitive-age

[6] Global Britain in a competitive age… P. 66.

[7] Див.: Hadfeld A., Whitman R. The diplomacy of "Global Britain": settling, safeguarding and seeking status. 26 June 2023. URL: https://link.springer.com/article/10.1057/s41311-023-00489-x

[8] Integrated Review Refresh 2023 Responding to a more contested and volatile world Presented to Parliament by the Prime Minister by Command of His Majesty March 2023. P. 30.

[9] Шевченко О. Глобальна політика. Як Велика Британія націлює погляд на Китай. 03 грудня 2023. URL: https://focus.ua/uk/voennye-novosti/610018-globalna-politika-yak-velika-britaniya-nacilyuye-poglyad-na-kitaj

[10] Campanella E., Dassu M. Anglo Nostalgia: The politics of emotion in a fractured West. London: Oxford University Press, 2019. P. 141.

[11] Кучкіна А. Холодна війна, демарш Франції в НАТО і союз Китаю з Афганістаном: чим світу загрожує AUKUS. *Главред.* 2021, 22 вересня. URL: https://glavred.net/article/holodnaya-voyna-demarsh-francii-v-nato-i-soyuz-kitaya-s-afganistanom-chem-miru-grozit-aukus-1030кк5156.html

[12] Chambers F. Love, actually? Biden's bid to repair "special relationship" between US and UK. *USA Today.* July 9, 2023. URL: https://www.usatoday.com/story/news/politics/2023/07/09/can-president-biden-repair-us-uk-special-relationship/70378707007/

[13] Бєлєсков М.М. Орієнтири оновленої воєнної політики Великої Британії. Національний інститут стратегічних досліджень. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-07/az-velika-britaniya.pdf

[14] AUKUS. Hansard. House of Lords. Volume 836: debated on Thursday 29 February 2024. URL: https://hansard.parliament.uk/lords/2024-02-29/debates/899B7A51-6B3B-4F0C-8F0C-8D5863D67FC5/AUKUS

[15] Rees, W. Trump, NATO and Anglo-American Relations. 2024, May 9. The Royal United Services Institute (RUSI). URL: https://www.rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/ trump-nato-and-anglo-amerikan-relations

[16] AUKUS submarine (SSN-A) Programme. Research Briefing 7 March 2024. Number 9843. By Claire Mills. London; Houses of Commons Library. P. 8.

[17] AUKUS. Hansard. House of Lords. Volume 836: debated on Thursday 29 February 2024. URL: https://hansard.parliament.uk/lords/2024-02-29/debates/899B7A51-6B3B-4F0C-8F0C-8D5863D67FC5/AUKUS

[18] Global Britain in a competitive age... P. 9.

REFERENCES

1. AUKUS. Hansard. House of Lords. Volume 836: debated on Thursday. (29 February 2024). https://hansard.parliament.uk/lords/2024-02-29/debates/899B7A51-6B3B-4F0C-8F0C-8D5863D67FC5/AUKUS [in English].

2. AUKUS submarine (SSN-A) Programme. Research Briefing. (7 March 2024). Number 9843. By Claire Mills. London; Houses of Commons Library [in English].

3. Bielieskov, M.M. Oriientyry onovlenoi voiennoi polityky Velykoi Brytanii. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-07/az-velika-britaniya.pdf [in Ukrainian].

4. Boscia, S. (2024). Britain and US race to expand Pacific defense pact before election turmoil. *Politico*. https://www.politico.eu/article/aukus-donald-trump-joe-biden-david-cameron-britain-us-pacific-defense-pact [in English].

5. Brailian, Ye. (2023). Chym vazhlyvyi viiskovyi soiuz Velykoi Brytanii, Avstralii ta SShA. *ArmiiaInform*. https://armyinform.com.ua/2023/03/14/chym-vazhlyvyj-vijskovyj-soyuz-velykoyi-brytaniyi-avstraliyi-ta-ssha [in Ukrainian].

6. Campanella, E. & Dassu, M. (2019). Anglo Nostalgia: The politics of emotion in a fractured West. London: Oxford University Press [in English].

7. Chambers, F. (2023). Love, actually? Biden's bid to repair special relationship between US and UK. *USA Today*. https://www.usatoday.com/story/news/politics/2023/07/09/can-president-biden-repair-us-uk-special-relationship/70378707007/ [in English].

8. Daddow, O. (2019). Global Britain™: The Discursive Construction of Britain's Post-Brexit World Role. *Global Affairs,* 5 (1), 5–22 [in English].

9. Defence in a Competitive Age. (2021). *Ministry of Defence*. https://www.gov.uk/government/publications/defence-in-a-competitive-age [in English].

10. Edel, Ch. (2023). U.S. The United States, Britain, and Australia Announce the Path Forward for AUKUS. CSIS — Center for Strategic and International Studied. https://www.csis.org/analysis/united-states-britain-and-australia-announce-path-forward-aukus [in English].

11. Global Britain in a competitive age. The Integrated Review of Security, Defence, Development and Foreign Policy Presented to Parliament by the Prime Minister by Command of Her Majesty. (2021). [in English].

12. Hadfeld, A. & Whitman, R. (2023). The diplomacy of Global Britain: settling, safeguarding and seeking status. https://link.springer.com/article/10.1057/s41311-023-00489-x [in English].

13. Holland, J. & Staunton, E. (2024). BrOthers in Arms: France, the Anglosphere and AUKUS. *International Affairs,* 100 (2), 712–729 [in English].

14. Hrubinko, A. (2021). Anhlosaksonskyi triumvirat. *Ukrainska liniia*. https://ukrline.info/2021/11/13/anhlosaksonskyy-triumvirat [in Ukrainian].

15. Integrated Review Refresh 2023 Responding to a more contested and volatile world Presented to Parliament by the Prime Minister by Command of His Majesty (2023). [in English].

16. Konstantynov, V. (2021). SShA, Velyka Brytaniia i Avstraliia stvoryly novyi soiuz proty Kytaiu. *Dzerkalo tyzhnia*. https://zn.ua/ukr/international/tri-litsari-proti-kitajskoho-drakona.html [in Ukrainian].

17. Kuchkina, A. (2021). Kholodna viina, demarsh Frantsii v NATO i soiuz Kytaiu z Afhanistanom: chym svitu zahrozhuie AUKUS. *Hlavred.* https://glavred.net/article/holodnaya-voyna-demarsh-francii-v-nato-i-soyuz-kitaya-s-afganistanom-chem-miru-grozit-aukus-1030 kk5156.html [in Ukrainian].

18. Lutsenko, N. (2021). Amerykansko-brytanska viiskova spivpratsia za administratsii Donalda Trampa (2017–2021 rr.). *Amerykanska istoriia i polityka: naukovyi zhurnal,* 12, 43–51 [in Ukrainian].

19. Maan, A. (2022). AUKUS and the Great Power Rivalry. Institute of Chinese Studies, Delhi, 147. https://www.icsin.org/uploads/2022/03/21/a97207ad06a13d5fb8a26f277cd0776e.pdf [in English].

20. Prince, R. & Gallardo, C. (2023). Pacific heights: With AUKUS, Britain finds new place in the world at last. https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2019/05/trump-undermines-uk-and-bullies-theresa-may/59075 [in English].

21. Rees, W. (2024). Trump, NATO and Anglo-American Relations. *The Royal United Services Institute (RUSI)*. https://www.rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/trump-nato-and-anglo-amerikan-relations [in English].

22. Savenko, A.V. & Omelchenko, A.V. (2022). Stvorennia AUKUS u konteksti zminy stratehichnoi obstanovky v Aziisko-Tykhookeanskomu rehioni. *Zaporizhzhia Historical Review,* 6 (58), 431–440 [in English].

23. Shevchenko, O. (2023). Hlobalna polityka. Yak Velyka Brytaniia natsiliuie pohliad na Kytai. https://focus.ua/uk/voennye-novosti/610018-globalna-politika-yak-velika-britaniya-nacilyuye-poglyad-na-kitaj [in Ukrainian].

24. Stephens, P. (2021). *Britain alone: The path from Suez to Brexit*. London: Faber & Faber [in English].

25. Wright, T. (2019). How Trump undermined Theresa May. *The Atlantic*. https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2019/05/trump-undermines-uk-and-bullies-theresa-may/590758 [in English].

26. Xu, R. (2022). America and the special relationship: the impact of the Trump administration on relations with the UK. *British Politics,* 17, 62–80 [in English].

Received: 6.05.2024. Approved: 27.06.2024. Published: 28.10.2024.

DOI: https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.226
УДК 94(477)930.85(1-87)

Тетяна Катаргіна
канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: katativan@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2964-2926

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ЗА КОРДОНОМ: ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ

У статті проаналізовано стан збереження пам'яток української культури за кордоном, виокремлені пріоритетні напрями їх дослідження, визначені проблеми, пов'язані з їх виявленням та захистом. Наголошується на необхідності по-новому проводити відбір, ідентифікацію, класифікацію об'єктів національної культурної спадщини як у державі, так і за її межами. У цьому контексті вивчення збереження українських пам'яток історії та культури в зарубіжних країнах має наукове і практичне значення.

Водночас необхідно виокремити цілу низку проблем, пов'язаних зі збереженням автентичних українських пам'яток на теренах інших держав. Серед них варто виділити передовсім загальні, які стосуються розвитку суспільно-економічних відносин у діаспорі. Йдеться, зокрема, про проблеми, викликані згортанням культурно-освітніх програм в умовах розповсюдження тенденцій глобалізації. Спостерігається спад активності самої української діаспори, пов'язаний із процесом асиміляції, і як наслідок — скорочення кількості україномовних представників діаспори. До цього необхідно додати зменшення чисельності прямих вихідців із метрополії, які активно діють у сфері політики, освіти, культури.

У процесі розбудови незалежної Української держави важливо налагоджувати контакти, створювати необхідні умови для об'єднання українців у сучасному світі. Отже, формування методів збереження пам'яток в Україні та посилення інтеграційних процесів у галузі захисту культурної спадщини передбачає активне запровадження сучасних механізмів управління цією діяльністю. Розробка методів залучення громадянського суспільства до справи збереження культурної спадщини за кордоном сприятиме посиленню значення громадських інституцій у здійсненні позитивних зрушень у сфері культури.

ISSN 2411-345X (Print), ISSN 2415-7198 (Online), *CC BY-NC-ND 4.0*

Ключові слова: *українські пам'ятки за кордоном, українська культурна спадщина, українська діаспора.*

Tatiana Katargina
PhD in History, Senior Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: katativan@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2964-2926

UKRAINIAN CULTURAL HERITAGE ABROAD: PROBLEMS OF RESEARCH AND PRESERVATION

The article analyzes the state of preservation of Ukrainian cultural monuments abroad, highlights the priority areas of their research, and identifies the problems associated with their identification and protection. The need to carry out the selection, identification, classification of objects of national cultural heritage in a new way, both in the state and abroad, is emphasized. In this context, studying the preservation of Ukrainian monuments of history and culture in foreign countries has scientific and practical significance.

At the same time, it is necessary to single out a number of problems related to the preservation of authentic Ukrainian monuments on the territory of other states. Among them, we should highlight first of all the general ones, which relate to the development of socio-economic relations in the diaspora. They should include the problems caused by the curtailment of cultural and educational programs in the conditions of spreading trends of globalization and the world economic crisis. There is a decline in the activity of the Ukrainian diaspora itself, associated with the process of assimilation and, as a result, a reduction in the number of Ukrainian-speaking representatives of the diaspora. To this should be added the declining number of direct immigrants from the metropolis who are active in politics, education, and culture.

In addition to general problems, a number of issues related to the appreciation and preservation of Ukrainian historical and cultural monuments abroad are highlighted and need to be resolved:

- the territorial placement of monuments on the territory of other countries is subject to the adopted national legislation in the field of preservation of cultural heritage. At the same time, each of the countries takes care of the preservation of the national cultural heritage, and it is necessary to attract a

significant information resource, so that the monuments related to the history and culture of the Ukrainian people abroad receive proper protection;

- chronological boundaries are accepted in foreign countries (from 25 to 75 years), according to which the specified object acquires the status of a historical monument. Therefore, a certain number of objects that are considered monuments for Ukrainians, but do not fall under the definition of monuments, may be destroyed for purely utilitarian reasons as a result of new construction;

- financial problems associated with maintaining memorial objects in proper condition during repair and restoration works in sacred buildings, preservation of Ukrainian necropolises and burials in cemeteries.

In the process of building an independent Ukrainian state, it is important to establish contacts and create the necessary conditions for the unification of Ukrainians in the modern world. Therefore, the development of methods for preserving monuments in Ukraine and strengthening integration processes in the field of cultural heritage protection involves the active introduction of modern mechanisms for managing these activities. The development of methods for involving civil society in the preservation of cultural heritage abroad will help to strengthen the importance of public institutions in making positive changes in the field of culture.

Keywords: *Ukrainian sights abroad, Ukrainian cultural heritage, Ukrainian diaspora.*

В умовах необхідності захисту надбань національної культури, визначення пріоритетів у напрямах її розвитку, забезпечення спадковості культурних процесів набуває значення справа збереження пам'яток історії та культури. Об'єкти культурної спадщини належать до тих надбань, які впливають на почуття, етику, мораль людини фактом існування. Пам'ятки є важливою частиною розвитку культури, сприяють формуванню особистості, значною мірою визначають духовний потенціал нації.

Концепція збереження пам'яток історії та культури була розроблена фахівцями із захисту пам'яток культури та природи й покладена в основу міжнародних документів, ухвалених Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). Поняття «культурна спадщина» було застосоване в Конвенції ЮНЕСКО 1972 р. «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини», за якою до культурної спадщини віднесені нерухомі пам'ятки історії та культури, а також визначні місця, які мають універсальну цінність із погляду антропології, історії, мистецтва, науки, естетики, етнології[1]. Основні положення Конвенції стали обов'язковими для країн, які приєдналися до неї. Україна приєдналася до цієї Конвенції у 1988 р.

У Законі України «Про охорону культурної спадщини» 2000 р.[2] визначено. що до культурної спадщини України відносяться будинки, споруди, ансамблі (або їхні рештки), визначні місця, що мають цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність. На сучасному етапі можна констатувати, що міжнародна нормативно-правова термінологія, яка застосовується в конвенціях та рекомендаціях ЮНЕСКО щодо визначення культурної спадщини, імплементована в українське законодавство. Як зазначав відомий український історик С. Кот: «Поняття «культурна спадщина» містить в собі виразний контекст процесу успадкування, тобто передачі від попередніх поколінь до наступних поколінь створених ними цінностей. Таким чином, культурна спадщина виступає сегментом існуючого загального масиву культурних цінностей як цілості, є його невід'ємною складовою частиною»[3].

Українська історико-культурна спадщина не обмежується нерухомими пам'ятками, які зберігаються на території держави. Особливе геополітичне становище України сприяло розвитку політичних, економічних, культурних зв'язків країни з державами Сходу й Заходу. Україна виступає як метрополія для східної й західної діаспор. Вони мають різний час появи та зв'язки з метрополією. Вивчення нерухомих пам'яток і пов'язаних із ними подій дає можливість детальніше простежити віхи життя не тільки окремої людини, а й вивчити взаємовідносини та встановити позитивні й негативні чинники впливу кожної із культур одна на одну.

Мета статті полягає у висвітленні напрямів дослідження різних типів та видів нерухомих пам'яток української культурної спадщини на теренах зарубіжних країн. Наголошується на необхідності забезпечення вчасного проведення наукових розвідок для запобігання втраті безцінного матеріалу, який становлять пам'ятки історії та культури. Водночас дослідження спрямоване на визначення проблем, які зустрічаються при дослідженні пам'яток української історії та культури за кордоном, і не охоплює всього комплексу об'єктів культурної спадщини. Увага зосереджена на висвітленні практики збереження нерухомих пам'яток із боку державних інституцій та громадських об'єднань.

Значна кількість пам'яток за кордоном, присвячених видатним українцям та історичним подіям, була виявлена і відзначена пам'ятними знаками, увічнена монументами за роки незалежності України. Це в основному пам'ятники видатним українцям, пам'ятні знаки на вшанування жертв політичних репресій доби тоталітаризму та голодоморів. Загалом, українська культурна спадщина за кордоном здебільшого формується різноманітними історичними, архітектурними пам'ятками та монументальними пам'ятниками.

Сучасна історіографія представлена науковими дослідженнями питань визначення та поцінування нерухомої культурної спадщини за кордоном. Загальні питання пам'яткознавства висвітлені в колективних працях «Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика», 2007 р., «Культурна спадщина в контексті підготовки «Звіду пам'яток історії та культури України», 2015 р., Основи пам'яткознавства підготовлені авторським колективом науковців Інституту історії України НАН України, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України, Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. У цих працях ґрунтовно розглядаються термінологія та концептуальні положення пам'яткознавства як в Україні, так і за її межами. У низці наукових розвідок та методологічних працях українських істориків В. Горбика, Л. Гріффена, Г. Денисенко, Г. Івакіна, Т. Катаргіної, Н. Ковпаненко, К. Колибанової, С. Кота, О. Титової, Л. Федорової розглядаються питання понятійного апарату історико-культурної спадщини й термінології щодо визначення пам'яток та пам'ятних місць у практиці пам'яткознавства як в Україні, так і в країнах зарубіжжя, висвітлюються окремі типи й види пам'яток української спадщини за кордоном [4].

Увічнення пам'яті видатних діячів української історії та культури монументальними пам'ятниками за кордоном висвітлено у працях мистецтвознавця, культуролога О. Горбула, істориків, культурологів, мистецтвознавців В. Трощинського, І. Тюрменка, О. Федорука, А. Шевченка[5].

Значний внесок у дослідження української культурної спадщини зробили науковці Наукового Товариства імені Шевченка (НТШ). Серед перших видань української діаспори, ініційованих НТШ, в яких знайшли відображення пам'ятки історії та культури й питання їх збереження на теренах інших держав, можна назвати «Енциклопедію Українознавства» за редакцією В. Кубійовича та З. Кузелі (Сарсель, 1955–1995 рр.). Члени товариства були співавторами Енциклопедії української діаспори (з 1988 НТШ було співспонсором ЕУД та видавцем її Американського тому (Т. 1, Сполучені Штати Америки. Книга 1, 2009). Також, проблеми української культурної спадщини були об'єктом розгляду науковців Української вільної академії наук (УВАН) у Канаді, Українського Вільного Університету у Празі (Чехія), Вільного університету Берліна (Німеччина).

Серед зарубіжних дослідників нерухомих пам'яток історії та культури, які пов'язані з представниками української історії та культури, варто відзначити доробок науковців Т. Геврика, Л. Винара, М. Марунчака[6]. Дослідники історії України та української діаспори певну увагу приділяли вивченню її культурної спадщини, пов'язаної з видатними представниками українського народу — піонерами еміграції, церковними діячами, науковцями, митцями — як важливій складовій у студіюванні культурних процесів загалом.

Відзначимо, що на шляху організації структурних підрозділів у сфері дослідження та збереження культурної спадщини українці зарубіжжя стикаються з деякими проблемами, пов'язаними з їх політико-правовим статусом у інших країнах. Так, у низці держав Центрально-Східної Європи політико-правовий статус української громади закріплено законодавчо — вона визнається національною меншиною. Це забезпечує державну підтримку зусиль місцевих українських громад щодо збереження своєї національної самобутності, здобуття освіти й інформації рідною мовою тощо. У країнах, де українська громада не має статусу національної меншини, забезпечення її національно-культурних потреб є справою бажання та організаційних зусиль етнічних українців, які проживають у цих країнах. Для інших українських спільнот за кордоном питання задоволення національно-культурних потреб є предметом міждержавних переговорів на всіх рівнях. Із року в рік збільшується кількість угод, які передбачають реалізацію культурно-освітніх та інших запитів української діаспори. Створюються двосторонні змішані міжурядові комісії із питань забезпечення прав національних меншин[7].

Пам'ятки історії — складова культурної спадщини

До нерухомих пам'яток історії можуть належати практично всі типи об'єктів: цивільні і військові споруди (адміністративні й житлові будинки, промислові підприємства, церкви, фортеці, військові укріплення тощо), зразки військової техніки і зброї, транспорту, сільськогосподарських машин та інші об'єкти, встановлені з метою увічнення історичних подій, а також поховання й пам'ятні місця.

Пам'ятки історії — найвразливіша група пам'яток, збереження яких залежить від різних чинників — від своєчасного виявлення, наукового дослідження подій, пов'язаних із матеріальним об'єктом, до можливості його збереження в умовах стрімкого розвитку міської та сільської інфраструктури. Історичні будинки часто стають на заваді планам сучасних забудовників, тому їх збереження щоразу наштовхується на спротив девелоперів, особливо, якщо збереження стосується об'єктів іншої національно-культурної приналежності. Тому вчасне визначення та поцінування об'єктів, пов'язаних із життям і творчістю цінованих в українському суспільстві діячів, розуміння необхідності захисту пам'яток, створюють умови збереження національно-культурного надбання для майбутнього. Слід звернути увагу на те, що пам'яткоохоронці наполягають на забезпеченні збереження автентичних пам'яток. Тому велике значення набувають питання їх виявлення та фіксації.

Питання автентичності пам'яток розглядалося на багатьох міжнародних форумах ЮНЕСКО, починаючи з 1964 р. після ухвалення

Венеційської хартії — Міжнародної хартії з охорони та реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць. На основі принципів, закладених у цій хартії щодо пріоритету збереження пам'яток у автентичному вигляді, у 1965 р. створена Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS). 1994 року заснований Український комітет ICOMOS. Отже, українські міжнародні організації дотримуються вимог щодо збереження пам'яток, які визначені міжнародними інституціями.

Будинки як пам'ятки історії

Будинок, пов'язаний з історичними подіями, відіграє важливу роль у створенні уяви про культурний простір та без сумніву несе на собі відбиток історичного минулого як пам'ятка.

У сучасний період, розглядаючи різноманіття української культурної спадщини, необхідно виокремити цілу низку проблем, пов'язаних зі збереженням автентичних нерухомих об'єктів української культурної спадщини на теренах інших держав для подальшого їх захисту від можливих руйнувань. Для збереження культурних традицій та їх популяризації українські громади в різних країнах створюють свої благодійні фонди. Вони зацікавлені в розповсюдженні інформації про культурний внесок свого народу в скарбницю світової культури. Прикладом такої діяльності є кроки, які зробила українська діаспора в напрямі популяризації та увічнення пам'яті діячів української культури в зарубіжних країнах.

Так, наприклад, на будинках, де мешкали представники української культури, встановлені меморіальні дошки, в деяких створені меморіальні музеї. За спільною пропозицією співробітників Київського музею О. Довженка та української громади в Берліні 2001 року встановлена меморіальна дошка кінорежисеру й письменнику О.П. Довженку на будинку за адресою Бісмаркштрассе, 69, де він мешкав у 1922-23 р. Автор барельєфа — київський скульптор Р. Русін. У ці роки О. Довженко працював секретарем генерального консульства УСРР. У вільний час брав студії у відомих представників художньої школи Німеччини — Х. Болушека, В. Йекеля. Виставляв свої твори у престижній галереї «Каспер»[8].

У столиці Італії — Римі — упродовж певного часу мешкав письменник М.В. Гоголь. Він зупинявся тут за трьома адресами по вулицях — ді Ісідоро, 17 (будинок не зберігся), де ла Кроче, 81 та по вулиці Виа Систина, 126 (колишн. Страда-Феличе)[9]. За останньою адресою розташований будинок, у якому письменник жив у 1837 р. Тут ним написаний роман «Мертві душі». На фасаді встановлена меморіальна дошка.

Італійська вілла «Адріана», розташована на проспекті Казалотті (Corso Cazalotti), 112 у м. Сан-Ремо, пам'ятає роки перебування тут української поетеси, драматургині, письменниці Лесі Українки. Тут вона

мешкала в 1901–1903 рр. у своїх родичів Садовських. У 1998 р. за ініціативи краєзнавиці, дослідниці й перекладачки М. Моретті на фасаді будинку встановлена мармурова меморіальна дошка, на якій італійською та українською мовами написано: «На цій віллі в 1901–1903 роках жила поетеса Леся Українка, палка виразниця українського національного духу»[10].

В Італії у містечку Торе-дель-Лаго, біля м. Віареджо розташований маєток, де у 1920–1930-х роках проживала видатна українська оперна співачка С. Крушельницька[11]. Тут у 2012 р. відбулося урочисте відкриття бронзового погруддя С. Крушельницької (скульптор Р. Іваницький). Ініціатива встановлення погруддя належить Посольству України в Італії, міськраді Віареджо, фундації «Фестиваль Пуччіні» та здійснено за підтримки фундації «Сімонетта Пуччіні», УГКЦ у Італії[12].

У США, на 14-й вулиці Нью-Йорка, зберігся будинок, де в 1978–1981 рр. проживав український танцівник, організатор та керівник ансамблю українського танцю, кінопродюсер В.К. Авраменко. Будинок належав покровителям та друзям хореографа — подружжю Іванни та Мар'яна Коців — відомим нині в Україні меценатам, видавцям[13].

Також у США зберігся будинок у м. Вудсток, де жив видатний український скульптор, живописець, графік, представник авангарду, зачинатель кубізму у пластичному мистецтві О.П. Архипенко. В будинку нині створений меморіальний музей-майстерня митця[14].

Такі приклади виявлення будинків як пам'яток історії та їх увічнення демонструють зацікавленість українців зарубіжжя у збереженні унікальних об'єктів культурної спадщини, пов'язаних із діячами української історії та культури. Однак в умовах сучасного розвитку будівництва не завжди вдається зберегти цінні історичні споруди. У такому разі меморіальними таблицями відзначаються пам'ятні місця, де колись розташовувався той чи інший історико-культурний об'єкт. Меморіальною дошкою відзначене, наприклад, місце будинку, в якому розміщувалася перша дипломатична місія УНР у Берліні. Дошку у 2019 р. встановили представники Посольства на бетонній стіні у м. Берлін за адресою Набережна Людвига Ерхардта у парку Шпреебоген. Точне місце розташування українського диппредставництва було виявлено у 2017 р. дослідниками Вільного університету м. Берлін на прохання українського дипломатичного відомства у ФРН. Будинок, у якому була відкрита місія гетьманом П. Скоропадським у 1918 р., побудований у XIX ст. і був зруйнований наприкінці Другої світової війни. Дозвіл на встановлення дошки надано мерією Берліна. Скульптором меморіальної таблиці став український митець О. Золотарьов. Ініційована Посольством України у Берліні меморіалізація пам'ятного місця пов'язана з відзначенням 100-річчя Української революції та 100-річчям української дипломатичної служби[15].

Своєчасне виявлення й дослідження споруд та будинків, які пов'язані з історією та культурою українського народу, має стати на заваді їх руйнації та створити умови для збереження історичного середовища в майбутньому.

Поховання видатних діячів історії та культури України як пам'ятки історії

До пам'яток історії за кордоном віднесені місця поховань українських військових, видатних українських політичних діячів — учасників визвольних змагань за незалежність України, представників української наукової еліти, визначних митців, церковних діячів. Значна кількість українців похована на цвинтарях Центральної, Південно-Східної та Західної Європи, чимало у США та Канаді. У цих країнах знайшли останній притулок, зокрема, діячі УНР, ЗУНР, українських урядів початку XX століття. Зазначимо, що закордонні дипломатичні установи України не отримують фінансування на підтримку поховань визначних українців у належному стані. Незважаючи на це, вони продовжують разом із місцевими українськими громадами пошукову роботу з виявлення поховань визначних українців. Наприклад, зусиллями Генерального консульства України в Нью-Йорку та української громади у США в першій декаді 2000-х років віднайдено могили трьох визначних діячів українського національного руху початку XX століття: А. Левицького — керуючого МЗС за часів Директорії, президента УНР у екзилі; С. Витвицького — державного секретаря зовнішніх справ ЗУНР, члена Національної ради ЗУНР, президента УНР у еміграції; Л. Цегельського — секретаря внутрішніх справ першої Ради державних секретарів ЗУНР, який 22 січня 1919 р. на Софійській площі в Києві зачитав Ухвалу Української Національної Ради про волю ЗУНР об'єднатися в єдину Українську соборну державу[16].

У Польському селищі Млини упродовж тривалого часу була занедбана могила автора музики Державного Гімну України М. Вербицького (1815–1870). І лише в 1934 році на кошти селян і студентського товариства «Боян» встановлено невеликий пам'ятник. У 1995 році його відреставрували. 2005 року за сприяння української громадськості за підтримки діаспорних організацій Польщі над похованням видатного громадського діяча, композитора, священника збудована пантеон-каплиця. Автором пантеону став львівський архітектор І. Коваленко, чий проєкт переміг у конкурсі, організованому Львівською облдержадміністрацією та львівською обласною організацією Українського товариства охорони пам'яток. Спорудження пантеону профінансовано Львівською Обласною Державною Адміністрацією й місцевою парафією Різдва Пресвятої Богородиці в Хотинці та пожертвами громадян із Польщі та України. Каплиця

постала на відзначення двох дат, які майже співпали в часі: 140-річчя від першого публічного озвучення урочистої пісні у м. Перемишлі та 190-річчя від дня народження композитора. До комплексу пам'ятних місць, пов'язаних із М. Вербицьким, у Млинах входять: цвинтар, каплиця-пантеон, у якому розташована його могила та церква Покрови Пресвятої Богородиці (рік будови 1733), де парохом був о. Михайло Вербицький[17]. Нині за могилою М. Вербицького доглядає українська громада Перемишля.

Догляд за похованнями за кордоном здійснюється представниками українських громад, нащадками перших емігрантів та муніципальною владою, на території якої розташовані ці поховання. Так, зусиллями української громади Литви 1990 року впорядкована могила Я. Головацького — українського лінгвіста, етнографа, фольклориста, поета, священника УГКЦ, педагога, співзасновника об'єднання «Руська Трійця». На православному цвинтарі «Лєпкальнє» м. Вільнюс зусиллями місцевої української громади та за сприяння Української греко-католицької церкви Святої трійці споруджено гранітний постамент із написом «Якову Головацькому (1814–1888)»[18].

Багато поховань учасників національно-визвольних змагань за незалежну Україну першої половини XX ст. розташовано в Польщі. Після Другої світової війни, коли державна влада УРСР таврувала злочинцями борців за волю України, позбавлені опіки українські могили руйнувалися, з пам'ятників зникали металеві пластини зі знаком тризуба й таблички з іменами. У 1980-х, завдяки зусиллям українців, які проживали у Варшаві, передовсім М. Сивицького, та фінансовій допомозі українців зі США й Канади, частина могил була відновлена. Сприяв цьому й адміністратор цвинтаря, настоятель Вольської православної парафії о. Анатолій Шидловський. Відновлення могил пожвавилося у 1990-х, коли окрім Об'єднання українців у Польщі включилося в цю справу також Посольство України. В облаштуванні поховань допомогли польське Міністерство національної оборони та українська громадськість Варшави. Завдяки старанням посла України Д. Павличка каменярські фірми з Волині виконали для обох кватер пам'ятники з чорного мармуру з написами «Борцям за волю України 1918–1920. Zolnierzom Ukrainskiej Republiki Ludowej broniacym wolnosci Ukrainy i Polski 1918–1920»[19].

Ще одна з проблем, яка має бути вирішена у процесі дослідження поховань видатних діячів історії та культури за кордоном, це уточнення місця поховання.

Серед країн Європи, де завершили життя видатні українці, слід згадати Румунію, де похований І. Мазепа (1639–1709) — визначний український політичний діяч, гетьман Війська Запорозького. Під час походу

шведів на Москву через територію України відкрито перейшов на бік Карла XII. Після поразки шведських і гетьманських військ під Полтавою у 1709 р. Мазепа оселився у передмісті м. Бендери, де і помер. За наказом гетьмана П. Орлика був похований у церкві Святого Георгія в м. Галац (нині Румунія)[20]. До нашого часу поховання не збереглося. 1962 року під впливом радянської антирелігійної боротьби відбулось знищення церкви Святого Георгія в Галаці. Разом з нею знищено й місце поховання гетьмана І. Мазепи. Утім пам'ять про гетьмана увічнена встановленим на його честь пам'ятним знаком. Символічне перепоховання праху І. Мазепи відбулося 2009 року до м. Батурин — колишньої гетьманської столиці в Україні[21].

Сподвижник І. Мазепи, військовий та державний діяч, дипломат, гетьман України в екзилі П. Орлик помер у столиці Молдовського князівства Яссах (тепер Румунія) 1742 року. За дослідженнями румунського історика П. Панаїтеску похований у кафедральному соборі Ясської метрополії. З метою ідентифікації точного місця могили гетьмана П. Орлика, на думку дослідника його життя й діяльності Т.Г. Рендюка, необхідно організувати пошукову групу з фахівців Спільної українсько-румунського комісії з питань історії, археології та етнографії, створеної 1994 року[22].

На пошану гетьмана у 2011 р. у Швеції, у м. Крістіанстад, встановлений пам'ятник П. Орлику, присвячений 300-річчю написаної ним Конституції. Відкрили пам'ятник та меморіальну дошку на будинку, де упродовж 1716–1719 рр. мешкав гетьман у екзилі П. Орлик. Авторами пам'ятника стали українські скульптори О. Сидорук та Б. Крилов[23].

Громадські об'єднання українців доглядають поховання видатних українських діячів історії та культури, які з різних причин опинилися за кордоном і поховані в інших країнах. Показовою в цьому сенсі є діяльність української громади Болгарії, яка згуртувалася навколо ідеї вшанування пам'яті українського вченого, громадсько-політичного діяча М. Драгоманова. Зусиллями української політичної еміграції на могилі встановлений пам'ятник коштом всієї української громади. Це сталося 1932 року на міському кладовищі м. Софія. Скульптор пам'ятника — М. Паращук, який входив до складу комітету з вшанування пам'яті М. Драгоманова. На освяченні пам'ятника були присутні представники всіх емігрантських організацій Софії[24].

Із плином часу відбуваються перепоховання, змінюються місця розташування пам'яток, хоча за першоджерелами до історичної літератури потрапляє вже застаріла інформація. Наприклад, прах балетмейстера, танцівника, педагога, кінопродюсера В. Авраменка був перенесений із Канади у м. Стеблів Черкаської області 1993 р.

На Личаківське кладовище Львова у 2002 р. з Німеччини були перепоховані: державний, політичний діяч, Президент Західноукраїнської

Народної Республіки (ЗУНР) Є. Петрушевич (перепохованням опікувався Ю. Ференцевич), військовий і державний діяч, полковник, ідеолог стрілецького руху, секретар військових справ ЗУНР Д. Вітовський. 2010 року відбулося перепоховання зі США політичних і громадських діячів — провідника ОУН Л. Ребета та його дружини, співзасновниці Української Головної Визвольної Ради Д. Ребет — на Личаківське кладовище Львова в Україні. За дослідженням В. Щербаківського, у м. Каракас (Венесуела) похований архітектор, художник В. Кричевський. Надгробний пам'ятник спроєктований В. Павловським[25]. Однак 1975 року прах В. Кричевського та його дружини Є. Кричевської (Щербаківської) перенесений із Венесуели до українського кладовища св. Андрія Первозваного у м. Саут-Баунд-Бруці (шт. Нью Джерсі, США)[26]. На цей же цвинтар перенесений прах громадсько-політичного діяча, правника, члена Центральної Ради і Селянської спілки, Голови Директорії УНР, Головного Отаман військ УНР, Президента УНР у екзилі (1926–1954) А. Лівицького.

Також при організації перепоховання має значення вирішення прав власності на поховання або встановлення опіки над могилою видатної особистості. В українських дипломатів виникли проблеми з ініціативою перепоховання полковника, легендарного командира Корпусу Січових Стрільців, керманича УВО, очільника ОУН Є. Коновальця з цвинтаря м. Роттердам у Нідерландах до України. У 2008 році на виконання доручення Секретаріату Президента України Посольством України була проведена робота щодо з'ясування можливості перепоховання праху Є. Коновальця в Україні. Однак, реалізувати цю ідею не вдалося, тому що, відповідно до угоди з адміністрацією кладовища Кросвейк, правом виключної оренди на могилу Є. Коновальця володіє Українська стрілецька громада Канади (м. Торонто), яка подовжила термін оренди на наступні 10 років. На сьогодні поховання доглядають представники української громади в Нідерландах за підтримки Посольства України[27].

До збереження пам'яток української культури за кордоном долучаються й національні громадські організації. Так, за ініціативної підтримки Естонського товариства охорони пам'ятників старовини, українського земляцтва м. Нарва на військовому кладовищі відкрито меморіальну дошку українським політичним в'язням. На дошці українською мовою викарбувані імена 26 політичних в'язнів з України, прізвища яких вдалося встановити. В'язнів утримували в концентраційному таборі м. Нарва у 1945–1955 рр., де вони й загинули. Проте, потребує вирішення питання упорядкування поховання українських політв'язнів та встановлення там пам'ятного знаку[28].

У країнах Європи розгортається процес дослідження поховань радянських військовополонених. Так, у рамках Програми дослідження похо-

вань військовополонених зі Східної Європи на території Північної Європи у 1941–1945 рр. триває збір відомостей та збереження меморіальних комплексів і місць поховань радянських — зокрема й українських — солдатів на території Північної Норвегії.

За результатами попередніх досліджень за часткового сприяння Посольства України в Норвегії у рамках згаданого проєкту станом на 2010 р. виявлено 449 українців, похованих упродовж 1941–1945 рр. Науковцям вдалося встановити персональні дані семи українських військовополонених табору Б'єрнельва, одного з 500 концентраційних нацистських таборів на теренах Норвегії[29]. Вісім тисяч поховань ще залишаються неідентифікованими. Остаточні результати дослідження будуть надані Посольству України в Норвегії із подальшою передачею в Україну.

У 2007 році Державним підприємством «Центр» спільно з Департаментом охорони історичних пам'яток Естонії розпочате дослідження кладовища Сійверсті парафії Олександрійської церкви, де упродовж 1945–1955 рр. поховані політв'язні концентраційного табору ІТЛ-1, та визначення обсягу робіт, який доцільно виконувати за кошти української сторони[30].

За результатами проведеної роботи на розгляд естонської сторони передано інформацію із внесеними корективами до вже розробленого проєкту реконструкції кладовища Сійверсті стосовно впорядкування могил, а також проєкт та креслярські розробки пам'ятного знаку, який планується встановити на місці поховання.

Визначні місця — маркери історичної пам'яті

Проблеми, які виникають при дослідженні та ідентифікації визначних місць на теренах інших держав, полягають в узгодженні термінологічного та понятійного апарату, яким оперують дослідники різних країн. Як слушно зауважила науковиця О. Любовець: «Останні десятиліття місця пам'яті стали й важливою складовою міжнародної політики. Так, улаштування пам'ятних місць стало вагомим чинником розв'язання дражливих, суперечливих питань історичного минулого між різними народами. Прикладом можуть слугувати спроби України та Польщі на рівні улаштування пам'ятних місць жертвам політичних репресій зняти існуючі напруження у стосунках між державами з приводу спільного історичного минулого обох народів. Зокрема, в «Угоді між Урядом України і Урядом Республіки Польща про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни та політичних репресій» від 21 березня 1994 р . (ст. 2) дається визначення понять: «місце пам'яті» означає місце, пов'язане з боротьбою або катуванням; «улаштування місць пам'яті і поховання» є визначення їх меж, встановлення надгробків, пам'ятників, пам'ятних дошок та мемо-

ріальних споруд; «утримання місць пам'яті і поховання» означає охорону могил, гробків, пам'ятників та меморіальних споруд, їх підтримання у належному стані». Таким чином, поняття «місця пам'яті» поступово стає невід'ємною частиною міжнародного права»[31]. Питанням визначення місць пам'яті присвячені розвідки української дослідниці Г. Денисенко, яка слушно зауважила, що «Історична пам'ять — фундамент національної ідентичності, феномен рівною мірою індивідуальний і колективний»[32]. У монографії «Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті» Г. Денисенко окремий розділ присвятила дослідженню місць пам'яті в меморіальному просторі України[33].

До пам'ятних місць скорботи належать місця страти та катувань українських політичних, військових діячів, представників науки та культури, страчених у період тоталітарної доби та під час сталінських репресій. Частина з них вшанована меморіальними знаками. Такі місця належать до пам'яток, пов'язаних із трагічними сторінками історії багатьох народів, як нагадування нащадкам про жахливе обличчя війни, стають пересторогою для запобігання гуманітарним катастрофам, до яких приводять диктаторські, тоталітарні режими.

Проблемою на сучасному етапі стало дослідження поховань українських політичних в'язнів, страчених у РФ під час більшовицько-сталінського терору 1930-х років. Понад 130 наших співвітчизників, безпідставно звинувачених у шпигунсько-терористичній діяльності та створенні на Соловках контрреволюційної організації «Всеукраїнський центральний блок», було вивезено на узбережжя Повенецької затоки Онезького озера. Найбільший тюремний етап вивезено в урочище Сандармох під Медвеж'єгорськом (Карелія, РФ), де 27 жовтня — 4 листопада 1937 р. було розстріляно 1111 політичних в'язнів (район 19-го км автошляху Медвеж'єгорськ–Повенець)[34]. Серед тих, кому винесли смертний вирок, була велика група українців — М. Зеров. М. Куліш, Л. Курбас, А. Крушельницький, М. Ірчан-Баб'юк, С. Рудницький, М. Яворський та ін. Загалом в урочищі Сандармох знищено близько дев'яти тисяч чоловік[35]. На території Карелії виявлені десятки місць розстрілів і поховань, де страчені й поховані під час репресій сотні тисяч людей.

Пам'ятне місце розстрілу розташоване в районі 16-го кілометру дороги Медвеж'єгорськ-Повенець (нині 19-й км). Зафіксовано 150 ям, розміром 4х4 м, в яких містилися масові поховання жертв політичних репресій, де тепер перебуває меморіальне кладовище[36]. На кладовищі збудовано й освячено православну каплицю на честь св. Георгія. Неподалік від неї — хрест, пов'язаний вишитим рушником — данина пам'яті представників української інтелігенції — учасників акції «Покаяння», проведеної у 1997 р.

Біля входу на меморіальне кладовище в Сандармосі встановлено гранітну брилу з барельєфом і написом: «Люди, не убивайте друг друга» (ск. Г. Салтун)[37]. На сьогодні, у зв'язку із забороною діяльності у РФ товариства «Меморіал», яке опікувалося означеними меморіалами, постає проблема із захистом та збереженням пам'яток, пов'язаних із трагічними подіями історичного протистояння російської та української культурних традицій, на території РФ.

У сучасних умовах поширення історичних знань про українців за кордоном постає проблема оновлення експозицій музеїв, які були створені за часів СРСР. Це стосується пам'ятних місць на територіях колишніх нацистських концентраційних таборів. Пам'ять про українських патріотів, які пройшли нацистські тортури, зовсім не висвітлюється. Причина такого нівелювання ролі українців у поваленні нацизму полягає в тому, що Росія як правонаступниця СРСР має вплив на формування музейних експозицій у зарубіжних країнах. У основі її ідеологічної концепції закладена пропаганда на противагу історично правдивій інформації. Тому слід ретельно проаналізувати експозиції таких музеїв.

Так, наприклад, на території нацистського концтабору Заксенгаузен у Німеччині, у в'язниці Целленбау перебували політв'язні: діячі українського національно-визвольного руху С. Бандера (1941–1944 рр.), Я. Стецько, В. Стахів, А. Мельник (1944 р.). У 1944 році тут був закатований поет, політичний діяч, український патріот Олег Ольжич (О.О. Кандиба), який сидів у камері № 14[38]. На території колишнього концтабору в 1992 р. створено меморіал у пам'ять про в'язнів, а з 2001 р. розгорнута експозиція, присвячена спецтабору № 7/№1 НКВС СРСР[39]. Пам'ять про українських патріотів у музеї не висвітлюється. У сучасних умовах, коли російська агресивна інформаційна політика націлена на розповсюдження антиукраїнських наративів по всьому світу, постає нагальна необхідність перегляду і правдивого висвітлення життя та діяльності українських діячів історії та культури в експозиціях закордонних музеїв. У інформаційному просторі належне місце необхідно надати культурній дипломатії для проведення просвітницької діяльності про діячів українського національно-визвольного руху через музеї, пам'ятки історії та культури.

Українська архітектурна та мистецька спадщина зарубіжжя

Архітектурні споруди й монументальні пам'ятники на честь вшанування пам'яті діячів української культури були встановлені за кошти, які збирала українська громада кожної з країн, створюючи тимчасові фонди для одержання благодійних внесків. Останнім часом до увічнення видатних діячів за кордоном долучаються українські посольства у країнах

зарубіжжя. Так, наприклад, у 2008 році за рахунок коштів, передбачених у державному бюджеті за програмою «Заходи щодо підтримки зв'язків з українцями, які проживають за межами України» споруджено: пам'ятник Івану Мазепі у м. Бендери (Придністровський регіон Республіки Молдова); відкрито меморіальні дошки видатним українцям: Ярославу Стецьку і Ярославі Стецько в Мюнхені (Німеччина), Олені Телізі — у м. Подєбради (Чехія), Маркові Вовчку, Івану Франку, Василю Сухомлинському, Паїсію Величковському у Кишиневі (Молдова) на будинках навчальних закладів, які названі іменами зазначених відомих осіб, Олександрові Митраку — у с. Кленова Свідницького району (Словаччина); встановлено меморіальні дошки на будинках, де розміщувалися перші Посольства УНР у Копенгагені (Данія) та Софії (Болгарія)[40].

Зазначимо, що на сьогодні у 32 країнах світу встановлено 85 пам'ятників українському поету, мислителю, митцю Т.Г. Шевченку як символу об'єднання українців по всьому світу. Останні пам'ятники українському генію встановлені у 2015 році. Присвячені вони 200-річчю поета, яке широко відзначалося українськими громадами в усіх країнах світу на тлі засудження агресії Росії проти України й обурення ганебними діями країни-агресора проти свободи незалежної Української держави, співцем якої був Тарас Шевченко. Можна констатувати, що у світі це єдиний поет і митець, на честь якого споруджена така кількість пам'ятників за кордоном[41].

Меморіали в пам'ять про жертв Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні, який нині визнаний Голодомором-геноцидом 32 державами світу та Європейським Союзом, встановлювались українською діаспорою, а згодом і представниками посольств України. На сьогодні їх налічується 29, і встановлені вони у 16 країнах світу [42].

Пам'ятники та меморіальні дошки на честь видатних діячів науки та культури України — М. Грушевського, І. Франка, Лесі Українки, І. Пулюя, П. Куліша, В. Стефаника та інших представників української інтелектуальної еліти — встановлені в багатьох країнах світу завдяки діяльності українських діаспорних організацій та за рахунок благодійників.

Монументальні пам'ятники, споруджені за кордоном, мають власну історію та відтворюють певні періоди політичної та економічної взаємодії країн. Їх встановлення віддзеркалює процеси розвитку дипломатичних та інституціональних відносин між Україною та країнами зарубіжжя.

Пам'ятки сакральної архітектури

Пам'ятки архітектури — це вид пам'яток, які характеризують загальний розвиток та культуру народу. До них належать окремі споруди, групи

будівель, містобудівні утворення, ансамблі чи комплекси часто у сполученні з пам'ятками монументального мистецтва. Характер їх архітектури, композиційна та стилістична цілісність, соціальні й функціональні чинники, які впливають на образ архітектурного твору, технічний рівень виконання та багато інших прямих і опосередкованих аспектів разом з історико-архітектурним середовищем та природним оточенням складають наукову, художньо-естетичну, історичну, етнографічну цінність цього виду об'єктів. Тому, за визначенням ІКОМОС, пам'яткою вважається архітектурна споруда або частина її, що збереглася, і територія з усім оточенням, нерухомими чи рухомими цінностями, котрі з нею пов'язані.

Однією з проблем, які постають при розгляді об'єктів архітектурної спадщини, є збереження сакральних споруд як пам'яток. Проблема полягає в тому, що діючі церкви в західних країнах не підпадають під категорію пам'яток. Такими вважаються тільки споруди, що втратили своє релігійне призначення, покинуті та потребують реставрації. Тому, при розгляді церков, костьолів, молитовних будинків, побудованих українцями за кордоном, слід зважати на час їх побудови (перші церкви, які з'явилися на території), а також на їх архітектурну та мистецьку цінність. Так, до Реєстру національної спадщини Канади в категорії пам'яток історії включена українська церква св. Михаїла (УГКЦ) у пров. Манітоба, споруджена 1897 р. — одна із вцілілих дерев'яних церков зразка буковинської архітектурної традиції; Українська католицька церква Непорочного зачаття св. Діви Марії у пров. Манітоба, збудована у 30-х роках XX ст. за проєктом архітектора Пилипа Руга (збудував понад 30 церков у США та Канаді), Українська католицька церква Воскресіння Христового за адресою 1106 Фікст Стрит, м. Дофін, пров. Манітоба, зведена у 30-х рр. XX ст., за проєктом архітектора П. Руга, розписана у 1950-х рр. українським митцем Т. Бараном[43]. Однак такі випадки включення церков до Національних реєстрів культурної спадщини доволі поодинокі. У більшості країн цей пласт культурної спадщини потребує окремого дослідження й популяризації.

Загалом, пам'ятки сакральної архітектури перебувають під опікою українських громад. Так, велике значення для української діаспори Америки має Церква-монумент св. Андрія Первозванного, збудована в пам'ять про борців за волю України та жертв Голодомору 1932–33 років в Україні. Церкву-монумент спроєктував у м. Саут Баунд-Брук канадський архітектор українського походження Ю. Кодак[44].

Автором сакральних споруд у США став один із відомих архітекторів Америки, виходець з України А. Осадца. Найбільше уваги присвятив спорудженню на північноамериканському континенті українських церков. Його авторству належить собор Святого Юра в центрі Нью-Йорка,

церква Святого Миколи в Пасейку, дерев'яний храм Святого Володимира в Глен Спеї[45].

Не можна не згадати тут і участі українських майстрів живопису у справі монументального розпису. Розписи церков у місцях поселення українців виконувала ціла плеяда митців, серед яких найбільш знаними були С. Гординський (США); П. Андрусів (йому належить розпис Української греко-католицької церкви св. Йосафата у Філадельфії)[46]; І. Денисенко; М. Білинський, як і скульптор С. Литвиненко, який різьбив іконостаси[47]. Вагомий внесок у розвиток монументального мистецтва за кордоном зробили П. Холодний (молодший) (США), Т. Баран (Канада), Ю. Мокрицький (Канада). Всі вищезгадані сакральні споруди мають бути віднесені до української культурної спадщини.

Прикладом захисту пам'яток може слугувати діяльність української громади в Канаді, яка опікується збереженням церкви св. Михаїла у м. Гордентон, побудованої у 1897 р.[48], української православної церкви Святої Трійці у Вінніпезі. З архітектурних споруд м. Торонто помітні церква Пресвятої Евхаристії в українському модерному стилі (архітектор Р. Жук, розмалювання М. Левицького), церква св. Миколая з поліхромією у традиційному візантійському стилі (митець І. Дикий) і церква св. Володимира (митець М. Дмитренко) та багато інших[49].

Визначення нерухомих пам'яток української історії та культури на теренах інших країн

Країни зарубіжжя, де перебувають пам'ятки української історії та культури, мають власні системи поцінування пам'яток. Зауважимо, що територіальне розміщення пам'яток на теренах інших країн підпадає під дію ухваленого в них національного законодавства у сфері захисту культурної спадщини. За такої умови кожна з країн опікується збереженням саме національної культурної спадщини. Тому, для збереження нерухомих пам'яток української історії та культури за законами певної країни, для отримання належного захисту, необхідно залучення значного інформаційного ресурсу.

При вирішенні міждержавних питань з поцінування пам'яток слід передовсім узгодити і привести до тотожності термінологічний апарат. Оскільки ми розглядаємо пам'ятки української культурної спадщини за кордоном, то і термінологію слід вживати таку, яка прийнята у країні розташування пам'ятного об'єкта. Це пов'язано з можливим подальшим включенням таких пам'яток до національних реєстрів країн їх перебування.

Наприклад у Канаді на законодавчому рівні у реєстр культурної спадщини країни занесено «Українське село» біля Едмонтона (пров.

Альберта). «Нащадки перших українських переселенців вирішили зберегти національний побут, який був притаманний піонерам еміграції до Канади. На початку 1970-х років було засновано Товариство Села української культурної спадщини. За певний період на територію села було перенесено 18 будівель. Село відтворює життя українських поселень від 1891 року до початку 1930-х років. В 1975 році музей став власністю провінційного уряду Альберти і далі розвивався за програмою «ранні українські поселення в східно-центральній Альберті до 1930-го року». Альбертський відділ охорони історичних пам'яток проводив інтенсивні наукові дослідження, реставрував та облаштовував кілька десятків будівель, перенесених на територію села»[50].

У США з 1999 року відкритий скансен «Парк Україна» (Park Ukraina) на території Ґерін реґіонального парку (Garin Regional Park) в Гейворді (Hayward), штат Каліфорнія. Він заснований на місці колишньої садиби православного священника Агапія Гончаренка (1832–1916) та його дружини Альбіни. Цей мальовничий терен садиби Гончаренків зареєстровано як Історичну пам'ятку Каліфорнії під № 1025. При вході до парку розташований кам'яний пам'ятник із меморіальною дошкою, на якій зазначено, що це колишня садиба й місце поховання Гончаренків. Водночас згадується, що Агапій Гончаренко — це перший свідомий українець, який прибув до Америки 1865 року. Задум заснування парку виник 1966 року під час зборів Українського Координаційного Комітету в Сан-Франциско. Найбільш активними в цій справі були Е. Черепенко, П. Мисько, М. Цар, Ю. Олійник [51].

Суттєвою проблемою у процесі поцінування пам'яток за кордоном постає хронологічне визначення події, яка стосується конкретного об'єкта. У зарубіжних країнах встановлені певні хронологічні межі (від 50 до 75 років), які використовуються при наданні історичному об'єкту статусу пам'ятки. Тому певна кількість об'єктів, які вважаються пам'ятками для українців, із плином часу можуть бути знищені з причин суто утилітарних у результаті нової забудови. Тому при виокремленні пам'яток історії та культури серед інших об'єктів, створених українською громадою за кордоном, слід визначити хронологічні межі, за якими об'єкт набуває якостей пам'ятки історії та культури.

Дослідження й виявлення пам'яток української культури, які пов'язані з вихідцями з України, визначними діячами української еміграції та діаспори, потребують підготовки спеціальних фахівців-дослідників у сфері пам'яткознавства та в наукових галузях історії, архітектури, мистецтва. Виклики щодо збереження культурної спадщини за кордоном стосуються проблеми підготовки фахівців у галузі реставрації та консервації нерухомих пам'яток, зокрема споруд та культових об'єктів

перших переселенців на терени зарубіжних країн, особливо на американські континенти. Крім того, реставрації вимагають надгробки, встановлені на могилах представників української діаспори.

Висновки

У незалежній Україні постає нагальна необхідність віддати належне нашим співвітчизникам, які упродовж тривалих років зберігали свою українську ідентичність, залишаючись за межами держави. Як написав один з ініціаторів створення українського села поблизу Чикаго (США) Пилип Демус: «Все це — докази духовної витривалості, сили українців у боротьбі за утвердження своїх релігійних і національних почуттів. Ми прибули до цієї країни голіруч, убогі. Коли стали заможними, взялися за розбудову нашого громадського життя. Внаслідок цих, так би мовити, альтруїстичних почуттів постали церква святих Володимира і Ольги, величний культурний осередок, ряд громадських і церковних інституцій. Нам держава не дала субсидій, все це ми надбали розумом і працею своїх рук»[52].

У сучасний період важливо налагоджувати контакти, створювати необхідні умови для об'єднання українців у сучасному світі. Позитивний досвід розвитку співпраці у сфері культури надала Канада. 24 березня 2011 у провінції Онтаріо законодавчий орган одноголосно ухвалив законопроєкт № 155, згідно з яким щороку 7 вересня оголошується днем Української Спадщини. Як зазначається у законі: «День Української Спадщини надає особливу можливість визнати ту роль, яку відіграла Онтаріо для прийдешніх поколінь українців, які шукають кращого життя в Канаді, та святкування внеску українських канадців і багатьох громад і верств суспільства в нашому краї і нашій країні»[53].

Виявлення та поцінування пам'яток української культури, створеної не одним поколінням українців на батьківщині й за кордоном, дозволяє розширити наші знання про внесок українців у світову культуру, розбудову своєї держави, досягнення в усіх сферах життя. Підвищення інтересу суспільства до своїх витоків, осмислення історичного досвіду, набутого українським народом у минулому, стимулює дослідження історії культури, актуалізує потребу суспільства у вивченні й пізнанні життя й діяльності українців в Україні і за кордоном.

Системне збереження історичних об'єктів неможливе без їх реєстрації, класифікації і систематизації, що є необхідною умовою й інструментом їх збереження. Досить перспективним є інформаційний потенціал історичних пам'яток, систематизований за певними ознаками, параметрами й напрямами політичного, економічного, матеріально-технічного, соціально-культурного розвитку суспільства певних історичних періодів.

Завдяки зверненню до сучасної концепції збереження культурної спадщини, яка сформувалась у світовій практиці, а також розробок науковців Інституту історії України НАН України щодо методики визначення та систематизації пам'яток[54], можливе практичне їх застосування для реалізації програм із дослідження, поцінування, оптимізації використання української культурної спадщини за кордоном. Розробка наукових тем, підготовка наукових і науково-популярних праць, видання каталогів і фотоальбомів, путівників, створення тематичних туристичних маршрутів, присвячених життю й діяльності видатних українців за кордоном, будуть сприяти вирішенню питань збереження української культурної спадщини, підвищать значення громадських інституцій у здійсненні позитивних зрушень у сфері культури.

Духовне відродження України відбувається всупереч воєнній агресії РФ, яка намагається загальмувати та перервати процес формування національної свідомості українців. Збройна агресія РФ на територію незалежної держави з 2014 року, а особливо повномасштабне вторгнення військ РФ в Україну 24 лютого 2022 року, спричинило масштабні руйнування на теренах українських міст і сіл. Тортури та вбивство мирних громадян України й цілеспрямоване знищення її цивільної інфраструктури викликало різке обурення громадськості багатьох країн російською політикою геноциду та негативне, відразливе ставлення до символів російської, так званої, культури. Розпочалася хвиля руйнації пам'яток, які пов'язані з носіями російського наративу, як з мітками імперського впливу й тиску на національні культури інших народів. Натомість до пам'яток, пов'язаних з української історією та культурою, виявляють значний інтерес, ставляться прихильно й поважно, що стало проявом підтримки боротьби українського народу за свободу й незалежність.

---

[1] Конвенція ЮНЕСКО «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» від 16.11.1972 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text

[2] Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06. 2000 р. № 1805-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР0, 2000, № 30, ст. 333).* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text

[3] Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному і культурному житті України (XX — поч. XXI ст.). К., 2020. 1020 с.

[4] Горбик В., Катаргіна Т., Герасимчук В. Культурна спадщина України на теренах зарубіжних країн: проблеми дослідження і збереження. К., 2005. С. 187–209; Горбик В., Даниленко В., Денисенко Г., Катаргіна Т. Українська культурна спадщина у Російській Федерації. К., 2011. 275 с.; Денисенко Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті. К., 2018. 318 с.; Денисенко Г.Г. Збереження пам'яток воєнної історії в Україні і за кордоном в 20-ті роки XX ст. *Краєзнавство.* 2008. № 1–4. С. 153–166; Катаргіна Т. Теоретичні і методологічні принципи визначення та ідентифікації нерухомих пам'яток

української культури за кордоном. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей*. 2014. Вип. 19. С. 244–256; Катаргіна Т.І., Колибанова К.В. Збереження пам'яток історії Другої світової війни на теренах зарубіжних країн. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей).* 2004. № 26. С. 379–395; Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України». Голова ред. кол. В.А. Смолій. К., 2015. 486 с.; Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному і культурному житті України (XX — поч. XXI ст.). К., 2020. 1020 с.; Гріффен Л.О., Титова О.М. Пам'яткознавство: основні напрями досліджень. *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.* 2016. Вип. 9. С. 7–12; Пекарська Л., Федорова Л. «Хто ми? Чиї ми діти? Хто були наші предки? (До 140-річчя від дня народження і 60-річчя від дня смерті Вадима Щербаківського). *Краєзнавство.* 2016. № 3–4. С. 220–240.

[5] Трощинський В., Шевченко А. Українці в світі. К., 1999. 352 с.; Цілісність українського культурного простору: культура діаспори. *Культурологія: теорія та історія культури: Навчальний посібник*. За ред. І.І. Тюрменко, О.Д. Горбула К., 2004. 368 с.; Мистецтво української діаспори. Гол. ред. О. Федорук. К. 1999. 382 с. (Повернуті імена; Вип. 1); Федорук О. Лицар танцю: До 100-річчя від дня народж. видат. хореографа Василя Авраменка. *Українська культура*. 1995. № 5–6. С. 15–17.

[6] Геврик Т. Острів сліз. Національний музей імміграції США. *Пам'ятки України: історія та культура.* 1994, № 3–6. С. 17–21; Vynar L.R. Preservation of the Cultural Heritage: Ukrainian Archives, Libraries and Museums in the United States («Збереження культурної спадщини: українські архіви, музеї та бібліотеки у Сполучених Штатах»). Kent: Centre for the study of Ethnic Publications and Cultural Institutions, Kent State University, 1995. 34 p.; Винар Л. Українське історичне товариство з перспективи 35 років (1965–2000). *Український історичний журнал.* 2001. № 1. С. 121–133; Його ж. Михайло Ждан (1906–1975). *Мій життєпис*. Клівленд, 1973. С. 88–100; Marunchak M. The Ukrainian Canadians: a history = L'histoire des ukrainiens-canadiens. 2 ed. Winnipeg; Ottawa: Ukrainian Academy of Arts and Sciences in Canada, 1982. 970 p.

[7] Закордонне українство: засоби масової інформації, заклади освіти, пам'ятки культури. Довідник. К., 2004. Частина 1. С. 106.

[8] Новикова Е. Довженко возвращается в Берлин. *Русская Германия*. URL: http://www.rg-rb.de/2001/38/b_4.shtml

[9] Балабко О. Римське щастя Миколи Гоголя. *Культурологічний проект часопису «Українська культура»*. 2009. № 1. С. 36, 39.

[10] Пам'ятні місця. Енциклопедія життя і творчості Лесі Українки. URL: http://www.l-ukrainka.name/uk/Gallery/MemPlaces.html; Гантер Е. Італійська вілла Лесі Українки. URL: https://nspu.com.ua/novini/italijska-villa-lesi-ukrainki/

[11] Лучканін В. Соломія Крушельницька та Італія. *День.* № 198, 15 листопада 2006.

[12] Крушельницька Соломія Амвросіївна (1872–1952), українська оперна співачка. URL: http://library.alfa-inet.net/pro-nas/struktura-biblioteki/506-vidatny-persony-krushelnitska-solomiya.html

[13] Борщ М. Геній національного танцю. *Нова доба.* 23 березня 2015. URL: https://novadoba.com.ua/198124-geniy-nacionalnogo-tancyu.html

[14] Олександр Архипенко. *Народжені Україною. Меморіальний альманах*: У 2-х т. К., 2002. Т. 1. С. 108–109.

[15] У Берліні встановили пам'ятну дошку на місці першого посольства України. Укрінформ. 21.12.2019. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2843043-u-berlini-vstanovili-pamatnu-dosku-na-misci-persogo-posolstva-ukraini.html

[16] Догляд за місцями поховань видатних українців у світі: хто і де? *Українська правда.* URL: http://www.istpravda.com.ua/tags/tag

[17] У Млинах вшановано пам'ять отця Михайла Вербицького — автора Державного Гімну України. Перемисько Варшавська Архієпархія УГКЦ. URL: http://www.cerkiew.nazwa.pl/?p=3336

[18] У Вільнюсі вшанували українського вченого Якова Головацького. Укрінформ. 2019. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/2699220-u-vilnusi-vsanuvali-ukrainskogo-vcenogo-akova-golovackogo.html

[19] Цвинтар на Волі у Варшаві. URL: http://unknownwar.info/-_1132/

[20] Горбик В.О., Денисенко Г.Г. Видатні українці в зарубіжному світі: Некрополь. Спадщина. *Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень.* URL: http://www.spadshina.org.ua/index.php?sID=54&itemID=668

[21] Сушинський Б. Гетьман Мазепа: Повернення до Батурина. URL: http://www.kozatstvo.net.ua/ru/publications/uk_r.php?d=a&i=1005

[22] Рендюк Т.Г. Пилип Орлик: молдовські та румунські шляхи. Чернівці, 2013. С. 147.

[23] Пам'ятник та меморіальна дошка українському гетьману Пилипу Орлику: Ukrainian places all over the world: http://ukrainianplaces.com/ievropa/shveciya/kristianstad/pamyatnik-ta-memorialna-doshka-ukrayinskomu-getmanu-pilipu-orliku

[24] Власенко В. З історії встановлення пам'ятника М. Драгоманову в Софії. Сумський історичний портал. URL: http://history.sumynews.com/xx/1929-1938-rosijska-radyanizatsiya-i-ukrajinska-vidpovid/item/572-z-istorii-vstanovlennia-pamiatnyka-m-drahomanovu-v-sofii.html

[25] Щербаківський В. Пам'яті Василя Григоровича Кричевського. Лондон: Накладом Української видавничої спілки, 1954. С. 55. URL: http//uartlib.org/downloads/Sherbakivskiy_VasylKrychevskiy_uartlib.org.pdf

[26] Кричевський Василь Григорович. Музей мистецької родини Кричевських. Будинок Кричевського-Лебіщака. URL: http://krychevsky-family.opishne-museum.gov.ua/home/krichevsky-lebishak/14-krichevski/66-krychevskyi-vasyl-hryhorovych

[27] Україна між перемогами і поразками. Де спочине прах Коновальця? URL: https://uahistory.co/book/ukrwinlose/11.html

[28] Уход за местами захоронений выдающихся украинцев в мире: кто и где? Аргумент. URL: https://argumentua.com/stati/ukhod-za-mestami-zakhoronenii-vydayushchikhsya-ukraintsev-v-mire-kto-i-gde

[29] Б'єрнельва — місце загибелі українців у Норвегії. Мартиролог 1939–1945. URL: https://vbz.martyrology.org.ua/return/render_article.php?id=81

[30] Уход за местами захоронений выдающихся украинцев в мире: кто и где? Аргумент. URL: https://argumentua.com/stati/ukhod-za-mestami-zakhoronenii-vydayushchikhsya-ukraintsev-v-mire-kto-i-gde

[31] Любовець О.М. Місця пам'яті: інструменталізація поняття. *Національна та історична пам'ять : Зб. наук. праць.* 2012. Вип.5. С. 111. URL: http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/userupload/zbirnyk5.pdf

[32] Денисенко Г.Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 21.

[33] Денисенко Г. Вказ. праця.

[34] Вєдєнєєв Д., Шевченко С. Українські Соловки. К., 2001. С. 39, 69.

[35] Денисенко Г. Українська інтелігенція на Соловках (репресоване відродження). Розстріляне Відродження. *Українська культурна спадщина у Російській Федерації.* К., 2011. С. 141.

[36] Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Т. 1. К., 1997. С. 28–29.

[37] Вєдєнєєв Д., Шевченко С. Українські Соловки. К., 2001. С. 69.

[38] Олег Ольжич (1907–1944). Біографія. Українська література. URL: http://www.ukrlitzno.com.ua/oleg-olzhich-biografiya/

[39] Івасюк Олеся. Целленбау: місце, де було ув'язнено Бандеру та Європу. Українська правда. URL: http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/07/21/143780/view_print/; The Soviet special camp № 7 /№ 1 1945–1950/ URL: https://web.archive.org/web/20150924110419/http://www.stiftung-bg.de/gums/en/geschichte/speziallager/spezial01.htm

[40] Українська громада в країнах світу. Закордонні українці. Сайт Міністерства закордонних справ України. URL: http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/ukrainians-abroad; Від Аргентини до Казахстану. Де встановлено пам'ятники видатним українцям. Українська правда. Історична правда. URL: http://www.istpravda.com.ua/short/2010/12/8/8122/

[41] Катаргіна Т.І. Пам'ятники на честь генія українського народу Т.Г. Шевченка в країнах світу. *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. 2023. Вип. 27. С. 281–282.

[42] Катаргіна Т. Скрижалі скорботи. Закордонні пам'ятки жертвам Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Краєзнавство*. 2013. Вип. 4. С. 78–79.

[43] Кизим Ю. Дані щодо об'єктів культурного надбання українців в Канаді. Біла книга. URL: http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/Culture/BilaKnyha.pdf

[44] Кардаш П., Кот С. Українці в світі: Книга-альбом. Київ, Мельборн: Фортуна, 1995. 423 с.

[45] Українська культура. Українські архітектори за кордоном URL: http://k-ua.net/

[46] Мистецтво української діаспори. Повернуті імена: Зб. статей. Ред. О. Федорук, Д. Степовик, *В.* Врублевська, М. Коць. К., 1998. 382 с.

[47] Мудрак М. Образотворче мистецтво. Енциклопедія української діаспори. URL:. http://eudusa.org/index.php?title=Fine_Arts

[48] Кардаш П., Кот С. Українці в світі: Книга-альбом. Київ, Мельбурн: Фортуна, 1995. С. 194.

[49] Кардаш П., Кот С. Вказ. праця. С. 198, 204–209, 213–214.

[50] Зборовський А. Українське село Канади. *Українська газета.* 12 (60) / 30 березня — 5 квітня 2006 рік.

[51] Парк Україна. Енциклопедія української діаспори. URL: http://eudusa.org/index.php?title=Park_Ukraina

[52] Демус П. Українське село в Америці. *Українська культура.* 1993. № 8 (846).

[53] Ukrainian Heritage Day. URL: http://www.ucc.ca/wp-content/uploads/2011/08/Ukrainian-Heritage-Day-Program.pdf

[54] Теоретичні та науково-практичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України., К., 2011. 272 с.

REFERENCES

1. Balabko, O. (2009). Rymske shchastia Mykoly Hoholia. *Kulturolohichnyi proekt chasopysu Ukrainska kultura*, 1, 36, 39 [in Russian].

2. Demus, P. (1993). Ukrainske selo v Amerytsi. *Ukrainska kultura*, 8 (846) [in Ukrainian].

3. Denysenko, H.H. (2018). *Kulturna spadshchyna u formuvanni istorychnoi pamiati.* Kyiv [in Ukrainian].

4. Denysenko, H. (2011). Ukrainska intelihentsiia na Solovkakh (represovane vidrodzhennia) Rozstriliane Vidrodzhennia. *Ukrainska kulturna spadshchyna u Rosiiskii Federatsii.* Kyiv [in Ukrainian].

5. Denysenko, H.H. (2008). Zberezhennia pamiatok voiennoi istorii v Ukraini i za kordonom v 20-ti roky XX st. *Kraieznavstvo,* 1–4, 153–166 [in Ukrainian].

6. Fedoruk, O. (1995). Lytsar tantsiu: Do 100-richchia vid dnia narodzh. vydat. khoreohrafa Vasylia Avramenka. *Ukrainska kultura*, 5–6, 15–17 [in Ukrainian].

7. Hevryk, T. (1994). Ostriv sliz. Natsionalnyi muzei immihratsii SShA. *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura,* 3–6, 17–21 [in Ukrainian].

8. Horbyk, V.O., & Denysenko, H.H. (2008). Vydatni ukraintsi v zarubizhnomu sviti: Nekropol. Spadshchyna. Pratsi NDI pamiatkookhoronnykh doslidzhen. http://www.spadshina.org.ua/index.php?sID=54&itemID=668 [in Ukrainian].

9. Horbyk, V., Katarhina, T., & Herasymchuk, V. (2005). *Kulturna spadshchyna Ukrainy na terenakh zarubizhnykh krain: problemy doslidzhennia i zberezhennia.* Kyiv [in Ukrainian].

10. Hriffen, L.O., & Tytova, O.M. (2016). Pamiatkoznavstvo: osnovni napriamy doslidzhen. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 9, 7–12 [in Ukrainian].

11. Ivasiuk, O. (2014) Tsellenbau: mistse, de bulo uviazneno Banderu ta Yevropu. Ukrainska pravda. http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/07/21/143780/view_print/ [in Ukrainian].

12. Kardash, P., & Kot, S. I. (1995). *Ukraintsi v sviti: Knyha-albom.* Kyiv, Melborn: Fortuna [in Ukrainian].

13. Katargina, T.I. (2023). Pamiatnyky na chest heniia ukrainskoho narodu T.H. Shevchenka v krainakh svitu. *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, politykaiu*, 27, 281–282 [in Ukrainian].

14. Katargina, T. (2013). Skryzhali skorboty. Zakordonni pamiatky zhertvam Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini. *Kraieznavstvo*, 4, 65–79 [in Ukrainian].

15. Katargina, T. (2014). Teoretychni i metodolohichni pryntsypy vyznachennia ta identyfikatsii nerukhomykh pamiatok ukrainskoi kultury za kordonom. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka,* 19, 244–256 [in Ukrainian].

16. Katargina, T.I., & Kolybanova, K.V. (2004). Zberezhennia pamiatok istorii Druhoi svitovoi viiny na terenakh zarubizhnykh krain. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*, 26, 379–395 [in Ukrainian].

17. Kot, S. I. & Nestulia, O.O. (1996). *Ukrainski kulturni tsinnosti v Rosii: persha sproba povernennia*. Kyiv [in Ukrainian].

18. Kovtun, H.K., Voinalovych, V.A., & Danyliuk, Yu.Z. (1992). Masovi nezakonni represii 20-kh — pochatku 50-kh rokiv na Poltavshchyni. *Reabilitovani istoriieiu.* Kyiv–Poltava [in Ukrainian].

19. Krychevskyi Vasyl Hryhorovych. Muzei mystetskoi rodyny Krychevskykh. Budynok Krychevskoho-Lebishchaka. http://krychevsky-family.opishne-museum.gov.ua/home/krichevsky-lebishak/14-krichevski/66-krychevskyi-vasyl-hryhorovych [in Ukrainian].

20. Kyzym Yu. Dani shchodo obiektiv kulturnoho nadbannia ukraintsiv v Kanadi. Bila knyha. http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/Culture/BilaKnyha.pdf[in Ukrainian].

21. Liubovets, O.M. (2012). Mistsia pamiati: instrumentalizatsiia poniattia. *Natsionalna ta istorychna pamiat,* 5, 111 http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/userupload/zbirnyk5.pdf [in Ukrainian].

22. Luchkanin, V. (2006). Solomiia Krushelnytska ta Italiia. *Den*, 198 [in Ukrainian].

23. Marunchak, M. (1982). *The Ukrainian Canadians: a history*. Winnipeg; Ottawa: Ukrainian Academy of Arts and Sciences in Canada [in English].

24. Mudrak, M. Obrazotvorche mystetstvo. Entsyklopediia ukrainskoi diaspory. http://eudusa.org/index.php?title=Fine_Arts [in Ukrainian].

25. *Mystetstvo ukrainskoi diaspory. Povernuti imena*. (1998). Kyiv [in Ukrainian].

26. Novykova, E. Dovzhenko vozvrashchaetsia v Berlyn. Russkaia Hermanyia. URL: http://www.rg-rb.de/2001/38/b_4.shtml [in Russian].

27. Pekarska, L., & Fedorova, L. (2016). Khto my? Chyi my dity? Khto buly nashi predky? (Do 140-richchia vid dnia narodzhennia i 60-richchia vid dnia smerti Vadyma Shcherbakivskoho). *Kraieznavstvo*, 3–4, 220–240 [in Ukrainian].

28. Rendiuk, T.H. (2013). *Pylyp Orlyk: moldovski ta rumunski shliakhy*. Chernivtsi [in Ukrainian].

29. Shcherbakivskyi, V. (1954). *Pamiati Vasylia Hryhorovycha Krychevskoho*. London http//uartlib.org/downloads/Sherbakivskiy_VasylKrychevskiy_uartlib.org.pdf [in Ukrainian].

30. Sushynskyi, B. Hetman Mazepa: Povernennia do Baturyna. http://www.kozatstvo.net.ua/ru/publications/uk_r.php?d=a&i=1005 [in Ukrainian].

31. Troshchynskyi, V., & Shevchenko, A. (1999). *Ukraintsi v sviti*. Kyiv [in Ukrainian].

32. Varvartsev, M.M. (1969). Ahapii Honcharenko — pioner ukrainskoi emihratsii v SShA. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 6, 115–119 [in Russian].

33. Viedienieiev, D., & Shevchenko, S. (2001). *Ukrainski Solovky*. Kyiv [in Ukrainian].

34. Vlasenko, V. Z istorii vstanovlennia pamiatnyka M. Drahomanovu v Sofii. Sumskyi istorychnyi portal. http://history.sumynews.com/xx/1929-1938-rosijska-radyanizatsiya-i-ukrajinska-vidpovid/item/572-z-istorii-vstanovlennia-pamiatnyka-m-drahomanovu-v-sofii.html [in Ukrainian].

35. Vynar, L.R. (1995). *Preservation of the Cultural Heritage: Ukrainian Archives, Libraries and Museums in the United States.* Kent: Centre for the study of Ethnic Publications and Cultural Institutions, Kent State University [in English].

36. Vynar, L. (2001). Ukrainske istorychne tovarystvo z perspektyvy 35 rokiv (1965–2000). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal,* 1, 121–133 [in Ukrainian].

37. Zborovskyi, A. (2006). Ukrainske selo Kanady. *Ukrainska hazeta*, 12 (60) [in Ukrainian].

Received: 16.02.2024. Approved: 27.06.2024. Published: 28.10.2024.

DOI: https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.252
UDC 94(4)061.2(061.1ЄС+477)

Aliesia Soloviova
PhD in History, Junior Research Fellow
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: aliesia.soloviova@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8384-0512

COOPERATION OF EU AND UKRAINIAN YOUTH ORGANIZATIONS DURING THE 1990s
(Based on the Documents of the EU Historical Archive)

The article highlights the development of relations between European and Ukrainian youth organisations after 1991, as well as the challenges that Ukraine has faced in establishing these relations. The author notes that there is currently no research on the cooperation of European youth organisations with Ukrainian youth organisations after 1991. This study was developed thanks to a grant from the Visegrad Fund for Research of the Historical Archive of the European Union. Access to original materials stored in the Historical Archive of the European Union allowed to analyse the main milestones in the development of cooperation between Ukrainian and European youth organizations after restoring Ukraine's independence. The article analyses the change in attitude towards the countries of Eastern Europe as potential partners in the last decade of the existence of the Soviet Union, as well as after its collapse. It was concluded that the opposition between the Soviet Union and Western Europe negatively influenced the development of relations between youth organizations in the transition period. The author concludes that after restoring Ukraine's independence, Ukrainian youth organizations made significant efforts to establish cooperation with European organizations. However, the state did not have enough funds for the development of foreign youth policy and the necessary knowledge due to the lack of experience in cooperation with Western European partners.

Keywords: *Ukraine, European Union, foreign policy, youth organizations, cooperation.*

Алєся Соловйова
д-р. філософії, мол. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: aliesia.soloviova@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8384-0512

СПІВПРАЦЯ МОЛОДІЖНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЄС ТА УКРАЇНИ УПРОДОВЖ 1990-х рр. (за документами Історичного архіву ЄС)

У статті висвітлюється розвиток відносин між європейськими та українськими молодіжними організаціями після 1991 року, а також виклики, з якими стикнулася Україна під час налагодження цих відносин. Авторка зазначає, що на сьогодні відсутні наукові студії, присвячені співпраці європейських молодіжних організацій з українськими молодіжними організаціями після 1991 року. Ця розвідка стала можливою завдяки гранту Вишеградського фонду на проведення досліджень у Історичному архіві Європейського Союзу. Доступ до оригінальних матеріалів з Історичного архіву Європейського Союзу дозволив проаналізувати ключові етапи розвитку співпраці між українськими та європейськими молодіжними організаціями після відновлення незалежності України 1991 р. У статті проаналізовано зміни у ставленні до країн Східної Європи як потенційних партнерів в останнє десятиліття існування Радянського Союзу, а також після його розпаду. Зроблено висновок, що протистояння між Радянським Союзом і Західною Європою негативно вплинуло на розвиток відносин між молодіжними організаціями навіть після здобуття Україною незалежності. Зокрема, авторка наголошує, що після відновлення незалежності України 1991 р. українські молодіжні організації доклали значних зусиль для налагодження співпраці з європейськими організаціями. Однак, держава не мала достатньо коштів для розвитку зовнішньої молодіжної політики та необхідних знань через відсутність досвіду співпраці із західноєвропейськими партнерами.

Ключові слова: *Україна, Європейський Союз, зовнішня політика, молодіжні організації, співпраця.*

The study of the activities of European youth organizations in establishing relations with post-Soviet countries, including Ukraine, is becoming increasingly important in contemporary historical scholarship. After 1991, Ukraine was finally able to fully position itself on the international arena, but the

country still faced a large number of challenges caused by a number of political and economic reasons

Unfortunately, the history of cooperation between Ukrainian and European youth movements has not been profoundly researched. European youth organizations, which functioned in the 20th century and made a significant contribution to the development of the European Union, did not become the subject of research in Ukrainian historiography.

In foreign historiography, there are certain studies devoted to the activities of European youth organizations in general, however, the issue of expanding the activities of these organizations "to the east" has still been largely overlooked by the scientists. Christina Norvig, in her book "Die erste europäische Generation: Europakonstruktionen in der Europäischen Jugendkampagne, 1951–1958" (The First European Generation: Constructions of Europe in the European Youth Campaign, 1951–1958)[1], explored the importance of "youth" for the construction of Europe, namely the development of the "European Youth Campaign, which unfolded against the background of the escalation of the conflict between the East and the West. Brian A. McKenzie also devoted his work to researching the European youth campaign during the Cold War, focusing on Ireland[2]. Joel Kotek explored the activities of youth organizations in Europe during the Cold War, such as Union of Socialist Youth (IUSY), Pax Romana and the World Assembly of Youth (WAY), as well as their connections with American organizations[3]. Despite the significant importance of these studies, there is currently no research on the connections between European youth organizations and youth organizations of the post-Soviet space, including Ukraine.

This study was made possible thanks to a grant from the Visegrad Fund for research of the Historical Archive of the European Union. Access to unique materials stored in the Historical Archives of the European Union enabled an analysis of the main milestones in the development of cooperation between Ukrainian and European youth organizations after restoring Ukraine's independence, as well as facilitated an investigation of the challenges faced by Ukrainian youth organizations when building cooperation.

In the early 1990s, Ukraine found itself in a difficult situation, as the state had to restore its presence on the international arena as an independent player. Rebuilding the relationships between European youth organisations, which have been challenged during the Soviet period, was a difficult task due to the variety of reasons. Lack of finance, economic instability and lack of trained personnel had a negative impact on the development of relations with foreign partners. In addition, Ukraine's period in the Soviet Union, which was marked by the confrontation with so-called "capitalist" countries, was another significant factor that negatively affected Ukrainian foreign policy. Foreign

partners were wary of building relations with the newly created states of the post-Soviet space. Christian Koutzine, who served as the president of the European Coordination Bureau of International Youth Organisations (ECB), analysing the development of East-West relations and youth cooperation (1990), stressed that in case Gorbachev granted independence to the Baltic States, it would be impossible to refuse it to the Ukrainian Republic. However, Koutzine stated that at that moment, the situation in the USSR had to become the primary concern in case anarchy spread throughout the country or if an ultra-nationalistic party seized power[4].

The confrontation between the Soviet Union and European states also definitely had a negative impact on the image of Ukraine as a progressive European partner. Therefore, before delving into the analysis of the formation of relations between Ukrainian and European international organizations after 1991, it is necessary to analyse the prerequisites that influenced the development of these relations.

Against the backdrop of strained relations between Europe and the Soviet Union, as well as its satellite countries, the possibility of establishing cooperation and collaboration among youth organizations faced numerous challenges. With Gorbachev assuming power and the beginning of the so-called perestroika, there was a renewed interest and potential for establishing cooperation with youth organizations in Eastern European countries and the Soviet Union. In December 1984, Mikhail Gorbachev addressed members of the British Parliament with the following thesis:

"No matter what divides us, we have one planet. Europe is our common home. A home, not a "theater of war". The Soviet Union stands for the improvement of interstate relations. In politics and diplomacy, there is always room for reasonable compromises, there is a vast field for developing and strengthening mutual understanding and trust based on close or coinciding interests"[5].

This statement undoubtedly garnered significant attention, drawing various European actors, including European youth organizations. The phrase "a common European home" was frequently regarded as a slogan for fostering new relationships between Eastern European countries and the European Union. The potential for such collaboration became a topic of deliberation within the European Youth Forum, which functioned as an international non-profit association, acting as an umbrella organisation and advocacy group of the national youth councils and international non-governmental youth organisations in Europe. Jan Dereymaeker, Secretary General of the European Youth Forum, stressed the need to strengthen cooperation between East and West. As he stated in the Youth Forum Bulletin in 1989[6], European institutions should support the process of establishing cooperation by providing organizations

representing the peoples of Eastern Europe with the opportunity to actively participate in shaping common European activities and in creating a “common European home” within the new global village. Dereymaeker also claimed that prior to 1980, the Council of European National Youth Committees (CENYC) was actively challenged in its bilateral relations. When discussing East-West relations during this period, it primarily referred to interactions with official organisations since the structure of socialist or communist countries prohibited any representation other than that of the party. At the international level, these were the International Union of Students and the World Federation of Democratic Youth.

As Dereymaeker asserted, the European Meeting of Youth and Students in Warsaw in 1976 marked a significant milestone in the development of youth relations. The "European Youth and Students Meeting for Lasting Peace, Security, Cooperation, and Social Progress", convened in Warsaw from June 19 to June 24, 1976, brought together several pivotal gatherings, including the meetings of the following organizations: Central European New Youth Committee (CENYC), Democratic Youth Community of Europe (DEMYC), European Federation of Liberal and Radical Youth (EFLRY), International Falcon Movement (IFM), International Union of Socialist Youth (IUSY) . The second important event in this regard was the European Disarmament Conference, which took place in Budapest in 1978. The conference played an important role in establishing contacts between various youth organizations and creating a platform for further discussions on cooperation between East and West. However, the creation of the Framework Program for European Youth Cooperation in 1980 was not a solution that was quickly implemented. This process required two years of discussions with various stakeholders. Such dialogue and consultation were important in order to take into account different opinions and interests and to develop a structure that could successfully facilitate cooperation between youth organizations.

As a result, the Framework for European Youth Cooperation was created only in 1980. The purpose of the Framework Program was to develop contacts with Eastern organizations. The organizers understood that cooperation with Eastern countries required interaction with official representatives. However, they also recognized that dialogue and networking were important steps toward improving mutual understanding and cooperation between the youth of East and West. In December 1982, formal disagreements arose and the Framework Program was frozen for five years. This period of calm ended only in 1987 in Bonn, when statements about perestroika made by Mikhail Gorbachev began to be heard. This event made an important contribution to the restoration of long-awaited cooperation.

Despite the fact that in the late 1980s, European youth organisation representatives initiated explorations into the potential for cooperation with

socialist bloc countries, numerous concerns and challenges persisted regarding the integration of these nations into the "common European home". In 1989, the European Coordination Bureau of International Youth Organizations (ECB) prepared a document titled "European Identity" that served as a continuation and expansion of discussions on European identities that took place during a roundtable at the December 1989 ECB Colloquium. In Francesco Mazzaferro's article titled "The Many Souls of the European Identity, the Common European Home, and the European Community[7]", he arrived at the conclusion that the Cold War's aftermath rendered it unfeasible to integrate the Eastern part of the old continent, effectively excluding the "slavish" component from the ongoing European identity formation process. Mazzaferro contended that the new "European identity" needed the establishment of new institutions and a new "geometry" to encompass the entirety of the Slavic world, including the Soviet Union. He further asserted that this integration should operate across various levels of engagement and collaboration. Jan Dereymaeker also expressed caution regarding the export of Western models to these countries. He emphasized the differences in cultural identies of Eastern European countries, stating that each of them has its own history and traditions, and despite their geographical location, some of them, such as Hungary or Czechoslovakia, are closer to Western countries in cultural and traditional aspects. In his view, the communist regime failed in these countries, in part, because it failed to accommodate and respect these unique cultural identities, causing an identity crisis and undermining the legitimacy of its rule. Francesco Mlzzaferro, Vice-President of the JEF Europe, pointed out that the main difference between Eastern and Western Europe after the fall of the Berlin Wall is that in Western Europe there were developed democratic institutions and pan-European structures, political and social actors who sought integration and cooperation within the European institutions. This process contributed to the creation of the European Union and the strengthening of its institutions, as well as the convergence of the countries of Western Europe within the framework of a common strategy for development and cooperation. While, in the East of Europe, the process of transition to democracy and a market economy was associated with national revolutions and the struggle for independence. These countries have sought to establish their own national institutions and priorities without always following a clear supranational strategy.

Furthermore, European youth organisations representatives identified the foreign policy of the United States as a restraining factor in the relations of Western and Eastern Europe. In the report "The Current Crisis of the European Economic Community", Jan Dereymarker emphasized that the expansion of agricultural cooperation between Western and Eastern Europe could be an important factor for further development. He saw the cooperation in agriculture as a means of strengthening relationships and creating common interests

between European countries, which would help solve common problems and promote economic development in the region. However, according to Dereymarker, US foreign policy was aimed at fighting the Soviet Union and often influenced commercial relations between European countries and the USSR. Consequently, this could cause various challenges and restrictions on trade, although cooperation between Western and Eastern Europe had the potential to solve these problems.

In general, despite the interest of European youth organizations in the countries of Eastern Europe before the countries gained independence from the Soviet Union, these countries could not establish relations in the status of full-fledged partners. Most of the contacts that arose between the youth organizations of the "two blocs" mostly concerned issues of conflict resolution, disarmament, etc. After 1991, the focus of cooperation began to shift. For Ukrainian youth organizations, it became possible to position Ukraine as a European state. For European organizations, the emergence of independent republics meant the possibility of expanding their activities “to the east”.

Cooperation with the countries of Eastern Europe became an important aspect of activity for many pro-European international centres. In 1992, the European Parliament created a separate budget line for Priority Actions in the field of youth, which allowed the European Community to provide financial support for activities within the framework of the Resolution on Priority Actions in the Youth Field. In its comments on the budget, the European Parliament further expanded the scope of the Resolution, adding that the amount available should also be used to support: the exchange of young people for cultural purposes in the European Community, support of community interest initiatives developed by youth organizations, exchanges with Latin American countries, Mediterranean countries, and Eastern European countries.[8] According to the Report of the Commission of the European Communities on activities in the field of priority measures in the field of youth in 1992, funding was made available for activities with those Central and Eastern European countries. This fund was specifically allocated to intensify cooperation with Central and Eastern Europe in the field of youth exchange and mobility. In 1992, financial support was accorded to Armenia, Belorussia (Belarus — corrected by the author), Georgia, Russia and Ukraine and used for three types of activities: youth exchange projects for groups of young people, preparatory study visits and training courses for youth workers. The main objective was to prepare the ground for future forms of cooperation, and in this context, priority was given to preparatory study visits and training courses involving multipliers from the European Community and the eligible countries[9].

As noted in the report, the majority of project applications submitted in 1992 (Fig.1) were from national and European non-governmental organizations with experience of youth exchanges at the European level and well-established

links with the countries concerned. Specific examples of organizations or initiatives proposed by organizations were not specified. As can be seen from the table below, European non-governmental organizations and German organizations were in the lead in terms of the number of submitted applications and supported projects. As for the respective countries, most of the partners were in Russia, followed by Belarus, Ukraine and Armenia.

PRIORITY ACTIONS IN THE YOUTH FIELD
ACTIONS PRIORITAIRES DANS LE DOMAINE DE LA JEUNESSE

EXCHANGES WITH CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN COUNTRIES
ECHANGES AVEC LES PAYS D'EUROPE CENTRALE ET ORIENTALE

NUMBER OF PARTICIPANTS BY ACTION AND BY COUNTRY
(PROVISIONAL FIGURES) IN 1992
NOMBRE DE PARTICIPANTS PAR ACTION ET PAR PAYS
(CHIFFRES PROVISOIRES) EN 1992

НАЕЮ АНЦЕ НАЕЮ АНЦЕ

COUNTRY/PAYS	N° PARTICIPANTS		
Belgique/België	95		
Danmark	3		
Deutschland	151	ARMENIA/ARMENIE	30
Ellas	15	BELORUSSIA/BIELORUSSIE	77
España	47	GEORGIA/GEORGIE	25
France	25	RUSSIA/RUSSIE	381
Ireland	55	UKRAINE/UKRAINE	79
Italia	32		
Luxembourg	-		
Nederland	38		
Portugal	5		
United Kingdom	157		
TOTAL EC/CE	623	Total eligible countries Total pays éligibles	592
		Total other countries Total autres pays	15
		TOTAL PARTICIPANTS	1,230

Figure 1. Priority actions in the youth field. Number of participant by action and by country[10].

One of the European organizations that tried to find partners in the former Soviet republics was the J.E.F. Young European Federalists (from French — Jeunes Européens Fédéralistes (J.E.F.) is the Youth Section of the Federalist

Movement that was founded in 1947 in Montreux. JEF began its activity in several towns in 1947. After the crisis in 1954 and the recreation of the organisation in 1972, J.E.F. Europe acted as a supranational, non-governmental youth organisation whose purpose was to work for a United Europe. As a pro-European youth organisation, the JEF's activities included organising of international seminars, colloquies, demonstrations, publications, and campaigns among young people to spread information on Europe and on the necessity of the European Union[11]. For Ukraine, as a state belonging to the European community, it was quite important to establish contact with such an organization as JEF, however, in the early 1990s, such contacts were quite rare. After the collapse of the Soviet Union, the JEF began to consider the youth organizations of the post-Soviet space as full-fledged partners, however, compared to other countries of Eastern Europe, Ukraine was not a priority partner. As for direct bilateral contacts between the JEF and Ukrainian youth organizations, there were very few of them in the early 1990s. One of the examples is certainly the attempt of Nikolay Khlevnoy, the head of the Committee of Youth Organizations of the Kherson region, to establish contact with the organization of young federalists in 1992[12]. Khlevnoy stressed the existing information gap on the youth movement abroad. The Ukrainian side was addressing this issue by collecting the necessary information and publishing reference books that included details on the structure of the youth movement, its name and addresses of organizations, their telephones, faxes, their history, directions, and forms of work. As part of this initiative, the Committee of Youth Organizations of the Kherson region prepared the reference book titled "Youth Organization of the United Germany and Austria". In the future, it was planned to publish other directories about Belgium, Israel, China, Poland, Switzerland, Luxembourg, Spain, and Portugal. Therefore, the goal of contacting the JEF was to collect information on youth organizations as part of establishing "wide relationships between the youth of your country and the youth of the independent states of the former USSR".

As part of another Ukrainian initiative regarding cooperation with the JEF, the Ukrainian side also prepared a memorandum from the Ukrainian informal liberal-democratic student youth group, willing to become a part of the JEF organisation. The author of the memorandum, Alex Kuzmenko, argued the importance of cooperation by the fact that Western Europe and Ukraine have a "common destiny" and it would be a fatal mistake to think that the European Federation could one day become a vital entity without the participation of the states of Central and Eastern Europe without the participation of Ukraine[13]. Moreover, Kuzmenko declared that Ukraine's long-term political and philosophical tradition of pan-Europeanism goes back at least as far as the seventeenth century. Based on these principles, the memorandum stated that

Ukrainian young pro-European federalists promoted the idea of a European federation and liberal democracy in “the hostile environment of national-fascist and extremist political forces”. The document also contained a number of harsh statements, such as the indication that Ukraine didn’t receive any attention from the JEF’s part and even though the JEF might have felt confused about the current state of liberalism, democracy and euro unionism in Ukraine, there was nothing that "*could excuse indifference that existed towards Ukraine*". Another Ukrainian activist, Anatol Kos, attempted to establish the JEF Ukraine. In his letter to the JEF-Europe (1993)[14], Kos notified the president of the organisation that according to the latest amendments of Ukrainian legislation on regulations concerning the official registration of foreign public organizations in Ukraine, there were new requirements to officially establish JEF Ukraine as a branch of JEF Europe. The new requirements included an extensive list of the documents that had to be submitted to the Ministry of Justice of Ukraine. These documents included the statement of registration documents confirming the legality and registration of JFF-Europe, the application acknowledging Your intention to establish a branch of JEF Europe in Ukraine, a registration fee of 500 US dollars, and some others.

Therefore, despite the attempts of the Ukrainian side to establish relations with young European federalists, these efforts were not systematic and did not succeed with representatives of the JEF.

Ukraine engaged in a more active cooperation with the Council of European National Youth Committees (CENYC). The CENYC was founded in London on March 23, 1963, as a voluntary association of 11 national committees of the World Assembly of Youth (WAY) from Austria, Belgium, Denmark, France, Germany, Iceland, the Netherlands, Norway, Sweden, Turkey and Great Britain, as well as two national youth councils of France and Luxembourg[15]. In 1994, the CENYC had member organisations in 21 countries (Fig. 1).

The main objective of the CENYC was to encourage cooperation among youth organisations in Europe and promote communication among its members. Similar to the JEF, one of the CENYC aims was to foster "European consciousness" and stimulate democratic participation by young people within youth organisations.

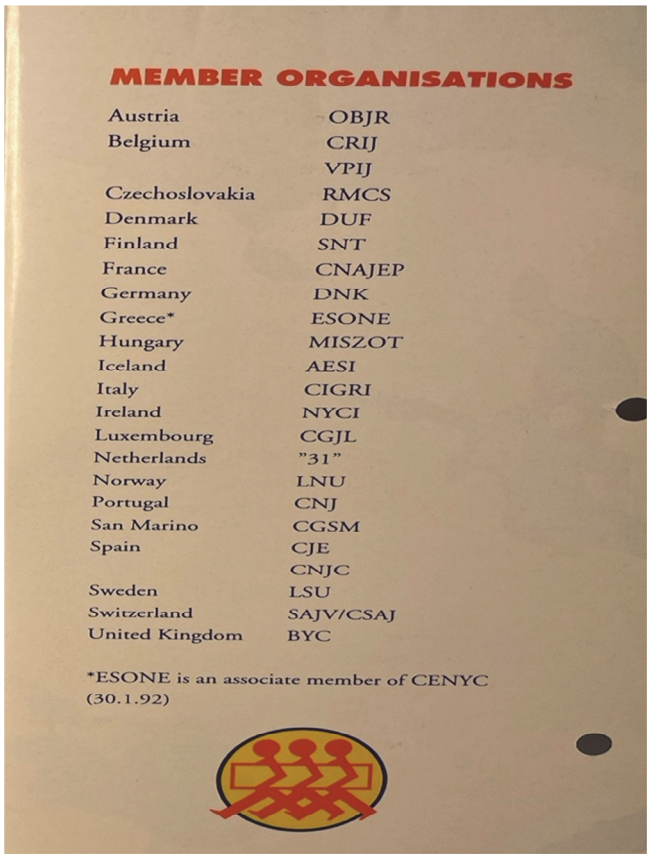

MEMBER ORGANISATIONS

Austria	OBJR
Belgium	CRIJ
	VPIJ
Czechoslovakia	RMCS
Denmark	DUF
Finland	SNT
France	CNAJEP
Germany	DNK
Greece*	ESONE
Hungary	MISZOT
Iceland	AESI
Italy	CIGRI
Ireland	NYCI
Luxembourg	CGJL
Netherlands	"31"
Norway	LNU
Portugal	CNJ
San Marino	CGSM
Spain	CJE
	CNJC
Sweden	LSU
Switzerland	SAJV/CSAJ
United Kingdom	BYC

*ESONE is an associate member of CENYC (30.1.92)

Figure 2. CENYC, Brochure, Historical Archives of the European Union, 1994[16].

Proclaiming pan-European cooperation within the CENYC in the early 1990s, the organization was at the stage of expansion. The CENYC played a particularly active role in the development of East-West youth cooperation in Europe, directing its activities to support national committees in Eastern and Central European countries[17]. Given the rapid changes in Europe, the CENYC noted that it was necessary to conduct a series of visits to establish contacts with youth organisations in Eastern Europe. In addition, since the beginning of the 1990s, Eastern European youth organizations began to apply for CENYC membership, which also raised the importance of visiting those countries in order to provide the assessment of the applicants. As part of this initiative, the CENYC allocated a total of 220.000BF for the visits Ukraine and Russia. According to the CENYC documentation, the organisations aimed at partnering with the Youth Council in Russia that seemed to be very well developed in terms of membership, however, there was no information whether it included also work in practice. As for Ukraine, it was stated that Ukraine was one of the

largest countries in Europe, but CENYC's information of the existing Youth organisations was very limited. Moreover, the work programme of the CENYC for 1993–1995 pointed out the development of contacts and cooperation particularly with developing National Youth Committees in Russia, Ukraine, Belarus, the Baltic countries, and Moldavia as the highest priority[18].

On the Ukrainian side, the Ukrainian National Committee of Youth Organizations was particularly active in building the relationship with the CENYC. According to the statute of the Ukrainian National Committee of Youth Organisations (UNKMO), the aims of the organisations included promoting the development of Youth Movement in Ukraine, its integration into the international youth movement, involving young citizens in the state-forming process and setting up social Community in Ukraine. Moreover, the UNKMO was also aiming at arranging conditions for self-realization of young people and involving them into the solving of social problems at large, arranging contacts, information exchange and ordination of Committee's activity, realization of their interests in Ukrainian community. In general, as can be seen from the organization's charter, the goals of UNKMO were aligned with those of the CENYC.

The CENYC had precise criteria for joining the organisation with associate status or observer status. Membership in CENYC was available to National Youth Committees in Europe which were national co-ordination bodies of voluntary youth organisations, and which are not subject to direction in their decisions by any external authority. Furthermore, the National Youth Committees had to accept the aims set out in the Statues of the CENYC, welcome the democratic principles set out in the European Convention on Human Rights, include all main democratic tendencies active on the national level and be open to all democratic youth organisations.

The UNKMO submitted several applications to CENYC. One of the first applications was sent in 1992, together with the statute and information about the members of the UNKMO. The head of the UNKMO Secretariat Olexander Bashuk sent a letter to the CENYC with the hope of receiving a response from the organization in November–December after the session of General Assembly. The application, however, was rejected by the CENYC. In 1993 the CENYC Bureau examined the Statutes and membership of UNKMO and concluded that UNKMO, according to its Statutes, fulfilled the criteria for membership as outlined in Article 4 of the CENYC statutes. However, the Bureau of the CENYC did not grant status based on a lack of information. The text of the document stated that, in accordance with the CENYC statute, the Executive Committee could grant observer status to UNKMO in the future. This decision was discussed during the visit of the CENYC's representatives to Kyiv in 1993. In the report on the research mission to Ukraine, (3–9 June 1993.) Semu Seitsalo wrote about it as follows:

"*I have never been stressed so hard than during this visit. It started right away. Everybody was asking about why we didn't accept UNKMO as a member. They said that there were all the documents we had asked them. We were impressed how much the officials knew about CENYC"*[19].

The text of the reports did not indicate the precise reason for the refusal, but Seitsalo noted that the only "question mark" was the Ukrainian international youth cooperation fund, as they "did not have young people as members and their structure seemed to be little bit different". However, Seitsalo highlighted that it was very important to include the UNKMO in the European family and there was no apparent reason not to do so. In general, the study visit to Kyiv on June 3–9, 1993 was highly productive. As part of this visit, meetings were held with all structures of youth organizations, members of UNKMO, Minister of Youth and Sports Valery Borzov, Chairman of the Special Commission of the Verkhovna Rada of Ukraine on Youth Affairs, and the representatives of the President's Administration, responsible for work with youth[20].

Subsequently, the UNKMO applied for observer status in 1994. The Executive Committee of the CENYC received two applications as observers from NYCR (Russia) and UNKMO (Ukraine). Moreover, in the same year, UNKMO sent another letter to the organization with a request to join the CENYC as a member of the National Youth Committees of the Council of Europe. Arguing the need to grant the application, the Ukrainian side referred to the long-term cooperation between the CENYC and UNKMO, as well as the important role of the CENYC's activities for the development of the youth movement in Eastern Europe.

Later, the CENYC organized a study visit to Ukraine from January 25th to February 1st, 1995. The main objective was to strengthen contacts with UNKMO, the National Youth Council of Ukraine, which was preparing to apply for CENYC membership at the General Assembly in March 1995[21]. During this visit, the representatives of the CENYC were able to visit not only Kyiv, but also Donetsk region. One of the aspects that surprised the visitors from the CENYC during the visit to the Institute of Modern Languages in Gorlovka was a nostalgic feeling of the USSR. This approach greatly surprised the representatives of European youth, as evidenced by the use of punctuation in the report:

"We were very surprised to see a portrait of Lenin still hanging in the room. The explanation we received centred around the fact that a lot of good things happened under the previous system and one of them being education policy????"[22].

Moreover, according to the report, the participants of the study visit were disappointed as they did not meet a broader range of the UNKMO members. In

the conclusion of the report, the authors stated that the organizations they met during the visit lacked funding and international contacts. The Youth Council was seen as not functioning very well due to a lack of resources, which left it without a permanent office. Another disadvantage of the Youth Council of Ukraine was that they seemed to lack experience in how a youth council should be run[23].

Another report detailed a preparatory study visit to Kiev by Dutch Young Socialist Martin Huisman and Annemarie Kram in November 1994. The seminar was attended by representatives of "Bello-Russia" (Belarus — corrected by the author) and Ukraine, as well as nine individuals from social-democratic youth organizations in the EU, coming from Belgium, Germany, Italy, the Netherlands and Sweden. Mykola Zaritsky, chairman of the Ukrainian Social-Democratic Party (USDU) expressed the opinion that it would be hard for Ukraine to integrate to the European Union, even though it is a European country.

During the visit, the participants discussed the current state of affairs in Ukraine after regaining independence, as overall economic situation, inflation, communism influences, language issues, job market and many others. Discussing Ukrainian future in the EU, Zaritsky stressed that if the EU continued avoiding letting Ukraine join its organization, it would increase the likelihood of the creation of a new Soviet Union. The Dutch delegation considered the possibility of e-mail contact with Kyiv, in cooperation with the billboard of environmental Dutch organizations, which was supposed to be operational after the visit. Further promotion of pan-European ideas was considered of higher importance. Moreover, in the "conclusions and criticisms" of the report, it was recommended for the European Community Organisation of Socialistic Youth (ECOSY) to be more open to the Eastern European countries and pay more attention to the problems of integration and their specific problems[24].

In addition to visits to Ukraine itself, Ukrainian representatives also took part in CENYC visits to other post-Soviet countries. One of these visits was the familiarization visit of CENYC to Georgia, which took place from July 13 to 17, 1996. The European Coordination Bureau of international non-governmental youth organisations (ECB) also participated in the visit as it was viewed as a good opportunity to learn more about youth organizations in Georgia. During the first part, the delegation met in Tbilisi with a wide range of Youth Council member organizations. They had meetings with non-member organizations and applicants, as well as meetings with various officials. The delegation included a representative of the CENYC Bureau Janez Skulj, two representatives of the Flemish Youth Council and one representative each of the Belorusian, Danish, Dutch, Latvian and Ukrainian Youth Councils[25].

Despite the activity of the Ukrainian side in building relations with the CENYC, the UNKMO experienced financial difficulties which, in turn, led to a low level of engagement with the CENYC. For instance, the Ukrainian National Committee of youth organisations was invited to take part in the second part of training in Romania in 1993[26]. However, according to the letter from the UNKMO to the CENYC, the UNKMO representatives could not participate due to the lack of time to "prepare the documents" and inflation in Ukraine. In this letter, the president of the UNKMO also pointed out that "not having enough money" was limiting the possibilities in cooperation with the CENYC and participation in international training programs[27] Cooperation between Ukrainian and European youth organizations often slowed down due to a lack of communication. In 1996, the UNKMO International Secretary Alexander Lyalka did not participate in the training course in Georgia, due to some family issues. In his letter to the president of the CENYC Fidelma Joyce, Lyalka apologised for "losing contact".

As in the case of cooperation with the JEF, cooperation with the CENYC was complicated by a number of factors, including the instability of the economic situation, as well as insufficient training of personnel for cooperation with foreign partners.

The European Coordination Bureau of international non-governmental youth organisations, served as a working instrument set up freely by the International Non-Governmental Youth Organisations for the purpose of facilitating and promoting their European work. The ECB provided services and coordination according to its member organisations. For example, the ECB promoted consultation, concertation, and co-operation among the International Non-Governmental Youth Organisations (INGYO), contributed to the information and training of youth leaders on European issues, as well as brough the European work carried out by the INGYOs to the attention of the relevant bodies to get their acknowledgement and promoted the international grouping of national youth organisations that were not affiliated to an international organisation. Moreover, the ECB also aimed to defend the material interests of the INGYOs.

After 1991, the ECB, as other European youth organisations, paid special attention to establishing relations with Ukraine. According to the Newsletter of the European Coordination Office of International Youth Organizations, the priority actions for 1992 included the development of youth exchanges that are not eligible for Trans-European mobility for university studies (TEMPUS) program, which was specifically developed for the EU member states. This initiative covered Armenia, Belarus, Georgia, Russia, and Ukraine. Requests for cooperation were related to youth exchanges, preparatory study visits, training courses. The newsletter published a call for this initiative in 1992.

Interestingly, before the collapse of the Soviet Union, various reports of the BEC discussing the possibilities of establishing relationships with the republics of the USSR included a questionnaire on the links of the International Non-Governmental Youth Organisations (INGYO) with the East. This questionnaire listed Crimea as a separate entity, despite the fact that during that period, it was a constituent territory of the Ukrainian SSR (Fig. 2). The report did not mention the basis of this approach.

QUESTIONNAIRE

1. Nom de l'organisation :

2. Avez-vous des contacts en :
(Veuillez indiquer la date de commencement)

* RDA O depuis
* Pologne O depuis
* URSS
  Pays baltes : Estonie O depuis
  Lituanie O depuis
  Lettonie O depuis
  Ukraine : O depuis
  Crimée : O depuis
  Russie : O depuis
  Autres républiques :

* Bulgarie O depuis
* Albanie O depuis
* Tchecoslovaquie :
  Bohème-Moravie O depuis
  Slovaquie O depuis
* Roumanie O depuis
  Transylvanie O depuis
* Hongrie O depuis
* Yougoslavie :
  Slovénie O depuis
  Croatie O depuis
  Serbie O depuis
  Monténégro O depuis
  Bosnie Herzégovine O depuis
  Autres républiques :

3. Sous quelle forme ont lieu ces contacts ?
(Veuillez précisez pour chaque choix les pays concernés)

* Courrier O :
* Téléphone O :
* Visites d'études O :
* Participation à des activités organisées par ces contacts O :
* Participation aux activités de votre organisation O :
* Séminaires communs O :

Figure 3. Questionnaire prepared by the European Coordination Office of International Youth Organizations, 1990[28].

In 1997, Crimea was also chosen as a place for the organization of the first training course for regional youth leaders organized by the Youth Forum of the European Communities[29], which was established in 1978 as an instrument of representation and action towards the European Economic Community to support not only European integration, but also to promote political and cooperation initiatives involving also non-EU young people[30]. Since its establishment, YFEC promoted and published studies on young people's general situation in European countries, highlighting the many difficulties they were facing, depending on national contexts[31]. Therefore, the European Youth Forum viewed the training course in Crimea as a good opportunity to share experiences and knowledge about youth work and to gain insight into regional youth work in Ukraine, Russia, and Belarus. The goals of the visit were also to strengthen cooperation between UNKMO and regional youth councils, further development of skills of leaders of regional youth councils and, as a result, increase activity, support legislative and structural development of regional youth councils and organizations. create conditions for cooperation and activity between regions in Ukraine, strengthen contact between regional youth councils at the European level.

So, Ukraine, as a European state, aroused the interest of European partners, in particular youth organizations. The centres of European youth were interested in "expanding to the east", as a result of which Ukraine was considered as one of the promising partners. However, it is worth noting that Ukraine has not become a priority partner from the post-Soviet space, such as the Baltic states.

In addition, it is undeniable that after Ukraine entered the international arena, Ukrainian youth organizations made a lot of efforts to establish cooperation with European organizations. However, one of the negative factors that affected the established cooperation was the long-term confrontation between the countries of the socialist and capitalist bloc. In addition, the state did not have enough funds for the development of foreign youth policy, as well as relevant knowledge due to the lack of experience working with Western European partners.

---

[1] Norwig C. Die erste europäische Generation: Europakonstruktionen in der Europäischen Jugendkampagne, 1951–1958. Göttingen: Wallstein Verlag, 2016.

[2] McKenzie B.A. The European Youth Campaign in Ireland. *Diplomatic History*. Oxford University Press, 2016. No. 40 (3). P. 421–444.

[3] Kotek J. Youth organizations as a battlefield in the Cold War. *Intelligence and National Security*. 2003. No. 18 (2). P. 168–191.

[4] Historical archives of the European Union (HAEU), BEC-5, 1994–1997, p. 8.

[5] Горбачев М. Избранные речи и статьи, Москва: Политиздат, 1987. Т. 2. С. 109–116.

[6] HAEU, YFEC-41, 1989, "Youth Forum Bulletin, 8/1989", p. 1.
[7] HAEU, BEC-5, 1990, p. 10.
[8] HAEU, YFEC-59, 1993.
[9] Ibid.
[10] Ibid.
[11] HAEU, JEF-202, 1983, "A history of J.E.F.".
[12] JEF-274, HAEU, 1992, "Letter by Nikolay Khlevnoy".
[13] JEF-274, HAEU, 1993, "Letter by Anatol Kos".
[14] JEF-274, HAEU, 1997–2003, "Memorandum of the Ukrainian informal liberal-democratic student youth group, willing to become JEFs".
[15] Porcaro, G. Geopolitics of youth policy in post-war Western Europe, 1945–67. In F. Coussée, H. Williamson, G. Verschelden (Eds.). The history of youth work in Europe: Relevance for today's youth work policy. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2012. Vol. 3. P. 165.
[16] HAEU, CENYC-167, 1994, "Brochure".
[17] Ibid.
[18] HAEU, CENYC-164, 1992, "Bi-lateral activities second half 1992".
[19] HAEU, CENYC-163, 1993, "Fact-finding meeting mission to Ukraine".
[20] Ibid.
[21] HAEU, CENYC-139, 1995, "Cenyc study visit to Ukraine 25th January to 1st February 1995".
[22] HAEU, CENYC-139, 1995, "Report CENYC Study Visit to the Ukraine 25th Jan — Feb 1st, 1995"
[23] Ibid.
[24] HAEU, CENYC-143, 1994.
[25] HAEU, BEC-6, 1996, "Cenyc study visit to Georgia".
[26] HAEU, CENYC-163, 1993, "Letter of the UNKMO".
[27] HAEU, CENYC-162, 1993.
[28] HAEU, BEC-14, 1980–1991, p. 11.
[29] HAEU, YFEC-130, 1997, "Training course for regional youth leaders, Crimea, Ukraine".
[30] Morese G. The Youth Forum of the European Communities and Cooperation with the Latin America. *Itinerari di ricerca storica,* a. XXXV, (nuova serie). 2021. No. 2. P. 141–158.
[31] Morese G. Citizenship, Education and Democracy through the Youth Forum of European Union (YFEU) Can We Learn Democracy. 2021. URL: https://cwld.hypotheses.org/503#more-503

REFERENCES

1. Gorbachev, M. S. (1987). *Izbrannye rechi i stat'i.* (Vol. 2). Moskva: Politizdat [in Russian].
2. Kotek, J. (2003). Youth organizations as a battlefield in the Cold War. *Intelligence and National Security*, 18 (2), 168–191 [in English].
3. McKenzie, B.A. (2016). The European Youth Campaign in Ireland. *Diplomatic History*, 40 (3), 421–444 [in English].
4. Morese, G. (2021). Citizenship, education and democracy through the Youth Forum of European Union (YFEU). Can We Learn Democracy. https://cwld.hypotheses.org/503#more-503
5. Morese, G. (2021). The Youth Forum of the European Communities and Cooperation with the Latin America. *Itinerari di ricerca storica*, a. XXXV (nuova serie), 2, 141–158.

6. Norwig, C. (2016). *Die erste europäische Generation: Europakonstruktionen in der Europäischen Jugendkampagne, 1951–1958*. Göttingen: Wallstein Verlag [in German].

7. Porcaro, G. (2012). Geopolitics of youth policy in post-war Western Europe, 1945–67. In F. Coussée, H. Williamson, & G. Verschelden (Eds.). *The history of youth work in Europe: Relevance for today's youth work policy*. (Vol. 3). Strasbourg: Council of Europe Publishing [in English].

Received: 15.04.2024. Approved: 27.06.2024. Published: 28.10.2024.

ЖІНКИ В ІСТОРІЇ ДИПЛОМАТІЇ
WOMEN IN THE HISTORY OF DIPLOMACY

DOI: https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.271
УДК 94(4)327[К.Іллакович+Н.Суровцова]

Ірина Матяш
д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
Profesor, Studium Europy Wschodniej
Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa, Polska
E-mail: imatiash18@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/ 0000-0002-7565-1866
Scopus ID: 57222486175

ПЕРШІ ЖІНКИ НА ВІДПОВІДАЛЬНІЙ ПОСАДІ В ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОМУ ВІДОМСТВІ В УКРАЇНІ Й ПОЛЬЩІ (Казимира Іллакович і Надія Суровцова)[*]

У статті показано долі перших жінок на відповідальних посадах у зовнішньополітичних відомствах Польщі та України в період становлення дипломатичних служб обох країн під час боротьби українців і поляків за відновлення державної незалежності у 1917–1921 роках. На той час дипломатія була суто чоловічою сферою діяльності. Однак Казимира Іллакович у Польщі та Надія Суровцова в Україні довели, що жінки можуть ефективно працювати на дипломатичній службі. Обидві вільно володіли кількома іноземними мовами, демонстрували творчі підходи до вирішення складних завдань, боролися за права жінок. Суровцова

[*] Статтю написано в рамках дослідження, фінансованого Польським національним агентством академічних обмінів; Artykuł został napisany w ramach badań finansowanych ze środków Narodowej Agencji Wymiany Akademickieji (Program Polonista)

NAWA NARODOWA AGENCJA WYMIANY AKADEMICKIEJ

стала першою жінкою в українській дипломатії, яка очолила самостійний підрозділ, першою речницею Міністерства закордонних справ, першою українкою, яка захистила дисертацію у Віденському університеті. Іллакович довела ефективність жінок у польській дипломатії на різних посадах, першою почала використовувати інструменти публічної дипломатії під час закордонних поїздок із лекціями про Польщу та Ю. Пілсудського, впроваджувала дипломатичний протокол у Міністерстві військових справ. Своєю діяльністю обидві дипломатки залишили важливі уроки відповідальності, професіоналізму та креативності для майбутніх поколінь жінок у дипломатії.

У висновках статті наголошується, що ці обидві унікальні жінки, попри надзвичайні випробовування, прожили довге яскраве життя, пройшли через славу, заздрощі, забуття й відродження пам'яті й стали справжніми легендами — як дипломатки і письменниця та журналістка. Кожна з них опинилася на дипломатичній службі випадково, але одразу усвідомила свою місію й гордість за долучення до дипломатії як важливого державного інституту в часи його формування.

Ключові слова: *жінки в дипломатії, Надія Суровцова, Казимира Іллакович, дипломатична служба, Польща, Україна.*

Iryna Matiash
Doctor of History, Professor, Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
Professor, Centre for East European Studies University of Warsaw
26/28, Krakowskie Przedmieście Street, Warsaw, 00-927, the Republic of Poland
E-mail: imatiash18@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/ 0000-0002-7565-1866
Scopus ID: 57222486175

THE FIRST WOMEN IN RESPONSIBLE POSITIONS IN THE MINISTRIES OF FOREIGN AFFAIRS OF POLAND AND UKRAINE
(Kazimiera Iłłakowiczówna and Nadia Surowcowa)

The article shows the fate of the first women to hold responsible positions in the foreign ministries of Poland and Ukraine in the period of formation of the diplomatic services of both countries during the struggle of Ukrainians and Poles for the restoration of state independence in 1917–1921. At that time,

diplomacy was a purely male field of activity. However, Kazimiera Iłłakowiczówna in Poland and Nadia Surowcowa in Ukraine have proven that women can work effectively in the diplomatic service. They were both fluent in several foreign languages, demonstrated creative approaches to solving complex problems, and fought for women's rights. Surowcova became the first woman in Ukrainian diplomacy to hold the position of head of an independent unit, the first spokesperson of the Ministry of Foreign Affairs, the first Ukrainian woman to defend her dissertation at the University of Vienna. Iłłakowiczówna proved the effectiveness of women in Polish diplomacy in various positions, she was the first to use the tools of public diplomacy during foreign trips with lectures on Poland and J. Piłsudski, she introduced diplomatic protocol in the Ministry of Military Affairs. Through their activities, both diplomats left important lessons of responsibility, professionalism, and creativity to future generations of women in diplomacy.

The article concludes that these two unique women, despite extraordinary challenges, lived long and vibrant lives, went through fame, envy, oblivion and revival of memory, and became true legends — as diplomats and writer and journalist. Each of them found themselves in the diplomatic service by accident, but immediately realised their mission and pride in joining diplomacy as an important state institution in the days of its formation.

Keywords: *women in diplomacy, Nadia Surowcowa, Kazimiera Iłłakowiczówna, diplomatic service, Poland, Ukraine.*

Вступ

Польська й українська дипломатичні служби формувалися в найбільш наближених до сучасної формах у один і той самий час — у ході боротьби обох країн за відновлення державності та повноцінну міжнародну правосуб'єктність упродовж останньої фази Першої світової війни й одразу після її закінчення та в умовах наростання загрози вторгнення більшовицької Росії. Перспектива такого вторгнення була ближчою для України й віддаленішою для Польщі. Народження української дипломатії символізував ухвалений Українською Центральною Радою УНР 22 грудня 1917 р. Закон про реорганізацію Секретарства справ міжнаціональних Генерального Секретаріату, яке діяло з липня 1917 р., на Секретарство справ міжнародних — перше зовнішньополітичне відомство УНР. Із набуттям Українською Народною Республікою згідно з IV Універсалом, ухваленим Українською Центральною Радою 9 (22) січня 1918 р., статусу «самостійної, ні від кого незалежної, вільної суверенної держави українського народу» воно дістало назву Народне міністерство закордонних справ УНР.

Про постання відродженої незалежної суверенної Польської Республіки світ дізнався з депеші Маршалка Юзефа Пілсудського й очільника зовнішньополітичного відомства Титуса Філіповича, скерованої телеграфом 16 листопада 1918 р. до Великої Британії, Італії, Німеччини, США, Франції, Японії та всіх держав, що воювали, і нейтральних. З цим документом пов'язують і початок діяльності новітньої польської дипломатії. Багато років потому 16 листопада в Польщі і 22 грудня в Україні стали датами професійного свята дипломатів.

На етапі формування і польська, і українська дипломатичні служби були переважно чоловічою сферою. Однак історія дипломатії зберегла імена двох жінок, які першими обійняли відповідальні посади в міністерствах закордонних справ: Казимира Іллакович (1889–1983) — у польському та Надія Суровцова (1896–1986) — в українському. Навряд чи вони колись зустрічалися, але мали багато спільного: належали до одного покоління, були красунями й непересічними особистостями, мали бунтівну вдачу й мужньо протистояли викликам долі, служили медичними сестрами в госпіталях під час війни, блискуче володіли іноземними мовами, займалися перекладацькою роботою, усвідомлювали свою місію причетності до творення дипломатії, здобули визнання в літературі, самовіддано займалися громадською діяльністю, прожили довге життя й залишили спогади про пережите й знакових людей у своїй долі[1].

Основний масив документів, що стосуються життя Н. Суровцової, зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України. Документи, пов'язані з її роботою в Міністерстві закордонних справ, відклалися в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Окремі розрізнені документи про неї зберігаються в Державному архіві Харківської області, Будинку-музеї Суровцової у м. Умань, в австрійських, канадських, російських архівах.

Архів К. Іллакович зберігається в Курніцькій Бібліотеці Польської академії наук (Biblioteka Kórnicka PAN). Її епістолярій відклався в різних польських бібліотеках, зокрема у Воєводській і міській публічній бібліотеці ім. Вітольда Белзи в Бидгощі (Wojewódzka і Miejska Biblioteka Publiczną im. dr. Witolda Bełzy w Bydgoszczy), Бібліотеці Рачинського в Познані (Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu), Університетській бібліотеці в Познані (Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu), а документи про неї зберігаються також у Архіві нових актів (Archiwum Aktów Nowych), Державному архіві м. Варшави (Archiwum Państwowe w Warszawie) та ін.

Документи обох діячок широко використовуються дослідниками, які вивчають їхнє життя і творчість. Про Казимиру Іллакович та Надію Суровцову написано численні статті, літературні твори та наукові розвідки, в

яких всебічно розглядається життєвий шлях і творчість із короткими згадками про дипломатичну діяльність[2].

Завдання цієї статті полягає у з'ясуванні питання, як ці непересічні жінки з'явилися на тогочасній виключно чоловічій дипломатичній арені, та які уроки вони надали своїм служінням для майбутніх поколінь жінок у дипломатії.

Становлення особистості. Шлях до дипломатії

Якщо дата народження Надії Суровцової документально засвідчена й не викликає сумнівів, то рік народження Казимири Іллакович численні довідники й література подають по-різному.

Надія Суровцова народилася 5 березня 1896 р.[3] у Києві, на Подолі, й була охрещена в старовинній Десятинній церкві. Дівчинці дісталося зросійщене прізвище, хоч її прадід Трифон, що належав до поміщицького роду з Гельмязева на Полтавщині, називався по-козацькому — Сирівець. Його син — Петро змінив це прізвище на Суровцов. Як жартувала Надія, дід у такий спосіб хотів забезпечити собі «справжній панський вигляд»[4]. Він здобув освіту на правничому факультеті Університету Св. Володимира й служив колезьким реєстратором. У тому ж університеті навчався батько Надії — Віталій Суровцов. Після закінчення навчання він працював помічником присяжного повіреного, а потім — в окружному суді.

З боку мами — Ганни Говердовської — Надія мала польське коріння за чоловічою лінією. Мама була вчителькою в київській Фундуклеївській гімназії, працювала ще в недільній школі. Від неї та від гувернанток здібна дівчинка рано навчилася французької і німецької мов, з дитинства вчилася малювати. Водночас Надія згадувала, що в дитячому віці через зайнятість батьків «увесь час була сама», «жила самітньо»[5], а її заняття впродовж дня чергувалися за суворим розкладом.

Від 1903 р. родина жила в Умані, на Черкащині, де батько мав адвокатську практику. Тут Надія знайшла друзів, найближчою з яких була полька Марта Невяровська, опанувала польську мову, навчилася грі на піаніно та випалюванню по дереву, багато читала і їздила верхи. З уманськими приятелями вона долучилася до громадської діяльності, вперше побувала на могилі Тараса Шевченка на Чернечій горі. 1912 року Надія закінчила з відзнакою семирічну школу і, склавши екстерном іспити в Уманській чоловічій гімназії на так звану «чоловічу» матуру, що передбачала іспит із латини і грецької мови, поїхала здобувати вищу освіту до Петербурга. Хоч батько допомагав дівчині в підготовці до іспиту з латини, від'їзд відбувся попри його волю, бо він наполягав на навчанні дівчини в Києві, в Університеті Св. Володимира. Це була своєрідна форма протесту проти обмеження її права на ухвалення життєво важливих рішень.

Петербург відіграв важливу роль також у житті Казимири Іллакович. Сюди, як і Надію Суровцову, її привів спротив укладу щоденного життя. Казимира народилася у Вільнюсі як позашлюбна дитина вчительки французької мови та музики Барбари Іллакович і адвоката Клемента Зана. Дідусем Казимири з батькового боку був славетний поет Томаш Зан (1796–1851), приятель Адама Міцкевича, співзасновник таємного Товариства Філаретів, «Спілки променистих», руху філоматів — організацій, що об'єднували молодь, яка мріяла про відновлення незалежності Польщі й приділяла у своїй діяльності найбільше уваги історії і літературі як галузям знань, «які вчать любити Батьківщину і присвячувати себе їй» ("które uczą kochać Ojczyznę i poświęcać się dla niej")[6]. За громадсько-політичну діяльність Томаш Зан був засуджений до заслання, провів багато років за Уралом, в Оренбурзі. Дідусь із боку матері — Зигмунд Іллакович походив із татарських полонених, що осіли на Жмуді. Він викладав іноземні мови у Віленському університеті, але через конкурента-росіянина, який виграв конкурс у нечесний спосіб, не дістав посади доцента, хоч і склав складний іспит із санскриту. Від дідів Казимирі дісталися такі риси вдачі як прагнення до незалежності й харизма, а також здібність до опанування мов. Спершу ні вона, ні старша сестра не знали детально сумної родинної історії. Щоб зберегти таємницю й не травмувати дівчинку, мама вказала в акті про народження Казимири її батьками свого брата Якуба та його дружину Євгенію[7]. Походження й дата народження залишалися надовго таємницями дівчини.

Казимира Іллакович вказувала в документах різні роки свого народження, зауважуючи, що не знає справжньої дати. Як дослідила авторка її біографії Йоанна Кучель-Фридришак, Казимира народилася 6 серпня 1889 р., через чотири місяці після таємничої загибелі батька (його знайшли мертвим із вогнепальною раною голови в потягу)[8]. Невдовзі померла й мама. Казимиру виховувала у своєму маєтку поблизу Двінська, в Інфантах, польська поміщиця графиня Зофья Буйно з Платер-Зиберків. «Мама Зофья», як її називала Казимира, наслідувала у вихованні дівчинки педагогічну систему Йохана Песталоцці, дбаючи про фізичний, інтелектуальний і моральний розвиток дівчинки. Казимиру з малечку вчили «манерам поведінки» і вмінню образно висловлювати свої думки. З «мамою Зофьєю» дівчина розмовляла польською і французькою, з бонною — німецькою. Однак, як і Надія Суровцова, Казимира згадувала, що в дитинстві часто відчувала себе самотньою[9]. Її самотність скрасив приїзд до маєтку сестри Барбари, яку «мама Зофья» згодом також забрала до себе. Дівчата спершу вчилися вдома та в Двінській російській гімназії, а для закінчення гімназичної науки їх відправили до Варшави в престижну школу «імені Цецилії Патер». Два роки дорослішання дівчинки-підлітка

під час навчання були сповнені емоційних сплесків, пізнання правди про своє походження, пошуків себе, протистояння цілому світу й початку поетичної творчості. Прагнучи самостійності, 1904 року Казимира вирішила поїхати для закінчення гімназії до Петербурга, де її ніхто не знав.

Петербург–Варшава, Петербург–Київ

У російській «північній столиці» Казимира Іллакович навчалася в Покровській жіночій гімназії при общині сестер милосердя[10], добре оволоділа російською мовою. На деякий час залишилася в Петербурзі, щоб «бачити революцію» 1905-го[11]. Прагнучи довести всім, що «чогось варта», дівчина почала усвідомлено займатися поетичною творчістю, а її дебютний вірш „Jabłonie" з'явився на шпальтах "Tygodniku ilustrowanego" (1905). Невдовзі вона вирушила до швейцарського Фрібуру, де в той час перебувала «мама Зофья» і був досить великий осередок поляків. Упродовж 1897–1898 рр. ректором університету був поляк професор Йозеф Вєруш-Ковальський — видатний учений-фізик і громадський діяч, після відновлення незалежності Польщі — перший посол Польської Республіки при Святому Престолі. Серед нових знайомств були виняткові. Зокрема, Казимира познайомилася з професором хімії Фрібурзького університету Ігнацієм Мосцицьким, майбутнім президентом Польської Республіки (1926–1939). Професора вважали людиною глибоких знань і незмінної шляхетності. Дівчині дуже хотілося познайомитися з такою винятковою людиною, тому вона попросила лікарку, яка йшла до нього з візитом, взяти її з собою. Дбаючи про емоційну рівновагу, всебічний розвиток та добру освіту прийомної доньки, мама Зофья відправила Казимиру до санаторію знаного лікаря Христофора Гартунда фон Гартунгена в Ріва-дель-Гарда, потім до Женеви вивчати англійську мову, а згодом, із вересня по грудень 1908 р. — до Оксфорду для поглибленого опанування англійської мови, літератури та історії Англії у коледжі Notham Holl для закордонних студенток[12].

У Лондоні дівчина почала займатися поетичною творчістю й відвідувати літературний салон «Дім простого життя» ірландської письменниці Ельзи Д'Естер-Келлінг, відомої як Аміка. Простота обладнання й умеблювання в цьому будинку мала вивільняти мешканкам час на інтелектуальні заняття, що полягали у вивченні літератури англійської, німецької і французької, опануванні літературної композиції та вправах із публічного мовлення. Учасницями зустрічей у салоні для творчих жінок були переважно дружини членів Парламенту, міністрів та інших впливових осіб, які фінансово підтримували заклад, а також кілька талановитих студенток із різних країн, котрі працею віддячували за своє навчання мистецтву композиції та красномовства. Однак дізнавшись про

смертельну хворобу «мами Зофьї», Казимира негайно виїхала до Фрібургу й повертатися до Лондона не планувала.

Натомість вирішила продовжити навчання в Кракові. В Ягеллонському університеті від 1894 року жінки дістали право навчатися на хімічному факультеті, а 1897-го — на філософському. Склавши в жовтні 1906 року в Петербурзі необхідні для вступу в університет матуральні іспити й отримавши так звану «чоловічу матуру» ― таку саму, як Надія Суровцова дістала в Умані, вона 1910 року розпочала навчання на філософському факультеті. Її спеціальністю стала польська філологія.

У часі студій Казимира часто бувала у своєї сестри Барбари та винаймала невеличку кімнату в помешканні родини Пілсудських і водночас допомагала майбутньому Маршалку, перекладаючи військову літературу та редагуючи тексти. У цьому «завжди повному людей домі» Казимира відчувала щире ставлення, її приймали як рівну попри молодість і недосвідченість. Тут її познайомили з майбутнім міністром закордонних справ Польської Республіки Титусем Філіповичем, майбутнім прем'єром Польщі Валерієм Славеком, майбутнім міністром праці та соціального забезпечення Александром Пристором, послом до Австрійського парламенту з Дрогобича Семеном Вітиком, політиком, науковцем і борцем за незалежність Болеславом Лімановським та ін. Почуті під час зустрічей у домі Пілсудських слова «свобода, незалежність, боротьба, велич» закарбувалися у свідомості Казимири назавжди[13]. Такі зустрічі були джерелом натхнення для творчої натури. 1912 року в краківському видавництві "Książka" засновника видавничої спілки Єнджейовського вийшла перша поетична збірка Казимири Іллакович — "Ikarowe loty" («Ікарові льоти»), що вирізнила дівчину серед інших студенток і принесла популярність. Для теми магістерської дисертації Казимира обирає творчість Адама Міцкевича, пише дисертацію на тему гумору в поемі «Пан Тадеуш», але не встигає її захистити[14]. Ненадовго вона виїздила знову до Англії, де в цей час перебувало подружжя Маріана та Марії Домбровських.

Сповнена мрій про боротьбу за відновлення незалежності Польщі, дізнавшись від Маріана Домбровського про формування Йозефом Пілсудським Польських Легіонів, Казимира очікувала повстання і «з усією зухвалістю юності» створила вірш "Trzy struny" як майбутній гімн польського війська. Вона навіть наважилася написати Пілсудському емоційного листа про готовність бути його ад'ютантом у разі вибуху повстання[15]. До листа дівчина додала текст вірша. Готуючись до місії, яку для себе визначила, Казимира набула членства в польській військовій організації, сплачувала внески й почала вчитися стріляти. Але вправи стріляння по живих голубах її знеохотили, бо не могла стріляти в птахів. Як пояснювала згодом: тренувалася «на москаля», а «москалі не літа-

ють»[16]. З цієї причини військовий вишкіл швидко скінчився без помітного успіху, хоч невдовзі отримані навички стали в нагоді.

Лікуючись кумисом у приміській лікарні Даугавпілсу від запалення легень, Казимира дізналася про початок Першої світової війни. Одразу після закінчення лікування вона вступила на військову службу, а 15 січня 1915 року вже перебувала на фронті як сестра милосердя шостого («польського») відділу Всеросійського земського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам[17]. Такі медичні підрозділи формувалися при російській армії у складі лікаря, семи медичних сестер, чотирьох співробітників адміністрації і близько ста санітарів і функціонували на лінії фронту або поблизу лінії фронту. Відтоді до середини січня 1917-го вона перебувала на фронті, там вона почала називати себе Іїа. Під час війни дівчина перенесла тяжку форму дизентерії і ледве не померла в переповненому холерному бараці, де була єдиною жінкою. Відновлювалася у Фінляндії і в Криму, повернулася на фронт, на Волинь. Госпіталь перебував поблизу Рівного. За жертовність і фронтову звитягу була відзначена Срібною медаллю св. Анни і золотою та двома срібними медалями св. Яна.

Після одужання Казимира повернулася до Петрограда, упродовж деякого часу працювала там коректором, знову стала свідком російської революції, уже — більшовицької, пережила голод. У грудні 1917 р. вийшла друком книжка її віршів “Trzy struny” з присвятою Йозефові Пілсудському, а згодом прозова “Bajeczna opowieść o królewiczu La-Fi-Czaniu, o żołnierzu Soju i dziewczynce Kio”. В основу казкової повісті авторка поклала зовсім не казковий досвід фронтової медичної сестри, а також через призму свого сприйняття в сатиричному світлі показала більшовицький переворот. На початку листопада 1918 року Казимира Іллакович виїхала з «Большевії» до Варшави.

У цей час Надія Суровцова вже повернулася з Петербурга до Києва. У Петербурзі вона вступила на історико-філологічний факультет Бестужевських вищих жіночих курсів. Тут навчалося багато українок, а кафедру історії очолювала Олександра Єфименко — росіянка, яка одружившись з українцем, усім серцем полюбила Україну й стала видатною дослідницею української історії і культури, почесним доктором історії у Харківському університеті. Під її керівництвом Надія вивчала «Акти Юго-Западной Руси», знайомилася «зі старовинною мовою документів». У семінарі висланого з Києва знаного історика професора Євгена Тарле дівчина досліджувала, як і Казимира Іллакович, творчість Адама Міцкевича. Знання польської мови їй відкривало нові можливості. Під час навчання Надія співпрацювала з очолюваним професоркою Єфіменко українським земляцтвом, Українською студентською громадою, що діяла

у 1898–1916 рр. у Петербурзі. Тут познайомилася з майбутніми колегами по зовнішньополітичному відомству — Миколою Чечелем, Валентином Садовським, майбутнім міністром шляхів УНР — Пилипом Пилипчуком. Іноді дівчина бувала в Українському клубі, де зустрічалася на імпрезах з Олександром Лотоцьким, Костем Лоським, Павлом Зайцевим, Дмитром Ганцовим та ін.

Про початок Першої світової війни дівчина дізналася в Умані, куди приїхала на канікули. Вона одразу вступила на курси сестер-жалібниць «Відомства імператриці Марії Федорівни», які відкрилися при місцевій земській лікарні. Однак вчитися не було коли, бо поранених почали привозити дуже швидко. Опановувати секрети медсестринської справи довелося ночами. Повернувшись на навчання, Надія почала працювати старшою медичною сестрою у відкритому на кошти петербурзької української громадськості госпіталі на Тучковій набережній у районі Василівського острова[18]. Від поранених вояків вона дістала брошуру Дмитра Донцова і збірничок стрілецьких пісень — «Чуєш, брате мій», «Червона калина», «Шалійте, шалійте» та ін., листівки з портретами отаманів і січових стрільців.

Із початком антицарських та антиурядових протестів Надія долучилася до політичної діяльності. Пізніше вона згадувала, як у Петербурзі уперше шила з друзями жовто-блакитні прапори — «смуги золотого, як жито, шовку та синього, як небо нашої далекої батьківщини»[19]. Збираючись відвідати рідних в Умані на канікулах під час Великодня, Надія Суровцова дістала доручення студентського «революційного комітету» зустрітися з очільником Центральної Ради Михайлом Грушевським і повідомити, що «двісті українських студентів чекають його вказівок і питають, чи потрібні вони урядові»[20]. Зустріч відбулася, згоду було отримано, і невдовзі українські студенти поїхали в Україну для підтримки боротьби своєї батьківщини за незалежність. А Надія поїхала до Умані, вже як інструктор Центральної Ради. Перед від'їздом зустрілася з майбутнім міністром закордонних справ Миколою Любинським та майбутнім послом у Німеччині Олександром Севрюком. До створення першого українського зовнішньополітичного відомства залишалося кілька місяців.

Попри нескладені випускні державні іспити, Надія Суровцова не збиралася повертатися до Петербурга, тим більше Бестужевські курси було реорганізовано й долучено до Петроградського університету (знову перейменованого). Деякий час вона провела в Умані: займалася політичною діяльністю, виступала на мітингах, а також працювала репетитором, збираючи кошти на закінчення освіти, щоб фінансово не залежати від родини. У вересні 1917 р. дівчина вступила на останній (четвертий) курс історичного та юридичного факультетів Київського університету. Водно-

час, щоб довести свою самостійність, вона шукала працевлаштування в Києві.

У зовнішньополітичному відомстві
Надія

Про дипломатичну кар'єру Надія Суровцова ніколи не замислювалася. Знаковою в її долі стала випадкова зустріч з Ігорем Лоським, знайомим їй з Петербурга. Вони іноді зустрічалися там у книгарні, обговорювали нові видання, Ігор дослухався до порад дівчини щодо вибору видань з української літератури[21]. Юнак також починав новий етап життя. Він склав вступні іспити до Другої української гімназії імені Кирило-Мефодіївського товариства, де всі предмети викладалися виключно українською мовою. Родина Лоських навесні 1917 року теж переїхала до Києва. Кость Володимирович брав участь у організації роботи Центральної Ради, а з 24 травня працював на посаді комісара Тимчасового уряду в Бучачі на Тернопільщині. Обласний комісаріат Галичини та Буковини з Тернопільською та Чернівецькою губерніями в складі, перейменований рішенням Тимчасового уряду з Галицько-Буковинського генерал-губернаторства, очолював майбутній міністр закордонних справ Дмитро Дорошенко. Невдовзі Кость Лоський став помічником Тернопільського комісара Івана Красковського (майбутнього радника міністра закордонних справ Української Держави і голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі). На початку вересня 1917 року Іван Красковський виїхав до Києва, де обійняв посаду заступника генерального секретаря внутрішніх справ. До 30 січня 1918 р. Раду Народних Міністрів УНР і одночасно з 15 червня 1917 р. по 11 січня 1918 р. Генеральне секретарство внутрішніх справ очолював Володимир Винниченко. 20 вересня 1917 р. за сприяння свого нещодавнього керівника призначення на посаду очільника Відділу еміграції, біженців і в'язнів у Генеральному секретаріаті внутрішніх справ отримав Кость Лоський.

До цього підрозділу він, на прохання сина і пригадуючи зустрічі в українському клубі в Петербурзі, прийняв на роботу діловодом-друкаркою Надію Суровцову. Вона мала для того необхідні навички: володіла технікою машинопису, уміла опановувати нові напрями діяльності й швидко вчитися, легко комунікувала з відвідувачами. До того ж володіла іноземними мовами. Але її коло обов'язків було ширшим. Їй довелося долучитися до організації допомоги біженцям із Холмщини й Галичини, організації центрів захисту й опіки громадян, розроблення «Тимчасових правил з управління справами допомоги біженцям в Україні», підготовки засідань у листопаді 1917 р. виконавчого комітету Крайової наради в справах біженців при Генеральному Секретаріаті УНР, яку очолив Кость

Лоський. Відділ отримував із Державної скарбниці цільові кошти й асигнував біженецьким організаціям відповідно до поданих і затверджених рахунків. Виконком вирішував питання про виділення коштів, одягу, помешкань, складання кошторисів, встановлював норми харчування, визначав механізми отримання виділених коштів. Усі рішення протоколювалися. Цим займалася Надія.

У робочий і позаробочий час Надія ближче познайомилася з колегами-галичанами. Вони викликали повагу дівчини українською мовою («тою мовою, що нею вони не тільки розмовляли, але й училися, думали, відчували, хоч поза нею знали мови польську та німецьку») та європейськими манерами[22]. Разом з ними вона відвідувала принагідно лекції в Українському народному університеті і планувала скласти іспит із грецької мови, яку на Бестужевських курсах не викладали. Та часу на повноцінне навчання в університету Надії бракувало.

6 грудня 1917 р. Кость Лоський очолив канцелярію Генерального секретарства міжнаціональних справ. З липня 1917 року посаду генерального секретаря обіймав Олександр Шульгин, за визначенням Надії Суровцової «людина високої культури і, мабуть, душі»[23]. Компетенція державного органу поширювалася не лише на внутрішні міжнаціональні питання, а й на забезпечення взаємодії з іноземними представниками, що залишалися в Києві з часів Російської імперії: Бельгії (Яків Гретер), Великої Британії (Джон Дуглас), Греції (Перикл Гріпарі), Іспанії та Португалії (Стеліо Василіаді), Італії (Карл Фішман), Норвегії (Віктор Мозерт), Швейцарії (Гавриїл Енні), Франції (Даниїл Балаховський), Персії (Ісаак Вітенберг), Данії (Григорій Гуревич). У структурі Генерального секретарства діяли два підрозділи: департамент і канцелярія з консульським, загальним, міжфедеративним, внутрішнім, літературним відділом та політичною секцією в її складі. Пріоритетне завдання консульського відділу полягало в розробленні правових засад діяльності консульств та налагодженні контактів із іноземними консулами. Разом зі своїм керівником перейшла в Генеральне секретарство міжнаціональних справ Надія Суровцова.

А за два тижні вона опинилася в статусі діловода в Генеральному секретарстві міжнародних справ, створеному шляхом реорганізації 22 грудня 1917 р. з Генерального секретарства міжнаціональних справ. Співробітниками відомства були переважно молоді чоловіки, віку від 20 до 40 років. Пріоритетом у доборі кадрів до новоствореного державного органу було знання іноземних мов, а Надія Суровцова вільно володіла французькою й німецькою мовами. Попри її дещо небезпідставно упереджене ставлення до Костя Лоського (вважала його «просто петербурзьким чиновником із певними малоросійськими симпатіями»),

Надія Суровцова, не вагаючись, прийняла його запрошення на роботу в зовнішньополітичному відомстві. Відчуття причетності «до самого джерела політики, міжнародних справ» стало потужним мотивом у кар'єрному просуванні дівчини[24]. У спогадах вона з гордістю наголошувала, що «з діловода біженецьких справ стала начальником загального відділу міністерства закордонних справ»[25]. Утім, пам'ять дещо підводила її під час написання спогадів щодо назв підрозділів, де їй довелося працювати. Спершу Надія Суровцова, як і галичани Йосип Суховерський і Василь Оренчук, обіймала посаду діловода. Колеги були практично однолітками й ровесниками Надії Суровцової, мали юридичну освіту й досвід практичної роботи у сфері юриспруденції та в громадській діяльності. Зовнішньополітичне відомство упродовж деякого часу базувалося на Хрещатику, 38 у готелі «Савой». Як згадувала Надія, «ми на Хрещатику були по горло зайняті своїми справами, вимірювали міру незалежності Генерального секретаріату, захоплювалися тими діячами, які обстоювали принципи дедалі більшого унезалежнення від Росії, з її безлюддям, і обурювалися тими, хто тупцював на автономічних позиціях»[26].

З ухвалою Центральною Радою 9 (22) січня 1918 р. IV Універсалу, яким УНР проголошувалася «самостійною, ні від кого незалежною, вільною суверенною державою українського народу», Генеральний секретаріат було перейменовано на Раду народних міністрів, а Генеральне секретарство міжнародних справ — на Народне міністерство закордонних справ. У новому статусі зовнішньополітичне відомство продовжило діяльність у сфері «відання політичних зносин УНР з іншими державами» та охорони «інтересів українських громадян в чужоземних державах і чужоземних підданих в межах УНР»[27]. Усі служби зовнішньополітичного відомства розташувалося в будинку знаного цукропромисловця, колекціонера й мецената Федора Терещенка на вулиці Терещенківській, 9. «Помешкання було дуже показне, чудово умебльоване, але воно зовсім не надавалося для канцелярій», — згадував згодом міністр закордонних справ у гетьманському уряді Дмитро Дорошенко[28].

Кабінет міністра розташували в колишній спальні, робоче місце діловода обладнали «в невеличкому кабінеті (колишньому будуарі жінки Терещенка), чудесній кімнаті з гобеленами, білим мармуровим каміном та широкими дверима»[29]. У цій кімнаті працювала Надія Суровцова і підпорядкований їй співробітник Олександр Полюга-Шуберт. «Широкі двері» вели до кабінету Василя Оренчука. Робочий день співробітників спершу розпочинався о 10-й годині ранку й закінчувався о 3-й годині дня. «Ми приходили щодня на роботу, полагоджували біжучі справи і не знали доладу, що саме діється на світі, — писала Надія Суровцова. — Знали тільки, що представники большевиків у Центральній Раді стояли в

опозиції, а у Харкові їх угрупування були сильніші, ніж у Києві»[30]. У цей момент більшовицькі війська впритул наблизилися до Києва, державні органи було евакуйовано до Житомира.

Проте робота міністерства тривала. Надія Суровцова й Ольга Рачинська приходили на роботу з дому, інші співробітниці через обстріли залишалися навіть вночі на Терещенківській. Траплялося ночувати в робочому кабінеті також Надії. На такі випадки дівчата мали для вечері «запас шкоринок» (бо з хлібом у Києві було сутужно), розмочували їх в окропі і тим живилися. А зранку починали виконання своїх службових обов'язків: готували службові листи, протоколювати переговори, забезпечувати документами візитерів.

Українська дипломатична служба, що народжувалася як держаний інститут у буремні революційні роки, потребувала кваліфікованих фахівців не лише для відповідних підрозділів центрального апарату зовнішньополітичного відомства, але й для закордонних установ. Відтак уже з перших днів діяльності Генерального секретарства справ міжнародних постало питання про започаткування підготовки майбутніх дипломатів, насамперед для роботи в консульських установах. Спершу зовнішньополітичне відомство попри нагальну потребу не мало можливості організувати теоретичну підготовку претендентів на консульські посади. На заваді започаткуванню спеціальної освіти працівників новостворюваної дипломатичної служби ставали як об'єктивні причини (брак висококваліфікованих викладачів, компетентних у сфері консульських зносин, та матеріальних ресурсів), зумовлені новизною поставленої проблеми, так і причини непереборної сили, незалежні від волі виконавців (наступ більшовиків на Київ і тимчасовий переїзд у зв'язку з цим уряду в Житомир). Надія Суровцова залишалася в захопленому більшовиками Києві, як вона писала «на нелегальному становищі» — з паспортом на чуже ім'я й вірила в повернення уряду. З її колег у місті залишався лише Юліан Гржимала-Маринович. Вони разом вчили грецьку мову (цього іспиту Надії бракувало для завершення курсу в Київському університеті) й стежили за новинами з Берестя, де делегація Центральної Ради проводила переговори з Центральними державами.

Після повернення Центральної Ради до Києва в березні 1918 р. було відновлено роботу міністерства й контакти з іноземними представництвами, досягнуто домовленості про заснування при Українському науковому товаристві економістів Консульських курсів, покликаних у стислий термін дати необхідні фахові знання тим, хто невдовзі мав обстоювати економічні інтереси молодої незалежної держави на міжнародній арені та захищати права українських громадян у зарубіжних країнах. Курс навчання передбачався двомісячний, а вимоги до освіти претендентів були

досить високі: «знати українську мову і яку-небудь чужоземну, мати вищу юридичну або економічну освіту»[31].

Тим часом наказом № 11 від 29 березня 1918 р. на посаду завідувача консульського відділу було призначено старшого урядовця для особливих доручень Йосипа Суховерського, а на посаду завідувача юридичного відділу — діловода Василя Оренчука. Завдання консульського відділу визначалися як «охорона інтересів українських підданих, проживаючих за границею, а також охорона чужоземних підданих, проживаючих на Україні», листування з консулами, видача в разі потреби посвідчень громадянам на в'їзд і виїзд з України. На посаді діловода в складі відділу деякий час залишалася Надія Суровцова, працювали канцеляристи 1 розряду (Ольга Рачинська, Роман Винявський, Юліан Гржимала-Маринович, Володимир Даньківський) та канцеляристи 2 розряду (Софія Вольська, Аделаїда Давидова, Єлизавета Слабневич).

Єдина серед усіх співробітників відділу Надія Суровцова була рекомендована для навчання на Консульських курсах. До середини квітня 1918 року комітет отримав заяви від 75 осіб, котрі мали відповідну освіту і знання мов. Це були переважно випускниці інститутів шляхетних дівчат із знанням французької, англійської і німецької мов та володінням друкарськими навичками; випускники юридичних, історичних, історико-філологічних та філологічних факультетів зарубіжних університетів зі знанням 3–7 іноземних мов; державні службовці або військовики, що втратили роботу, з досвідом роботи у сфері зовнішніх зносин та знанням іноземних мов; представники шляхетних родів, які знали мови та володіли питаннями етикету в силу свого виховання; особи, які закінчили бухгалтерські курси. Отримавши фахові знання на Консульських курсах, такі слухачі могли скласти професійний фундамент консульської і дипломатичної служби. Невипадково Надія Суровцова у своїх спогадах називала цей перший навчальний заклад із підготовки дипломатів «Консулярною академією». Прийом на курси відбувався без іспитів, шляхом перевірки документів та співбесіди українською мовою. За результатами співбесіди 17 квітня 1918 р. претендентів розподілили на три групи: дійсні слухачі — 28 осіб; вільні слухачі — 4 особи; кандидати на слухачі — 39 осіб. Категорію вільних слухачів складали співробітники різних Міністерств, які потребували кваліфікованих фахівців у сфері зовнішніх зносин. Рекомендована від МЗС на навчання Надія Суровцева потрапила до другої групи. Тоді вона вже отримала 16 квітня призначення на посаду керівника самостійного підрозділу — політичного відділу в складі департаменту МЗС[32] і мала двох підпорядкованих їй співробітників на посадах урядовців — Олександра Шуберта-Полюгу і Юліана Гржималу-Мариновича. Навчання на консульських курсах розпочалося 20 квітня 1918 р.

Його тривалість передбачалася 10 тижнів замість попередньо планованих 2 місяців, однак реалізувати план не вдалося через зміну влади.

29 квітня 1918 р. до влади прийшов Павло Скоропадський як гетьман Української Держави. Не маючи жодних вказівок і розпоряджень вищого керівництва щодо діяльності МЗС, стривожений Кость Лоський спорядив Надію Суровцову до Михайла Грушевського з пропозицією прийняти диктатуру. До приміщення Центральної Ради вона потрапити вже не змогла — його охороняла гетьманська варта. Відтак Надія звернулася до німецького посла барона Мумма з проханням дати на деякий час посольський автомобіль. Відповідь посла була позитивною, а розрахунок виявився вдалим: з німецьким водієм вдалося дістатися до місця проведення наради під керівництвом Володимира Винниченка і до місця перебування голови Центральної Ради. Однак Михайло Грушевський пропозицію прийняти диктатуру, переказану Надією Суровцовою, рішуче відхилив[33].

2 травня 1918 р. розпочав роботу гетьманський уряд. Міністерство закордонних справ Української Держави з 5 по 20 травня 1918 р. очолював відомий учений, правник, державний діяч і педагог вищої школи, професор Микола Василенко, одночасно обіймаючи посаду міністра народної освіти. Тимчасовий керівник двох міністерств, крім того, з 2 до 7 травня тимчасово виконував ще й обов'язки Голови Ради Міністрів Української Держави[34]. Частина співробітників із попереднього складу продовжила роботу на своїх посадах, зокрема Кость Лоський, Надія Суровцова, Василь Оренчук. «Я сиділа у тому самому кабінеті з гобеленами на стінах та мармуровим каміном… за вікном був той самий сквер, а далі Ботанічний сад, де йшли бої з більшовиками. Через цей самий кабінет ходили до міністра та Лоського представники Антанти, Польської сили збройної, консули і після Берестейського миру, представники Німеччини, Австрії, Туреччини, Болгарії… Обставини мінялися, а кабінет і я лишались ті самі», — згадувала Надія Суровцова[35].

У нових умовах їй довелося на деякий час повернутися до репетиторства, але не зі студентами, а із заступником міністра закордонних справ Олександром Палтовим — особою, близькою до гетьмана. За визначенням Дмитра Дорошенка, це була «розумна, здібна і енергійна людина, яка уміла знайтися в усяких обставинах і поводилася з великим тактом»[36]. Призначений 3 травня на посаду заступника міністра закордонних справ, він тимчасово виконував обов'язки помічника Державного Секретаря і одразу відчув потребу вивчення української мови, володіння якої йому бракувало на високих посадах. Олександр Палтов попросив Надію навчити його української мови і здивував свою вчительку серйозним ставленням до навчання. «Палтов учився, насправді вчився і

працював, — згадувала Н. Суровцова. — Це була не наша людина, але вона викликала до себе повагу. Не кажучи вже про те, що він насправді розумівся на дипломатії, принаймні з тим її обсягом, який я зустрічала до того часу»[37]. Зі свого боку Олександр Палтов допоміг Надії опанувати тонкощі дипломатичного листування. МЗС скеровувало численні ноти німецьким представникам через конфлікти українського населення з німецьким військом, безпідставні арешти українців тощо. За підготовку нот відповідали радники, але якось О. Палтов доручив написати ноту Надії і принести на заняття з мови. Перший варіант виявився зовсім невдалим, заступник міністра цілком його перекреслив, другий — кращим, зрештою завдяки поясненням і виправленням помилок Надія навчилася писати ноти. Ці навички їй згодилися під час навчання на Консульських курсах.

Призначений 20 травня 1918 р. керівником гетьманського МЗС історик, громадський і державний діяч Дмитро Дорошенко поновив на посаді старшого радника міністерства професорської колегії Консульських курсів професора Оттона Ейхельмана — улюбленого університетського викладача батька Надії. Відтак було відновлено роботу курсів. Навчання відбувалося у вечірній час, що дозволяло слухачам не відволікатися від основної праці. Курси давали також добру нагоду слухачам поліпшити знання іноземних мов. Через різні причини (зміни в лекторському складі, скорочення курсу тощо) кількість запланованих годин скоротилася до 189, але результат виправдав очікування: «слухачі і слухачки виховувались на ідеї української державності, на поглядах економічних інтересів України в момент сучасного життя»[38]. Серед випускників, які першими отримали профільну освіту, була Надія Суровцова. Ця подія була справді визначною в її житті. По-перше, тому, що іспити з міжнародного права приймав професор Ейхельман. По-друге, тому, що «для жінок того часу це було новиною»[39]. По-третє, тому, що з дипломом Консульських курсів вона отримала необхідні для дипломатичної служби знання і право обіймати керівні дипломатичні посади.

16 липня Надія Суровцова очолила відділ преси[40] у складі Департаменту міністерства й «перейшла до величезної зали, різьбленої дубової їдальні Терещенків з розсувними дверима до парадної білої зали»[41]. Інтер'єр кабінету («мій столик стояв біля вікна, за мною стіл Полюги, в навкруги — кілька столів інших співробітників»[42]) зберігся на єдиному вцілілому її фото того часу. У її підпорядкуванні у відділі працювали, крім Олександра Полюги, Теодозій Ставничий (звільнився 1 червня 1918 р.), Роман Винявський, Ірена Добродієва та Петро Сосенко[43]. На чолі консульського і юридичного відділів залишалися Йосип Суховерський і Василь Оренчук, що мали також і функції радників міністра; загальним відділом керував Володимир Дьяконенко, бухгалтерсько-господарчим — Петро Рибка.

Відділ преси видавав також задумані ще Олександром Шульгиним місячники “Ukrainischt Nachrichten” (німецькою мовою) та “Ukraine” (французькою мовою). Франкомовне видання готував колишній секретар Центральної Ради Микола Чечель, давній знайомий Надії Суровцової по Петербургу. Він працював редактором підпорядкованого відділу. Підготовлену Миколою Чечелем брошуру із загальними відомостями про Україну французькою мовою вдалося видати лише як перше число часопису. Редактором німецькомовного видання став бібліотекар Університету Св. Володимира Веніамін Кордт.

Повсякденна робота передбачала письмове, а іноді особисте спілкування з іноземними представниками, виконання доручень міністра, участь у громадському житті. Як громадська активістка й керівниця самостійного підрозділу Надія Суровцова потрапила разом із Федором Слісаренком від МЗС до страйкового комітету, який мав забезпечити спротив переведенню діловодства міністерств на російську мову. Оскільки діловодство зовнішньополітичного відомства велося українською або тодішньою мовою дипломатії — французькою, організовуваний Софією Русовою страйк мало стосувався їхньої діяльності. Однак вони доповіли міністру Дорошенку, що на знак протесту співробітники залишили приміщення міністерства. Утім, із кабінету міністра вони вийшли з усвідомленням необхідності «негайно відіслати до австрійців ноту протесту», оскільки в ній йшлося про життя людей. Тому Надія особисто відвезла на міністерському «Мерседесі» ноту протесту австрійському представникові графу Фюрстенбергу[44]. Вміння кермувати автомобілем додавало жінці-дипломату впевненості, в разі потреби вона могла обійтися без водія.

Поразка Центральних держав у війні, криза Гетьманату й початок антигетьманського повстання в листопаді 1918 року принципово міняли ситуацію в Києві. Надія тримала зв’язок із повстанцями, передаючи через друкарку Ніну Онацьку інформацію, яка могла би їм придатися. Проте продовжувала працювати, вже під орудою нового міністра Григорія Афанасьєва.

Співробітники очолюваного Надією Суровцовою підрозділу забезпечували контакти міністра «прямим дротом» із закордонними абонентами. До обов’язків начальниці відділу входило контролювання публікацій київської преси з міжнародної тематики, які могли з’явитися в закордонній пресі, та контакти з журналістами, які прагнули отримати інтерв’ю міністра. «Представники газет не раз приходили по інтерв’ю до Афанасьєва, ще частіш їх цікавіть з його доручення задовольняла я», — писала Надія Суровцова[45]. Як офіційний представник зовнішньополітичного відомства за дорученням міністра вона взяла участь у прес-конференції, яку було вирішено провести для журналістів. Разом із

представниками командування та міністерства внутрішніх справ, які інформували пресу про становище в столиці та справи в уряді, вона за погодженням з міністром подавала відомості про міжнародні справи. Отже, Надія Суровцова по суті стала першим речником МЗС.

Як вправну співробітницю та ще з профільною освітою її запросив до штату місії у Франції Олександр Палтов, який збирався до Парижа у статусі посла. Та вже 14 грудня 1918 р. гетьман Павло Скоропадський зрікся влади, було відновлено Українську Народну Республіку під керівництвом Директорії на чолі з Володимиром Винниченком.

Надія Суровцова залишилася на своїй посаді в міністерстві. Його очолив за сумісництвом посад Голова Ради міністрів УНР Володимир Чехівський. Від кінця грудня 1918 р. до початку лютого 1919 р. поспіль із посольствами, які продовжили діяльність у Німеччині, Австрії, Болгарії, Туреччині та Фінляндії, було засновано дипломатичні місії у Великій Британії, США, Бельгії, Ватикані, Греції, Данії, країнах Балтії (Латвії, Литві, Естонії) та Кавказу (Азербайджані, Вірменії, Грузії), Італії, Нідерландах, Норвегії, Польщі, Румунії, Угорщині, Чехословаччині, Швеції, Швейцарії. Надія вдруге отримала пропозицію виїхати в закордонне відрядження до Франції. Її включили до складу урядової делегації до Парижа для участі в Мирній конференції делегацій держав-переможців у Світовій війні та їхніх союзників на чолі з Григорієм Сидоренком. Надзавдання делегації полягало в досягненні визнання незалежності УНР державами-учасницями міжнародного форуму. У складі делегації створювалася найбільша секція журналістів та інформаційне бюро, передбачалося функціонування української бібліотеки чи принаймні полиці українських книжок для створення позитивного уявлення учасників конференції про Україну. Пропозиція дуже втішила Надію. Для неї Париж був «центром світової політики, осідком найвизначніших дипломатів», а місія «мала вперше представляти Україну в країні Антанти»[46]. Трудність полягала в тому, що переможені держави — Німеччина та її союзниці, до участі в роботі конференції не запрошувались, відтак українські дипломати могли розраховувати лише на переговори в кулуарах. До того ж у Парижі активізувалася антиукраїнська пропаганда росіян. Не маючи формального запрошення до участі в конференції, члени делегації шукали способів привернути увагу її учасників до українського питання. Надія Суровцова збиралася в Париж як секретар інформаційного бюро та секретар бібліотеки[47]. Вона зібрала необхідні документи, видання для формування бібліотеки та організації книжкових виставок про Україну, етнографічний матеріал для декорування приміщення. Через літературу й національні традиції вона планувала розповідати світу про Україну, використовуючи засоби, які через багато років будуть визнані інстру-

ментами культурної дипломатії. До складу делегації увійшли Олександр Шульгин, очільник УТА Дмитро Донцов та інші досвідчені і менш досвідчені постаті[48]. Проте дорогу до Парижу подолали не всі.

З великим труднощами Надії Суровцовій та кільком іншим членам делегації завдяки виданим швейцарським консулом у Києві Гавриїлом Енні візам вдалося дістатися Швейцарії. У Берні вона контактувала з посольством і українським жіноцтвом, які гуртувалися біля Марії Грушевської як голови Української національної жіночої ради у створенні за кордоном жіночої організації та інкорпорації її в міжнародні організації. Результатом їхніх зусиль стало заснування в Берні Української секції жіночого інтернаціоналу Ліги миру і свободи як всеукраїнської організації з підпорядкованими їй філіями[49]. Крім того, Марію Сильвестрівну обрали Генеральним секретарем Національної ради жінок у Парижі. Марія Сильвестрівна прийняла цей вибір тимчасово з огляду на те, що «Треба було підпису голови на мандатах делегаток на міжнародний з'їзд»[50]. Серед делегаток була Надія Суровцова. «Надзвичайно весела, дотепна, проста людина, — згадувала Катерина Грушевська, — тої ідеальної простоти, яку можна знайти лиш ще в товаристві двірників і городових, і то вже рідко. Нам було дуже, дуже приємно і весело»[51]. Однак невдовзі надійшла інформація про вихід наказу про повернення членів місії, які не доїхали до місця призначення.

Казимира

Казимира Іллакович не мала намірів ні в часі студій, ні в часі війни присвятити себе дипломатії. Однак у її долю теж втрутився випадок. У серпні 1918 р. вона повернулася з Петрограда до Варшави. З поваги до численних медалей на її мундирі сестри милосердя німецький унтерофіцер дозволив прогулятися містом перед тим, як вона мала вирушити до ізоляційного табору репатріантів із Росії. Перший час Казимира мешкала на вул. Кредитовій, у домі знайомої аристократки Марії Собаньської (Maria Sobańska), яка теж недавно повернулася з Петрограда, де з ризиком для життя співпрацювала з польськими військовими організаціями, й почала проводити літературний салон. Щотижня там збиралися відомі вчені, літератори й політики.

Невдовзі «було зірвано» зв'язок з Росією — 11 листопада Польща відновила незалежність. Як зауважувала згодом Казимира, в тому часі «треба було створити цілий апарат, який би керував державою… З невеликих осередків представництв, сформованих Регентською радою, були створені великі представництва, які вже мали на меті охопити всю колишню Польську державу»[52]. У палаці промислового магната й банкіра Леопольда Кроненберга (przy ul. Królewskiej, 18), де в 1917–1918 рр.

працювала Тимчасова Державна рада Польського Королівства, розпочинало діяльність зовнішньополітичне відомство незалежної Польської Республіки. Це був чи не найгарніший будинок у тодішній Варшаві, побудований у 1867–1871 рр. за проєктом берлінського архітектора Фридриха Хітціга. Новостворювані урядові установи потребували фахового персоналу. Відтак серед перших співробітників опинилися ті, що мали досвід роботи в імперських структурах — російських і австрійських[53]. Для зовнішньополітичного відомства принципово важливою компетенцією службовців було володіння іноземними мовами. Перший міністр зовнішніх справ Титус Філіпович, пам'ятаючи з краківських зустрічей у домі Пілсудського здібності до мов Казимири, негайно запросив її на посаду одного з секретарів кабінету міністра (урядника VIII категорії). На той момент вона досконало володіла англійською, німецькою, французькою і російською мовами.

Пропозицію Іллакович прийняла без вагань, бо відчула одразу, що «нарешті потрапила на правильну дорогу, що того в житті вже ніколи не покине»[54]. 15 листопада 1918 р. вона була прийнята на посаду референтки кабінету міністра[55] і, «заїкаючись зі страху», друкувала двома пальцями на не відомому їй «інструменті» — друкарській машинці — проєкт депеші до закордонних країн про постання Польської Держави[56]. Увечері Казимира побачила в кабінеті міністра Маршалка Пілсудського. Це надало їй впевненості й спокою. 16 листопада 1918 р. з депеші за підписами Маршалка Пілсудського й міністра зовнішніх справ Філіповича про відновлення державної незалежності Польщі дізнався світ. А Казимира Іллакович була до того вікопомного повідомлення якнайближче дотична. У своїх спогадах вона неодноразово писала про особливе натхнення, яке додавало сміливості державним службовцям перших урядових установ працювати для відродженої Польщі.

18 листопада новим міністром став Леон Василевський, активний діяч польської соціалістичної партії, публіцист, учень Томаша Масарика в Празькому університеті й перекладач творів Михайла Драгоманова польською мовою, соратник Юзефа Пілсудського[57]. Міністр Філіпович перейшов на позицію заступника міністра, хоч продовжував формувати кадровий склад міністерства. Перевага при прийомі на службу надавалася особам, які мали правничу, економічну, політичну освіту або закінчили австрійську дипломатичну академію й володіли щонайменше двома іноземними мовами[58]. Спершу структура міністерства включала керівництво (міністр і його заступник), секретаріат, литовсько-білоруський відділ, відділ по роботі з конгресами, юридичний відділ, політичний відділ із політичною секцією, секцією преси, консульським відділом, економічно-торговельною секцією, загальний відділ із відділом кадрів і фінансовим

відділом, технічний відділ із транспортним, економічним відділами й відділом контролю та комендатурою[59]. У грудні 1918 року в центральному апараті МЗС уже працювало на основних посадах 109 осіб і ще 143 — на допоміжних[60]. Казимира Іллакович була першою жінкою на основній посаді в МЗС. «Бути першою жінко в МЗС на посаді референта поза сумнівом було честю» і «суспільним авансом», — згадувала вона пізніше[61]. Поступово обживалася в кабінеті, який ділила з кількома колегами, маркуючи простір «своїми скарбами»: «очеретяна етажерка, смішна, ніби садова, лавочка, бронзовий лев на ясеневому столику, ще «захоплений» у німців на Медовій, де раніше працювало Міністерство зовнішніх справ, високий — круглий чи то столик, чи то підставка — чорний з двома поличками для квітів»[62]. Її виняткове становище в штаті міністерства, тепер — у політичному відділі, не давало втім жодних переваг у виконанні службових обов'язків. Навпаки, Казимира увесь час мусила доводити свою незамінність у політичному відділі, щоб не бути переведеною до іншого підрозділу, менше їй цікавого. У 1919 р., за підрахунками відомого польського дослідника Войцеха Скури, в МЗС працювали в консульському відділі аж 7 жінок на 17 посадах[63]. «Ворогом всіх жінок», що працювали на рівноправних посадах, вона називала відділ кадрів і, зауважуючи чоловічу нетолерантність до жінок у МЗС, увесь час боролася за рівні з чоловіками права жінок у дипломатії. Попри успіх в поетичній творчості, Казимира Іллакович вважала себе насамперед урядовцем, а потім — поеткою.

Вперше пониження посади Казимира дістала після чергової зміни міністра. Невдала спроба державного перевороту 4–5 січня 1919 р. змусила Леона Василевського разом із кабінетом Єнджея Морачевського піти у відставку. Міністерство закордонних справ і Кабінет міністрів очолив Ігнацій Падеревський. З його ініціативи від 27 січня 1919 р. зовнішньополітичне відомство змінило назву на Міністерство закордонних справ для уникнення помилок через співзвучність із назвою міністерства внутрішніх справ[64].

Викликом і випробовуванням для Казимири стало в цей час виконання функції дипломатичного кур'єра. Чи не найскладнішою виявилася ситуація, коли їй довелося перевезти дипломатичну пошту і гроші до Лондона. З 16 червня 1919 р. Послом Польської Республіки у Великій Британії було призначено Евстахія Сапегу, якого вона невдовзі зустріне у Варшаві вже в Міністерстві закордонних справ як міністра (23 червня 1920 р. — 20 травня 1921 р.). Їхати до кінцевого місця відрядження Казимира мала через Гданськ, Берлін, Кельн, Леон і Париж, також доставляючи туди пошту і гроші. Відтак тільки грошей виявилося два величезні лантухи. Багаж було видано в передсвяткові дні, отож мусила везти в супроводі

міліціянта додому, бо в охороні їй було відмовлено — дипломатичний кур'єр не міг бути жінкою, тому охорона не передбачалася. «Лантухи були справжнім кошмаром. У Гданську треба було з ними швидко пересідати. Сумка кур'єрська тиснула шию, до вагону-ресторану боялася піти, а вранці під подушкою ледве не забула конверти з валютою», — згадувала свій досвід дипкур'єра Казимира[65]. Тим більше розчарування у виконаній місії спричинило те, що в Берліні було відкрито в її присутності один із лантухів, і в ньому виявилася шинка для посла[66].

У серпні 1920 року, коли більшовики підходили до Варшави, розпочалася підготовка служб міністерства до евакуації до Познані. Разом з іншими працівниками Казимира в екстреному порядку вдень і вночі пакувала й частково палила документи. Крім службових обов'язків, вона мала спеціальну місію — виїздила як опікунка хворого приятеля — Рогера Рачинського, супроводжуючи його до Лікарні Преображення Господнього. З хворим на ношах довелося їхати товарним вагоном. Син засновника картинної галереї у Рогалині Едварда Рачинського, граф Рачинський повернувся до відродженої Польщі в листопаді 1918 року і вступив на службу в Міністерстві закордонних справ, спершу як аташе без зарплати. Вже наступного року він був офіційним співробітником МЗС і брав участь у складі польської делегації у мирній конференції у Парижі, а у травні 1919 р. отримав призначення на посаду секретаря дипломатичної місії у Італії. В часі більшовицького нападу на Варшаву Р. Рачинський із 15 травня 1920 р. керував відділом меншин МЗС[67]. Однак Казимира Іллакович опинилася поряд із ним у тяжкий момент не лише тому, що мала досвід медичної сестри, як і не лише тому, що супроводжуваний обіймав досить високу посаду в зовнішньополітичному відомстві. Вони були близькими друзями, а в їхньому оточенні ходили чутки про взаємне кохання. Однак згодом життєві шляхи розійшлися. Перебування в Познані залишило глибокий слід у відчуттях Казимири — очевидно, під впливом перших вражень, саме це місто вона обрала через багато років для життя після завершення дипломатичної служби.

У квітні–травні 1922 р. Казимира Іллакович брала участь у складі польської делегації на Генуезькій конференції (10 квітня — 29 травня 1922 р.). Попри близьке знайомство з керівництвом міністерства й літературну славу, вона трималася відповідно до своєї посади. Тут вона познайомилася з Габріелем Нарутовичем, призначеним 28 червня 1922 р. міністром закордонних справ в уряді Артура Слівінського. Відомий гідроінженер, професор Технологічного інституту в Цюріху, він практично все свідоме життя провів у Швейцарії. Після відновлення незалежності Польщі Нарутович повернувся на батьківщину, обіймав посаду міністра громадських робіт, з якої був призначений керівником зовнішньополітичного

відомства. Казимира була якнайвищої думки про людські якості свого керівника, вважала його «простим, великодушним, лояльним, справедливим, легким у спілкуванні»[68], їй імпонувало також його походження з Віленщини, де вона провела дитинство.

Трагічною подією вкарбувався в її пам'яті день 16 грудня 1922 р. Поранений вбивцею Габріель Нарутович помер на руках Казимири. 9 грудня за підтримки лівих і коаліції національних меншин Нарутович був обраний Сеймом на посаду президента Польської Республіки. Проти нього як «того, хто не знає польської» на посаді президента, одразу розгорнулася кампанія протесту. За спостереженнями Вінцента Вітоса, «преса правого табору явно підбурювала, представляючи обрання Нарутовича як тріумф єврейства і нещастя для поляків. … Ні преса, ні праві організації належним чином не засудили нечувані ексцеси на адресу першого президента відродженої країни....»[69]. Під час урочистості з нагоди прийняття спікером Сейму Мачеєм Ратаєм присяги президента і передавання влади президенту начальником держави Юзефом Пілсудським 11 грудня відбулися масові інциденти з блокуванням вступу президента та депутатів до будинку Сейму.

15 грудня новий президент вступив на посаду і провів зустріч зі спікерами Сейму та Сенату для обговорення свого сподівання на створення міжпартійного уряду. Наступного дня після відвідання кардинала Александра Каковського президент вирушив до будинку Товариства заохочення мистецтв "Zachęta" у супроводі Станіслава Цара для участі у відкритті щорічного салону. На Президента чекали, серед інших, прем'єр-міністр Владислав Сікорський та посол Великої Британії у Польщі Гринферр Макс Мюллер із дружиною. Дипломатичне подружжя привітало його з обранням на високу посаду, на що президент віджартувався, що краще співчувати. Стривожені подіями під час урочистості прийняття присяги, Казимира та її колеги (урядовець МЗС Ян Генрік Росен, який був художником, керівник відділу протоколу Стефан Пжеждьєцький (Stefan Przeździecki) та його брат Райнольд Пшездецький (Rajnold Przezdziecki), Здіслав Щербінський (Zdzisław Szczerbiński) намагалися підійти ближче до президента в натовпі, щоб у разі небезпеки допомогти йому. Під час оглядання полотна "Szron" Теодора Зьомки (Teodor Ziomka) у президента Нарутовича вистрелив екстреміст Елігіуш Невядомський. Після вистрілу Казимиру негайно покликали до пораненого як фронтову медсестру, однак допомогти йому вже не було можливості. Президент помер у оточенні колег з МЗС, з якими він мав теплі дружні стосунки. Казимира закрила йому очі. Вбивцю засудили до смертної кари й розстріляли у Варшавській цитаделі в останній день січня 1923 р. Противники жертви оголосили вбивцю мучеником. Казимира Іллакович працювала в МЗС до травня 1926 р.

Після дипломатичної служби. Друга спроба

Надія Суровцова, не отримавши звільнення й не виконавши наказу про повернення до Києва співробітників місії, які не змогли дістатися Парижа, в 1919 р. виїхала до Відня з надією з'ясувати своє службове становище в посольстві. Як член дипломатичної місії вона звернулася до керівництва МЗС УНР за дозволом використати час перебування у Відні для закінчення навчання[70]. Отримавши дозвіл, вона стала першою українкою, яка після Світової війни вступила до Віденського університету, і згодом отримала диплом доктора філософії, захистивши дисертацію «Богдан Хмельницький і українська державна ідея».

Під час навчання Надія брала активну участь у громадській діяльності. У складі української делегації із 20 осіб під керівництвом Валерії О'Коннор-Вілінської вона взяла участь у Віденському конгресі Міжнародної жіночої ліги миру і свободи 1921 р. Тоді українську секцію було прийнято повноправним членом міжнародної Ліги. Відтоді Надія Суровцова активно співпрацювала з цією міжнародною жіночою організацією, брала участь у конгресах Ліги в Дрездені (1923) та Вашингтоні (1924).

У цей час українці, які перебували у Відні, гуртувалися задля взаємодопомоги й допомоги тим, хто залишився в Україні, змученій голодом. З ініціативи української секції Ліги миру і свободи за активної участі Надії Суровцової вдалося заснувати Комітет допомоги голодним України. Ініціаторки Ольга Галаган, Надія Суровцева та Оксана Храпко-Драгоманова підготували й розіслали звернення до всіх секцій-членів Ліги з проханням про допомогу українцям. Невдовзі пожертви надіслали німецька, норвезька, угорська і шведська секції. Австрійська секція влаштувала благодійну театральну виставу легендарної авторки Берти Зутнер, кошти від якої передала на користь голодуючим українцям[71]. За допомогою австрійської секції комітет провів у Гофбурзі українську виставку й концерт за участі оперних співаків, випускників Музичної Академії у Відні Софії Коренець і Олександра Нижанківського. Перлиною заходу став показ українських строїв[72]. Засоби, які зараз кваліфікують як інструменти культурної дипломатії, давали результати: отримані кошти скеровувалися для матеріальної підтримки науковців, письменників, митців, діячів культури й мистецтва, а також ширших кіл інтелігенції, робітників, селян.

Спершу комітет очолювала Надія Суровцова. Невдовзі вона передала керівництво комітетом колишньому голові Центральної Ради, історику Михайлу Грушевському, а сама залишилася секретарем. До діяльності комітету долучилися Олександр Олесь, Юрій Тищенко-Сірий, Іван Коссак, Олександр Полюга. Донька Михайла Грушевського — Катерина готувала й поширювала звернення «До земляків» у Європі й Америці з

проханням про надання коштів для підтримки голодних. Найбільше пожертв надходило від американських українців. Крім того, комітет співпрацював у пошуках фінансової підтримки голодним українцям із Повноважним представництвом УРСР, що розпочало свою діяльність 15 березні 1922 р. на чолі з Юрієм Коцюбинським.

Особисте знайомство з повпредом здалося Надії Суровцовій дружбою. Під впливом довіри до «світлої людини» Коцюбинського й систематичних контактів у повпредстві вона почала змінювати свої переконання, цікавитися комуністичним рухом, набувати нових контактів серед австрійських і німецьких комуністичних діячів, провела за їхнього сприяння тур Німеччиною, де читала лекції у різних містах, збираючи кошти для голодних українців. Брала участь у конгресі Ліги миру і свободи в Гаазі, Дрездені, конгресі профспілок у Амстердамі під галом «Війна — війні». Набула членства в австрійській комуністичній партії, вступила до Товариства «Єдність», співпрацювала в культурній і редакційній комісії, стала віцепрезидентом Союзу журналістів робітничої преси у Відні[73]. Згодом дістала запрошення на лекторську подорож містами США.

Навесні 1925 року Надія Суровцова виїхала з Відня до Харкова, через Москву. «Передо мною знов стелилося життя, нове, невідоме, прекрасне, якому я мала віддати свої молоді сили. Отже, не марні роки навчання, тяжкий досвід еміграції, всі думки, шукання — ось він, мій шлях, задля якого я порвала з товаришами минулого, що не хотіли, не зрозуміли того, до чого прийшла я. Вони лишилися по той бік, не схотіли взяти участь в активному будівництві своєї батьківщини»[74].

У Харкові вона спробувала повернутися у професію. Одразу отримала запрошення до редакційного відділу («редакторату») Всеукраїнського фотокіноуправління, яким на той час керував старший редактор Олесь Досвітній. Її перше завдання полягало в рецензуванні кіносценаріїв. Перевага надавалася сценаріям, у яких оспівувалася радянська дійсність. Друге завдання стосувалося перегляду на предмет «змісту, художності і рентабельності» закордонних фільмів, які передбачалися до закупівлі, і перекладі титрів до закуплених фільмів[75]. Освічена, розумна жінка стала жертвою підступної радянської пропаганди за кордоном і, повернувшись додому, свідомо «будувала нове життя». У колі її спілкування були юні Микола Бажан і Юрій Яновський, майбутній видатний режисер Олександр Довженко, отаман і актор фільму «П. К. П» Юрко Тютюнник, геніальний режисер Лесь Курбас, інші видатні постаті з України і з-за кордону — Канади, США, Німеччини, Австрії, до прорадянських видань у цих країнах вона систематично дописувала свої нариси, фельєтони, оповідання. Крім того, займалася громадською роботою як керівниця жіночої

ради в Товаристві «Змичка» при ВУФКУ. Серед інших знайомих Надія найтісніше контактувала з керівником відділу преси Наркомінсправ УРСР Грицем Петренком. На його запрошення вона перейшла до відділу преси НКЗС УРСР на посаду редактора-референта, займалася щоденним реферуванням англомовної та емігрантської преси для наркома Олександра Шліхтера, підготовкою щомісячних бюлетенів про закордонну пресу для всіх наркомів і перекладала для іноземних гостей НКЗС УРСР під час їхніх візитів до Харкова. У той час у Харкові перебували генеральні консульства Німеччини й Польщі. Надії Суровцовій доводилося бувати на прийняттях у консульствах, а з генконсулом Польщі Константи Заремба-Скшинським (Konstanty Zaremba-Skrzyński) вона часами зустрічалася і в театрі чи на культурних заходах. Вони мали багато тем для розмов: генконсул народився на Поділлі, довго жив у Києві, де закінчив приватну гімназію і отримав правничу освіту в Університеті Св. Володимира, у 1921–1923 рр. працював на різних посадах у змішаній російсько-українсько-польській комісії у справах репатріації у Варшаві, був начальником Східного відділу МЗС Польщі[76]. Людина з різнобічними інтересами, зацікавлена літературою та досвідом роботи в журналістиці, К. Заремба-Скшинський запровадив у приміщенні консульства проведення журфіксів, на які збиралася харківська інтелігенція: адвокати, лікарі, викладачі й студенти, під час гастролей у Харкові бував оперний співак Михайло Голинський, котрий у той час співпрацював із Поморською оперою в Бидгощі. На такі зустрічі генконсул запрошував колег із німецького генконсульства і представників Управління Уповноваженого НКЗС СРСР при РНК УРСР. Останні одразу після відвідин генконсульства писали керівництву детальні звіти з грифом «цілком таємно» про поведінку господаря вечірок та іноземних дипломатів і викладали свої підозри. Невипадково у зв'язку з цим професійна діяльність К. Заремби-Скшинського потрапила під прискіпливу увагу ГПУ УРСР і навіть спеціально розглядалася на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 9 травня 1927 р.[77] Рішення цього засідання містили доручення ГПУ зібрати матеріали, які компрометують польського консула К. Зарембу-Скшинського, та категоричну заборону всім керівникам державних установ приймати іноземних і дипломатичних представників, вступати з ними в будь-які відносини[78]. Постійними учасниками журфіксів у польському генконсульстві були Григорій Петренко, котрий на той час був керівником Бюро з обслуговування іноземців, та Надія Суровцова.

1926 року вона стала аспіранткою Науково-дослідної кафедри історії української культури Харківського інституту народної освіти, очолюваної видатним істориком, професором Дмитром Багалієм[79]. За порадою наукового керівника розпочала дослідження революційного руху в Україні на

початку XIX ст., зокрема діяльності графа Густава Олізара. Та вже восени 1927 р. вона разом із Григорієм Петренком була заарештована за підозрою в шпигунстві. Під час допитів вони обоє розповіли про зацікавленість К. Заремби-Скшинського українською літературою й театром, відвідання ним 5–6 серпня 1927 р. разом із німецьким консулом Карлом Граапом Дніпрельстану, що не характеризувало діяльність польського консула як ворожу радянській Україні[80]. Проте обом арештованим інкримінували шпигунство на користь Польщі й засудили 28 травня 1928 р. відповідно до десяти й п'яти років таборів[81], а генеральний консул К. Заремба-Скшинський 18 червня 1928 рр. був відкликаний і повернувся до Варшави. Тоді Надія усвідомила підступність радянської пропаганди. «Я йшла в одинку того режиму, в ім'я якого я порвала з багатьма соратниками своєї юності, оточенням, роботою, полум'яно вірячи в справедливість цього режиму», — писала вона про перші відчуття у в'язниці[82]. Їй довелося пройти всі кола пекла ГУЛАГу, щоб повернутися до себе.

У цей час Казимира Іллакович теж залишила службу в МЗС. Юзеф Пілсудський запросив її, уже досвідчену співробітницю, на посаду секретаря міністра військових справ. Назва посади звучала саме так: не секретарка, а секретар; не Пілсудського, а міністра військових справ, на чому завжди наголошував Юзеф Пілсудський. Це була для Казимири дуже почесна, але неочікувана пропозиція. Крім того, за вісім років служби в Міністерстві закордонних справ, вона нарешті відчувала себе впевнено, мала повну ставку і користувалася повагою. За час її служби в МЗС змінилося 16 міністрів, з більшістю яких їй вдавалося знаходити контакт. Порадившись із колегами в міністерстві, які підтримали її перехід до Міністерства військових справ, вона до смерті міністра Пілсудського залишалася його секретарем. Єдиною умовою під час переходу з одного урядового органу до іншого було прохання залишити для неї можливість повернення до МЗС.

Працю на посаді секретаря військового міністра Казимира розпочала 26 червня 1926 р. До кола її обов'язків на новій посаді входило читання офіційних листів, які приходили до родини Пілсудських, і відповіді на них. Як згадувала пізніше, за 9 років праці у Пілсудського прочитала 250 тисяч листів і клопотань[83]. У багатьох випадках щодо змісту відповіді ухвалювати рішення їй доводилося особисто. Цілковита довіра керівника додавала їй хвилювання, адже усвідомлювала відповідальність. У цій справі їй придався досвід роботи в МЗС і знання протоколу як у випадках, коли отримувала доручення організувати прийняття для високого гостя, так і щодо щоденної поведінки. У праці вона виробила для себе відповідний стиль одягу — довга сукня з рукавами і закритим декольте. Не порушувала протоколу, оскільки перебувала в чоловічому середовищі й не

хотіла провокувати непорозумінь через зовнішній вигляд. Для ад'ютантів міністра їй доводилося проводити експрес-курси з протоколу, зауважуючи: «Всі думають, що протокол надзвичайно ускладнює людям поведінку, тоді як зовсім навпаки — протокол саме є для того, щоб пильнувати, щоб все відбувалося якнайпростіше»[84]. Одне з таких прийнять Казимира організувала для президента Ігнація Мощицького, з яким познайомилася юною дівчинкою в Фрібурзі. Президент згадав швейцарську зустріч і впізнав у впевненому в собі секретарі міністра юну дівчинку.

На початку 1930-х років Казимира почала поїздки країнами Європи з викладами про Польщу. В такий спосіб вона чи не першою використала інструменти публічної дипломатії, які багато років потому стануть надзвичайно популярними. Її особистими допоміжними засобами були мовні здібності й талант літератора. Під час своїх презентаційних поїздок, покликаних формувати позитивний імідж Польщі в зарубіжних країнах, вона презентувала також свою поезію й розповідала про постать і місію Юзефа Пілсудського як національного героя, «чоловіка з винятковою силою особистості», випустила присвячену йому поетичну збірку. Італія, Велика Британія, Нідерланди, Румунія, Швейцарія, Швеція — швидко міняються міста і країни. У шерезі виступів різного формату серед найвідповідальніших Казимира згадувала виступ англійською мовою на тему морального роззброєння під час ланчу, який давав міністр Август Залеський для делегатів Ліги Націй у Женеві в травні 1931 р. Це була надзвичайно важлива для світу ініціатива щодо зміцнення довіри між народами та збереження миру, висунута Польщею під час конференції із роззброєння в Женеві[85]. Зокрема, йшлося про запровадження до законодавства країн-підписантів норми про кримінальну відповідальність за публічне підбурювання до війни та заохочення до порушень міжнародного права, обов'язковість розслідування правопорушень у цій сфері, запровадження ідеї «виховання для миру» в системі освіти, підготовку підручників. Відтак виступ Казимири Іллакович з апробацією проєкту перед такою аудиторією був дуже відповідальним. Вона надовго запам'ятала хвилювання міністра і свій успіх, що відкрив можливість підтримки ініціативи. Проєкт було підтримано, але не втілено з різних причин. Тим часом Казимира мала успіх в літературній творчості.

1934 року за заслуги в літературній праці і пропаганді за кордоном її нагороджено Офіцерським хрестом відродження Польщі, а за рік — відзначено найвищою державною літературною нагородою й золотими лаврами польської академії літератури. У праці секретаря і щирих турботах про свого керівника минуло дев'ять років життя Казимири.

Після смерті Маршалка 12 травня 1935 р. вона повернулася до МЗС, уже на посаду радника, користувалася повагою й довірою колег. Щоб

зберегти пам'ять про Маршалка, вона написала книгу спогадів "Ścieżka obok Drogi" («Стежка біля дороги») і продовжила свої поїздки Європою, під час яких набувала нових контактів, важливих для польської дипломатії і культурної співпраці, питань науки й жіноцтва. Неочікуваним для авторки став скандал, що розгорівся навколо книги, її звинуватили у розповіді про себе, а не Маршалка Пілсудського. У час Польської Народної Республіки книгу вилучають із магазинів, вона доступна лише в бібліотеках для наукових цілей як «книжка санаційна, неслушна»[86].

У квітні й листопаді 1938 р. Казимиру відзначено бронзовою і срібною медалями за довголітню службу в МЗС. У серпні 1939-го Казимира разом із колегами вдруге пакує документи і друкарські машинки для евакуації і знову сподівається, що залишить Варшаву ненадовго. Під час Другої світової війни живе в Румунії, заробляє навчанням іноземним мовам, сама вивчає румунську й угорську. Повертається до Польщі в 1946 році, але до дипломатичної служби не повертається. Останні роки життя проводить у Познані.

Надія Суровцова після звільнення із заслання 1954 року й реабілітації 1957 року мешкала в Умані, займалася громадською діяльністю, писала літературні твори й мемуари.

Жінки-легенди

Ці обидві унікальні жінки, попри надзвичайні випробовування, прожили довге яскраве життя, пройшли через славу, заздрощі, забуття й відродження пам'яті і стали справжніми легендами — як дипломатки і письменниця та журналістка. Кожна з них опинилася на дипломатичній службі випадково, але одразу усвідомила свою місію і гордість за долучення до дипломатії як важливого державного інституту в часі його формування. Їхня праця в дипломатичних установах стала взірцем відповідальності, принциповості й професійності. У закритому колі «чоловічої професії» вони своєю винятково фаховою діяльністю боролися за рівні права жінок у дипломатії із правами чоловіків. Їм вдавалося у праці офіційної дипломатії ефективно запроваджувати елементи публічної дипломатії. У їхньому арсеналі особистих переваг було вільне володіння іноземними мовами, обізнаність із дипломатичним протоколом, комунікативність, креативність, рішучість в ухваленні рішень, відповідальність і працездатність.

Місцями пам'яті про Казимиру Іллакович і Надію Суровцову стали музеї, облаштовані в помешканнях, де вони провели останні роки свого життя: Музей-квартира Казимири Іллакович у Познані (Mieszkanie-Pracownia Kazimiery Iłłakowiczówny, przy ul. Gajowej 4 m. 8) і Меморіальний музей-квартира Надії Суровцової (м. Умань, вул. Воїнів Інтернаціона-

лістів, 6), меморіальні таблиці й вулиці, названі їхніми іменами. Ім'я Казимири Іллакович мають вулиці в Ченстохові, Катовіцах, Коніні, Лодзі, Острові Мазовецькім, Острові Велькопольскім, Познані, Щецині і Вроцлаві. Від 1983 року засновано Нагороду імені К. Іллакович для авторів найкращих поетичних дебютів, вручення нагороди урочисто відбувається в музеї-квартирі дипломатки-поетки.

---

[1] Iłłakowiczówna Kazimiera. Ścieżka obok drogi, Warszawa–Lwów, 1939. Nakładem Księgarni A. Krawczyński. 335 s.; Iłłakowiczówna Kazimiera. Trazymeński zając. Ksiąga dygresji, Kraków: Wydawnictwo: Wydawnictwo Literackie, 1968. 219 s.; Суровцова Надія. *Спогади*. Київ: Вид-цтво ім Олени Теліги, 1996. 423 с.

[2] Якименко Л., Кривошея І. Надія Суровцова (1896–1985): у пошуках втраченого часу. Умань: Сочінський М. М., 2016. 279 с.; Синицький, П.Е. Громадсько-політична діяльність Н.В. Суровцової (1896–1985): дис. … канд. іст. наук. Київ, 2010. 230 арк.; Рубльов О.С., Синицький П.Е. До історії вітчизняного совєтофільства початку 1920-х років: співробітництво Н. Суровцової у часописі «Нова Громада» (1923–1924). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст*. 2007. Вип. 13. С. 197–219; Плющ Л. Пам'яті Надії Суровцової: спогади. *Сучасність*. 1985. № 12. С. 84–90; Роженко М. Надія Суровцова в справах «УНЦ» та «УВО». *Українське слово*. 1996. 7 берез. (Чис. 10). С. 12; Кривошея І., Якименко Л. Участь Надії Суровцової в Українській національно-демократичній революції (1917–1921 рр.). *Київські історичні студії: зб. наук. пр*. 2016. № 1. С. 78–86; Якименко Л.М. Надія Суровцова: життя та творчість (1896–1985 рр.). Луганськ, 2010. 272 с.; Matiash I. Służba dyplomatyczna Nadii Surowcowej. Pierwsza kobieta na kierowniczym stanowisku w MSZ Ukrainy, w: *Historie swą piszcie same. Polityka, historiografia i muzealne narracje z perspektywy kobiet*/ red naukowa: I. Dadej i inn. Warszawa, 2023. S. 138–156. Kuciel-Frydryszak J. Iłła. Opowieść o Kaziemierze Iłłakowiczównie. Warszawa: Mardinesy 2017. 462 s.; Bystrzycki P. Pani Kazimiera, w: *Kiedy przebije się źródło, napiją się wszyscy. W 25 rocznicę odejścia Kazimiery Iłłakowiczówny*, red. Jan Kanty Pytel, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Teologiczny, Poznań, 2008. S. 209–220; Iłłakowiczówna Kaziemiera. Listy do siostry Barbary Czerwijowskiej z lat 1946–1957. Wydawnictwo: Wojewódzka Biblioteka Publiczna i Centrum Animacji Kultury w Poznaniu, 2014. 496 s.; Ratajczak J. *Lekcje u Iłłakowiczówny: (szkice, wspomnienia, listy i wiersze)*. Poznań: Wydawnictwo: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1986. 119 s.; Marzec L. Archiwum w biografii. Biograf/ka w archiwum. *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka*. 2019. № 35. S. 371–391.

[3] Дати до 25 лютого 1918 р. вказано за юліанським календарем. Перехід на григоріанський календар в Україні відбувся відповідно до Закону «Про заведення на Україні числення часу по новому стилю і перевод годинників на середньоєвропейський час», ухваленого Центральною Радою 25 (12) лютого 1918 р. На його виконання наступним за чинним тоді календарем 15 лютого ставало 1 березня.

[4] Суровцова Надія. Спогади... С. 31.

[5] Там само. С. 12.

[6] Mechliński J. Koło Filomatów w Chojnicach [w]: Chojnickie Gimnazjum — historia, wartości i wychowankowie. Chojnice. 2015. S. 61.

[7] Kuciel-Frydryszak J. Iłła… S. 11.

[8] Kuciel-Frydryszak J. Iłła… 462 s.

[9] Ibidem. S. 48.
[10] Biblioteka Kórnicka. Spuścizna Kazimiery Iłłakowiczówny (1889–1983). № 12001/1. S. 8.
[11] Iłłakowiczówna Kaziemiera. Trazymeński zając [w]: Iłłakowiczówna Kaziemiera. Proza. Warszawa, 2018. S. 566.
[12] Kuciel-Frydryszak J. Iłła... S. 72.
[13] Ibidem. S. 32.
[14] Ibidem. S. 99.
[15] Iłłakowiczówna Kaziemiera. Ścieżka obok drogi… S. 40.
[16] Ibidem. S. 41.
[17] Biblioteka Kórnicka. Spuścizna Kazimiery Iłłakowiczówny (1889–1983). № 12001/10. S. 69.
[18] Суровцова Р. Спогади… С. 48
[19] Там само. С. 62.
[20] Там само. С. 63.
[21] Там само. С. 71.
[22] Там само. С. 72.
[23] Там само. С. 73.
[24] Там само. С. 75.
[25] Там само. С. 75.
[26] Там само.
[27] Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали / Держкомархів України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства; [авт. передм., упоряд.: І.Б. Матяш та ін.]. Київ : Вид-во гуманіт. л-ри, 2010. С. 107.
[28] Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): Науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2007. С. 261.
[29] Суровцева Надія. Спогади… С. 75.
[30] Там само.
[31] ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 32.
[32] ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 37.
[33] Суровцева Надія. Спогади… С. 80.
[34] Пиріг Р.Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. С. 74–75.
[35] Суровцева Надія. Спогади... С. 81.
[36] Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки)… С. 263.
[37] Суровцева Надія. Спогади… С. 82.
[38] ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. l. Спр. 53. Арк. 23.
[39] Суровцева Надія. Спогади. С. 82.
[40] ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 13.
[41] Суровцева Надія. Спогади. С. 82.
[42] Там само.
[43] Історія української дипломатії… С. 161.
[44] Суровцева Надія. Спогади. С. 85.
[45] Там само. С. 86.
[46] Там само. С. 89.
[47] Там само. С. 91.
[48] Історія української дипломатії… С. 293–295.
[49] ЦДАВО України. Ф. 3543. Оп. 1. Спр. 14. Арк.49–49 зв.

[50] Там само. Арк. 50.

[51] Там само. Арк. 55 зв.

[52] Iłłakowiczówna Kazimiera. Ścieżka obok drogi [w]: K.Iłłakowiczówna. Proza. Warszawa 2018. S. 213.

[53] Gibson H. Amerykanin w Warszawie 1919–1924. Niepodległa Rzeczpospolita oczami pierwszego ambasadora Stanów Zjednoczonych, wybór tekstów i opr. V.H. Reed, M.B.B. Biskupski, J. Böhler, J.-R. Potocki. Kraków 2018. S. 86.

[54] Iłłakowiczówna Kazimiera. Ścieżka obok drogi [w]: K.Iłłakowiczówna. Proza… S. 181.

[55] Biblioteka Kórnicka, Spuścizna Kazimiery Iłłakowiczówny (1889–1983). № 12001/10. S. 68.

[56] łakowiczówna Kazimiera. Ścieżka obok drogi [w]: K.Iłłakowiczówna, Proza… S. 57.

[57] Вялова Юлія. Діяльність Леона Василевського на посаді міністра закордонних справ першого уряду відродженої Республіки Польща. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.* 2018. Вип. 27. С. 209–227. Wasilewski Leon. Piłsudski jakim go znalem. (Ze wstępem Andrzeja Friszke). Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2013. 268 s.

[58] Sibora J. Dyplomacja polska w I wojnie światowej, Wydawnictwo Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych. Warszawa, 2013. S. 298.

[59] Wojciech S. Pierwszy okres istnienia polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych 1918–1921 (koncepcje, organizacja, kadry) [w] Pamięc i sprawiedliwość. 2018. № 1(3). S. 227.

[60] Sibora J. Dyplomacja polska w I wojnie światowej… S. 501–502.

[61] Iłłakowiczówna Kaziemiera. Trazymeński zając.. S. 107.

[62] Iłłakowiczówna Kazimiera. Ścieżka obok drogi [w]: K. Iłłakowiczówna. Proza… С. 212.

[63] Skóra W. Służba konsularna w Drugiej Rzeczypospolitej. Organizacja, kadry i działalność. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2006. S. 369.

[64] Wniosek Paderewskiego do Rady Ministrów z 27 I 1919 r. [w]: *Polskie dokumenty dyplomatyczne styczeń–maj 1919*, red. S. Dębski. Warszawa 2016. S. 901.

[65] Iłłakowiczówna Kaziemiera. Trazymeński zając… S. 109.

[66] Ibidem. S. 110.

[67] Durka J. Roger Raczyński — ambasador Rzeczypospolitej Polskiej w Rumunii w latach *1938–1940*, [w:] *Historyczne i kulturowe aspekty relacji polsko-rumuńskich. Aspectele istorice şi culturale ale relaţiilor polono-române*, red. K. Stempel-Gancarczyk, E. Wieruszewska-Calistru, Suceava 2016. S. 203–218.

[68] Iłłakowiczówna Kaziemiera. Ścieżka obok drogi… S. 74.

[69] Pragier A. Ciszej nad tą trumną! *Wiadomości — tygodnik*. 14 (1410), s. 2, 8 kwietnia 1973. Londyn.

[70] Суровцева Надія. Спогади… С. 105.

[71] ЦДАВО України. Ф. 3963. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 4–5.

[72] Суровцова Надія. Спогади… С. 109.

[73] ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 7476. Арк. 2.

[74] Суровцова Надія. Спогади… С. 109.

[75] Там само. С. 159.

[76] Kaczmarek Z. Skrzyński Konstanty. *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1997–1998. T. XXXVIII/3. S. 463–465.

[77] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 123. Арк. 76–78.

[78] Там само. Арк. 76.

[79] Там само.

[80] Україна — Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали, упорядкування, коментарі, вступна стаття: Н. Рубльова, О. Рубльов. Київ, 2012. С. 45.

[81] Синицький П.Е. «Справа Суровцевої — Петренка 1927–1928 рр.: опрацювання моделей масових репресій проти вітчизняної інтелігенції кінця 1920-х — початку 1930-х рр. *Історія України: Маловідомі імена, факти, події*. 2006. Вип. 33. С. 166–185.

[82] Суровцова Надія. Спогади… С. 227.

[83] Kuciel-Frydryszak J. Iłła… S. 189.

[84] Iłłakowiczówna Kazimiera. Ścieżka obok drogi [w]: K.Iłłakowiczówna. Proza… C. 194.

[85] Rozbrojenie moralne czy fizyczne. *Peowiar*. 1932. № 1 (13). S. 1.

[86] Лише через 5 років після смерті К. Іллакович, у 1989 р., всі заборони було знято.

REFERENCES

1. Bystrzycki, P. (2008). *Pani Kazimiera. Kiedy przebije się źródło, napiją się wszyscy. W 25 rocznicę odejścia Kazimiery Iłłakowiczówny*. Poznań [in Polish].

2. Gibson, H. (2018). Amerykanin w Warszawie 1919–1924. Niepodległa Rzeczpospolita oczami pierwszego ambasadora Stanów Zjednoczonych. Kraków [in Polish].

3. Iłłakowiczówna, K. (2014). *Listy do siostry Barbary Czerwijowskiej z lat 1946–1957*. Poznań [in Polish].

4. Iłłakowiczówna, K. (1939). *Ścieżka obok drogi*. Warszawa-Lwów [in Polish].

5. Iłłakowiczówna, K. (1968). *Trazymeński zając. Książga dygresji*. Kraków [in Polish].

6. Kaczmarek, Z. (1997–1998). Skrzyński Konstanty. *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, XXXVIII/3, 463–465 [in Polish].

7. Kryvosheia, I. & Yakymenko, L. (2016). Uchast Nadii Surovtsovoi v Ukrainskii natsionalno-demokratychnii revoliutsii (1917–1921 rr.). *Kyivski istorychni studii*, 1, 78–86 [in Ukrainian].

8. Kuciel-Frydryszak, J. (2017). *Iłła. Opowieść o Kaziemierze Iłłakowiczównie.* Warszawa [in Polish].

9. Matiash, I. (2023). Służba dyplomatyczna Nadii Surowcowej. Pierwsza kobieta na kierowniczym stanowisku w MSZ Ukrainy. *Historie swą piszcie same. Polityka, historiografia i muzealne narracje z perspektywy kobiet*. Warszawa [in Polish].

10. Marzec, L. (2019). Archiwum w biografii. Biograf/ka w archiwum. *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka*, 35, 371–391 [in Polish].

11. Mechliński, J. (2015). *Chojnickie Gimnazjum — historia, wartości i wychowankowie*. Chojnice [in Polish].

12. Pliushch, L. (1985). Pamiati Nadii Surovtsovoi: spohady. *Suchasnist*, 12, 84–90 [in Ukrainian].

13. Ratajczak, J. (1986). *Lekcje u Iłłakowiczówny: (szkice, wspomnienia, listy i wiersze).* Poznań [in Polish].

14. Rozhenko, M. (1996). Nadiia Surovtsova v spravakh UNTs ta «VO. *Ukrainske slovo*, 10, 12. [in Ukrainian].

15. Rublov, O.S., & Synytskyi, P. E. (2007). Do istorii vitchyznianoho sovietofilstva pochatku 1920-kh rokiv: spivrobitnytstvo N. Surovtsovoi u chasopysi Nova Hromada (1923–1924). *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st*., 13, 197–219 [in Ukrainian].

16. Rublova, N. & Rublov, O. (2012). *Ukraina — Polshcha 1920 — 1939 rr.: Z istorii dyplomatychnykh vidnosyn USSR z Druhoiu Richchiu Pospolytoiu: Dokumenty i materialy*. Kyiv [in Ukrainian].

17. Sibora, J. (2013). *Dyplomacja polska w I wojnie światowej*. Warszawa [in Polish].

18. Skóra, W. (2018). Pierwszy okres istnienia polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych 1918–1921 (koncepcje, organizacja, kadry). *Pamięc i sprawiedliwość*, 1(3), 227 [in Polish].

19. Surovtsova, N. (1996). *Spohady.* Kyiv [in Ukrainian].

20. Synytskyi, P. (2010). Hromadsko-politychna diialnist N.V. Surovtsovoi (1896–1985). PhD thesis. Kyiv [in Ukrainian].

21. Synytskyi, P.E. (2016). Sprava Surovtsevoi — Petrenka 1927–1928 rr.: opratsiuvannia modelei masovykh represii proty vitchyznianoi intelihentsii kintsia 1920-kh — pochatku 1930-kh rr. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, fakty, podii*, 33, 166–185 [in Ukrainian].

22. Rozbrojenie moralne czy fizyczne. (1932). *Peowiar*, 1 (13), 1 [in Polish].

23. Vialova, Y. (2018). Diialnist Leona Vasylevskoho na posadi ministra zakordonnykh sprav pershoho uriadu vidrodzhenoi Respubliky Polshcha. *Mìžnarodnì zv'âzki Ukraïni: naukovì pošuki ì znahìdki — The International relations of Ukraine: scientific searches and findings*, 27, 209–227 [in Ukrainian].

24. Wasilewski, L. (2013). *Piłsudski jakim go znalem.* Warszawa [in Polish].

25. Yakymenko, L. & Kryvosheia, I. (2016). Nadiia Surovtsova (1896–1985): u poshukakh vtrachenoho chasu. Uman [in Ukrainian].

26. Yakymenko, L. M. (2010). Nadiia Surovtsova: zhyttia ta tvorchist (1896–1985 rr.). Luhansk [in Ukrainian].

Received: 22.04.2024. Approved: 27.06.2024. Published: 28.10.2024.

DOI: https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.306
УДК 2-317:327(477)

Ольга Діброва
канд. філол. наук
Надзвичайний і Повноважний Посол України
Посольство України в Фінляндській Республіці
та Ісландії (за сумісництвом)
00570, Фінляндська Республіка, Гельсінкі, Вяхяніітунтіе, 9
E-mail: emb_fi@mfa.gov.ua

«ШУКАЮЧИ СТРАТЕГІЧНУ ГЛИБИНУ ДЛЯ УКРАЇНИ».
Із роздумів української дипломатки

Olga Dibrova
PhD in Philology
Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Ukraine
Embassy of Ukraine in the Republic of Finland
and Iceland (with residence in Helsinki)
9, Vähäniityntie, Helsinki, 00570, Finland
E-mail: emb_fi@mfa.gov.ua

"SEEKING STRATEGIC DEPTH FOR UKRAINE".
Reflections of a Ukrainian diplomat

Дипломатична доля привела мене до двох країн із надзвичайно цікавою й особливою зовнішньою політикою. Певною мірою їхнє геополітичне розташування подібне до України, адже перебуває на перетині шляхів між Сходом і Заходом. У історії Туреччини й Фінляндії є цікаві приклади, як держави використовували своє геополітичне становище, підвищували впливовість на міжнародній арені, вирішували складні питання зовнішньої політики.

Туреччина: здобувай друзів, а не ворогів — спосіб зміцнення міжнародних позицій

При погляді на карту здається, що сама природа закликала Туреччину з'єднувати Захід і Схід. Однак протягом практично усього XX століття

ISSN 2411-345X (Print), ISSN 2415-7198 (Online), *CC BY-NC-ND 4.0*

східна країна Туреччина була невід'ємною частиною Заходу, стратегічним партнером США в регіоні.

Ось як визначає місце Туреччини у світовому порядку Ахмет Давутоглу, якого називають «архітектором турецької зовнішньої політики» останніх років (А. Давутоглу упродовж тривалого часу був головним радником прем'єр-міністра Р.Т. Ердогана, з травня 2009 року — міністр закордонних справ): «якщо накреслити карту складної мережі глобальних відносин у період «холодної війни», Туреччина була б прикордонною країною. Будучи частиною західного блоку, вона слугувала південним форпостом західних сил і найбільш східною країною Заходу. Інституційно Туреччина була на Заході і вважалася найважливішим членом НАТО. Після закінчення «холодної війни» на початку 90-х з'явилося нове визначення Туреччини, як країни-моста» *(Insight Turkey, Vol. 10, No 1, 2008: Turkey's Foreign Policy Vision)*.

Сьогоднішнє турецьке керівництво позиціонує свою країну як невід'ємну частину відразу декількох регіонів — Близького Сходу, Балкан, Кавказу, Центральної Азії, Каспійського, Середземного і Чорного морів, Перської затоки. Виходячи з цього, змінилася і її поведінка на міжнародній арені.

Зовсім нещодавно відносини Туреччини практично з усіма сусідніми країнами можна було охарактеризувати як конфліктні, якщо не конфронтаційні. Це створювало постійні проблеми з безпекою на кордонах, негативно впливало на імідж Турецької держави у світі, перешкоджало розвитку торговельно-економічних зв'язків.

Протягом останніх років у турецькій зовнішній політиці відбулося переосмислення місця й ролі Туреччини у світі, а також зміна підходів до реалізації зовнішньополітичних цілей. Цей період уже почали називати «періодом Давутоглу». Він приніс у турецьку зовнішньополітичну доктрину поняття багатовекторності замість односторонньої орієнтації на США та ЄС. Головною метою Давутоглу визначив набуття Туреччиною статусу впливового гравця регіонального та світового масштабу, а також створення уздовж державних кордонів поясу стабільності та безпеки — так звана політика «нуль проблем з сусідами». Прем'єр-міністр Ердоган, кажучи про основу зовнішньої політики Туреччини, часто вживає вислів «здобувай друзів, а не ворогів».

На думку Давутоглу, місце держави у світовій політиці визначається його геополітичним розташуванням та історичною спадщиною. Саме ці дві категорії і складають «стратегічну глибину». Для посилення цієї глибини держава повинна спиратися на геополітичні, історичні, релігійні і культурні зв'язки з сусідніми регіонами, створюючи навколо своїх кордонів мережу союзників. Реалізуючи такий підхід, Туреччина добилася

безпрецедентного налагодження добросусідських відносин із раніше вороже налаштованими до неї країнами (Сирія, Ірак, Греція, Вірменія, РФ).

А. Давутоглу переконаний, що держава може досягти регіонального та світового лідерства лише шляхом забезпечення своєї зовнішньополітичної присутності у максимальній кількості країн і регіонів, а також активного залучення до усіх світових процесів — вирішення головних міжнародних проблем, врегулювання криз і конфліктів.

Важко назвати регіон або напрямок, де сьогодні Туреччина не виявляє активності. На тлі налагодження контактів із сусідами тривають стратегічні відносини з США. Одночасно розвиваються зв'язки з колишніми радянськими країнами. Експерти турецької зовнішньої політики, а також дипломати часто згадують про розпад СРСР як про шанс, можливості виходу на нові ринки, здобуття нових політичних партнерів, реалізації транспортних проєктів і проєктів поставок енергоносіїв до Європи. Туреччина цей шанс всебічно використовує.

Варто наголосити на якісній зміні у відносинах Туреччини з мусульманськими країнами. Якщо раніше Турецька Республіка, будучи єдиною країною Організації Ісламської Конференції, що одночасно є членом НАТО, сприймалася насторожено, то зараз вона розглядається як захисниця цінностей ісламу. Чи то йдеться про карикатури на пророка Мухаммеда, опубліковані в Данії, чи то проблеми палестинців або мусульманських громад Балкан, турецькі лідери активно озвучують свою позицію, беручи на себе роль «голосу мусульманського світу у європейських структурах».

Особливо яскраво останнім часом проглядається використання турецької дипломатією унікального геополітичного положення своєї країни. Турки стверджують, що здатні розуміти Схід і бути посередником у діалозі між Сходом і Заходом, вони впевнені, що можуть допомогти християнській та ісламській цивілізаціям порозумітися.

«Найважливіша особливість Туреччини — той факт, що вона є демократичною, світською, соціальною, правовою державою, 99% населення якої — мусульмани. Туреччина — міст між Заходом і півторамільярдним мусульманським світом».

«Туреччина, яка традиційно має важливе геостратегічне значення, робить важливий внесок у вирішення глобальних і регіональних проблем на значній території» *(Інтерв'ю прем'єр-міністра Р.Т. Ердогана газеті «Нью-Йорк Таймс», 16.09.2008).*

Сьогоднішня Турецька Республіка позиціонує себе як країну, що користується довірою практично всіх регіональних суб'єктів, одночасно підтримує стратегічні відносини із Заходом і залишається частиною

західних механізмів безпеки. Протягом останніх років одним із головних напрямків турецької зовнішньої політики стало врегулювання регіональних конфліктів, створення зони миру, стабільності й безпеки навколо своїх кордонів.

Виступаючи на засіданні Групи високого рівня в ООН (14.11.2008), прем'єр-міністр Р.Т. Ердоган так висловився про роль своєї держави у формуванні майбутнього: «Туреччина відчуває відповідальність у зв'язку зі своїм особливим географічним положенням, багатою історією та культурною спадщиною. … Туреччина — це країна, яка покликана бути чинником миру».

Посередницькі зусилля з врегулювання конфліктів здійснюються турецької дипломатією на кількох напрямках: між Ізраїлем і Сирією, Афганістаном і Пакистаном, Ізраїлем і Палестинською автономією, Іраном і країнами Заходу.

Хотілося окремо зупинитися на діях турецького керівництва під час кавказької кризи серпня 2008 року, дискусії щодо якої не залишили байдужим жоден український дім.

У тій ситуації Туреччина справді опинилася між двох вогнів. З одного боку, США — стратегічний партнер і багаторічний союзник по НАТО, а також Грузія з важливими енергетичними і транспортними проєктами. З іншого — Росія з усіма перерахованими вище економічними перевагами й сильним «газовим важелем». Непроста ситуація ... Ось які були дії турків. Міністерство закордонних справ виголосило заяву, в якій підтримало територіальну цілісність Грузії. Однак відразу після цього, у розпал бойових дій, прем'єр-міністр Р.Т. Ердоган виступив з ініціативою створення Платформи стабільності і співпраці на Кавказі, яка була покликана стати основою для діалогу між усіма країнами кавказького регіону. З метою обговорення цієї ініціативи 13 серпня він відвідує з робочим візитом Москву, 14-го — Тбілісі, 20-го — Баку. Наприкінці місяця міністри закордонних справ згаданих країн з'їхалися до Стамбула. Іншими словами, Туреччина уникла необхідності прийняти чиюсь сторону в конфлікті, перетворившись на регіонального миротворця.

Ердоган у інтерв'ю газеті «Мілліет» тоді сказав: «Було б неправильно штовхати Туреччину тільки в одну сторону. Після грузинської кризи деякі хочуть штовхнути Туреччину або до США, або до Росії. Одна сторона — США — наш найближчий союзник. Інша — Росія — найважливіший торговельний партнер. Ми будемо діяти відповідно до національних інтересів Туреччини».

Консультації щодо Платформи велися ще упродовж якогось часу. Нелегко об'єднати країни, які переступили межу воєнного конфлікту. Важливо ось що — з кризи майже на своєму кордоні Туреччина вийшла,

зберігши відносини з усіма своїми партнерами, та ще й набравши бонуси на міжнародній арені — миротворчий крок був позитивно оцінений і ЄС, і США, і РФ.

Перейшовши до нової зовнішньополітичної концепції, в основу якої покладено принцип активності на всіх напрямках, голос Туреччини на міжнародній арені здобув абсолютно іншого звучання. Якось я обговорювала з колегою, турецьким дипломатом, міжнародні події останніх років, і він зауважив: «Раніше перед тим, як зробити якусь заяву, ми чекали, що скаже Вашингтон, потім Лондон, потім Брюссель, і тільки після цього озивався турецький МЗС». Зараз ситуація докорінно змінилася. Багатовекторність дає свої плоди.

На завершення зазначу, що на прикладі Туреччини політична, як і людська, психологія придбання друзів, а не ворогів, учергове підтвердила свою дієвість і результативність, а метод діалогу на противагу конфліктності і конфронтаційності довів свою ефективність і здатність «відкривати безліч дверей».

Фінляндія: особлива місія під час пандемії та війни

Фінляндія — невелика країна з населенням 5,5 млн на півночі Європи. Вочевидь вона не належить до переліку великих держав (great powers), а втім помітна на зовнішньополітичній арені. Українцям Фінляндія упродовж тривалого часу була відома насамперед політикою нейтралітету за часів «холодної війни», роллю традиційного майданчика для діалогу між Заходом і РФ та Гельсінським заключним актом. Одночасно Фінляндія є успішною, заможною, глибоко інтегрованою у світову економіку й експортно орієнтованою країною з ВВП на душу населення 53 654 дол. США (2021 рік, 21-е місце у світі), з високим рівнем внутрішньополітичної стабільності та соціального захисту громадян.

Фінські експерти визнають, що Фінляндія завжди мала унікальну зовнішню політику через свою близькість до Росії (протяжність спільного кордону — 1340 км). Геополітичне розташування Фінляндії змушувало її обирати свій шлях для забезпечення безпеки, захисту власного добробуту та зміцнення міжнародних позицій. Так, політика нейтралітету часів «холодної війни», яка уможливила економічну інтеграцію із Заходом з одного боку та дотримання балансу сил із Радянським Союзом з іншого, згодом була замінена позаблоковим статусом — уникненням членства у будь-яких військових альянсах паралельно з максимальною європейською інтеграцією. Такий стан справ тривав до 2022 року, коли Фінляндія зробила історичний крок і подала заявку на членство у НАТО.

За класичним визначенням (*https://finland.fi/life-society/finnish-foreign-policy-a-brief-intro/ FINNISH FOREIGN POLICY: A BRIEF INTRO By Hiski*

Haukkala, March 2010), суть зовнішньої політики Фінляндії — «зберегти те, що має (йдеться про республіку та її політичні інститути), та обережно просувати зміни в такий спосіб, щоби мати власні можливості та надати іншим маленьким країнам можливості для маневрування». У підсумку йдеться про захист світового порядку, заснованого на міжнародних нормах та верховенстві права, де влада сильних стримується ефективними багатосторонніми інституціями: «урок, який можна взяти з історії Фінляндії: коли влада сильних стримана спільними нормами та інституціями, можливість для маневрування маленьких країн є найбільшою».

Незважаючи на західний крен сучасної фінської зовнішньої політики, Росія до початку повномасштабного вторгнення в Україну зберігала суттєві позиції у Фінляндії, як у політичному контексті, так і економічному. Навіть у часи загострення відносин Заходу з РФ, Фінляндія підтримувала, хоч і непростий, діалог із РФ. Лише впродовж першої половини 2021 року, незважаючи на пандемію, міністри закордонних справ П. Хаавісто та С. Лавров мали дві фізичні зустрічі, міністр із питань розвитку та зовнішньої торгівлі В. Скіннарі відвідав Петербурзький економічний форум, президенти С. Ніністьо та В. Путін мали телефонну розмову. Країни були пов'язані міцними економічними зв'язками. РФ була шостим експортним партнером Фінляндії, на російському ринку працювало близько 600 фінських компаній зі значним обсягом інвестицій.

Очевидним пріоритетом для Фінляндії з моменту здобуття незалежності від Російської імперії у 1917 році завжди був захист національної безпеки. На думку фінських дослідників Т. Ваахторанта та Т. Форсберга *(Tapani Vaahtoranta & Tuomas Forsberg, "Finland's Three Security Strategies", in Mathias Jopp & Sven Arnswald, The European Union and the Baltic States : Visions, Interests and Strategies for the Baltic Region. Finnish Institute of International Affairs & Institut für Europäische Politik 1998)*, Фінляндія мала три основні стратегії безпеки щодо РФ. Перша — балансування, а саме балансування російської військової присутності в регіоні Північної Європи, насамперед шляхом розвитку власного військового потенціалу, а також заохочення присутності ЄС та США. Друга — непровокування РФ, зокрема уникнення конфронтації із сусідом. Прикладом є відмова від внесення до двостороннього порядку денного питання території Карелії, яка була анексована Радянським Союзом відповідно до Паризького мирного договору 1947 року. Третя — стратегія посилення норм та інституцій. Практично — «стримування російського ведмедя». Фінляндія підтримувала демократизацію РФ із тим, щоби зв'язати її численними багатосторонніми зв'язками з Заходом.

До 2022 року зовнішня політика Фінляндії мала цілком консервативне підґрунтя. У Доповіді Уряду Фінляндії щодо зовнішньої та безпекової

політики, оприлюдненій у жовтні 2020 року, (*https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/162515/VN_2020_32.pdf?sequence=1&isAllowed=y*) головною метою було визначено зміцнення позицій на міжнародній арені, захист незалежності й територіальної цілісності, зміцнення безпеки та добробуту населення. Привертає увагу взаємопов'язаність питань безпеки та глобальної відповідальності. Виходячи з цього, одним із головних завдань визначено «залучення до міжнародної співпраці з метою попередження виникнення збройних конфліктів та ситуацій, які б ставили під загрозу безпеку Фінляндії та функціонування фінського суспільства». Слід наголосити, що в цьому контексті йдеться зокрема про безперешкодний доступ фінських компаній до міжнародних ринків. Також чітко визначені цінності, що застосовуються в реалізації зовнішньої політики: права людини, верховенство права, демократія, мир, свобода, рівність. Головний акцент у Доповіді зроблено на важливості спільної відповідальності за протидію глобальним викликам (зміни клімату, пандемії тощо) та захисті світового порядку на основі верховенства права.

З огляду на зазначене виокремлено чотири пріоритети діяльності Фінляндії на міжнародній арені задля забезпечення національних інтересів: перший — розвиток зовнішньополітичної та безпекової співпраці; другий — зміцнення багатосторонньої співпраці; третій — поширення спільної відповідальності (за протидію глобальним викликам), відстоювання прав людини «як основи для зовнішньої та безпекової політики»; четвертий — миротворча діяльність.

Маневреність традиційно була й залишається однією з основних характеристик дій Фінляндії у міжнародному середовищі. Так, одне з головних завдань — попередження втягування Фінляндії у збройний конфлікт — до 2022 року здійснювалося кількома шляхами. З одного боку зміцнювалася обороноздатність країни — видатки на оборону збільшені на 50% у 2021 (4.87 млрд євро проти 3.17 млрд євро у 2019 році) — 1,4% ВВП. Поглиблювалася співпраця з країнами Північної Європи, насамперед зі Швецією. Розбудовувалася співпраця з США, зокрема й безпекова у світлі агресії РФ проти України, включаючи постачання до Фінляндії нових багатоцільових винищувачів. Фінляндія рішуче підтримувала територіальну цілісність України як на двосторонньому рівні, так і в рамках міжнародних організацій, виступаючи, зазвичай, співавтором відповідних резолюцій. Розширювалося партнерство з НАТО, зокрема з метою підвищення рівня бойової готовності, бойових спроможностей та взаємосумісності ЗС Фінляндії з країнами-партнерами та країнами НАТО. Фінляндія виступила ключовим контрибутором у розвиток спроможностей ЄС та НАТО з протидії гібридним загрозам. Зі штаб-квартирою в Гельсінкі створено Європейський центр протидії гібридним загрозам.

Здійснювалася протидія експансії КНР, зокрема, в рамках діяльності Арктичної Ради.

З іншого боку підтримувався діалог з Російською Федерацією. Докладалися зусилля для підтримання традиційної ролі Фінляндії як переговорного майданчика між США та РФ. Так, саме Гельсінкі було обрано місцем зустрічі президентів США та РФ Д. Трампа й В. Путіна в липні 2018 року. Нерідко Фінляндія брала на себе роль і «голосу Заходу», виходячи зі свого геополітичного становища та унікального історичного досвіду. «Ми є частиною Заходу, але ми також є сусідом Сходу», — каже Президент С. Ніністьо (*Finland's President Is Loved at Home and Respected by Putin and Trump (foreignpolicy.com)*). Фінляндія демонструвала стурбованість станом режиму контролю над озброєннями, який зазнає суттєвої трансформації через протистояння США, КНР та РФ, що створює значні виклики для безпеки Фінляндії. Саме в Гельсінкі 5 жовтня 2020 року відбулися переговори США — РФ щодо Договору про стратегічні наступальні озброєння.

Протягом десятиліть зусилля фінської дипломатії були спрямовані на збільшення свого міжнародного впливу та авторитету. Вочевидь, Фінляндії вдалося знайти свої «зовнішньополітичні бренди», які зробили її впізнаваною, а її голос — вагомим у світі. Це миротворча сфера; попередження та ефективне врегулювання конфліктів; надання міжнародної допомоги з акцентом на подоланні бідності, забезпеченні рівності й покращенні якості освіти; просування міжнародної співпраці в питаннях протидії змінам клімату.

Слід відзначити значні ресурси, що виділяються на згадані напрями. Зокрема, на надання міжнародної допомоги (гуманітарної, технічної та консультативної) у сфері розвитку — 66% бюджету МЗС Фінляндії на 2021 рік (711 млн євро + 671 млн євро бюджету програм, які адмініструються МЗС), на миротворчу діяльність Фінляндії — 6% бюджету МЗС Фінляндії на 2021 рік (53 млн євро), близько 500 фінських військовослужбовців беруть участь у 10 військових операціях із кризового управління під егідою ООН, ЄС, НАТО та Глобальної коаліції по боротьбі з ІДІЛ.

Як зазначив Президент С. Ніністьо, «Фінляндія завжди готова запропонувати добрі послуги для підтримки переговорів зі стратегічної стабільності» (*Speech by President of the Republic of Finland Sauli Niinistö at the opening of Parliament on 3 February 2021 — Presidentti*).

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року, без перебільшення, стало моментом кардинальної зміни у відносинах Фінляндії з РФ та підходах до забезпечення власної безпеки.

Політичні еліти країни, незалежно від ідеологічного спрямування, наприкінці лютого — на початку березня 2022 визнали, що РФ перетнула

«точку неповернення», дії Москви загрожують Європі та демократії, Україна та українці захищають майбутнє Європи та світового порядку.

Усі політичні партії країни, попри відмінності в підходах щодо розвитку відносин із РФ у минулому, рішуче засудили брутальні дії РФ в Україні, підтримали ухвалення Президентом та Урядом Фінляндії у перші дні воєнного вторгнення РФ в Україну історичного рішення щодо надання Україні оборонної допомоги, а також послідовно заохочували керівництво держави до активних дій на міжнародному рівні в питаннях економічної та політичної ізоляції РФ (включаючи посилення санкційного режиму), повної відмови Європи від російських енергоносіїв, а також надання широкої фінансової та гуманітарної допомоги з боку ЄС Україні.

Навесні 2022 року Фінляндія постала перед викликом кардинальної зміни міжнародного безпекового середовища внаслідок повномасштабного вторгнення РФ в Україну й комплексними викликами в економічній сфері (на тлі стрімкого згортання економічної взаємодії з РФ через санкції ЄС, масового припинення фінськими компаніями своєї діяльності в РФ на знак солідарності з Україною, відмови країни від енергоносіїв з РФ).

Під час міжнародних контактів керівництво Фінляндії — Президент, Прем'єр-міністр, Міністр закордонних справ, Міністр з європейських справ, Міністр з питань міжнародного розвитку і зовнішньої торгівлі та інші члени Уряду Фінляндії — після лютого 2022 наголошували на важливості перемоги України, невідкладної практичної допомоги нашій державі та зміцнення міжнародної єдності на підтримку України на усіх рівнях, насамперед, в ЄС та ООН.

Зміна безпекового середовища, а також реакція фінського суспільства на брутальні дії РФ в Україні спонукали керівництво держави відмовитися від позаблоковості та невідкладно розпочати вступ Фінляндії до НАТО. Підтримка суспільства вступу до НАТО, яка традиційно не перевищувала 25%, сягнула 80%.

13 квітня 2022 року Уряд оприлюднив Доповідь про зміни в безпековому середовищі Фінляндії. Документ мав на меті надати Парламенту (та суспільству) змістовну основу схвалення рішення про вступ країни до НАТО.

Так, у Доповіді надано розгорнуту характеристику міжнародно-правових та політичних аспектів агресії РФ проти України, зокрема порушення Росією усього комплексу норм міжнародного права (включаючи міжнародне гуманітарне право, Статут ООН тощо). Особливий наголос зроблено на тому, що Росія широко застосовує військові засоби проти мирного населення в Україні, потенційно може використати хімічну

зброю, а також на постійній основі погрожує застосуванням ядерної зброї. Метою дій РФ в Україні вбачається підрив суверенітету України та позбавлення нашої держави можливості інтегруватися до Заходу.

У документі також детально описано реакцію Заходу на дії РФ в Україні, включаючи запроваджені скоординовані санкції, оборонну допомогу Україні, зміни у безпековій політиці країн Європи, зокрема ФРН (збільшення оборонних видатків та надання Україні оборонної допомоги), зміцнення ролі НАТО як захисника міжнародного світового порядку, заснованого на верховенстві права.

У згаданій характеристиці наслідків дій РФ на увагу заслуговують, зокрема, такі сигнали:

- Росія повністю втратила довіру як партнер на міжнародній арені в політичному та економічному вимірі;
- агресія РФ в Україні матиме довгострокові наслідки для усієї Європи та міжнародного співтовариства; Фінляндія має бути готовою до серйозної дискусії з партнерами щодо майбутньої архітектури безпеки у Європі та світі;
- Фінляндія може стати стороною воєнного конфлікту — на загальноєвропейському рівні або в регіоні Балтійського моря;
- РБ ООН не здатна виконувати свої головні функції через право вето Росії; утім, ГА ООН ухвалила резолюцію із засудженням агресії РФ в Україні;
- РПЛ ООН та ОБСЄ розпочали розслідування порушень Росією прав людини та гуманітарного права в Україні; Фінляндія повністю підтримує рішення усіх міжнародних організацій щодо відповідальності РФ за агресію та здійснені злочини в Україні;
- співпраця з РФ у рамках Арктичної ради, Євро-Арктичної Ради Баренцевого моря (Фінляндія головує) та Північного виміру ЄС згорнута;
- метою міжнародного співтовариства є притягнення Росії та її представників до відповідальності (за наслідки воєнної агресії РФ в Україні) силами різних судових органів та механізмів; вивчаються нові шляхи притягнення до відповідальності; невибіркові воєнні дії проти цивільного населення та цивільних об'єктів відповідно до міжнародного гуманітарного права є воєнними злочинами, які мають бути належним чином розслідувані, й відповідальні повинні бути притягнуті до відповідальності; Фінляндія підтримує розслідування Міжнародного кримінального суду; міжнародне співтовариство повинно більш жорстко реагувати на порушення Росією прав людини в Україні.

Політичними завданнями Доповіді були: продемонструвати фінському суспільству високу готовність країни до агресивних дій з боку РФ;

надати сигнал Росії, що Фінляндія не поступиться своїм суверенним правом обирати курс безпекової політики й готова до відбиття будь-яких атак (як гібридного — інформаційний та кібернетичний виміри, так і кінетичного характеру); надати місцевим елітам переконливі аргументи на користь вступу Фінляндії до НАТО і створити необхідну основу для консолідації політичних партій та суспільства перед здійсненням історичного для країни кроку — приєднання до Північноатлантичного Альянсу.

Опція вступу в НАТО протягом останнього десятиліття слугувала одним із ключових елементів системи стримування можливої агресії з боку Росії.

Широкомасштабне вторгнення РФ в Україну стало сигналом для невідкладного використання «плану Б», і протягом квітня–травня Президент та Уряд разом із Парламентом запустили процес вступу країни до Альянсу.

Швидке позитивне рішення Альянсу щодо підписання Протоколу про вступ Фінляндії до НАТО (18.05.2022 заявку Фінляндії на вступ до НАТО передано до штаб-квартири Альянсу, 05.07.2022 постійними представниками країн-членів НАТО у Брюсселі підписано Протокол про вступ) обумовлене високим рівнем інтеграції сектору оборони Фінляндії до мереж оборонної співпраці з країнами Заходу.

Станом на 2022 рік Фінляндія, за визнанням західних партнерів, перебувала на максимальному рівні взаємосумісності з країнами-членами НАТО також завдяки широкій і тривалій оборонній співпраці як з Альянсом загалом, так і на двосторонньому та багатосторонньому рівнях із США, Великою Британією, Норвегією, країнами Балтії та іншими партнерами в рамках ЄС.

У Доповіді Уряду Фінляндії щодо вступу до НАТО від 15.05.2022 наголошено, що чинним законодавством країни охоплено усі питання, пов’язані з членством в НАТО, зокрема щодо статусу сил та персоналу, захисту інформації та участі у спільних операціях. Водночас, поступова інтеграція оборонного сектору Фінляндії до системи колективної оборони НАТО здійснюватиметься відразу після вступу країни до Альянсу, яке сталося 4 квітня 2023 р. після ратифікації Протоколу про вступ Фінляндії до НАТО Угорщиною й Туреччиною, які упродовж тривалого часу зволікали з цим питанням.

Фінляндія чітко задекларувала на усіх рівнях, що її допомога Україні триватиме «стільки, скільки буде потрібно» і що вступ до Альянсу був би на користь нашій державі, адже вивільнив би оборонне обладнання для направлення до України.

У грудні 2020 року я розпочала свою місію як Посол України у Фінляндській Республіці. Цікаво, що завдяки керівництву протокольним

департаментом Міністерства закордонних справ України моє знайомство з Президентом Фінляндії С. Ніністьо відбулося ще до мого призначення — під час його офіційного візиту до України у вересні 2019 року. Цей факт став гарною зав'язкою особистої розмови в Гельсінкі з нагоди вручення вірчих грамот.

Моя місія посла в Гельсінкі розпочалася в період вирування пандемії covid19. На той час по всій Фінляндії були запровадженні суворі обмеження на проведення особистих зустрічей та заходів. Фактично дипломатичне та внутрішньодержавне життя нагадувало пустелю та здійснювалося виключно дистанційно.

24 лютого 2022 року все змінилося. Війна зробила Посла України центром уваги фінського суспільства. У мене з'явилося відчуття справжнього дипломатичного фронту: «Ось ми, дипломати, — чи не єдині, хто зараз із представників держави за межею агресії, від нас залежить, чи здобудемо ми допомогу для нашої Батьківщини». Логіка підказувала — Україні потрібна міжнародна підтримка та зброя. Уже на другий день з початку вторгнення, 25 лютого, я була прийнята Президентом Фінляндії С. Ніністьо. Того ж дня організували його розмову з Президентом В. Зеленським. Постачання зброї до України потребувало окремого рішення Президента та Уряду Фінляндії. За свою понад сторічну історію незалежності через особливості історичного досвіду, геополітичного положення та специфічної ролі на міжнародній арені — «позаблокової країни», «містка між Сходом і Заходом», «посередника», «миротворця» — Фінляндія жодного разу не постачала зброю до зон конфліктів. Для України вдалося добитися виключення. Сподіваюся, колись детальніше описати усі інструменти дипломатії, задіяні для просування цього історичного для Фінляндії рішення. Довелося записати відеозвернення до фінського парламенту, щоб достукатися до усіх 200 народних депутатів. Це був вимушений крок через обмаль часу. Безліч зустрічей, твіттер-дипломатія також дуже стали у нагоді. Станом на лютий 2023 року до України відправлено 13 пакетів оборонної допомоги вартістю понад 750 млн євро. Фінляндія також є активним контрибутором у наданні гуманітарної та фінансової допомоги, постачанні енергетичного обладнання, наданні тимчасового захисту українцям, підтримці українських міжнародних ініціатив, просуванні санкцій проти Росії, відмові від російських енергоносіїв, участі у процесі створення механізмів для притягнення до відповідальності винних у розв'язанні війни та скоєнні воєнних злочинів.

Уже потім чимало фінських колег та пересічних фінів розповідали мені: «Ми усі спостерігали за вами — як ви діятимите, яка буде ваша особиста поведінка та позиція».

Агресія РФ проти України сколихнула усе фінське суспільство. У історичній пам'яті фінського народу постали події Зимової війни, коли

СРСР, вчинивши провокацію та використавши надуманий привід загрози власній безпеці, атакував Фінляндію, окупував Карелію, з'явилися тисячі фінських біженців, які шукали притулку від радянських бомб та артилерії, що нищіла цивільних. Подібність подій 1939 року у Фінляндії та 2022 року в Україні спричинили небачений емоційний підйом фінського народу на підтримку України. Суспільство радо відгукувалося на заклики українського посольства. Пересічні фіни, бізнес, релігійні та громадські організації, політична та інтелектуальна еліта одностайно постали на підтримку нашої держави, виходили на багатотисячні демонстрації, організовували благодійні концерти та збирали гуманітарну допомогу, відкривали двері своїх домівок для українців. Урядові будівлі, приміщення мерій, відомі туристичні пам'ятки підняли українські кольори та організували синьо-жовті підсвітки. Практично усі фінські компанії ухвалили рішення залишити російський ринок на знак солідарності з Україною. Країна відмовилася від російських енергоносіїв. Заблоковано рух російських туристів. Станом на лютий 2023 року Фінляндія посідає друге місце серед країн ЄС за рівнем суспільної підтримки України.

Таке емоційне піднесення зробило Посла України центром уваги фінського суспільства. Виголошення промов (навіть за приблизним підрахунком протягом 2022 року їх було понад 200!) під час багатотисячних демонстрацій на головних площах країни, на одних майданчиках із першими особами держави, під час найбільших бізнес-зібрань країни, різноманітних благодійних заходів, участь у панельних дискусіях провідних форумів, лекції в університетах, численні інтерв'ю, здійснення десятків регіональних поїздок, запрошення як почесного гостя на дипломатичні заходи, спілкування з українськими переселенцями дорослими та дітьми — не повний список публічної роботи. А ще було багато і непублічної.

Увага фінів до України не зменшується. Це вимагає і відповідної активності українського посла. Тому робота триває. Працюємо до повної перемоги!

Замість висновків

Фінляндія й Туреччина безумовно різні й історично, і політично, тим цікавіше бачити подібні кроки, які здійснювали ці країни в зовнішній політиці, — сприяння встановленню миру, посередництво у врегулюванні конфліктів, налагодження контактів між Сходом і Заходом. Цим країнам вдавалося використовувати особливості власної географії та історії і перетворювати їх на внутрішні переваги та міжнародні бонуси. Цікавим є також миттєве використання Фінляндією історичної можливості після повномасштабного вторгнення РФ в Україну для зміцнення власної безпеки шляхом приєднання до НАТО.

Вірю, що Україна знайде свою «стратегічну глибину» на основі свого геополітичного розташування та історичної спадщини, трагічного досвіду війни та прикладу надзвичайного героїзму власного народу, а також цінностей, які визначали розвиток нашого суспільства протягом століть. Безцінний заповіт залишив нам взірцевий державотворець, святий князь Ярослав Мудрий: «…Якщо будете ви в любові межи собою, то й Бог буде в вас, і покорить Він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі загинете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим».

Received: 3.06.2024. Approved: 27.06.2024. Published: 28.10.2024.

DOI: https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.320
УДК 94(100)141.72(477)“2022/2024”

Андріана Біла
головний консультант
Департаменту з питань зовнішньої
політики та стратегічного партнерства
Офіс Президента України
01220, Україна, Київ, вул. Банкова, 11
E-mail: andrianabila2016@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ КУЛЬТУРНИХ АМБАСАДОРОК, ЯКІ ТВОРЯТЬ ПОЗИТИВНИЙ ІМІДЖ УКРАЇНИ У СВІТІ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті наголошується, що публічна дипломатія — це одна з тих сфер, вимірів, де жінка, використовуючи всі свої вміння, може якнайкраще проявити себе. Адже публічна дипломатія, дійсно, не має обмежень, застережень, шаблонів, рамок, чітко визначених правил і канонів, протоколу і регламенту. Вона може мати найрізноманітніші прояви, включати різні інструменти і при цьому вільно промовляти до будь-якої іншомовної, інокультурної аудиторії.

Сьогодні, особливо в умовах війни, жінки різних професій можуть стати впливовими в царині публічної дипломатії, і це буде цінно для допомоги Україні. Однак важливо нині підтримувати українське жіноцтво, відкривати нові можливості для розвитку, навчати інструментів публічної дипломатії, популяризувати потенціал публічної дипломатії на громадському рівні, а також створювати спеціальні організації, платформи, ініціювати дискусійні та експертні майданчики, аби українські діячки єдналися, обмінювалися досвідом у царині публічної дипломатії, шукали і знаходили матеріальні та духовні ресурси для проєктів, а отже, відчували себе більш впевнено та сміливо — від цього користі нашій державі буде неоціненно більше.

Публічною дипломатією може займатися кожен. А в умовах нинішньої жорстокої війни Росії проти України — це обов’язок для всіх українців: і тих, які нещодавно вимушено переїхали за кордон, і тих, які давно проживають у еміграції і є частиною української діаспори. Навіть ті, хто ненадовго покидають Україну заради тих чи інших справ, мимоволі стають амбасадорами своєї держави. Бо сьогодні від будь-

ISSN 2411-345X (Print), ISSN 2415-7198 (Online), *CC BY-NC-ND 4.0*

якого кроку, контакту, виступу, заклику чи масштабнішої дії українця й українки може залежати увага й позитивне ставлення іноземця, який є представником громадянського суспільства тієї чи іншої країни, від якої своєю чергою може залежати надання Україні фінансової чи військової допомоги.

Однак, з іншого боку, публічна дипломатія, на мій експертний погляд, під силу не кожному чи кожній. Це, дійсно, дуже ґрунтовне й комплексне явище, це те, що вимагає чуття, досвіду, практики, знань, вправності, майстерності й чималих ресурсів, як інтелектуальних, духовних, так і матеріальних.

Ключові слова: *культурні амбасадорки, жінки, публічна дипломатія, Україна, російсько-українська війна.*

Andriana Bila
chief consultant
of the Department for Foreign
Policy and Strategic Partnerships
Office of the President of Ukraine
11, Bankova Street, Kyiv, 01220, Ukraine
E-mail: andrianabila2016@gmail.com

PECULIARITIES OF THE ACTIVITIES OF WOMEN CULTURAL AMBASSADORS WHO CREATE A POSITIVE IMAGE OF UKRAINE IN THE WORLD IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

The article emphasises that public diplomacy is one of those areas and dimensions where a woman, using all her skills, can best prove herself. After all, public diplomacy really has no restrictions, reservations, templates, frameworks, clearly defined rules and canons, protocol and regulations. It can have a wide variety of manifestations, include different tools, and at the same time speak freely to any foreign-language, foreign-culture audience.

Today, especially in times of war, a woman of any profession can become influential in the field of public diplomacy, and this will be valuable in helping Ukraine. However, it is now important to support Ukrainian women, open up new opportunities for development, teach public diplomacy tools, promote the potential of public diplomacy at the community level, and create special organisations, platforms, initiate discussion and expert platforms so that Ukrainian women unite, share experiences in public diplomacy, seek and find

material and spiritual resources for projects, and thus feel more confident and bold — this will be invaluable to our country.

Everyone can engage in public diplomacy. And in the context of Russia's current brutal war against Ukraine, it is a duty for all Ukrainians: both those who have recently been forced to move abroad and those who have long lived in exile and are part of the Ukrainian diaspora. Even those who leave Ukraine for a short time for one reason or another unwittingly become ambassadors of their country. Today, any step, contact, speech, appeal, or larger action by a Ukrainian man or a Ukrainian woman may result in the attention and positive attitude of a foreigner who is a representative of the civil society of a particular country, which in turn may provide financial or military assistance to Ukraine.

However, on the other hand, public diplomacy, in my expert opinion, is not for everyone. It is, indeed, a very thorough and complex phenomenon, something that requires flair, experience, practice, knowledge, skill, mastery and considerable resources, both intellectual, spiritual and material.

Keywords: *cultural ambassadors, women, public diplomacy, Ukraine, Russian-Ukrainian war.*

Працюючи в дипломатичній команді Президента України та маючи, хоч і невеликий, але доволі продуктивний досвід публічної дипломатії, я розумію те, наскільки складною й непересічною є праця в цій царині. На перший погляд, більшість людей вважають публічну дипломатію хобі чи заняттям на дозвіллі кадрового дипломата, і лише невелика частина, справді, крізь терни власного досвіду усвідомлюють значущість, вагомість і водночас величезну кількість викликів цієї благородної справи.

З одного боку, публічною дипломатією може займатися кожен. А в умовах нинішньої жорстокої війни Росії проти України це обов'язок для всіх українців: і тих, які нещодавно вимушено переїхали за кордон, і тих, які давно проживають у еміграції і є частиною української діаспори. Навіть ті, хто ненадовго покидають Україну заради тих чи інших справ, мимоволі стають амбасадорами своєї держави. Бо сьогодні від будь-якого кроку, контакту, виступу, заклику чи масштабнішої дії українця й українки може залежати увага й позитивне ставлення іноземця, який є представником громадянського суспільства тієї чи іншої країни, від якої своєю чергою може залежати надання Україні фінансової чи військової допомоги.

Однак, з іншого боку, публічна дипломатія, на мій експертний погляд, під силу не кожному чи кожній. Це, дійсно, дуже ґрунтовне й комплексне явище, це те, що вимагає чуття, досвіду, практики, знань, вправності,

майстерності й чималих ресурсів, як інтелектуальних, духовних, так і матеріальних.

Публічна дипломатія — це комплекс заходів, діяльність, яка спрямована на покращення іміджу держави, посилення її впливу у світі не жорсткими методами, а засобами «м'якої сили».

Наявність «м'якого елементу» в публічній дипломатії наштовхує на думку про те, що саме жінка є природно ефективною в цій царині. Згадати тут можна бодай американські класичні приклади: Першу Леді Жаклін Кеннеді, яка своїм грацiйним шармом і освіченістю могла найбільш непоступливого співрозмовника переманити на свій бік[1], або пані Держсекретаря США Мадлен Олбрайт, яка крім використання методів класичної дипломатії, одягала вишукані брошки, аби алегорично мовити до своїх візаві[2]. Мудрість, відчуття стилю й смаку, елегантність — риси, які сприяють творенню чогось нового, а особливо — в культурній дипломатії.

Одним із важливих і цікавих напрямів культурної дипломатії є так звана фешн-дипломатія. Саме вона набула особливого сплеску й популярності в умовах війни, яка активізувала цікавість світової спільноти до всього українського. Сьогодні ми можемо спостерігати десятки українських брендів, які стали популярними в Європі, і навіть згадати кілька відомих імен, які одягають світових знаменитостей. Наприклад, бренд Gasanova, власницею якого є українська модельєрка, бізнес-леді Ельвіра Гасанова. Саме цей бренд із жіночим іменем одягає кількох голлівудських зірок, а також створює костюми й образи для Першої Леді України Олени Зеленської, в яких вона успішно та гідно представляє Україну на різних міжнародних майданчиках[3].

Також відомою фігурою є українська дизайнерка Лілія Літковська. Її діяльність засобами стилю та смаку, візуального оформлення є справжнім «голосом» України у світі. Одразу на початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну в березні 2022 року під час Тижня моди в Парижі Лілія Літковська організувала акцію підтримки України та представила на виставці Tranoї 45 українських дизайнерів, «хто не зміг дістатись столиці Франції через війну». Також у травні на показі в Лондоні моделі бренду Літковська вийшли на подіум у бронежилетах із жовтими стрічками на рукавах[4].

Так само активно, а головне — патріотично представляє Україну у світі Світлана Бевза, засновниця бренду BEVZA. Центральним елементом весняно-літньої колекції бренду, показ якої відбувся у вересня 2023 року в Нью-Йорку, стала українська квітка чорнобривця[5].

У цьому контексті неможливо не згадати про потужні етно-бренди, які підкорили відомих іноземних особистостей. Вишиванки від україн-

ських дизайнерок Юлії Магдич та Віти Кін одягають модель і письменниця Мей Маск, голлівудські акторки Келлі Разерфорд, Діта фон Тіз, Демі Мур та інші[6].

Активність цих жінок у своїх власних професійних сферах, їх успішність на закордонному ринку й чітка патріотична позиція, ідентифікація себе як українок сприяють іміджу самої України, покращують її впізнаваність.

Одним із помітних і діяльних у площині культурної дипломатії є український бренд OLIZ. Його засновниця Христина Оліярник разом зі своєю командою створюють унікальні шовкові хустинки та одяг, які стали яскравими та символічними елементами ділових образів для іноземних дипломатів. Наприклад, відомий факт, хустинку з колекції «Вільні» від бренду OLIZ на зустріч із Президентом Володимиром Зеленським одягла Спецпредставниця США з питань економічного відновлення України Пенні Прицкер[7].

Варто згадати й про окремий спецпроєкт бренду OLIZ спільно з ініціативою Президента України UNITED24. Йдеться про створення колекції хусток «Викрадене мистецтво», які присвячені тематиці зруйнованих українських музеїв унаслідок агресивних воєнних злочинів Росії, а також пам'яткам мистецтва, які в різний період були незаконно вивезені, викрадені Російською Федерацією. Це наприклад, шовкові хустки з такими назвами: «Мозаїка Дмитро Солунський», «Сарматське золото», «Поліна Райко», «Архип Куїнджі». Окрему увагу приділено Херсонському художньому музею імені О. Шовкуненка, звідки у перші місяці повномасштабного вторгнення Росії в Україну, під час окупації було вивезено сотні, можливо, тисячі експонатів. Тож, аби привернути увагу до викрадених мистецьких цінностей, створено шовкові хустинки, які візуально присвячені картинам, що експонувалися в українському музеї. Наприклад, на шовку зображена робота херсонської художниці Людмили Вітковської «Біля дуба русалоньки мовчки дожидали…». Також зображено картину Віри Семенюк «Засвіт встали козаченьки», Олексія Шовкуненка «Завод працює» із відтворенням індустріального пейзажу Донецька, а ще — робота Володимира Чуприни «Іриси». Ці картини були викрадені російськими окупантами восени 2022 року[8].

Спецпроєкт OLIZ та UNITED24, справді, розповідав і досі розповідає світові про втрачені українські скарби та вже привернув увагу світових знаменитостей, відомих особистостей, лідерів думок. Хустку «Поліна Райко» із зображенням химерних диво-тварин одягла публічно французька акторка Єва Грін[9]. Також французький філософ і журналіст Бернар-Анрі Леві у присутності поважних гостей продемонстрував хустку-паше «Поліна Райко» у французькому представництві при ООН, де відбувався показ його документального фільму про Україну[10].

На окрему увагу заслуговує проєкт OLIZ, а саме Христини Оліярник, спільно з ініціатором руху #ТворимоКультуруРазом Станіславом Литвиновим та Національним заповідником «Софія Київська» щодо створення унікальної мистецької колекції «Оранта». На шовку було відтворено образ головної святині-Берегині України, а також неповторні орнаменти Мазепинської капели та інших фресок і мозаїк центрального собору України. Презентація колекції «Оранта» привернула увагу багатьох іноземних дипломатів, акредитованих в Україні, зокрема на захід, який відбувся за ініціативи творців колекції та сприяння Генеральної дирекції з обслуговування іноземних представництв та асоціації «Подружжя українських дипломатів», завітали Надзвичайні та Повноважні Посли й дипломати Грузії, Канади, Литви, Мексики, Молдови, Німеччини, Словаччини, Словенії та Угорщини[11].

Варто підкреслити, що цей проєкт став справжнім надбанням культурної дипломатії України і втілює в собі не лише духовну, мистецьку, історичну глибину й потугу, але й жіночу силу та мудрість. Передусім тому, що головним символом цього культурно-дипломатичного проєкту стала Берегиня українського народу Оранта, але й також і тому, що місцем зародження ідеї і її втілення є тисячолітній епіцентр української державності та дипломатії — Софія Київська. Саме тут сьогодні відбувається вручення вірчих грамот Президенту України від новопризначених послів іноземних держав, сюди часто навідуються високоповажні гості, світові лідери. Оранта досі нагадує всім про те, що саме звідси починаються витоки кількох відомих європейських династій. Важливо, що символічний протокольний подарунок — шовкову хустину із зображенням Оранти — вже вдалося вручити самій Королеві Швеції, а також кільком поважним шведським посадовцям. Надалі колекція «Оранта» мандруватиме світом, і завдяки лідерству директорки Національного заповідника «Софія Київська» Нелі Куковальській шовкові символічні подарунки з національним українським символом будуть вручені ще багатьом відомим іноземним діячам.

Активними амбасадорками України у світі є засновниці й творчині бренду GUNIA Наталя Каменська та Марія Гаврилюк. Цей бренд заслужив справедливо любов і популярність не лише українців, але й закордонної аудиторії. Його особливість — це вишуканий і водночас стильний акцент на національних мотивах, елементах. Сам бренд зазначає, що спеціалізується на «відродженні традиційних українських давніх ремесел», але робить це в доступній для широкого загалу формі. Можна звернути увагу, наприклад, на створені брендом GUNIA прикраси, які відроджують стилістику й шарм прикрас, які носили українці в епоху Київської Русі.

Також GUNIA у своїй колекції виробів пропонує неймовірної краси посуд, що присвячений тематиці українських свят: «Великдень»,

«Різдво». Відтворено й традиційні елементи одягу, що розповідають про давню культуру українців і їхню манеру одягання: крайки, гердани, спідниці-обгортки[12].

Важливим проєктом публічної дипломатії, започаткованим брендом GUNIA спільно з Міністерством закордонних справ України, є створення спеціальної унікальної колекції посуду та інших речей, декорованих національними орнаментами, для українських представництв за кордоном. Такі символічні речі будуть передусім протокольними подарунками для іноземних дипломатів і гідно представлятимуть українську культуру у світі.

Ще одним потужним проєктом бренду Gunia Project та Музею Івана Гончара є мистецький альбом «Україна та Українці» про українські традиції[13]. Альбом видано українською та англійською мовами. Проєкт підтримано Міністерством закордонних справ України, а отже, має потенціал стати частиною офіційних заходів, а сама книга — протокольним подарунком для іноземних лідерів, політиків, дипломатів. Також може бути включена у проєкт Першої Леді України Олени Зеленської «Українська книжкова поличка».

Окрім самих засновниць бренду Gunia Project, які однозначно є амбасадорками проєкту, яскравою амбасадоркою проєкту є також письменниця, професорка, наукова редакторка альбому й авторка його передмови Марина Гримич.

Унікальність альбому в тому, що до нього ввійшли рідкісні світлини, замальовки та авторський художній шрифт текстів геніального українського етнографа, фольклориста й колекціонера Івана Гончара з його 18-томної збірки про українські ремесла, вбрання, архітектуру та краєвиди. І тепер, завдяки сучасному обрамленню альбому, закордонний читач дізнається про антропологічні типи українців, їхні традиції, особливості життя, предмети побуту, ландшафти й архітектуру, ужиткове мистецтво різних регіонів України в період із 1950-х до 1993 року[14].

У виданні представлені всі регіони України, але, як зазначають творчині й учасниці проєкту, «найбільша увага приділена тим місцевостям, які найбільше постраждали від гуманітарних і техногенних катастроф минулого століття, а також після руйнації нинішньої російсько-української війни»[15].

Авжеж, на 130 аркушах альбому не вдалося помістити повну колекцію Івана Гончара, а лише деякі світлини, але проєкт уже сам собою привертає увагу до всієї спадщини видатного етнографа, до всього, що було ним створено впродовж 45 років досліджень.

Видання альбому «Україна та Українці» заслуговує на особливу увагу і є видатним явищем у культурній дипломатії нашої держави. Цей проєкт

підкреслює й оприявнює українські цінності, риси української ідентичності, а також підтверджує й непересічну роль саме жінок у публічній дипломатії, їх вміння розставляти правильні акценти, пріоритети та видавати назовні актуальний і затребуваний мистецький продукт. Альбом «Україна та Українці» має неабиякий потенціал представляти нашу державу яскраво та достойно на найбільших книжкових ярмарках і подіях світу.

Дослідження аналітичного центру "Brand Ukraine", яке було презентоване цьогоріч 7 березня, про сприйняття України у світі у 2023 році, засвідчує важливий факт: сприйняття нашої держави перейшло із кількісного у якісне. Це означає, що іноземці хочуть довідуватися про Україну здебільшого вже не через призму війни й потокових новин, а саме якісно — тобто через культуру, історію, мистецтво і спорт[16].

Насправді, це є певним проривом, адже така тенденція говорить про те, що Україна нарешті закріплюється у свідомості іноземної аудиторії, але вже не випадає чи з'являється спорадично. І варто розуміти, що це є сигналом для всіх українців, а також українських діячок, культурних менеджерок, лідерок думок, креативних брендів посилювати свої можливості й різними способами відкривати світові щось нове про Україну.

Якщо поставити собі питання, хто ж є українськими амбасадорками у світі, то, вочевидь, тут можна згадати чимало імен і прізвищ. Однак, якщо розглянути це питання комплексно і глибоко, то знайдеться чимало факторів і застережень про те, кого відносити в цю групу, а кого ні. І ці фактори насамперед є прагматичними. Наприклад, багато талановитих жінок в Україні створюють безліч корисних і цікавих проєктів, здійснюють активну творчу і професійну діяльність. Однак варто проаналізувати, чи знає про ці проєкти, результати діяльності достатня кількість представників іноземних країн, якою є закордонна аудиторія проєкту, наскільки вона масштабна, на яких майданчиках і платформах за межами України представлено проєкт, скільки іноземних ЗМІ про нього згадало, скільки з'явилося випусків та публікацій, і взагалі — який вплив має той чи інший проєкт, результат діяльності: глобальний, макро- чи мікро?

Сьогодні серед відомих у світі українок можна назвати спортсменку Еліну Світоліну, третю ракетку світу в рейтингу WTA у 2017, 2018 і 2019 рр. В останній період вона також відома й популярна у ЗМІ, у соцмережах саме тим, що на турнірах принципово відмовляється тиснути руку російським та білоруським тенісисткам, не фотографується разом із ними, не контактує на офіційних спортивних подіях і навпаки демонструє відстороненість, чим висловлює свою патріотичну позицію[17].

Цікавий факт, що на момент повномасштабного вторгнення Росії в Україну Еліна Світоліна була в Мексиці, де мала зіграти матч проти

представниці Росії. Однак українська тенісистка перед початком самого змагання заявила, що не гратиме проти російської суперниці, якщо тенісні федерації не виконають рекомендації Міжнародного олімпійського комітету, згідно з якими представники Росії та Білорусі мають виступати як нейтральні спортсмени, тобто без прапора своєї країни. «Перша ракетка» України вимагала заборони російського прапора та російського гімну, і така чітка, непорушна позиція подіяла й мала результат. Еліна Світоліна вийшла на корт і блискуче розгромила росіянку у двох сетах[18].

У Монтерреї на турнірі Світоліна заявила: «Я граю не лише для себе, я граю за свою країну, щоб допомогти українській армії та людям, які цього потребують. Кожна перемога, яку я здобуду, буде дуже особливою»[19]. Відомо, що українська тенісистка регулярно підтримує українську армію та має на меті стати першою ракеткою світу, чим прославить Україну ще більше[20].

Визначною амбасадоркою України у світі є українська фехтувальниця, багаторазова чемпіонка світу Ольга Харлан. Її свідома позиція та демонстрування патріотичних принципів стали не лише предметом поваги та гордості, але й об'єктом уваги світових медіа. Як відомо, «27 липня Міжнародна федерація фехтування (FIE) дискваліфікувала українку Ольгу Харлан після її відмови потиснути руку фехтувальниці з РФ Анні Смирновій, яка виступала в "нейтральному" статусі»[21]. Цю подію, а також подальший перебіг історії висвітлювали такі відомі медіа, як CNN, NBC Sports, The Guardian, BBC, Euronews, France24, Le Monde, Reuters, The Washington Post, The Independent[22], і навіть кілька індійських: The Indian Express, The Hinde[23].

Яскравим прикладом амбасадорської діяльності Ольги Харлан на підтримку своєї держави стала історія про ляльку Барбі. У 2020 році всесвітньо відома американська компанія іграшок Mattel розробила єдину у світі персональну іграшку-копію української олімпійської чемпіонки. Ексклюзивна лялька відтворює зовнішність Ольги Харлан на змаганнях — від фехтувального екіпірування до зачіски. «Харлан — перша українка, яка стала прототипом для ляльки Barbie. Mattel виготовила її для лімітованої серії Barbie Role Models, присвяченої святкуванню 60-ї річниці Barbie. Тоді прототипами стали 40 відомих у світі жінок, серед яких науковиці, підприємиці, керівниці великих бізнесів, спортсменки, артистки, медики»[24].

Згодом стало відомо, що українська фехтувальниця спрямувала символічну ляльку на благодійність, і на аукціоні її було продано за 10 400 $. Кошти були скеровані на клініку BODRO у Волинській області, яка займається реабілітацією військовослужбовців[25].

Сьогодні у визначення української амбасадорки у світі також неможливо не включити такі впізнавані імена, як Оксана Забужко, Олександра Матвійчук, Василиса Степаненко.

У 2024 році українська письменниця Оксана Забужко ввійшла до головного складу журі 74-го Берлінського кінофестивалю[26]. Так само в 2024 році Україна вперше в історії здобула найвизначнішу у світі нагороду у сфері кіномистецтва — премію «Оскар». У номінації «Найкращий повнометражний документальний фільм» переможцем стала стрічка «20 днів у Маріуполі». Жорстокий наступ, нещадна російська агресія, виживання й жахіття блокади міста — ці реалії українського життя побачив увесь світ завдяки професійній і жертовній роботі, зокрема, Василиси Степаненко, української журналістки і продюсерки[27].

У музичній сфері потужним жіночим іменем для промоції України є наразі співачка Джамала, яка в 2023 році представила свій перший у історії симфонічно-етнічний альбом кримськотатарської музики “QIRIM”леді. Альбом став вагомим інструментом культурної дипломатії, адже крізь призму старовинної унікальної музики розповідає водночас про трагічну історію окупації Кримського півострова.

Світова прем’єра альбому відбулася 11 травня в Ліверпулі спільно з одним із найстаріших оркестрів Великої Британії — BBC Philharmonic. Альбом увійшов до лонгліста премії Ґреммі в категорії Best Global Music Album, а також став одним із найкращих альбомів 2023 року за версією європейського журналу Beehype[28].

Серед українських лідерок думок, які реально впливають на міжнародне, передусім західне, середовище, варто згадати Олександру Матвійчук. Це українська правозахисниця, нагороджена Нобелівською премією миру 2022 року. З початку повномасштабного вторгнення вона активно на різних закордонних майданчиках пояснює важливість надання військової допомоги Україні, створення спецтрибуналу і притягнення Росії до відповідальності за воєнні злочини. Саме її організація «Центр громадянських свобод» документує російські злочини, тож громадська діячка має чіткі факти для представлення як світовим лідерам, так і широкій аудиторії[29].

Олександра Матвійчук є цінною постаттю для України в плані реальної можливості лобіювання нагальних для держави питань, адже має доступ та аудієнції у багатьох впливових людей. Зокрема, можна згадати візит Олександри Матвійчук до Єлисейського палацу та неформальну зустріч із президентом Франції Еммануелем Макроном, що відбулася суголосно зі зняттям політичного табу щодо можливого відправлення європейських наземних військ в Україну[30]. Також нобелівська лауреатка неодноразово під час зустрічей із французьким лідером розповідала про

проблему звільнення українських цивільних і військових заручників і просила Макрона про особисту участь і вплив у цьому питанні[31].

Як бачимо, дискусії щодо іноземних військ в Україні точаться досі, однак уже не з такою жорсткою категоричністю, а деякі держави виявляють лідерську сміливість та навіть готовність[32]. Тож у нинішніх реаліях та міжнародній практиці не варто недооцінювати особистісний фактор, вплив живого емоційного спілкування та роль окремої людини, ба більше — жінки, у глобальному поступі.

Надзвичайно вагому роль у нинішніх умовах протистояння України російському агресору відіграє закордонне українство. Це мільйони українських жінок, що розкидані по всьому світові, і які, хоч і належать до різних часових етапів еміграції, різних культурних контекстів і середовищ, проте об'єднані єдиною ідеєю популяризації усього українського та допомоги Україні у її нинішній відповідальний час.

Фактично, у багатьох іноземних країнах українські спільноти, громади юридично оформлені як організації та активно функціонують саме завдяки ініціативності, діяльності українських жінок-лідерок.

Не можу в цьому контексті не згадати про Наталію Попович, засновницю й очільницю Українського дому в Данії[33]. Викликає захоплення й повагу те, коли жінка інвестує власний професійний успіх, ресурси, зв'язки в розвиток іміджу України за кордоном. Адже сьогодні Український дім у Данії є справжнім культурним простором, потужним майданчиком для проведення цікавих дискусій, виставок, різноманітних вишуканих, змістовно наповнених, мистецьких подій. Туди навідуються впливові люди, представники данської інтелігенції, а також українські лідери думок, політики, експерти, навіть перші особи. Нещодавно в Український дім у Копенгагені завітала Перша Леді України Олена Зеленська в рамках свого візиту до Королівства Данії[34]. Варто відзначити, що такий центр не лише привертає увагу впливових людей та інтелігентне середовище країни розміщення, але й сприяє єднанню й розвитку в українських ідеях і традиціях насамперед української громади.

Серед яскравих лідерок українства за кордоном неможливо не відзначити постать Ярослави Хортяні (Гук), української громадської діячки Угорщини. Ярослава Хортяні відіграла значну роль у формуванні Світового Конгресу Українців. Вона досягла помітного успіху та стала своєрідним голосом України в Угорщині, коли була обрана депутаткою Угорського парламенту в 2014 році та стала речницею української меншини Державних Зборів Угорщини[35].

Визначну та без перебільшень історичну роль Ярослава Хортяні зіграла у процесі визнання Голодомору геноцидом. Саме вона лобіювала це питання як на рівні громадськості, так і серед впливових політичних

кіл Угорщини. Ярослава Хортяні є авторкою книги «Прихована правда» про Голодомор-геноцид 1932–33 рр. У 2003 році українка підготувала історичні матеріали про Голодомор в Україні та подала їх на розгляд до Угорського парламенту. Визначним результатом, зокрема й діяльності Ярослави Хортяні, стало те, що 24 листопада 2003 року Угорський Парламент одноголосно визнав Голодомор в Україні 1932–33 рр. геноцидом українського народу[36].

Активну роль у визнанні Голодомору як геноциду української нації відіграє діяльність українки в Аризоні (США) — Світлани-Ніколь Джелден. Саме за її сприяння в 2023 році видано збірник «Міжнародне визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом Українського народу» (упорядник — Надзвичайний і Повноважний Посол Ігор Осташ)[37]. Видання важливе з того погляду, що є ґрунтовним зібранням документів і свідченням того, які країни визнали Голодомор геноцидом та якими рішеннями й документами це закріпили. Також за сприяння й активного лобіювання Світланою Ніколь-Джелден тему Голодомору включено до шкільної програми штату Аризона.

Крім того, Світлана Ніколь-Джелден як культурна амбасадорка України у США поширює правду про війну Росії проти України на телеканалах штату Аризони та серед американців, популяризує українську культуру серед місцевої української громади. Також за її сприяння створено кілька документальних кінокартин про українських художників, як от: «Микола Шимчук. У пошуках сутности» та «Олександр Мельник. Бачу справи твої, Людино» (режисер — Станіслав Литвинов, авторка сценарію — Андріана Біла)[38]. Ці фільми були представлені в рамках культурно-дипломатичних показів, виставок, а також демонструвалися спеціально для військових, курсантів Київського військового ліцею імені Івана Богуна в рамках ініціативи #ТворимоКультуруРазом та мети відновлення ментального здоров'я українців.

Ці приклади українських діячок за кордоном заслуговують на особливу увагу та повагу. Адже кожна активна жінка у своїй країні перебування творить своїми зусиллями українське середовище, яке на широкому рівні переростає у велику глобальну спільноту. Сьогодні потенціал українського жіноцтва у світі є надзвичайно високим, тому важливо, аби Українська держава помітила, підкреслила та правильно його оформила, а згодом і застосовувала як дієвий важіль впливу та інструмент. У цьому контексті правильним рішенням стане створення концепції Всесвітньої української спільноти та розроблення в майбутньому Міністерством закордонних справ України окремої стратегії розвитку.

Підсумовуючи вищенаведені розповіді про діяльність амбасадорок України у світі, варто наголосити, що публічна дипломатія — це одна з

тих сфер, вимірів, де жінка, використовуючи всі свої вміння, може якнайкраще проявити себе. Адже публічна дипломатія, дійсно, не має обмежень, застережень, шаблонів, рамок, чітко визначених правил і канонів, протоколу й регламенту. Вона може мати найрізноманітніші прояви, включати різні інструменти і при цьому вільно промовляти до будь-якої іншомовної, інокультурної аудиторії.

Сьогодні, особливо в умовах війни, жінки різних професій можуть стати впливовими в царині публічної дипломатії, і це буде цінно для допомоги Україні. Однак важливо нині підтримувати українське жіноцтво, відкривати нові можливості для розвитку, навчати інструментів публічної дипломатії, популяризувати потенціал публічної дипломатії на громадському рівні, а також створювати спеціальні організації, платформи, ініціювати дискусійні та експертні майданчики, аби українські діячки єдналися, обмінювалися досвідом у царині публічної дипломатії, шукали і знаходили матеріальні та духовні ресурси для проєктів, а отже, відчували себе більш впевнено та сміливо — від цього користі нашій державі буде неоціненно більше.

---

[1] Kennedy 1. Jacqueline Kennedy: Historic Conversations on Life with John F. Kennedy, Interviews with Arthur M. Schlesinger, Jr., 1964. 2011. 368 c. URL: https://readmypins.state.gov/

[2] Read my pins the Madeleine Albright collection. *National Museum of American Diplomacy*. URL: https://readmypins.state.gov/

[3] Олена Зеленська одягла костюми від українського бренду GASANOVA для важливої поїздки до Латвії. URL: https://www.fashiontalksss.com/single-post/gasanova-5

[4] Міроненко Т. FROLOV, Ksenia Schnaider, Ruslan Baginskiy та інші. Forbes вибрав 26 відомих українських брендів, які обожнюють за кордоном. *Forbes. 2023*. URL: https://forbes.ua/lifestyle/frolov-ksenia-schnaider-ruslan-baginskiy-ta-inshi-forbes-vibrav-23-vidomikh-ukrainskikh-brendi-yaki-obozhnyuyut-za-kordonom-22102023-16827

[5] Україна молода: бренд Bevza показав нову колекцію у Нью-Йорку. *Vogue. 2023*. URL: https://vogue.ua/article/fashion/brend/ukrajina-moloda-brend-bevza-pokazav-novu-kolekciyu-u-nyu-yorku-53406.html

[6] Лавринець Н. Знаменитість обрала вбрання Юлії Магдич. *The Lime. 2023*. URL: https://apostrophe.ua/ua/article/lime/learn/2023-03-14/aktrisa-kelli-razerford-v-ukrainskom-plate-vyishivanke-poyavilas-na-blagotvoritelnom-vechere-vo-floride-foto/50974

[7] Президент зустрівся зі спецпредставником США з питань економічного відновлення України. *Офіційне інтернет-представництво Президента України. 2023*. URL: https://www.president.gov.ua/news/prezident-zustrivsya-zi-specpredstavnikom-ssha-z-pitan-ekono-86385

[8] Викрадене мистецтво. *OLIZ. 2024*. URL: https://oliz.com.ua/pc/vikradene-mistectvo

[9] Borysenko I. French Actress Eva Green displays a scarf from a special collection of Ukrainian artists. *The new voice of Ukraine. 2023*. URL: https://english.nv.ua/life/eva-green-wore-a-shawl-dedicated-to-polina-rayko-50380364.html

[10] Ільченко В. Французький журналіст і філософ Леві показав у штаб-квартирі ООН фільм про російську війну. *Укрінформ. 2023*. URL: https://youtu.be/1xUrPYXm-0Q

[11] Оліярник Х. Офіційно презентували колекцію одягу та хусток «Оранта». *Офіційна сторінка бренду "Oliz" у Facebook. 2024*. URL: https://www.facebook.com/olizbrand

[12] Gunia Project — бренд виняткових речей, вироблених на основі традиційних етнічних культур. *Офіційний сайт бренду GuniaProject*. URL: https://guniaproject.com.ua/

[13] Гаврилюк М. Бренд Gunia Project випускає книгу про українські традиції. *Forbes. 2024.* URL: https://forbes.ua/lifestyle/yaltinskiy-teatralniy-gurtok-ta-vesillya-na-lvivshchini-minulogo-stolittya-brend-gunia-project-vipuskae-knigu-pro-ukrainski-traditsii-zasnovnitsi-brendu-pro-5-naytsikavishikh-svitlin-iz-nei-30032024-20215

[14] Україна та Українці. *Офіційний сайт проєкту «Україна та Українці».* URL: https://ukraineandukrainians.com/

[15] Гаврилюк М. Бренд Gunia Project випускає книгу про українські традиції. *Forbes. 2024.* URL: https://forbes.ua/lifestyle/yaltinskiy-teatralniy-gurtok-ta-vesillya-na-lvivshchini-minulogo-stolittya-brend-gunia-project-vipuskae-knigu-pro-ukrainski-traditsii-zasnovnitsi-brendu-pro-5-naytsikavishikh-svitlin-iz-nei-30032024-20215

[16] Звіт про сприйняття України у світі 2023 від BRAND UKRAINE. URL: https://brandukraine.org.ua/uk/news/zvit-pro-sprijnyattya-ukrayini-u-sviti-2023-vid-brand-ukraine/

[17] Grohmann K. What would Ukraine soldiers think if I shook hands with Russians says Svitolina. *Reuters. 2023*. URL: https://www.reuters.com/sports/tennis/what-would-ukraine-soldiers-think-if-i-shook-hands-with-russians-says-svitolina-2023-06-02/

[18] WTA схвалила виступ росіянок без прапора, Світоліна розгромила Потапову в Мексиці. *Радіо Свобода. 2022.* URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-tenis-svitolina-peremohla-rosijanku/31731585.html

[19] ‘I’m playing for my country’: Ukraine’s Svitolina thrashes Russia’s Potapova. *Guardian News*. 2022. URL: https://www.theguardian.com/sport/2022/mar/02/elina-svitolina-anastasia-potapova-ukraine-russia-monterrey-open

[20] Кучер Т. Еліна Світоліна витрачає мільйони, щоб стати першою ракеткою світу. Наскільки виправдана така інвестиційна стратегія. *Forbes*. URL: https://forbes.ua/richest/zamakhnutisya-na-pershist-15092020-77

[21] «Країна, яка тероризує нашу державу, тероризує і спорт» — відеозвернення Харлан. *Крим. Реалії. 2023.* URL: https://ua.krymr.com/a/news-kharlan-videozvernennia/32523726.html

[22] Vlasova S. Ukraine’s top fencer disqualified from world championships after refusing to shake hands with Russian opponent. *CNN. 2023.* URL: https://edition.cnn.com/2023/07/27/sport/ukraine-fencer-disqualified-refused-handshake-russian-intl-spt/index.html

[23] Ukraine fencer Olga Kharlan disqualified after refusing to shake hands with Russian opponent. *The Indian Express. 2023.* URL: https://indianexpress.com/article/sports/sport-others/ukraine-fencer-olga-kharlan-disqualified-after-refusing-to-shake-hands-with-russian-opponent-8864076/

[24] Кармanська Ю. Іменну ляльку Barbie Ольги Харлан продали на аукціоні за $10 400. *Forbes. 2023*. URL: https://forbes.ua/news/imennu-lyalku-barbie-olgi-kharlan-prodali-na-auktsioni-za-10-400-30082023-15728

[25] Там само.

[26] Berlinale 2024: International Jury. *Berlinale. 2024.* URL: https://www.berlinale.de/en/2024/news-press-releases/250739.html

[27] Gallagher J. Ukraine Wins Its First Oscar With ‘20 Days in Mariupol’. *The Wall Street Journal. 2024*. URL: https://www.wsj.com/livecoverage/oscars-academy-awards-2024/card/ukraine-wins-its-first-oscar-with-20-days-in-mariupol--AfelV93Bo4ABbHuiKOjM

[28] Jamala presents QIRIM with the BBC Philharmonic. *BBC. 2023.* URL: https://www.bbc.co.uk/events/e6wj6q

[29] Oleksandra Matviichuk, Head of Centre for Civil Liberties, 2022 Nobel Peace Prize | 24/02/2024. *Official website of the European Union*. *2024*. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/oleksandra-matviichuk-head-centre-civil-liberties-2022-nobel-peace-prize-2402 2024_en

[30] Макрон зняв табу з теми відправлення військ в Україну — нобелівська лауреатка Матвійчук. *ERHSYAJHV. 2024.* URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3837017-makron-znav-tabu-z-temi-vidpravlenna-vijsk-v-ukrainu-nobelivska-laureatka-matvijcuk.html

[31] Кравченко О. Лауреатка Нобелівської премії миру Матвійчук попросила Макрона допомогти у звільненні людей з російського полону. *LB.ua. 2024.* URL: https://lb.ua/society/2022/10/29/534109_laureatka_nobelivskoi_premii_miru.html

[32] Якщо Росія прорве фронт, країни Балтії і Польща готові розгорнути свої війська в Україні. *Радіо Свобода. 2024.* URL: https://www.radiosvoboda.org/a/zahroza-proryvu-frontu-krayiny-baltiyi-polshcha-viys%CA%B9ka/32966590.html

[33] Welcome to the home of Ukrainian culture in Denmark. *Офіційний сайт Ukraine House in Denmark*. URL: https://www.ukrainehouse.dk/

[34] Олена Зеленська: Данія дає лідерський і важливий приклад підтримки України в усіх сферах. *Офіційне інтернет-представництво Президента України. 2024.* URL: https://www.president.gov.ua/news/olena-zelenska-daniya-daye-liderskij-i-vazhlivij-priklad-pid-90317

[35] Ярослава Хортяні Second Vice President, WFUWO President. *СВІТОВИЙ КОНГРЕС УКРАЇНЦІВ*. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/about/leadership/yaroslava-hortyani/

[36] Пушкарук Н. Чи посварить мова Київ і Будапешт? *Всеукраїнська газета «День» 2017*. URL: https://day.kyiv.ua/article/den-planety/chy-posvaryt-mova-kyyiv-i-budapesht

[37] Осташ І. Міжнародне визнання Голодомору 1932-1933 рр. геноцидом Українського народу. Київ: ДП «ГДІП», 2023. 256 с. (Бібліотека наукового щорічника «Україна дипломатична»; Випуск 32).

[38] Литвинов С. Документальні кінокартини. *Офіційний YouTube-канал режисера Станіслава Литвинова*. URL: https://www.youtube.com/@krainakino

REFERENCES

1. Berlinale 2024: International Jury. Berlinale. 2024. https://www.berlinale.de/en/2024/news-press-releases/250739.html [in English].

2. Borysenko, I. (2023). French Actress Eva Green displays a scarf from a special collection of Ukrainian artists. *The new voice of Ukraine.* https://english.nv.ua/life/eva-green-wore-a-shawl-dedicated-to-polina-rayko-50380364.html [in English].

3. Gallagher, J. (2024). Ukraine Wins Its First Oscar With '20 Days in Mariupol'. *The Wall Street Journal.* https://www.wsj.com/livecoverage/oscars-academy-awards-2024/card/ukraine-wins-its-first-oscar-with-20-days-in-mariupol--AfelV93Bo4ABbHuiKOjM [in English].

4. Grohmann, K. (2023). What would Ukraine soldiers think if I shook hands with Russians says Svitolina. *Reuters.* https://www.reuters.com/sports/tennis/what-would-ukraine-soldiers-think-if-i-shook-hands-with-russians-says-svitolina-2023-06-02/ [in English].

5. Gunia Project — brend vyniatkovykh rechej, vyroblenykh na osnovi tradytsijnykh etnichnykh kul'tur. *Ofitsijnyj sajt brendu GuniaProject*. https://guniaproject.com.ua/ [in Ukrainian].

6. Havryliuk, M. (2024). Brend Gunia Project vypuskaie knyhu pro ukrains'ki tradytsii. *Forbes.* https://forbes.ua/lifestyle/yaltinskiy-teatralniy-gurtok-ta-vesillya-na-lvivshchini-minulogo-stolittya-brend-gunia-project-vipuskae-knigu-pro-ukrainski-traditsii-zasnovnitsi-brendu-pro-5-naytsikavishikh-svitlin-iz-nei-30032024-20215 [in Ukrainian].

7. Il'chenko, V. (2023). Frantsuz'kyj zhurnalist i filosof Levi pokazav u shtab-kvartyri OON fil'm pro rosijs'ku vijnu. *Ukrinform*. https://youtu.be/1xUrPYXm-0Q [in Ukrainian].

8. 'I'm playing for my country': Ukraine's Svitolina thrashes Russia's Potapova. *Guardian News.* 2022. https://www.theguardian.com/sport/2022/mar/02/elina-svitolina-anastasia-potapova-ukraine-russia-monterrey-open [in English].

9. Jamala presents QIRIM with the BBC Philharmonic. *BBC*. 2023. https://www.bbc.co.uk/events/e6wj6q [in English].

10. Karmans'ka, Yu. (2023). Imennu lial'ku Barbie Ol'hy Kharlan prodaly na auktsioni za $ 10 400. *Forbes.* https://forbes.ua/news/imennu-lyalku-barbie-olgi-kharlan-prodali-na-auktsioni-za-10-400-30082023-15728 [in Ukrainian].

11. Kennedy 1. Jacqueline Kennedy: Historic Conversations on Life with John F. Kennedy, Interviews with Arthur M. Schlesinger, Jr., 1964. 2011. https://readmypins.state.gov/ [in English].

12. Kraina, iaka teroryzuie nashu derzhavu, teroryzuie i sport — videozvernennia Kharlan. *Krym. Realii.* 2023. https://ua.krymr.com/a/news-kharlan-videozvernennia/32523726.html [in Ukrainian].

13. Kravchenko, O. (2024). Laureatka Nobelivs'koi premii myru Matvijchuk poprosyla Makrona dopomohty u zvil'nenni liudej z rosijs'koho polonu. *LB.ua.* https://lb.ua/society/2022/10/29/534109_laureatka_nobelivskoi_premii_miru.html [in Ukrainian].

14. Kucher, T. (2020). Elina Svitolina vytrachaie mil'jony, schob staty pershoiu raketkoiu svitu. Naskil'ky vypravdana taka investytsijna stratehiia. *Forbes.* https://forbes.ua/richest/zamakhnutisya-na-pershist-15092020-77 [in Ukrainian].

15. Lavrynets', N. (2023). Znamenytist' obrala vbrannia Yulii Mahdych. *The Lime*. https://apostrophe.ua/ua/article/lime/learn/2023-03-14/aktrisa-kelli-razerford-v-ukrainskom-plate-vyishivanke-poyavilas-na-blagotvoritelnom-vechere-vo-floride-foto/50974 [in Ukrainian].

16. Lytvynov, S. Dokumental'ni kinokartyny. *Ofitsijnyj YouTube-kanal rezhysera Stanislava Lytvynova.* https://www.youtube.com/@krainakino [in Ukrainian].

17. Makron zniav tabu z temy vidpravlennia vijs'k v Ukrainu — nobelivs'ka laureatka Matvijchuk. ERHSYAJHV. 2024. https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3837017-makron-znav-tabu-z-temi-vidpravlenna-vijsk-v-ukrainu-nobelivska-laureatka-matvijcuk.html [in Ukrainian].

18. Mironenko, T. (2023). FROLOV, Ksenia Schnaider, Ruslan Baginskiy ta inshi. Forbes vybrav 26 vidomykh ukrains'kykh brendiv, iaki obozhniuiut' za kordonom. *Forbes.* https://forbes.ua/lifestyle/frolov-ksenia-schnaider-ruslan-baginskiy-ta-inshi-forbes-vibrav-23-vidomikh-ukrainskikh-brendi-yaki-obozhnyuyut-za-kordonom-22102023-16827 [in Ukrainian].

19. Oleksandra Matviichuk, Head of Centre for Civil Liberties, 2022 Nobel Peace Prize | 24/02/2024. *Official website of the European Union*. 2024. https://www.eeas.europa.eu/eeas/oleksandra-matviichuk-head-centre-civil-liberties-2022-nobel-peace-prize-24022024_en [in English].

20. Olena Zelens'ka odiahla kostiumy vid ukrains'koho brendu GASANOVA dlia vazhlyvoi poizdky do Latvii. https://www.fashiontalksss.com/single-post/gasanova-5 [in Ukrainian].

21. Olena Zelens'ka: Daniia daie liders'kyj i vazhlyvyj pryklad pidtrymky Ukrainy v usikh sferakh. *Ofitsijne internet-predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy*. 2024. https://www.president.

gov.ua/news/olena-zelenska-daniya-daye-liderskij-i-vazhlivij-priklad-pid-90317 [in Ukrainian].

22. Oliiarnyk, Kh. (2024). Ofitsijno prezentuvaly kolektsiiu odiahu ta khustok Oranta. *Ofitsijna storinka brendu Oliz u Facebook.* https://www.facebook.com/olizbrand [in Ukrainian].

23. Ostash, I. (2023). *Mizhnarodne vyznannia Holodomoru 1932–1933 rr. henotsydom Ukrains'koho narodu.* Kyiv [in Ukrainian].

24. Prezydent zustrivsia zi spetspredstavnykom SShA z pytan' ekonomichnoho vidnovlennia Ukrainy. *Ofitsijne internet-predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy. 2023*. https://www.president.gov.ua/news/prezident-zustrivsya-zi-specpredstavnikom-ssha-z-pitan-ekono-86385 [in Ukrainian].

25. Pushkaruk, N. (2017). Chy posvaryt' mova Kyiv i Budapesht? *Vseukrains'ka hazeta Den.* https://day.kyiv.ua/article/den-planety/chy-posvaryt-mova-kyyiv-i-budapesht [in Ukrainian].

26. Read my pins the Madeleine Albright collection. *National Museum of American Diplomacy*. https://readmypins.state.gov/ [in English].

27. Ukraina moloda: brend Bevza pokazav novu kolektsiiu u N'iu-Jorku. *Vogue. 2023*. https://vogue.ua/article/fashion/brend/ukrajina-moloda-brend-bevza-pokazav-novu-kolekciyu-u-nyu-yorku-53406.html [in Ukrainian].

28. Ukraine fencer Olga Kharlan disqualified after refusing to shake hands with Russian opponent. *The Indian Express*. 2023. https://indianexpress.com/article/sports/sport-others/ukraine-fencer-olga-kharlan-disqualified-after-refusing-to-shake-hands-with-russian-opponent-8864076/ [in English].

29. Ukraina ta Ukraintsi. *Ofitsijnyj sajt proiektu Ukraina ta Ukraintsi.* https://ukraineandukrainians.com/ [in Ukrainian].

30. Vlasova, S. (2023). Ukraine's top fencer disqualified from world championships after refusing to shake hands with Russian opponent. *CNN.* 2023. https://edition.cnn.com/2023/07/27/sport/ukraine-fencer-disqualified-refused-handshake-russian-intl-spt/index.html [in English].

31. Vykradene mystetstvo. *OLIZ. 2024.* https://oliz.com.ua/pc/vikradene-mistectvo [in Ukrainian].

32. Welcome to the home of Ukrainian culture in Denmark. *Ukraine House in Denmark*. https://www.ukrainehouse.dk/ [in English].

33. WTA skhvalyla vystup rosiianok bez prapora, Svitolina rozghromyla Potapovu v Meksytsi. Radio Svoboda. 2022. https://www.radiosvoboda.org/a/news-tenis-svitolina-peremohla-rosijanku/31731585.html [in Ukrainian].

34. Yakscho Rosiia prorve front, krainy Baltii i Pol'scha hotovi rozghornuty svoi vijs'ka v Ukraini. *Radio Svoboda*. 2024. https://www.radiosvoboda.org/a/zahroza-proryvu-frontu-krayiny-baltiyi-polshcha-viys%CA%B9ka/32966590.html [in Ukrainian].

35. Yaroslava Khortiani Second Vice President, WFUWO President. *SVITOVYJ KONGRES UKRAYNTSIV*. https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/about/leadership/yaroslava-hortyani/ [in Ukrainian].

36. Zvit pro spryjniattia Ukrainy u sviti 2023 vid BRAND. https://brandukraine.org.ua/uk/news/zvit-pro-sprijnyattya-ukrayini-u-sviti-2023-vid-brand-ukraine/ [in Ukrainian].

Received: 31.05.2024. Approved: 27.06.2024. Published: 28.10.2024.

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ, РЕЦЕНЗІЇ ТА НАУКОВА ІНФОРМАЦІЯ

HISTORIOGRAPHICAL STUDIES, REVIEWS AND SCHOLARLY INFORMATION

DOI: https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.337
УДК 303.446.4

Віталій Боримський
канд. іст. наук, наук. співр.
Інститут Історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: vitalij.borimskij@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4779-8975

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ 1920 р. У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена дослідженню розвитку та головних тенденцій сучасної української історіографії польсько-українського союзу 1920 р. Джерельною базою дослідження стали монографії, статті а також дисертації українських істориків у період із 1991 по 2022 р. Методологічною основою дослідження є принципи Кембриджської школи інтелектуальної історії, які можна загалом охарактеризувати як контекстуалістичний спосіб інтерпретації, що робить головний акцент на історичних умовах та інтелектуальному контексті дискурсу певної історичної епохи. Ці принципи особливо актуальні для зазначеного питання з огляду на його політичну чутливість, що не зникла до сьогодні. Як наслідок, політичний контекст у момент творення тексту може суттєво впливати на дослідницькі питання та інтерпретації дослідників.

Автор зазначає, що від часу відновлення Україною незалежності 1991 року українські вчені відкинули радянську парадигму історії польсько-радянської війни та здебільшого перейняли інтерпретаційні схеми еміграційної історіографії. У цьому наративі, на відміну від радянського, С. Петлюра, підписуючи договір із Польщею, керувався українськими національними інтересами. Однак, Україна стала заручницею корисливих

інтересів Польщі, яка врешті зрадила свого союзника. Однак, як доводить автор, в українській історіографії починає домінувати інтерпретаційна модель, яка зображує польсько-український союз як результуючу силу польських та українських інтересів і ресурсів. На перший план почав виходити аспект об'єднання заради спільної боротьби проти більшовизму. Значну роль у цьому процесі відіграють можливість контактів українських істориків із польськими колегами, суттєве заповнення багатьох фактологічних лакун та, не в останню чергу, геополітична ситуація України.

Ключові слова: *польсько-український союз 1920 р., польсько-радянська війна, С. Петлюра, Ю. Пілсудський, історіографія.*

Vitalii Borymskyi
PhD in History, Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: vitalij.borimskij@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4779-8975

THE POLISH-UKRAINIAN ALLIANCE OF 1920 IN CONTEMPORARY UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The article is devoted to the study of the development and main trends of modern Ukrainian historiography of the Polish-Ukrainian Alliance of 1920. The source base of the study are monographs, articles, and dissertations of Ukrainian historians in the period from 1991 to 2022. The methodological basis of the study is the principles of the Cambridge School of Intellectual History, which can be generally characterized as a contextualist method of interpretation, which places the main emphasis on historical conditions and the intellectual context of the discourse of a given historical era. These principles are especially relevant for the mentioned issue given its political sensitivity, which has not disappeared to this day. As a result, the political context at the time of the creation of the text can significantly influence the research questions and interpretations of the researchers.

The author notes that since Ukraine regained its independence in 1991, Ukrainian scholars have rejected the Soviet paradigm of the history of the Polish-Soviet war and have largely adopted the interpretive schemes of emigration historiography. In this narrative, in contrast to the Soviet one, S. Petliura, when signing the agreement with Poland, was guided by Ukrainian

national interests. However, Ukraine became a hostage to the selfish interests of Poland, which eventually betrayed its ally. However, as the author proves, the interpretive model that depicts the Polish-Ukrainian Alliance as the resultant force of Polish and Ukrainian interests and resources is beginning to dominate Ukrainian historiography. The aspect of uniting for the common struggle against Bolshevism began to come to the fore. A significant role in this process is played by the possibility of contacts between Ukrainian historians and Polish colleagues, the essential filling of many factual gaps and, not least, the geopolitical situation of Ukraine.

Keywords: *Polish-Ukrainian Alliance of 1920, Polish-Soviet war, S. Petliura, J. Piłsudski, historiography.*

Однією з ключових подій Української революції є польсько-український союз 1920 р. Його вивчення посідає значне місце як в українській, так і в польській історіографії. Характерним є неоднозначне сприйняття цього союзу в обох національних наративах, особливо в українському. Протилежні інтерпретації різних аспектів польсько-українського союзу 1920 р. досі присутні в історіографії, хоча з плином часу таких протиріч все менше. Важливим аспектом цієї теми є і те, що вона є складовою ширшої проблематики польсько-українських відносин. З одного боку союз 1920 р. став прикладом польсько-українського братерства зброї у спільній боротьбі проти російських більшовиків, з іншого — на довгий час закарбувався для частини українців як символ зради.

Варто зазначити, що союз із Польщею сприймався як вибір певної парадигми цивілізаційного розвитку та місця України у світі. Отже, відмінності в інтерпретаціях були зумовлені передусім ідеологічними факторами. Крім того XX ст. було складним періодом у розвитку української (утім, зрештою і польської) історичної науки. Події 1920 р. упродовж тривалого часу залишалися вкрай заполітизованими й не отримували неупередженої оцінки. Комуністичний режим у СРСР, а після Другої світової війни також у Польщі, маніпулював цією темою у своїх політичних цілях. Дослідження еміграційних істориків, хоч менш обтяжені ідеологічно, мали обмежену джерельну базу. Лише суспільно-політичні зміни кінця 80-х — початку 90-х рр. XX ст. дозволили польським та українським історикам перейти до повноцінного наукового діалогу. Політична лібералізація, методологічний плюралізм, відкриття архівів та розвиток взаємин із закордонними колегами створили сприятливі умови для дослідження польсько-українських відносин, зокрема союзу 1920 р. Для цього періоду характерне усвідомлення ідеологічної обмеженості як радянської та ПНР-івської, так і діаспорної історичної літератури, пошук

нових оцінок складних питань та широкий діалог між польськими й українськими істориками. Історіографія польсько-українського союзу 1920 р. уже розглядалася раніше і в суто історіографічних дослідженнях, і як певні рефлексії у межах неісторіографічних праць. У цьому контексті варто згадати праці В. Солдатенка. На його думку, що на ранньому історіографічному етапі революційний процес за незначними винятками сприймався й оцінювався із звуженого кута зору: домінували сюжети (нерідко ними й вичерпувалися праці) про події у Києві чи тих містах, до яких перебазовувались державні установи УНР, периферія була майже суцільною terra incognita для істориків[1]. У сучасній українській історіографії, зазначає В. Солдатенко, традиційно непросто розглядаються питання про польсько-українські відносини 1918–1920 рр. У працях істориків 1920–30-х рр. ці сюжети мали багато емоційних нашарувань. Проте в подальшому акценти зміщувались у площину доказу безвихідного становища УНР. Цим виправдовується позиція С. Петлюри та його прихильників у низці домовленостей із Польщею, що супроводжується прагненням пом'якшити негативне враження, викликане непомірно високою ціною цих договорів і вкрай корисливим поводженням поляків, які врешті не виправдали сподівань українських лідерів[2]. Дослідник також зауважує, що події 1920 р. відтворюються в історіографії порівняно найменше та найповерховіше[3].

Висвітлення Української революції 1917–1921 рр. в історіографії детально дослідив В. Капелюшний[4]. Історіографії польсько-українського союзу автор присвятив близько восьми сторінок. Він зазначає, що вона нараховує вже сотні публікацій — від невеликих заміток, статей, до розділів у дисертаціях і монографій та брошур, безпосередньо присвячених цій проблемі. Він також зауважує, що в літературі відсутній єдиний термінологічний підхід щодо трактування цієї події. Більшість дослідників вживає термін Варшавський договір (Ю. Терещенко, С. Шелухін, С. Литвин), багато авторів називають її угодою чи союзом (М. Держалюк, А. Копилов, І. Усенко), дехто пактом (О. Красівський, Г. Корбич) чи просто політичною і військовою конвенцією (О. Павлюк, Я. Грицак)[5]. На думку В. Капелюшного, перші публікації із проблеми з'явилися ще в 1920-ті роки і з огляду на свою належність перу безпосередніх учасників подій відрізнялись войовничою полемічністю й публіцистичністю викладу[6]. В. Капелюшний зазначає, що процес переосмислення цієї неординарної історичної події, як у вітчизняній історіографії, так і в зарубіжній та історіографії української діаспори, продовжується, і сталого історіографічного консенсусу ще не вироблено. Опрацювання нових архівних документів та інших матеріалів у майбутньому дасть можливість ще більш аргументовано підійти до ґрунтовного вивчення цієї проблеми.

Діяльності Директорії присвятив своє історіографічне дослідження М. Стопчак[7]. Він зауважує, що попри значне просування сучасних фахівців у вивченні такого важливого сегмента зовнішньополітичної стратегії УНР як українсько-польські відносини, низка аспектів цього питання залишаються недостатньо вивченими, носять фрагментарний характер. Це зумовлює появу контраверсійних поглядів, суперечливих висновків щодо цього напряму зовнішньополітичної діяльності Директорії УНР. Безпосередньо історіографії Варшавського договору автор присвятив окремі статті[8]. Він зазначає, що попри всю контраверсійність оцінок в українській історіографії, присвяченій польсько-українському союзу, більшість дослідників схиляється до висновку, що вона надала можливість українській армії ще на рік продовжити боротьбу за незалежність[9].

Дослідники відмічають значну зміну загальної історіографічної парадигми. Наприклад, В. Верстюк зазначає, що за роки незалежності відбулась деконструкція радянської візії війни. Упродовж перших півтора десятиріччя незалежності українська історіографія також «перехворіла хворобою некритичного ставлення до емігрантської та діаспорної історичної науки, від якої запозичила не тільки чимало цінного, а й цілу низку притаманних їй вад»[10]. На його думку, в сучасній українській науковій літературі все менше випадів у бік С. Петлюри як винуватця договору, нема звинувачень у запроданстві чи торгівлі територією. В. Верстюк вважає, що за роки незалежності українська історична наука зробила суттєві кроки до переосмислення революційних подій 1917–1921 рр., сформовано концепцію Української революції, яка виходить із самодостатності цих подій і водночас не відриває їх від історичних процесів у Центрально-Східній Європі, насамперед у Польщі. Однак, на думку дослідника, глибоке та всебічне вивчення війни 1920 р. в українській історіографії лише розпочинається.

Історіографію українсько-польсько-більшовицької війни (так її називає автор) висвітлив у своїй статті львівський дослідник Р. Лаврецький[11]. Автор сконцентрував увагу на розгляді передусім військового компонента кампанії 1920 р. в оцінках сучасних українських та польських істориків. Дослідник цілком справедливо зазначає, що питання військового будівництва та перебігу воєнних дій у 1920 р. досліджувалося в українській історіографії переважно дотично. Українські історики зосередили свою увагу на політичних аспектах подій.

С. Віднянський, слушно зауважує, що історики 1990-х — поч. 2000-х рр. розмірковували над питанням «чи був Варшавський договір помилкою С. Петлюри, чи справді єдиним можливим варіантом продовження боротьби за державність»[12]. Більшість дослідників, як зазначає автор, головний акцент зміщують на докази безвихідного становища

уряду УНР під час укладання цього договору з Польщею і «цим здебільшого пояснюють ту непомірно дорогу ціну, яку заплатив Петлюра за допомогу Польщі у боротьбі проти більшовиків»[13]. Зрештою, як зазначає С. Віднянський, Варшавський договір між УНР і Польщею 1920 року, «і сьогодні повинен бути прикладом та основою для розвитку стратегічних міждержавних відносин і добросусідських відносин між нашими народами, які мають будуватися не на вкрай викривлених уявленнях про непросту історію українсько-польських взаємин, а на кращих сторінках спільної багатовікової історії і боротьби «за нашу і вашу свободу проти спільного ворога»[14].

Детальний огляд української історіографії польсько-українського союзу від 1920 р. до сучасності висвітлено в дисертації В. Боримського[15]. Зокрема, сучасній українській історіографії присвячено 26 сторінок. Автор зазначив, що за період від здобуття незалежності відбулися помітні якісні зміни в дослідженні та осмисленні польсько-українського союзу 1920 р. «Відкриття доступу до українських та польських архівів спричинило появу цілої низки нових досліджень, проведення конференцій, публікацію збірок документів і т. д. Зняття ідеологічних перешкод дозволило авторам вільно трактувати події. Накладає свій відбиток на цей процес і взаємне бажання до налагодження доброзичливих взаємин, що, однак, не завжди сприяє об'єктивності. Головним здобутком української історіографії за час незалежності стало перенесення польсько-українських дискусій з еміграції на батьківщини обох народів»[16].

Утім, останніми роками опублікована чимала кількість нових досліджень, присвячених польсько-українському союзу 1920 р. Особливо помітним є пік публікацій із нагоди сторічного ювілею. Їхніми характерними рисами є як суттєве покращення якості досліджень, пов'язане з доступом до нових джерел та повноцінним діалогом із польським істориками, так і деяка зміна інтерпретацій. Це спонукає до історіографічної рефлексії та узагальнення доробку минулих трьох десятиріч.

У сучасній Україні польсько-український союз 1920 р. розглядається дослідниками здебільшого в контексті зовнішньої політики Директорії УНР або польсько-українських відносин, значно рідше в контексті польсько-радянської війни. Від здобуття незалежності в Україні захищено десятки докторських та кандидатських дисертацій, присвячених Українській революції[17]. Серед них варто виокремити дисертації В. Задунайського[18], С. Варгатюка[19], Л. Радченко[20], В. Яблонського[21], В. Соловйової[22], І. Срібняка[23], Л. Алексієвець[24], В. Шамраєваої[25], Б. Гудя[26], І. Дацківа[27], Е. Костишин[28], М. Стопчака[29], Ю. Довган[30], Я. Попенка[31], П. Слюсаренка[32], В. Капелюшного[33].

Досить неоднозначним ще в 1990-х рр. було ставлення до С. Петлюри. Наприклад, доволі критично оцінює постать С. Петлюри автор

науково-популярних праць В. Савченко. На його думку, українська армія не мала шансів на перемогу, особливо після підписання польсько-радянського перемир'я 18 жовтня 1920 р. Негативно дослідник оцінює також польсько-українські відносини. Ю. Пілсудський, на його думку, «хотів перетворити Петлюру на вічного прохача набоїв, чобіт, повноважень, тримати його в полі зору», побоюючись, що Україна може перетворитись на ворога Польщі, з огляду на питання Галичини[34].

Вкрай негативно оцінює постать Головного Отамана В. Солдатенко. На його думку, до укладення союзу з Польщею його штовхала тільки жадоба влади. «Болісно переживаючи поразки 1919 р., С. Петлюра непогамовно прагнув реваншу. І передусім, та й, мабуть, понад усе, його турбувало, де знайти ті сили, які повернули б йому особисту владу бодай над якоюсь частиною України. Ні конструктивної програми державотворення, ні проектів соціальних перетворень не передбачалося. Принаймні вони не були публічно запропоновані суспільству. Весь смисл розрахунків і комбінацій підпорядковувався одній меті — знищити ненависну радянську владу…»[35]. Відвертим епігоном радянської історіографії є праця Р. Симоненка та Д. Табачника. Автори активно експлуатують радянські штампи і стереотипи, зокрема називаючи польсько-українські війська «польськими загарбниками та їх підсобниками»[36]. Відповідно Київська операція війська польського трактується не інакше, як зовнішня агресія, а контрнаступ Червоної Армії як визволення.

Проте, незважаючи на присутність подібних оцінок, неможливо не помітити помітну переоцінку польсько-українського союзу протягом останніх десятиліть. Серед українських істориків домінує доволі позитивне ставлення до Варшавського договору та С. Петлюри[37]. Дослідники намагаються менш критично трактувати вчинки Головного Отамана. Ми більше не знаходимо звинувачень на його адресу у «продажі» Галичини полякам. Наприклад, Ю. Терещенко зазначає, що Варшавський договір «дав реальну можливість ще на рік продовжити масштабну збройну боротьбу за визволення України і зберегти основи національної державності. С. Петлюрі видалося можливим поступитися частиною української території з тим, щоб відстояти державність на Великій Україні»[38]. Саме таке трактування превалює нині в українській історіографії. Я. Грицак зазначає, що ідучи на укладення союзу з Польщею, С. Петлюра керувався єдиним прагненням бачити Україну самостійною державою, завдяки союзу з Польщею він сподівався отримати визнання країн Антанти. До того ж він був переконаний, що головна загроза виходить Україні не від Польщі, а від більшовицької експансії[39]. Дослідник наголошує на схожості між С. Петлюрою та Ю. Пілсудським, «з тією, однак, засадничою різницею, що Пілсудський представляв націю **переможну**, а

Петлюра — **переможену** [підкреслення Я. Грицака. — *Авт.*]. Тому один залежав цілком від великодушності і чесності іншого. Навіть, якщо б Пілсудський виявився до кінця вірним своїм союзницьким зобов'язанням, залишалося під великим сумнівом, чи польське суспільство утрималося б від величезної спокуси трактувати **відвойовану** Україну як **завойовану** територію»[40]. Загалом подібну думку висловлює І. Срібняк, зазначаючи, що «стрижнем польсько-українського порозуміння 1920 р. був військовий союз двох держав проти більшовицької Росії»[41]. Автор також звертає увагу, що рішення укласти союз було не спонтанним, а йому передували спроби налагодження діалогу принаймні річної давнини. В. Литвин, підсумовуючи досягнення української історіографії, стверджує, що цей союз був «єдиним для українців шансом продовжити боротьбу за українську державність», але з багатьох причин від самого початку був приречений на поразку, проте дозволив ще на рік продовжити історію УНР[42].

Деякі дослідники, як наприклад Т. Зарецька, оцінюють договір практично цілковито позитивно, акцентуючи увагу на неперечісних лідерських рисах його ініціаторів. С. Петлюра у цьому описі виглядає як мужній політик, який із величезними зусиллями зміг приборкати в собі соборницькі почуття, що мало хто навіть із його оточення міг зрозуміти[43]. Позитивно дослідниця оцінює і Ю. Пілсудського[44].

Різні питання, що стосуються союзу, досліджені в історіографії нерівномірно. Найбільш опрацьованими є підготовка до підписання договору та варшавські переговори. Перебіг процесу встановлення дипломатичних відносин між Україною та Польщею висвітлений у працях С. Варгатюка[45], О. Калакури[46], Т. Кучер[47], Т. Зарецької[48], І. Срібняка[49], О. Михайлової[50], Б. Гудя, В. Голубка[51], С. Литвина[52] та ін. Дослідники загалом наголошують на складності перемовин. Наприклад, Б. Гудь та В. Голубко стверджують, що «українсько-польський мирний діалог періоду весни-літа 1919 р. спричинив припинення збройного конфлікту між Українською Народною Республікою та Річчю Посполитою, а також сприяв зближенню їх позицій у визначенні перспектив боротьби з експансією московського більшовизму на Захід, що однаковою мірою загрожувало існуванню обох новопосталих держав»[53]. О. Михайлова, дослідження котрої чи не найкраще висвітлює польсько-українські перемовини, зауважила, що переговорний процес багаторазово був на межі зриву через непоступливість польської сторони, однак українська делегація була змушена підписати політичну конвенцію, стоячи перед доконаним фактом готовності Польщі до війни з радянською Росією на території України. З іншого боку, українська сторона сподівалась на те, що поступки будуть переглянуті парламентом незалежної УНР завдяки успіху воєнної кампанії та здобуттю й закріпленню незалежності УНР[54]. Крім того, на

підставі листування А. Лівицького та І. Мазепи О. Михайлова довела, що останній дещо лукавив у своїй праці «Україна в огні і бурі революції», коли стверджував, що умови договору стали для нього повною несподіванкою[55].

Більшість дослідників звертають увагу на прагматичність польського керівництва в питанні переговорів з УНР. Зокрема, С. Варгатюк вважає, що польська сторона, використовуючи скрутне становище Директорії УНР, морально тиснула на українських дипломатів і підходила до вирішення польсько-українських відносин із позиції сили. Наївна ж віра українського керівництва у щирість польських політиків щодо їхньої згоди на досягнення самостійності УНР надавала можливість проникнення в дипломатичну місію Директорії агентів польської розвідки або осіб, байдужих до справи української державності[56]. «Варшавський договір, — на думку дослідника, — не був партнерством між рівними, оскільки встановлював польський протекторат над Україною». Його укладення стало можливим тільки тому, що «польський уряд використовував патріотизм українських політиків і безвихідне становище України для досягнення своїх імперських цілей»[57]. Як зазначає С. Варгатюк, С. Петлюра не врахував основного — Польща насправді не була прихильницею застосування права націй на самовизначення до українців[58]. Утім, на думку дослідника, хоч плата за допомогу і була великою, та союз створював шанс мати хоч якусь незалежність.

Проте, деякі дослідники звертають увагу на той факт, що прагматизм у політиці є нормою. Зокрема О. Красівський зазначає, що зважуючись на непопулярний серед польського суспільства союзний договір з УНР, Ю. Пілсудський керувався національними інтересами й не прагнув будь-якою ціною відвойовувати незалежність Україні. Насамперед він виходив з інтересів національної безпеки Польщі, маючи на меті допомогти українцям відновити державність для утворення своєрідної «санітарної зони», якою прагнув прикрити свої східні кордони від більшовицької Росії[59].

Ставлення західноукраїнських політиків до польсько-українського союзу висвітлює В. Голубко. Дослідник вважає, що спроби керівництва УНР втягнути в боротьбу проти більшовицької Росії українців-галичан хоча й видавалися привабливими, але через антиукраїнську політику Польщі у Східній Галичині були нездійсненні. Галицькі політики, на його думку, не усвідомлювали того, що 1920 р. був останнім шансом порятунку національної державності бодай на частині етнічної території України, тому поразку УНР сприйняли як незначущий епізод у боротьбі за державну незалежність українського народу, який не матиме суттєвого впливу на статус Галичини, а це, без сумніву, виявилося глибокою помилкою[60].

Порівняно гірше досліджене питання співпраці між українською владою та польською адміністрацією. Піонерською в цьому плані є стаття згадуваної вище О. Михайлової, присвячена військово-господарчій співпраці.[61] Діяльність української військової місії у Польщі детально висвітлена М. Ковальчуком[62]. Автор наголошує на вагомості внеску місії у справу спільної боротьби проти Росії. Крім того, на його думку, Варшава стала тим «вікном до Європи», крізь яке українська дипломатія налагодила спорадичні контакти з державами Західної Європи[63].

Попри все, найслабшою частиною української історіографії є висвітлення діяльності українських військ, їх взаємодії з польськими частинами. Можна погодитись із думкою В. Солдатенка, що «похід поляків в Україну, їх відступ з Києва всі історики передають дуже стисло, якось скоромовкою, практично не аналізуючи військових операцій, а згадуючи лише основні дати — переходу з рук у руки тих чи інших населених пунктів. Не видно і ролі в подіях українських військових частин»[64]. Щоправда, останніми роками ситуація починає змінюватись. На початку 2000-х рр. в Україні було захищено декілька дисертацій, дотичних до теми військового будівництва в період революції. Серед них варто виокремити дисертації А. Харука[65], Ж. Мини[66], Т. Плазової[67], Л. Кривизюка[68]. Зокрема, у дисертації П. Слюсаренка вперше розкрито стан української армії у кампанії 1920 р[69]. Окремі аспекти дослідження викладені в низці публікацій[70]. Він наголошує, що організаційно армія УНР мала величезний потенціал, який однак не вдалося реалізувати. На думку автора, «створені органи вищого військового керівництва були спроможні забезпечити бойову діяльність кількасот тисячної армії»[71]. Однак потенціал не був реалізований через цілковиту залежність від Польщі, незацікавленої у зміцненні українського війська. Це спричинило неможливість її окремого функціонування від польської армії[72]. Своєю чергою, Л. Кривизюк підсумував, що «попри важкі поразки від переважаючих сил противника, моральний стан армії був збережений. Вона продовжувала боротьбу і воліла разом з урядом вийти на еміграцію, ніж капітулювати»[73]. Ж. Мина зазначає, що проведені урядом заходи напередодні спільного наступу значно підвищили боєздатність армії, однак «носили переважно перспективний характер, що не дозволяло втілити їх в життя комплексно»[74]. Варто виділити дисертацію Т. Плазової, котра зосередила своє дослідження на розкритті перебігу воєнних операцій армії УНР у листопаді 1920 р. Дослідниця зауважує, що «командування стало більшу увагу звертати на продовження боротьби партизанськими методами»[75].

Загалом, як умови військової конвенції він 24 квітня 1920 р., так і реалізація її умов на практиці, більшість дослідників оцінюють скептично. Наприклад, І. Дацків зазначає, що умова про формування лише

трьох українських дивізій (бл. 15 тис. вояків) вкотре свідчила про нерівноправність договору. Ю. Пілсудський, на його думку, не бажав бачити сильною союзну українську армію. Українці мали виконувати тільки допоміжну функцію й бути політичним прикриттям польського походу в Україну[76]. Дослідник наголошує, що союз ґрунтувався переважно на особистих домовленостях Ю. Пілсудського та С. Петлюри і викликав гостру опозицію як серед українців, так і серед поляків та був малоефективним через взаємну недовіру. Польська сторона не дозволила розбудувати та укомплектувати українські збройні сили. Українське населення з великою недовірою поставилося до Польщі. Очікуваного повстання проти більшовиків не відбулося[77]. Деякі дослідники звертають увагу також на те, що майно ЧУГА, яка перейшла на польсько-український бік, не було передане українським частинам, хоча це могло би значно поліпшити стан їхнього забезпечення. Автори «Нарисів історії Української революції» наголошують — офіційного наказу про передачу майна так і не було підписано, існували лише усні розпорядження, які погано виконувались. Також, всупереч домовленостям про зарахування галичан до Армії УНР, польська сторона робила все, щоби завадити цьому[78]. Автори також зазначають, що через незнання умов військової конвенції місцева українська влада не мала змоги вимагати від польського союзника того, чому він мав би сприяти (ведення обліку й передачі військового майна, реєстрації козаків, використанню української державної символіки тощо), що породжувало психологічну пригніченість і не давало відчуття співпраці[79]. Крім того, зазначають автори, реорганізація Армії УНР не могла бути виконана повністю, бо польський союзник не поставив принаймні половини обіцяного одягу і зброї. Мобілізація, через постійні перешкоджання з боку польської адміністрації, здійснювалась лише в тих повітах, які контролювались безпосередньо українською армією[80]. Часто польсько-українська співпраця залежала від персонального ставлення конкретного чиновника до української справи. Це істотно гальмувало розбудову української адміністрації і армії: вона губилася в паперовій тяганині, в очікуванні «дозволів» польських начальників різних рівнів[81].

Іншим вагомим аспектом польсько-українського союзу є ситуація на звільнених польсько-українськими військами територіях. Таких праць дуже не багато. Більшість оцінок є доволі загальними. Зазвичай українські історики негативно оцінюють діяльність польської адміністрації. Наприклад, Я. Грицак зазначає, що «як тільки польські війська опинилися на Правобережжі, то замість помагати уряду УНР творити обіцяні дивізії польська військова адміністрація кинулася грабувати майно і вивозити його до Польщі. Політика реквізицій змусила ще раз піднятися українське

селянство, на цей раз проти нових окупантів. Повернення уряду УНР в обозі польської армії не викликало ентузіазму українського населення, навпаки — воно сприймало як своїх визволителів більшовицькі війська»[82]. Л. Зашкільняк і М. Крикун в «Історії Польщі» зазначають, що «в Україні союзні армії зустріли без ентузіазму; українські дивізії не вдалося поповнити. Поляки поводилися в Україні як господарі, вимагаючи матеріальної компенсації за надану допомогу»[83]. Б. Гудь вважає, що звістку про спільну польсько-українську виправу проти Радянської Росії селяни Правобережжя зустріли без захоплення, остерігаючись збереження великих польських володінь в Україні. «Вони не тільки ігнорували заклики уенерівських властей вступати в ряди Дієвої армії, але й цілком свідомо донищували ті рештки маєтків власне польських поміщиків, котрі ще вціліли після трьох років анархії і безперервних воєн»[84]. В. Солдатенко зазначає, що особисто Ю. Пілсудський і його політичне оточення «не марнували часу, прагнучи «витиснути» зі сприятливої ситуації якомога більше вигод. Тільки-но почавши похід на Київ, вони потурбувалися про форсування підготовки економічних і фінансових угод, передбачених Варшавським договором»[85]. В. Солдатенко наголошує, що умови угоди були кабальними й принизливими, а Ю. Пілсудський «рішуче підтримав зажерливість своїх міністрів»[86]. Автор подекуди використовує й відверто радянські штампи, наприклад, зазначаючи, що в період Київського походу польської армії «на загарбаних українських землях відновлювалося люте панування польського поміщицтва»[87].

Ще різкіше про ставлення Польщі до України висловлюється В. Сергійчук. Він вважає, що польська сторона не тільки відмовилася до кінця виконувати взяті на себе зобов'язання — підтримати незалежність України, а й роззброїла своїх вчорашніх союзників, інтернувавши десятки тисяч петлюрівських вояків за колючі дроти[88]. На його думку, восени 1920 р. польсько-українські війська могли повністю розбити більшовиків, проте Польща проявила «малодушність»[89]. В. Сергійчук негативно оцінює польські мотиви, вважаючи, що Польща тільки використала Україну у своїх інтересах.

Проросійські автори Р. Симоненко та Д. Табачник особливо наголошують на «варварській поведінці» польської адміністрації. Автори перераховують безліч випадків наруги, насилля, масових страт, пограбувань тощо. Слід зазначити, що в багатьох випадках джерелами зазначеної інформації виступає радянська преса. Крім того, наголошують автори, «польські загарбники та їх підсобники, змушені відступати з української землі, руйнували безцінні пам'ятки культури та мистецтва»[90]. Дослідження повністю опирається на традиції радянського історіописання зі звичними для нього штампами. Варто додати, що автори наголошують

також на ролі українських військ, які, за їхнім твердженням, брали у всьому цьому чи не найактивнішу участь.

Проте навіть дослідники, які дуже далекі від радянської схеми опису війни 1920 р., часто є доволі критичними стосовно дій польської армії. Наприклад, С. Литвин, котрий позитивно оцінює особистість С. Петлюри й обґрунтовує розумність Варшавського договору, теж відмічає негативні наслідки дій польських військових в Україні. «Великої шкоди, — зазначає автор, — завдавала поведінка військової та цивільної польської влади, що ігнорувала права українців, встановлені договором, і поводилася як окупаційна»[91]. Враховуючи все це та побоюючись повернення польськими землевласниками вже розділених земель, українське селянство не підтримувало походу[92].

О. Красівський вважає, що на початковому етапі війни декларативні звернення Ю. Пілсудського та С. Петлюри нівелювалися ставленням польської армії до населення. Попри директиви верховного командування й вимоги до особового складу (ставитись до українців як до населення дружньої держави), на зайнятій території впроваджувався фактично окупаційний режим. Зусилля українського уряду утворити місцеве самоврядування й передати йому владу на місцях часто паралізувалися. Якщо на верхніх щаблях влада УНР і Польщі знаходила розуміння, то в реальному житті було багато проблем[93].

Автори «Нарисів історії Української революції 1917–1921 рр.» зазначають, що населення України ставилося до польської присутності дуже стримано, не вірячи в союзницькі наміри польської армії. Селяни давали продукти без суперечок, хоча до реквізиційних квитків ставилися з недовірою. Проте грабежі та самочинні реквізиції з боку поляків не припинялися. Поширеними були випадки затримання польськими солдатами селянських підвід і насильницьке відбирання продуктів[94]. Що стосується вступу поляків у мирні переговори з більшовиками, автори зазначають, що Ю. Пілсудський вважав за можливе й необхідне вимагати від більшовиків визнання незалежності України та виведення радянських військ із її території. У протилежному випадку пропонував продовжувати війну до переможного кінця. Однак його авторитет після невдачі Київського походу підупав, і він не міг істотно впливати на зовнішню політику[95].

Утім, зазначені праці зазвичай обмежуються загальними формулюваннями й не зосереджуються предметно на функціонуванні польської адміністрації на українських територіях. Значно більше конкретики в це питання вносить детальна монографія І. Лісевича[96]. На великому фактичному матеріалі, почерпнутому з польських та українських архівів, автор дослідив суспільно-політичне, економічне та культурне життя на підконтрольній польсько-українським військам території. Хоч дослід-

ження територіально обмежене здебільшого Києвом, воно висвітлює порівняно найменш вивчений аспект подій 1920 р. І. Лісевич підкреслив назагал союзницьку позицію польського командування — «самі українські державні чинники повинні створити в місті відповідні важелі влади, які б забезпечили спокій і порядок у місті»[97]. Однак, як зазначив дослідник, найбільшою перешкодою на шляху формування української адміністрації став брак українців серед управлінського апарату та мала кількість інтелігенції. Наприклад, призначений українською владою новий міський комісар Києва був змушений навіть оголосити, що склад попередньої міської управи, яка формувалася більшовиками, змінюватись не буде. Однак, більшість урядовців бойкотували українську владу, здебільшого через російське походження та, відповідно, ворожість до української справи[98]. Автор також порушив питання військового співробітництва між польською та українською арміями. Він зазначав, що серйозною перешкодою для формування української армії були занадто повільні постачання зброї українській стороні. Відповідальність за це І. Лісевич покладає на офіцерський склад середньої руки, який не розумів політики Ю. Пілсудського й тому саботував поставки зброї українцям. Головне командування змушене було навіть видати окремий наказ, який підвищував відповідальність за передачу здобутої зброї українській армії. Негативну роль, на думку І. Лісевича, зіграло і зволікання польської адміністрації із дозволом на проведення мобілізації. Там, де мобілізація все ж була проведена, явка призовників виявилась доволі високою, що свідчило про гарні перспективи, якби такі заходи були проведені вчасно в більшому масштабі[99]. Така ситуація пояснювалась тим, що «Ю. Пілсудський і його оточення покладали надію не на майбутню армію УНР, а на свою власну»[100]. Дослідник визнає факти окремих зловживань щодо місцевого населення, однак наголошує на їх спорадичності: «ніде правди діти, вони справді мали місце, але це відбувалося десь у віддалених селах, особливо у прифронтовій зоні, де нечисленні наряди жандармерії не могли за всім услідкувати, а окремі командири підрозділів дивились на це крізь пальці. Що інше — Київ, де військова комендатура тримала жорсткий порядок і нещадно присікала окремі випадки зловживань щодо місцевого населення». Резюмуючи, дослідник зазначає, що польське військо поводило себе назагал як союзницьке[101]. І. Лісевич позитивно оцінює історичне значення польсько-українського союзу: «Те, що посіяли С. Петлюра і Ю. Пілсудський українсько-польським союзом 1920 року, ще неодмінно принесе свої плоди. Дружні добросусідські відносини, які тепер укладаються між Річчюпосполитою Польщею і незалежною Україною, наглядне свідчення, що обидві вони роблять належні висновки з уроків історії»[102].

Сучасні дослідники починають дедалі більше уваги звертати також на зовнішні чинники, які впливали на події Української революції. Міжнародній політиці доби Директорії присвятила кандидатську дисертацію В. Шамраєва[103]. Дисертантка зазначає, що незважаючи на значні поступки, Варшавський договір можна вважати здобутком української дипломатії. Політика Польщі, на її думку, не була ані проявом якоїсь надмірної симпатії до України, ані підступним планом закабалення УНР. У ставленні до України Ю. Пілсудський керувався національними інтересами своєї країни. Його розуміння цих інтересів передбачало послаблення Росії, від якої походила головна загроза існуванню польської державності. В той час такий підхід збігався з національними інтересами УНР. С. Петлюра, на думку дослідниці, теж виходив із власного розуміння національних інтересів України і робив те, що він вважав єдино правильним у тому надзвичайно складному внутрішньому становищі та ворожому міжнародному оточенні. Угода між С. Петлюрою і Ю. Пілсудським була політичним компромісом, коли слабша сторона була змушена піти на більші поступки[104].

О. Павлюк детально висвітлює політику США щодо України в 1920 р. На його думку, США не поспішали підтримувати плани польсько-українського чи польсько-українсько-румунського союзу. На думку Вашингтона, такі союзи спрямовувалися не лише проти більшовиків, а й проти Росії загалом та її територіальної цілісності. Збереження ж останнього, зазначає автор, «було піднесено майже до рівня догми американської зовнішньої політики»[105]. Вашингтон вважав, що дезінтеграція Росії матиме негативні наслідки і що Україна є невід'ємною частиною Росії, а український рух не має серйозних підстав. До того ж, потенційні союзники України — Польща та Румунія — дбали не так про піднесення української справи перед великими державами, як про власні вигоди від проєктованого союзу: Польща бажала відречення України від Галичини, а Румунія — Бессарабії[106].

С. Литвин вважає, що укладенню Варшавського договору сприяла проросійська політика Антанти. Відновлення Росії ставило під сумнів незалежність Польщі. Своєю чергою для УНР така політика практично не залишала альтернативи у виборі союзника, яким і стала Польща[107]. Подібної думки дотримується І. Дацків, котрий зазначає, негативне ставлення до України з боку Антанти було одним із факторів, які привели до того, що договір було укладено з великим запізненням[108].

О. Красівський зазначає, що після поразки Добрармії на Наддніпрянщині навесні 1920 р. Антанта, щоправда неофіційно, залишила Польщі право самостійно вирішувати українсько-польські відносини[109]. М. Держалюк вважає, що Росія, Антанта й Польща рахувалися з українськими інтересами лише з тактичних міркувань. Росія, як могутніша країна,

прагнула приєднати до себе всю Україну, Польща, як слабша — щонайменше Галичину. Жодна з сусідніх країн не сприяла об'єднанню українських земель і формуванню української держави[110]. Політика Польщі та Росії, на думку автора, мало чим різнилась. Польсько-російську війну 1920 р. [так її називає М. Держалюк. — *Авт.*] він оцінює як війну за українські землі, котра з обох боків була загарбницькою[111]. На його думку, Антанта також відіграла дуже суттєву роль у поразці українського визвольного руху, фінансуючи антиукраїнські армії — Колчака, Юденича, Денікіна, Врангеля, Галлера. Крім того Антанта не визнала жодного українського уряду. Головна причина цього — доводить М. Держалюк — страх посилення Центральних держав, з якими в Україні складались кращі відносини. Тому Антанта зміцнювала своє становище у Східній Європі, посилюючи своїх союзників за рахунок інших народів[112]. Автор наголошує, що «доля української незалежності залежала на 90% від міжнародної ситуації, яка була явно несприятлива для неї»[113].

Найменше суперечностей в історіографії у питанні про наслідки союзу для української державності. Більшість авторів, хоч і визнають недоліки польсько-українського союзу, все ж схиляються до думки, що в тій ситуації не було іншого виходу. С. Литвин, наприклад, зазначає, що попри всю суперечливість оцінок Варшавського договору в історіографії, безсумнівним є те, що він був єдино можливим кроком на шляху продовження збройної боротьби українського народу проти більшовицького поневолення і за становлення української державності[114]. В. Голубко та Б. Гудь вважають, що «попри всі застереження треба таки визнати, що домовленості, укладені між УНР і Польщею у квітні 1920 р., стали важливою віхою в історії українсько-польських відносин. Найголовнішим є те, що обидві країни прийшли до усвідомлення необхідності стратегічного партнерства задля забезпечення своєї незалежності […] Цей договір створив правову основу для подальшого співробітництва між вже екзильним урядом УНР і Річчю Посполитою, мета якого полягала у послабленні більшовизму»[115]. В. Литвин звертав увагу, що «цей союз можна оцінити тільки в геополітичному вимірі, з урахуванням планів і намірів Радянської Росії щодо Польщі. Чекаючи неминучого удару з боку Росії, Ю. Пілсудський прагнув заручитися підтримкою С. Петлюри. Проте, оскільки С. Петлюра перебував у Польщі на становищі емігранта, союз з УНР не міг стати рівноправним»[116]. О. Рубльов та О. Реєнт зауважують, що «Після поразки визвольних змагань та інтернування українського війська у Польщі, конвенція стала підставою для утримання Варшавою 25-тисячної армії й діяльності її структур, забезпечення її боєздатності»[117]. І. Дацків, підсумовуючи здобутки і втрати від польсько-українського союзу 1920 р., зазначає, що «він виявився недовготривалим і

розпався під впливом потужних несприятливих, насамперед зовнішньополітичних факторів. […] Свою роль зіграв, слід визнати, й прагматизм Ю. Пілсудського, котрий керувався перш за все інтересами Польщі й орієнтувався довгий час на Антанту, від якої великою мірою залежала доля його країни»[118]. Водночас, на думку дослідника, «Варшавський договір сприяв виходу України на міжнародну арену. Завдяки йому і допомозі з боку Польщі, український народ продовжив збройну боротьбу за незалежність проти більшовиків 1920 р. й спільно з польським військом зірвали плани Москви щодо походу Червоної Армії в Західну Європу й перенесення туди «світової революції»[119]. О. Павлюк зазначає, що спільний польсько-український виступ від самого початку був приречений на невдачу. Насамперед тому, що цей союз значною мірою був і залишився «персональним союзом» двох глав держав і спирався на їхні особисті відносини й домовленості[120]. С. Варгатюк зазначає, що фіаско української зовнішньої політики після укладення Варшавського договору було закономірним. Подібне становище очікувало б Директорію й у випадку союзу з РСФРР. Тільки тоді про незалежність і не йшлося б. Укладенням союзу з Польщею Директорія УНР отримувала надію на незалежність, хоча й дуже обмежену та відносну. Проте тогочасне міжнародне становище, радянсько-польська війна знищили можливість навіть такої надії[121].

Р. Тимченко зазначає, що Варшавський договір хоч і підписувався на таких важких умовах, та Головний Отаман вбачав у ньому єдиний можливий шанс для порятунку. Певним виправданням служила та обставина, що він відмовлявся від територій, уже й так захоплених поляками. У квітні 1920 р. неможливо було передбачити, що спільний похід українсько-польських сил на Київ виявиться таким короткочасним і невдалим, у результаті якого буде завойована більшовиками вся територія УНР і ліквідуються залишки УГА[122]. Автори двотомника «Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.» стверджують, що Ю. Пілсудський не мав певності щодо своїх планів, будучи готовим до поразки ідеї відновлення України. Він не збирався утримувати її будь-якою ціною[123].

Політичний аспект подій 1920 р. розглядає А. Руккас, хоча його монографія присвячена здебільшого військовому аспекту подій та бойовому шляху української армії у складі польського війська[124]. Варто зазначити, що праця була перекладена польською і видана польським Інститутом Національної пам'яті та стала лауреатом премії Східного Огляду (пол. Przegląd Wschodni). А. Руккас вважає, що в концепції Ю. Пілсудського Україна мала стати слабкою, урізаною буферною державою, політичним сателітом Польщі та її сировинним придатком. Головною ж ціллю його східної політики було розірвання Росії по національних швах[125].

Дослідження наступних років доповнили наші знання в зазначеній сфері. Зокрема, важливу прогалину в дослідженні польсько-українських дипломатичних відносин у революційний період заповнює І. Матяш. В українській історіографії зазвичай найдетальніше висвітлюється діяльність Варшавської дипломатичної місії А. Лівицького. І. Матяш, натомість, висвітлює діяльність українських представництв у Польщі та польських в Україні з вересня 1918 р., тобто ще з періоду Регентської Ради в Польщі та Гетьманату в Україні, що робить картину польсько-українських дипломатичних відносин більш повною та цілісною[126]. Вона ж дослідила ставлення до Варшавського договору українських дипломатів[127]. Діяльність українських військово-дипломатичних представництв у Польщі висвітлив А. Руккас. Йдеться, зокрема, про військову секцію при Дипломатичній місії УНР та військову місію УНР у Польщі, діяльність яких пов'язана з військовою співпрацею в період війни 1920 р., та Українську військову ліквідаційну комісію і Українську ліквідаційну комісію у справах полонених та інтернованих у Речі Посполитій Польській, котрі функціонували вже після польсько-радянського перемир'я[128].

В. Піскун розглянула реакцію на союз із Польщею серед наддніпрянських політичних кіл[129]. Останніми роками українська історіографія поповнилася також дослідженнями реакції польської громадсько-політичної думки щодо союзу з українцями[130]. Хоча неоднозначне ставлення польського суспільства до східної політики Ю. Пілсудського в загальних рисах є відомим, однак раніше предметно українськими істориками не вивчалося. Іншим маловивченим аспектом подій 1920 р. є роль та значення російського білого руху в контексті польсько-українського союзу і навпаки — вплив польської політики щодо України на російську ситуацію. Ця лакуна також поступово заповнюється[131]. Своєрідним наслідком польсько-українського союзу стало інтернування Українських вояків у Польщі. Останніми роками ця тема поповнилася дослідженнями І. Срібняка[132] та О. Гуменюк[133].

Загалом, варто зауважити, що простежується чітка тенденція до певного злагодження критики Польщі в українській історіографії. Історики дедалі частіше зазначають, що умови Варшавського договору не були ані альтруїзмом, ані спробою закабалити Україну, а лише відображували реальний розклад сил. У цьому сенсі, український наратив про союз 1920 р. зближується з польським. У розгляді подій 1920 р. акценти зміщуються з негативних моментів, таких як нерівність сторін, на братерство зброї у боротьбі проти більшовицької Росії. Імовірно, не останню роль у цьому зіграв фактор триваючої з 2014 р. російської агресії проти України. Менш різко українські історики критикують Варшаву і за підписання Ризького миру, часто зазначаючи, що Польща практично не могла тоді вчинити інакше.

Зокрема, в одному зі спільних польсько-українських збірників заступник Міністра закордонних справ України Василь Боднар зазначав, що:

«попри наявність складних моментів у взаєминах між українцями і поляками ми вміли об'єднуватися у боротьбі «За Нашу і Вашу Свободу» проти імперських зазіхань і тоталітарних режимів. Це був важливий час героїчної боротьби українського і польського народів за утвердження і зміцнення своєї державності. Для України істотну вартість мав стратегічний союз з Польщею у боротьбі проти більшовицької навали. Союз Симона Петлюри і Юзефа Пілсудського, попри те, що розчарував українців із Західноукраїнської Народної Республіки, створив умови для багатьох успішних прикладів взаємної підтримки»[134].

Особливо помітним пом'якшення українських інтерпретацій стало в річницю польсько-українського союзу 1920. З цієї нагоди в Україні та Польщі було організовано низку заходів: покладання квітів на могилах вояків Армії УНР у Польщі та польських військових похованнях в Україні. У Варшаві, Кошаліні та Ґданську названо сквери на честь М. Безручка, який відомий обороною Замостя під час найнапруженішого періоду війни. В Україні та Польщі були проведені фото-документальні виставки, присвячені польсько-українському союзу, в яких підкреслювався факт об'єднання проти спільного ворога[135]. Крім того, було проведено низку конференцій[136], «круглих столів», видано декілька спільних польсько-українських збірників чи тематичних номерів журналів, присвячених цій темі. Більшість авторів акцентувала увагу на потребі робити висновки з історії для віднайдення справедливої формули співпраці. Утім, деякі дослідники вважають, що рівень відзначення ювілею договору свідчить про не надто позитивне ставлення до нього в сучасній Україні. Зокрема, Г. Касьянов вважає, що ювілей українсько-польського співробітництва пройшов майже непоміченим[137]. На його думку, Варшавський договір 1920 р. був актом відчаю, договором слабкого з сильним і був надзвичайно непопулярним у «небільшовицькій» Україні. Як наслідок, в українській культурі пам'яті польсько-український союз 1920 р. не належить до подій, які охоче згадують, навіть у рамках репрезентації спільної боротьби проти більшовиків[138]. Утім, варто зазначити, що якщо розглядати ставлення до польсько-українського союзу в історіографічній динаміці, то очевидною є його поступова переоцінка та згладжування гострих кутів у питаннях, що стосуються відносин із Польщею. Той рівень комеморації, який можна було спостерігати в ювілейну річницю, свідчить, що в державній ідеології сучасної України польсько-український союз 1920 р. сприймається скоріше як позитивний історичний факт.

У цьому контексті варто згадати спільне видання збірки документів про польсько-український союз, редакторами якої стали Я. Пісулінський

та В. Скальський[139]. У передмові до збірника Я.-Я. Бруський та В. Верстюк звертають увагу на асиметрію пам'яті про союз в українському й польському суспільствах, і зокрема на те, що в Польщі Київська операція та пізніші бої з Червоною Армією сприймаються як виключно польське зіткнення з Росією. Крім того, в Польщі союз інтерпретується позитивно, як приклад порозуміння та співпраці. В Україні ж, дослідники не можуть оминути негативних сторін договору, зокрема того, що його укладення вимагало відречення від ідеї соборності. А втім, автори передмови переконані, що «Варшавський договір 1920 р. досі не отримав належного місця в пам'яті обох народів[140]». Л. Зашкільняк, наголошуючи на актуальності видання такого збірника, зауважив, що «політична ситуація, в якій ми опинилися у зв'язку з російською агресією, примушує звернути свої погляди до подій сторічної давнини і з'ясувати обставини, які допровадили до того, що польсько-українські стосунки склалися в такій формі, в якій вони були представлені в договорі Пілсудський-Петлюра»[141].

В. Верстюк, у статті, присвяченій сторіччю союзу, детально розглянув ситуацію, що передувала й фактично привела до підписання Варшавського договору. Значну увагу він приділив зовнішньополітичному контексту, зокрема позиції країн Антанти[142]. На його думку, Варшавський договір варто розглядати не як одномоментну подію, а у ширшому контексті налагодження відносин між двома державами. В. Верстюк наголошує на важливості розуміння, в яких екстраординарних умовах розвивалися польсько-українські відносини в ті роки[143]. Варто не забувати, що єдиною країною, котра бачила сенс в Українській державі, була новопроголошена Польща. Однак, «насамперед належало вирішити проблему кордонів і лише потім домовлятися про антибільшовицький союз»[144]. А проблема кордону, як зазначає В. Верстюк, не мала простого розв'язання.

Ю. Пілсудський, на думку В. Верстюка, відводив українцям роль помічника, на хребет якого передбачалося звалити тягар ситуації. Він керувався польськими національними інтересами, які вимагали послаблення Росії. Проте польський лідер теж не міг діяти цілковито на власний розсуд, здебільшого через неприхильну до України позицію Антанти та жорстку опозицію націонал-демократів, котрі вважали шкідливими будь-які контакти з українцями. Як Ю. Пілсудський, так і С. Петлюра не змогли переконати своїх співвітчизників у доцільності союзу[145]. Резюмуючи свої роздуми про польсько-український союз, В. Верстюк зазначає:

«Для нас він має ще одне принципове значення, даючи матеріал для роздумів на тему: чому полякам удалося на той момент відстояти власну державність, а українцям — ні? А перед нашими західними сусідами ставить запитання: чи все було зроблено правильно в українсько-

польських стосунках, беручи до уваги крах польської держави в 1939 р.»[146].

В. Смолій пропонує дивитися на польсько-український союз насамперед із погляду еволюції міждержавних відносини 1919–1920 рр. Головним у цьому плані є перехід від стану війни до союзних дій проти спільного ворога — більшовицької Росії. Проте, над ретроспективним визначенням позитиву й негативу від наслідків Варшавського договору, на його думку, «неодмінно буде тяжіти «галицький синдром», тобто питання ціни, заплаченої українцями за його укладання. І тут дослідники мають бути максимально толерантними і об'єктивними. Неодмінно з обох сторін»[147].

Підводячи підсумки, варто зауважити, що незважаючи на помітні успіхи в дослідженні проблеми, в історіографії досі трапляються прикрі фактологічні помилки. Наприклад, дослідники іноді вказують неправильну дату підписання договору — 26[148] чи 28[149] квітня. Іноді Яна Домбського називають Яном Домбровський[150]. Однак найпоширенішою помилкою, якої припускаються дослідники, є титулування підписанта договору з польського боку Я. Домбського міністром закордонних справ[151]. Насправді міністром закордонних справ Польщі на момент підписання Варшавського договору був Станіслав Патек (з 16 грудня 1919 р. по 9 червня 1920 р.). Ян Домбський у цей період обіймав посаду заступника міністра закордонних справ. Плутанина, імовірно, пов'язана з тим, що в політичній конвенції його підпис розшифровано як «kierownik Ministerstwa Spraw Zagranicznych», так само як і підпис Андрія Лівицького. Деякі автори, очевидно, зробили з цього висновок, що їхні посади були тотожні. Цьому сприяло і те, що Ян Домбський очолював польську делегацію на мирних переговорах у Ризі, а в період з 24 травня 1921 р. по 11 червня 1921 р. справді займав посаду міністра закордонних справ.

Отже, можна констатувати, що за останні три десятиліття відбулися помітні якісні зміни в дослідженні та осмисленні польсько-українського союзу 1920 р. Цьому сприяли насамперед падіння тоталітарних режимів у Європі та здобуття Україною незалежності. Величезне значення мало відкриття доступу до українських та польських архівів, що спричинило появу цілої низки нових досліджень, проведення конференцій, публікацію збірок документів тощо. Зняття ідеологічних перешкод дозволило авторам вільно трактувати події.

Утім, питання польсько-українського союзу 1920 р. досі зберігає певну політизованість, що впливає на зміст досліджень. Українські історики перебувають у своєрідній інтерпретаційній пастці. З одного боку, неможливо уникнути згадок про нерівноправність Варшавського договору, а також половинчастість, непослідовність і запізнілість польської

допомоги. З іншого, надто гостра критика та емоційні випади в бік Польщі й акцентування на її корисливих мотивах стали виразною ознакою радянського та сучасного російського наративів, що особливо гостро почало сприйматися після початку російської агресії 2014 р. Отже, у викладі українських дослідників польсько-український союз постає як стратегічно й концептуально правильний крок, який, однак, через низку причин, головною з яких був конфлікт за Галичину та національні упередження, не був реалізований в належний спосіб та не приніс очікуваних результатів.

У сучасній історіографії переважає думка, що незважаючи на болісні поступки, Варшавський договір є здобутком української зовнішньої політики. Дії Польщі не були ані проявом альтруїзму чи безкорисливої симпатії до України, ані планом нав'язати протекторат. Ю. Пілсудський, так само, як і С. Петлюра, керувався національними інтересами своєї країни. У певних питаннях українські та польські національні інтереси збігались. Саме результатом такого збігу і став Варшавський договір. Природно, що в ньому, як і будь-яких інших міжнародних договорах, слабша сторона була змушена піти на більші поступки. Варто додати, що на історіографічний процес накладає свій відбиток взаємне бажання до налагодження доброзичливих стосунків, що не завжди сприяє виваженим судженням.

Можна стверджувати, що за роки незалежності українська історіографія здійснила певний поступ у дослідженні проблеми. Однак досі бракує комплексного дослідження, в якому всебічно було би вивчено всі деталі польсько-української співпраці. Незважаючи на значне приростання знань щодо функціонування польсько-українського союзу в українській та польській історичній науці, не можна стверджувати, що ця тема повністю вичерпана.

В українській історіографії недостатньо дослідженими до сьогодні залишаються, наприклад, питання концепцій польських політичних партій щодо України, місця українського питання в польському політичному житті. Недостатньо вивченим є й питання створення на території Польщі українських військових частин, а також постачання української армії. У літературі предмету досить часто трапляються звинувачення на адресу Варшави в незадовільному постачанні зброєю та боєприпасами українських дивізій, однак вони нерідко мають спекулятивний характер, оскільки комплексного та ґрунтовного дослідження цього питання в українській історіографії проведено не було.

Дослідження потребує й роль українських частин у кампанії 1920 р., бойового шляху окремих дивізій та загального внеску українців у спільній з Польщею війні проти більшовиків. Важливе значення тут має

дослідження партизанського руху. Попри твердження істориків, що він мав неабияке значення і суттєво посприяв польському наступу, діяльність українських партизанів у 1920 р. залишається практично недослідженою.

Недостатньо вивченим залишається й питання взаємодії української та польської цивільної і військової адміністрацій на звільнених від більшовиків теренах. Одним із найменш досліджених є міжнародний аспект подій 1920 р. У літературі дуже поверхово висвітлено концепції Великих держав щодо українського питання та не до кінця з'ясоване їхнє ставлення до польсько-українського союзу.

---

[1] Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. Київ: Либідь, 1999. С. 22.

[2] Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис... С. 56.

[3] Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920). Київ: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», видавничий центр «Просвіта», 1999. С. 380.

[4] Капелюшний В. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): історіографія: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2004. 46 с.

[5] Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). Київ: Олан, 2003. С. 376.

[6] Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність… С. 377.

[7] Стопчак М.В. Утворення і діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918–1920): історіографія проблеми: автореф. дис. … д-ра іст. наук. Київ, 2011. 42 с.; Стопчак М.В. Утворення і діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918–1920 рр.): Історіографічний нарис. Вінниця, 2010. 812 с.

[8] Стопчак М. В. Українсько-польська військово-політична угода 1920 р. в оцінці української історіографії. *Ucrainica Poloniса: матеріали Міжнар. наук. конф. «Поляки на Волині: результати інтердисциплінарних досліджень».* Київ-Житомир, 2004. Т. 1. С. 400–411; Стопчак М. В. Варшавська угода в українській історіографії. *Україна дипломатична: науковий щорічник*. 2005. Вип. 6. С. 450–465; Стопчак М. В. Формування зовнішньої політики Директорії УНР: до історіографії проблеми. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету.* 2005. Вип. 10. С. 78–92.

[9] Стопчак М.В. Варшавська угода в українській історіографії. *Україна дипломатична*. Київ, 2005. Вип. 6. С. 463.

[10] Верстюк В.Ф. Союз Ю. Пілсудського — С. Петлюри 1920 р. в сучасній українській історіографії. *Наукові записки національного університету «Києво-Могилянська академія».* 2005. Том 41: Історичні науки. С. 61.

[11] Лаврецький Р. Українсько-польсько-більшовицька війна 1920 року в сучасній українській та польській історіографіях. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип. 18: Західно-українська народна республіка: До 90-річчя утворення. 2009. С. 652–665.

[12] Віднянський С. Українсько-польські відносини у 1918–1921 рр. в сучасній українській історіографії. *Над Дніпром і Віслою: Матеріали міжнародної наукової конференції «Україна і Польща у визвольних змаганнях XIX — поч. XX ст.». Київ, 5 листопада 2003 р.* Київ, 2004. С. 62–70.

[13] Віднянський С.В. Варшавський договір 1920 року в оцінці сучасної української історіографії. *Україна Дипломатична*. 2017. Вип. 18. С. 91–100.

[14] Ibidem. Див. також: Віднянський С., Калінчик В. Українсько-польські відносини 1917–1926 рр.: сучасна українська історіографія. *Науковий вісник Державного педагогічного університету ім. Лесі Українки. Історичні Науки.* 2007. № 1. С. 44–51.

[15] Боримський В.В. Польсько-український союз 1920 р. в українській і польській історіографіях*:* дис. … канд. іст. наук. Черкаси, 2015. 294 с.

[16] Боримський В.В. Польсько-український союз 1920 р. в українській і польській історіографіях: дис. … канд. іст. наук. Черкаси, 2015. С. 164.

[17] Дисертації з проблем історії Української революції, захищені в 2006–2011 роках. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових статей*. Вип. 6. 2011. С. 408–430. Дисертації по проблемах Української революції, захищені в Україні в 1991–2001 рр. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових статей*. 2002. Вип. 1. С. 279–294.

[18] Задунайський В. Збройні сили УНР (1917–1920): дис. … канд. іст. наук. Донецьк: ДонНУ, 1995. 211 с.

[19] Варгатюк С.В. Зовнішня політика Директорії УНР: дис. … канд. іст. наук. Київ, 1996. 165 с.

[20] Радченко Л. Національно-демократична революція в Україні 1917–1920 років у новітній вітчизняній та зарубіжній літературі: дис. … канд.. іст. наук. Харків, 1997. 168 с.

[21] Яблонський В.М. Директорія УНР: формування засад української державності в 1918–1920 рр.: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1998. 184 с.

[22] Соловйова В.В. Дипломатичні представництва Української Народної Республіки в державах Центральної Європи доби Директорії (1918–1920 рр.): дис. … канд. іст. наук. Запоріжжя, 1999. 198 с.

[23] Срібняк І. Полонені та інтерновані вояки-українці в Європі (1914–1924 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ: 2000. 39 с.

[24] Алексієвець Л.М. Польща в 1918–1926 рр.: особливості відродження національної державності, формування суспільно-політичного устрою: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Чернівці, 2007. 35 с.

[25] Шамраєва В. Міжнародні відносини УНР часів Директорії: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2003. 20 с.

[26] Гудь Б.В. Українсько-польські конфлікти XIX — першої половини XX століття: етносоціальний аспект: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Львів, 2008. 34 с.

[27] Дацків І.Б. Дипломатія українських національних урядів у захисті державності (1917–1923 рр.): дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2010. 474 с.

[28] Костишин Е. Військово-політична діяльність Симона Петлюри: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2011. 23 с.

[29] Стопчак М. Утворення і діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918–1920 рр.): історіографія проблеми: автореф. дис ... д-ра іст. наук. Київ, 2011. 40 с.

[30] Довган Ю. Політика Франції, Великої Британії та США щодо національної державності України в 1917–1920 рр. у вітчизняній та українській зарубіжній історіографіях: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006. 18 с.

[31] Попенко Я.В. Дипломатичні взаємини Української Народної Республіки з країнами Антанти за доби Директорії (листопад 1918 — 1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2006. 20 с.

[32] Слюсаренко П.М. Армія Української Народної Республіки в умовах боротьби за українську державність (вересень 1919 — листопад 1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006. 20 с.

[33] Капелюшний В.П. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): Історіографія: дис. … д-ра іст. наук. Київ, 2004. 511 с.

[34] Савченко В. Симон Петлюра. Харьков: Фолио, 2006. 415 с.; Савченко В. Авантюристы гражданской войны. Историческое исследование. Харьков: Фолио, 2000. 368 с.

[35] Солдатенко В. Україна в революційну добу: У 4 т. Т. 4. Рік 1920. Київ: Світогляд, 2010. С. 148.

[36] Симоненко Р., Табачник Д. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України : XIX — поч. XX ст.: Нариси. Київ: Либідь, 2007. С. 690.

[37] Нагаєвський І. Історія України XX століття. Київ: Український письменник, 1993. 413 с.; Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ: Альтернативи, 1999. 320 с.

[38] Терещенко Ю. Варшавський договір 1920 р. і його оцінка українською дипломатією. *Симон Петлюра у контексті Українських національно-визвольних змагань: Збірник наукових праць.* Фастів: Поліфаст, 1999. С. 138.

[39] Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 1996. С. 152–153.

[40] Грицак Я. Нарис історії України… С. 154.

[41] Срібняк І. Симон Петлюра на чолі держави та війська: До питання про польсько-українські взаємини 1919–1920 років. *Симон Петлюра та українська національна революція: Зб. пр. Другого конкурсу петлюрознавців України*. Київ, 1995. С. 148.

[42] Литвин В. Україна: Доба війн і революцій (1914–1920). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. С. 334.

[43] Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. Київ, 2002. С. 107–108.

[44] Там само. С. 108.

[45] Варгатюк С. Варшавські переговори дипломатичної місії УНР. *Нова політика*. 1996. № 2. С. 53–54.

[46] Калакура О. Акт злуки в контексті українсько-польських відносин. *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми: (До 80-річчя Акту Злуки 22 січ. 1919 р.).* Редкол.: І.Ф. Курас, В.А. Смолій, В.І. Кучер. Київ: Вид-во ІПіЕНД, 1999. С. 264–270.

[47] Кучер Т. Варшавська угода 21 квітня 1920 р. *Історична школа професора Володимира Задорожного*, 1999. Вип. 1. С. 122–127.

[48] Зарецька Т. Українсько-польські відносини в період відновлення державності Польщі. 1918–1919 рр. *Україна і Польща — стратегічне партнерство на зламі тисячоліть: Історія. Сьогодення. Майбутня перспектива*. Київ: Твім Інтер, 2001. Ч. 1. С. 229–236; Зарецька Т. Відносини Директорії Української Народної Республіки з Польською Республікою (1919–1920 рр.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.* 2002. Вип. 11. С. 76–92.

[49] Срібняк І. Симон Петлюра на чолі держави і війська. До питання про польсько-українські взаємини 1919–1920 рр. *Симон Петлюра та українська національна революція: Зб. пр. Другого конкурсу петлюрознавців України.* Київ. С. 137–164

[50] Михайлова О. Польсько-український переговорний процес та підписання Варшавського договору (березень–квітень 1920 р.). *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика.* 2005. Вип. 9. С. 154–175.

[51] Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. Львів: Українські Технології, 1997. 678 с.

[52] Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і Петлюріана. Київ: Наукова думка, 2001. 813 с.

[53] Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. Львів: Українські Технології, 1997. 678 с.

[54] Михайлова О. Польсько український переговорний процес та підписання Варшавського договору (березень–квітень 1920 р.)... С. 169.

[55] Михайлова О. Листи Андрія Лівицького про польсько-українські переговори у Варшаві (кінець 1919 — квітень 1920 років). *Студії з історії Української революції 1917–1921 років: на пошану Р. Пирога.* Київ, 2011. С. 229–253.

[56] Варгатюк С.В. Зовнішня політика Директорії УНР: дис. … канд. іст. наук. Київ, 1996. С. 127.

[57] Там само. С. 131–132.

[58] Там само. С. 146–147.

[59] Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. Київ: ІПіЕНД, 2008. С. 222–223.

[60] Голубко В. Польсько-радянська війна 1920 р. в оцінках західноукраїнських політиків. *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*. 2003. № 5–6. С. 177–187.

[61] Михайлова О. Польсько-український союз 1920 р.: військово-господарча співпраця на території Правобережної України (кінець квітня — середина червня). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* 2011. Вип. 6. С. 295–337.

[62] Ковальчук М. Українська військова місія в Польщі (липень–листопад 1920 р.). *Україна дипломатична*. 2005. Вип. 6. С. 362–406.

[63] Там само. С. 404.

[64] Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). Київ: Просвіта, 1999. С. 380.

[65] Харук А. Військово-повітряні сили України в 1917–1920 рр.: автореф. дис. … канд. іст. наук. Львів, 2000. 20 с.

[66] Мина Ж. Збройні сили Директорії УНР та їх боротьба за державну незалежність України (листопад 1918 р. — листопад 1920 р.): автореф. дис. … канд.. іст. наук. Львів, 2007. 20 с.

[67] Плазова Т. Український Партизансько-Повстанський Штаб та його участь в організації антибільшовицької боротьби в Україні (1920–1921): дис. … д-ра іст. наук. Львів, 2005. 187 с.

[68] Кривизюк Л. Вишкіл та виховна робота в українських військах періоду визвольних змагань 1917–1920 рр.: автореф. дис. … канд. іст. наук. Київ, 2006. 20 с.

[69] Слюсаренко П. Армія Української Народної Республіки в умовах боротьби за українську державність (вересень 1919 — листопад 1920 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук. Київ, 2006. 20 с.

[70] Слюсаренко П. Армія Української Народної Республіки у російсько-польській війні 1920 року. *Збірник наукових праць військового гуманітарного інституту Національної академії оборони України*. 2002. № 6 (31). С. 50–57; Його ж. Дієва Армія Української Народної Республіки в Першому Зимовому поході. *Воєнна історія*. 2002. № 5–6. С. 94–99; Його ж. Українська 3-я Залізна Стрілецька дивізія в російсько-польській війні 1920 р. *Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2003. № 5 (24). С. 189–195; Його ж. Бойовий шлях 6-ї січової стрілецької дивізії часів російсько-польської війни 1920 р. *Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2004. № 2 (26). С. 190–196.

[71] Слюсаренко П. Армія Української Народної Республіки в умовах боротьби за українську державність (вересень 1919 — листопад 1920 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук. Київ, 2006. С. 14.

[72] Там само. С. 15.

[73] Там само. С. 16.

[74] Мина Ж. Збройні сили Директорії УНР та їх боротьба за державну незалежність України (листопад 1918 р. — листопад 1920 р.): автореф. дис. … канд. іст. наук. Львів, 2007. С. 16.

[75] Плазова Т. Український Партизансько-Повстанський Штаб… С. 54.

[76] Дацків І. Варшавська угода 1920 р. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Збірник наукових праць.* 2009. Вип. 10. С. 65–72.

[77] Там само. С. 72.

[78] Нариси історії української революції 1917–1921 років. Голова ред. кол. В.А. Смолій. Київ: НВП «Видавництво "Наукова думка" НАН України», 2012. Кн. 2. С. 95.

[79] Нариси… С. 105.

[80] Там само. С. 106.

[81] Там само. С. 109.

[82] Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 1996. С. 155.

[83] Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. С. 454.

[84] Гудь Б. Українці-Поляки: хто винен? У пошуку причин українсько-польських конфліктів першої пол. XX ст. Львів: Кальварія, 2000. С. 95.

[85] Солдатенко В. Україна в революційну добу: У 4 т. Т. 4. Рік 1920. Київ: Світогляд, 2010. С. 173.

[86] Там само. С. 174.

[87] Там само. С. 175.

[88] Сергійчук В. Надія і розчарування українства. До 90-річчя підписання Варшавського договору між Українською Народною Республікою і Річчю Посполитою Польською. Київ: ПП Сергійчук С.І., 2010. 264 с.

[89] Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. Львів: Свічадо, 2002. 704 с.

[90] Симоненко Р., Табачник Д. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України: XIX — поч. XX ст.: Нариси. Київ: Либідь, 2007. С. 690.

[91] Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і Петлюріана. Київ: Наукова думка, 2001. С. 377.

[92] Там само.

[93] Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. Київ: ІПіЕНД, 2008. С. 250.

[94] Нариси історії Української революції 1917–1921 рр. … С. 110.

[95] Нариси історії Української революції… С. 127.

[96] Лісевич І. У відблиску польських багнетів. Життя Києва підчас перебування в ньому польських військ (травень–червень 1920 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. 226 с.

[97] Лісевич І. У відблиску польських багнетів... С. 46.

[98] Там само. С. 49.

[99] Там само. С. 21.

[100] Там само. С. 20.

[101] Там само. С. 208.

[102] Там само. С. 209.

[103] Шамраєва В. Міжнародні відносини УНР часів Директорії: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2003. 20 с.

[104] Шамраєва В. Міжнародні відносини УНР часів Директорії… С. 14.
[105] Павлюк О. Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р. *Український історичний журнал*. 2000. № 6. С. 3–16.
[106] Там само.
[107] Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і Петлюріана. Київ: Наукова думка, 2001. С. 349.
[108] Дацків І. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917–1923 рр. Тернопіль: Астон, 2009. С. 378.
[109] Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. Київ: ІПіЕНД, 2008. С. 221.
[110] Держалюк М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках. Київ: Оріяни, 1998. С. 207.
[111] Там само. С. 212.
[112] Там само. С. 216–217.
[113] Там само. С. 218–219.
[114] Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і Петлюріана. Київ: Наукова думка, 2001. С. 400.
[115] Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. Львів, 1997. С. 45.
[116] Литвин В. Творити Україну Велику. Київ: Лі-Терра, 2003. С. 195.
[117] Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ: Альтернативи, 1999. С. 241.
[118] Дацків І. Дипломатія українських державних утворень у захисти національних інтересів. 1917–1923 рр. Тернопіль: Астон, 2009. С. 378.
[119] Там само.
[120] Павлюк О. Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р. *Український історичний журнал.* 2000. № 6. С. 8.
[121] Варгатюк С.В. Зовнішня політика Директорії УНР: дис. … канд. іст. наук. Київ, 1996. С. 148.
[122] Тимченко Р. Варшавська угода 1920 р.: доля Східної Галичини. *Український історичний збірник.* 2011. Вип. 14. С. 80–88.
[123] Нариси історії Української революції 1917–1921 рр. Голова ред. кол. В.Ф. Верстюк: У 2-х кн. Кн. 2. Київ: Наукова думка, 2012. С. 96.
[124] Руккас А.О. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа). 2-е видання. Київ: Видавець Олег Філюк, 2016. 480 с.
[125] Rukkas A. Razem z wojskiem polskim. Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w 1920 roku. Warszawa: IPN, 2020. S. 21, 23.
[126] Матяш І. Початок інституційної історії українсько-польських дипломатичних відносин. *Україна і Польща: Шляхами міждержавних взаємин: зб. наук. праць з нагоди 100-річчя встановлення польсько-українських дипломатичних відносин*. Наук. ред. І. Матяш; вип. ред. В. Собіянський; пер. з пол. К. Москалець. Київ: Видавництво «Горобець», 2019. С. 14–35.
[127] Матяш І. «Політично-дипломатичний успіх» чи «великий провал»: Оцінки Варшавського договору 1920 року українськими дипломатами. *Przegląd Wschodni*. 2020. T. XVI, z. 1 (61). S. 103–113.
[128] Руккас А. Створення та діяльність органів військово-дипломатичного представництва УНР в Польщі (1919–1921 рр.). *Україна і Польща: Шляхами міждержавних*

взаємин: зб. наук. праць з нагоди 100-річчя встановлення польсько-українських дипломатичних відносин. Наук. ред. І. Матяш; вип. ред. В. Собіянський; пер. з пол. К. Москалець. Київ: Видавництво «Горобець», 2019. С. 89–107.

[129] Піскун В. Ставлення наддніпрянських політичних кіл до Варшавської угоди. *Przegląd Wschodni*. T. XVI, z. 1 (61). S. 61–76.

[130] Borymskyi V. The Polish-Ukrainian Alliance of 1920 in the Polish Public Discourse During the Interwar Period. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk.* 2021. Issue 19. P. 136–146.

[131] Borymskyi V. The Polish-Ukrainian Alliance of 1920 and "White" Russia. *The Polish Review*. 2022. No. 67 (2). P. 64–85.

[132] Срібняк І. Каліш — центр громадсько-політичного життя українських комбатантів у Польщі (перша половина 1920-х рр.): за матеріалами нових розшуків у польських та українських архівосховищах. *Україна і Польща: Шляхами міждержавних взаємин: зб. наук. праць з нагоди 100-річчя встановлення польсько-українських дипломатичних відносин*. Наук. ред. І. Матяш; вип. ред. В. Собіянський; пер. з пол. К. Москалець. Київ: Видавництво «Горобець», 2019. С. 108–126.

[133] Гуменюк О. Молодіжні організації в таборах інтернованої Армії Української Народної Республіки в Польщі. *Польща і Україна: Проблеми та перспективи*. Краків: Wyd-wo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2020, С. 371–379.

[134] Боднар В. Вступне слово. *Україна і Польща: Шляхами міждержавних взаємин: зб. наук. праць з нагоди 100-річчя встановлення польсько-українських дипломатичних відносин*. Наук. ред. І. Матяш; вип. ред. В. Собіянський; пер. з пол. К. Москалець. Київ: Видавництво «Горобець», 2019. С. 10–13.

[135] Детальніше про комеморацiйні заходи див.: Литвин М., Хахула Л. Союз Петлюри–Пілсудського: відзначення 100-річчя в Україні та Польщі. *Український історичний журнал*. 2020. № 6. С. 234–235.

[136] Див. напр.: Корольов Г., Скальський В. Міжнародна наукова е-конференція «Союз Пілсудського–Петлюри з погляду століття». *Український історичний журнал*. 2020. № 2. С. 234–235.

[137] Касьянов Г. Украинская революция и польсько-украинский союз 1920 г. *Sojusz Piłsudski–Petlura w kontekście politycznej i militarnej walki o kształt Europy Wschodniej.* Red.: T. Stępniewski, A. Górak, M. Kruszyński. Lublin–Warszawa: IPN, 2020. S. 72.

[138] Касьянов Г. Украинская революция и польсько-украинский союз 1920 г. … С. 72.

[139] Sojusz Piłsudski–Petlura. Dokumenty i materiały. Red.: Jan Pisuliński, Witalij Skalski. Warszawa–Kijów: Studium Europy Wschodniej UW; Instytut Pamięci Narodowej, 2020. 414.

[140] Bruski J. J., Werstiuk W. Przedmowa. *Sojusz Piłsudski-Petlura. Dokumenty i materiały*. Red.: Jan Pisuliński, Witalij Skalski. Warszawa-Kijów: Studium Europy Wschodniej UW; Instytut Pamięci Narodowej, 2020. S. 4–12.

[141] Zaszkilniak L. Kilka uwag o książce: Sojusz Piłsudskie-Petlura. Dokumenty i materiały. Red. nauk. Jan Pisuliński, Witalij Skalski. *Przegląd Wschodni*. 2020. T. XVI, z. 1 (61). S. 125–132.

[142] Верстюк В. Союз Пілсудського–Петлюри в історії боротьби за українську державність. *Український історичний журнал*. 2020. № 2. С. 4–21.

[143] Верстюк В. Союз Пілсудського–Петлюри в історії боротьби... С. 5.

[144] Там само. С. 7.

[145] Там само. С. 16, 20.

[146] Там само. С.20.

[147] Смолій В. Лист з нагоди відкриття міжнародної конференції, присвяченої 100-літтю Варшавської угоди 1920 року. *Przegląd Wschodni*. 2020. T. XVI, z. 1 (61). S. 37–39.

[148] Гайдуков Л., Крушинський В. Історія України. Київ, 1999. С. 161.
[149] Історія України: нове бачення. Київ, 1996. Т. 2. С. 98.
[150] Варгатюк С. Варшавські переговори дипломатичної місії Директорії УНР 1920 р. *Нова політика*. 1996. № 2. С. 56.
[151] Литвин В. Історія України. Підручник, 2-ге видання. Київ: Наукова думка, 2008. С. 452.

REFERENCES

1. Aleksiyevets′, L. (2007). Pol′shcha v 1918–1926 rr.: osoblyvosti vidrodzhennya natsional′noyi derzhavnosti, formuvannya suspil′no-politychnoho ustroyu. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Chernivtsi [in Ukrainian].
2. Bodnar, V. (2019). Vstupne slovo. *Ukrayina i Pol'shcha: Shlyakhamy mizhderzhavnykh vzayemyn : zb. nauk. prats' z nahody 100-richchya vstanovlennya pol's'ko-ukrayins'kykh dyplomatychnykh vidnosyn*. Kyiv [in Ukrainian].
3. Borymskyi, V. (2015). Pol′s′ko-ukrayins′kyy soyuz 1920 r. v ukrayins′kiy i pol′s′kiy istoriohrafiyakh. *Extended abstract of PhD thesis.* Cherkasy [in Ukrainian].
4. Borymskyi, V. (2021). The Polish-Ukrainian Alliance of 1920 in the Polish Public Discourse During the Interwar period. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk,* 19, 136–146 [in English].
5. Borymskyi, V. (2022). The Polish-Ukrainian Alliance of 1920 and White Russia. *The Polish Review*, 67 (2), 64–85 [in English].
6. Bruski, J.J., & Werstiuk, W. (2020). Przedmowa. *Sojusz Piłsudski–Petlura. Dokumenty i materiały*. Warszawa–Kijów [in Ukrainian].
7. Datskiv, I. (2009). *Dyplomatiya ukrayins'kykh derzhavnykh utvoren' u zakhysty natsional'nykh interesiv. 1917–1923 rr*. Ternopil′ [in Ukrainian].
8. Datskiv, I. (2009). Varshavs′ka uhoda 1920 r. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakul'tetu L'vivs'koho universytetu. Zbirnyk naukovykh prats',* 10, 65–72 [in Ukrainian].
9. Datskiv, I. (2010). Dyplomatiya ukrayins′kykh natsional′nykh uryadiv u zakhysti derzhavnosti (1917–1923 rr.). *Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
10. Derzhalyuk, M. (1998). *Mizhnarodne stanovyshche Ukrayiny ta yiyi vyzvol'na borot'ba u 1917–1922 rokakh*. Kyiv [in Ukrainian].
11. Dovhan, YU. (2006). Polityka Frantsiyi, Velykoyi Brytaniyi ta SSHA shchodo natsional′noyi derzhavnosti Ukrayiny v 1917–1920 rr. u vitchyznyaniy ta ukrayins′kiy zarubizhniy istoriohrafiyakh. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
12. Dysertatsiyi po problemakh Ukrayins′koyi revolyutsiyi, zakhyshcheni v Ukrayini v 1991–2001 rr. (2002). *Problemy vyvchennya istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rokiv,* 1, 279–294 [in Ukrainian].
13. Dysertatsiyi z problem istoriyi Ukrayins′koyi revolyutsiyi, zakhyshcheni v 2006–2011 rokakh, (2011). *Problemy vyvchennya istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rokiv,* 6, 408–430 [in Ukrainian].
14. Holubko, V. (2003). Pol′s′ko-radyans′ka viyna 1920 r. v otsinkakh zakhidno-ukrayins′kykh politykiv. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakul'tetu L'vivs'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Franka*, 5–6, 177–187 [in Ukrainian].
15. Hrytsak, YA. (1996). *Narys istoriyi Ukrayiny: formuvannya modernoyi ukrayins'koyi natsiyi XIX–XX st.* Kyiv [in Ukrainian].
16. Hud′, B. (2000). *Ukrayintsi-Polyaky: khto vynen? U poshuku prychyn ukrayins'ko-pol's'kykh konfliktiv pershoyi pol. XX st*. L′viv [in Ukrainian].
17. Hud′, B. (2008). Ukrayins′ko-pol′s′ki konflikty XIX-pershoyi polovyny XX stolittya: etnosotsial′nyy aspekt. *Extended abstract of Doctor's thesis*. L′viv [in Ukrainian].

18. Hud′, B., & Holubko, V. (1997). *Nelehka doroha do porozuminnya. Do pytannya henezy ukrayins'ko-pol's'koho viys'kovo-politychnoho sprivrobitnytstva 1917–1921 rr*. L′viv [in Ukrainian].

19. Humenyuk, O. (2020). Molodizhni orhanizatsiyi v taborakh internovanoyi Armiyi Ukrayins′koyi Narodnoyi Respubliky v Pol′shchi. *Pol'shcha i Ukrayina: Problemy ta perspektyvy: monohrafiya.* Krakiv [in Ukrainian].

20. *Istoriya Ukrayiny: nove bachennya*. (1996). (Vol. 2). Kyiv [in Ukrainian].

21. Kalakura, O. (1999). Akt zluky v konteksti ukrayins′ko-pol′s′kykh vidnosyn. *Ukrayins'ka sobornist': ideya, dosvid, problemy: (Do 80-richchya Aktu Zluky 22 sich. 1919 r.).* Kyiv [in Ukrainian].

22. Kapelyushnyy, V. (2003). *Zdobuta i vtrachena nezalezhnist': Istoriohrafichnyy narys ukrayins'koyi derzhavnosti doby natsional'no-vyzvol'nykh zmahan' (1917–1921 rr.).* Kyiv [in Ukrainian].

23. Kapelyushnyy, V. (2004). Ukrayins′ka natsional′na derzhavnist′ doby vyzvol′nykh zmahan′ (1917–1921 rr.). *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

24. Kas′yanov, H. (2020). Ukraynskaya revolyutsyya y pol′s′ko-ukraynskyy soyuz 1920 h., *Sojusz Piłsudski–Petlura w kontekście politycznej i militarnej walki o kształt Europy Wschodniej*. Lublin–Warszawa [in Russian].

25. Kharuk, A. (2000). Viys′kovo-povitryani syly Ukrayiny v 1917–1920 rr. *Extended abstract of PhD thesis*. L′viv [in Ukrainian].

26. Korol′ov, H., & Skal′s′kyy, V., (2020). Mizhnarodna naukova e-konferentsiya Soyuz Pilsuds′koho–Petlyury z pohlyadu stolittya. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*, 2, 234–235 [in Ukrainian].

27. Kostyshyn, E. (2011). Viys′kovo-politychna diyal′nist′ Symona Petlyury. *Extended abstract of PhD thesis*. L′viv [in Ukrainian].

28. Koval′chuk, M. (2005). Ukrayins′ka viys′kova misiya v Pol′shchi (lypen′–lystopad 1920 r.). *Ukrayina dyplomatychna,* 6, 382–406 [in Ukrainian].

29. Krasivs′kyy, O. (2008). Ukrayins′ko-pol′s′ki vzayemyny v 1917–1923 rr. Kyiv [in Ukrainian].

30. Krushyns′kyy, V., & Levenets′, YU. (1993). *Istoriya Ukrayiny*. Kyiv [in Ukrainian].

31. Kryvyzyuk, L. (2006). Vyshkil ta vykhovna robota v ukrayins′kykh viys′kakh periodu vyzvol′nykh zmahan′ 1917–1920 rr. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

32. Kucher, T. (1999). Varshavs′ka uhoda 21 kvitnya 1920 r. *Istorychna shkola profesora Volodymyra Zadorozhnoho,* 1, 122–127 [in Ukrainian].

33. Lavrets′kyy, R. (2009). Ukrayins′ko-pol′s′ko-bil′shovyts′ka viyna 1920 roku v suchasniy ukrayins′kiy ta pol′s′kiy istoriohrafiyakh, *Ukrayina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'*, 18, 652–665 [in Ukrainian].

34. Lisevych, I. (2002). *U vidblysku pol's'kykh bahnetiv. Zhyttya Kyyeva pidchas perebuvannya v n'omu pol's'kykh viys'k (traven'–cherven' 1920 r.)*. Kyiv [in Ukrainian].

35. Lytvyn, M., & Khakhula, L. (2020). Soyuz Petlyury–Pilsuds′koho: vidznachennya 100-richchya v Ukrayini ta Pol′shchi. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal,* 6, 234–235 [in Ukrainian].

36. Lytvyn, S. (2001). *Sud istoriyi. Symon Petlyura i Petlyuriana*. Kyiv [in Ukrainian].

37. Lytvyn, V. (2003). *Tvoryty Ukrayinu Velyku*. Kyiv [in Ukrainian].

38. Lytvyn, V. (2003). *Ukrayina: Doba viyn i revolyutsiy (1914–1920).* Kyiv [in Ukrainian].

39. Lytvyn, V. (2008). Istoriya Ukrayiny. Kyiv [in Ukrainian].

40. Matyash, I. (2019). Pochatok instytutsiynoyi istoriyi ukrayins′ko-pol′s′kykh dyplomatychnykh vidnosyn. *Ukrayina i Pol'shcha: Shlyakhamy mizhderzhavnykh vzayemyn.* Kyiv [in Ukrainian].

41. Matyash, I. (2020). Politychno-dyplomatychnyy uspikh chy velykyy proval: Otsinky Varshavs′koho dohovoru 1920 roku ukrayins′kymy dyplomatamy. *Przegląd Wschodni*, XVI, 1 (61), 103–113 [in Ukrainian].

42. Mykhaylova, O. (2005). Pol′s′ko ukrayins′kyy perehovornyy protses ta pidpysannya Varshavs′koho dohovoru (berezen′–kviten′ 1920 r.). *Ukrayina XX st.: kul'tura, ideolohiya, polityka*, 9, 154–175 [in Ukrainian].

43. Mykhaylova, O. (2011). Lysty Andriya Livyts′koho pro pol′s′ko-ukrayins′ki perehovory u Varshavi (kinets′ 1919 — kviten′ 1920 rokiv). *Studiyi z istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rokiv*. Kyiv [in Ukrainian].

44. Mykhaylova, O. (2011). Pol′s′ko-ukrayins′kyy soyuz 1920 r.: viys′kovo-hospodarcha spivpratsya na terytoriyi Pravoberezhnoyi Ukrayiny (kinets′ kvitnya — seredyna chervnya). *Problemy vyvchennya istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rr.,* 6, 295–337 [in Ukrainian].

45. Myna, Zh. (2007). Zbroyni syly Dyrektoriyi UNR ta yikh borot′ba za derzhavnu nezalezhnist′ Ukrayiny (lystopad 1918 r. — lystopad 1920 r.). *Extended abstract of PhD thesis*. L′viv [in Ukrainian].

46. Nahayevs′kyy, I. (1993). Istoriya Ukrayiny XX stolittya. Kyiv [in Ukrainian].

47. Narysy istoriyi Ukrayins′koyi revolyutsiyi 1917–1921 rr. (2012). (Vol. 2). Kyiv [in Ukrainian].

48. Pavlyuk, O. (2000). Ukrayins′ko-pol′s′kyy soyuz i polityka SSHA shchodo UNR u 1920 r. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*, 6, 3–16 [in Ukrainian].

49. Piskun, V. (2020). Stavlennya naddnipryans′kykh politychnykh kil do Varshavs′koyi uhody. *Przegląd Wschodni*, XVI, 1 (61), 61–76 [in Ukrainian].

50. Plazova, T. (2005). Ukrayins′kyy Partyzans′ko-Povstans′kyy Shtab ta yoho uchast′ v orhanizatsiyi antybil′shovyts′koyi borot′by v Ukrayini (1920–1921). *Doctor's thesis*. L′viv [in Ukrainian].

51. Popenko, Ya. (2006). Dyplomatychni vzayemyny Ukrayins′koyi Narodnoyi Respubliky z krayinamy Antanty za doby Dyrektoriyi (lystopad 1918 — 1921 rr.). *Extended abstract of PhD thesis*. Zaporizhzhya [in Ukrainian].

52. Radchenko, L. (1997). Natsional′no-demokratychna revolyutsiya v Ukrayini 1917–1920 rokiv u novitniy vitchyznyaniy ta zarubizhniy literaturi. *PhD thesis.* Kharkiv [in Ukrainian].

53. Rubl′ov, O., & Reyent, O. (1999). *Ukrayins'ki vyzvol'ni zmahannya 1917–1921 rr.* Kyiv [in Ukrainian].

54. Rukkas, A. (2019). Stvorennya ta diyal′nist′ orhaniv viys′kovo-dyplomatychnoho predstavnytstva UNR v Pol′shchi (1919–1921 rr.), *Ukrayina i Pol'shcha: Shlyakhamy mizhderzhavnykh vzayemyn : zb. nauk. prats' z nahody 100-richchya vstanovlennya pol's'ko-ukrayins'kykh dyplomatychnykh vidnosyn*. Kyiv [in Ukrainian].

55. Rukkas, A. (2020) *Razem z wojskiem polskim. Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w 1920 roku*. Warszawa [in Polish].

56. Rukkas, A.O. (2016). *Razom z pol's'kym viys'kom: Armiya Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky 1920 r. (struktura, orhanizatsiya, chysel'nist', uniforma)*. Kyiv [in Ukrainian].

57. Savchenko, V. (2000). *Avantyurysty hrazhdanskoy voyny. Ystorycheskoe yssledovanye*. Khar′kov [in Russian].

58. Savchenko, V. (2006). *Symon Petlyura*. Khar′kov [in Russian].

59. Serhiychuk, V. (2002). *Neusvidomlennya Ukrayiny. Stavlennya svitu do ukrayins'koyi derzhavnosti: pohlyad u 1917–1921 roky z analizom s'ohodennya*. L′viv [in Ukrainian].

60. Serhiychuk, V. (2010). *Nadiya i rozcharuvannya ukrayinstva. Do 90-richchya pidpysannya Varshavs'koho dohovoru mizh Ukrayins'koyu Narodnoyu Respublikoyu i Richchyu Pospolytoyu Pol's'koyu.* Kyiv [in Ukrainian].

61. Shamrayeva, V. (2003). Mizhnarodni vidnosyny UNR chasiv Dyrektoriyi. *Extended abstract of PhD thesis.* Kyiv [in Ukrainian].

62. Slyusarenko, P. (2002). Armiya Ukrayins′koyi Narodnoyi Respubliky u rosiys′ko-pol′s′kiy viyni 1920 roku. *ZB. Nauk. Prats' Viys'kovoho humanitarnoho instytutu Natsional'noyi akademiyi oborony Ukrayiny*, 6 (31), 50–57 [in Ukrainian].

63. Slyusarenko, P. (2002). Diyeva Armiya Ukrayins′koyi Narodnoyi Respubliky v Pershomu Zymovomu pokhodi. *Voyenna istoriya,* 5–6, 94–99 [in Ukrainian].

64. Slyusarenko, P. (2003). Ukrayins′ka 3-ya Zalizna Strilets′ka dyviziya v rosiys′ko-pol′s′kiy viyni 1920 r. *Visnyk akademiyi pratsi i sotsial'nykh vidnosyn Federatsiyi profspilok Ukrayiny*. 5 (24), 189–195 [in Ukrainian].

65. Slyusarenko, P. (2004). Boyovyy shlyakh 6-yi sichovoyi strilets′koyi dyviziyi chasiv rosiys′ko-pol′s′koyi viyny 1920 r. *Visnyk akademiyi pratsi i sotsial'nykh vidnosyn Federatsiyi profspilok Ukrayiny,* 2 (26), 190–196 [in Ukrainian].

66. Slyusarenko, P. (2006). Armiya Ukrayins′koyi Narodnoyi Respubliky v umovakh borot′by za ukrayins′ku derzhavnist′ (veresen′ 1919 — lystopad 1920 rr.). *Extended abstract of PhD thesis.* Kyiv [in Ukrainian].

67. Smoliy, V. (2020). Lyst z nahody vidkryttya mizhnarodnoyi konferentsiyi prysvyachenoyi 100-litt. Varshavs′koyi uhody 1920 roku. *Przegląd Wschodni*, XVI, 1 (61), 37–39 [in Ukrainian].

68. *Sojusz Piłsudski-Petlura. Dokumenty i materiały.* (2020). Warszawa-Kijów [in Ukrainian].

69. Soldatenko, V. (1999). *Ukrayins'ka revolyutsiya: kontseptsiya ta istoriohrafiya (1918–1920).* Kyiv [in Ukrainian].

70. Soldatenko, V. (1999). *Ukrayins'ka revolyutsiya. Istorychnyy narys*. Kyiv [in Ukrainian].

71. Soldatenko, V. (2008). Novitni tendentsiyi y aktual′ni problemy istoriohrafichnoho osvoyennya protsesiv revolyutsiynoyi doby 1917–1920 rr. v Ukrayini. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal,* 1, 75–88 [in Ukrainian].

72. Soldatenko, V. (2010). *Ukrayina v revolyutsiynu dobu*. (Vol. 4). Kyiv [in Ukrainian].

73. Solovyova, V. (1999). Dyplomatychni predstavnytstva Ukrayins′koyi Narodnoyi Respubliky v derzhavakh Tsentral′noyi Yevropy doby Dyrektoriyi (1918–1920 rr.). *Extended abstract of PhD thesis*. Zaporizhzhya [in Ukrainian].

74. Sribnyak, I. (1995). Symon Petlyura na choli derzhavy ta viys′ka: Do pytannya pro pol′s′ko-ukrayins′ki vzayemyny 1919–1920 rokiv. *Symon Petlyura ta ukrayins'ka natsional'na revolyutsiya*. Kyiv [in Ukrainian].

75. Sribnyak, I. (2000). Poloneni ta internovani voyaky-ukrayintsi v Yevropi (1914–1924 rr.) *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

76. Sribnyak, I. (2019). Kalish — tsentr hromads′ko-politychnoho zhyttya ukrayins′kykh kombatantiv u Pol′shchi (persha polovyna 1920-kh rr.): za materialamy novykh rozshukiv u pol′s′kykh ta ukrayins′kykh arkhivoskhovyshchakh. *Ukrayina i Pol'shcha: Shlyakhamy mizhderzhavnykh vzayemyn : zb. nauk. prats' z nahody 100-richchya vstanovlennya pol's'ko-ukrayins'kykh dyplomatychnykh vidnosyn. nauk*. Kyiv [in Ukrainian].

77. Stopchak, M. (2004). Ukrayins′ko-pol′s′ka viys′kovo-politychna uhoda 1920 r. v otsintsi ukrayins′koyi istoriohrafiyi. *Ucrainica Polonica: materialy Mizhnar. nauk. konf. Polyaky na Volyni: rezul'taty interdystsyplinarnykh doslidzhen* [in Ukrainian].

78. Stopchak, M. (2005). Formuvannya zovnishn′oyi polityky Dyrektoriyi UNR: do istoriohrafiyi problemy. *Visnyk Kyyivs'koho natsional'noho linhvistychnoho universytetu*, 10, 8–92 [in Ukrainian].

79. Stopchak, M. (2005). Varshavs′ka uhoda v ukrayins′kiy istoriohrafiyi. *Ukrayina dyplomatychna,* 6, 450–465 [in Ukrainian].

80. Stopchak, M. (2010). *Utvorennya i diyal'nist' Dyrektoriyi Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky (1918–1920 rr.): Istoriohrafich. Narys*. Vinnytsya [in Ukrainian].

81. Stopchak, M. (2011). Utvorennya i diyal′nist′ Dyrektoriyi Ukrayins′koyi Narodnoyi Respubliky (1918–1920): istoriohrafiya problemy. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

82. Symonenko, R., & Tabachnyk, D. (2007). *Ukrayins'ko-pol's'ki vidnosyny ta borot'ba za yednist' Ukrayiny: XIX — poch. XX st.: Narysy*. Kyiv [in Ukrainian].

83. Tereshchenko, Yu. (1999). Varshavs′kyy dohovir 1920 r. i yoho otsinka ukrayins′koyu dyplomatiyeyu. *Symon Petlyura u konteksti Ukrayins'kykh natsional'no-vyzvol'nykh zmahan'*. Fastiv [in Ukrainian].

84. Tymchenko, R. (2011). Varshavs′ka uhoda 1920 r.: dolya Skhidnoyi Halychyny. *Ukrayins'kyy istorychnyy zbirnyk*, 14, 80–88 [in Ukrainian].

85. Varhatyuk, S. (1996). Varshavs′ki perehovory dyplomatychnoyi misiyi UNR. *Nova polityka*, 2, 53–54 [in Ukrainian].

86. Varhatyuk, S. (1996). Zovnishnya polityka Dyrektoriyi UNR. *PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

87. Verstyuk, V. (2005). Soyuz Yu. Pilsuds′koho-S.Petlyury 1920 r. v suchasniy ukrayins′kiy istoriohrafiyi. *Naukovi zapysky natsional'noho universytetu Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya,* 41: Istorychni nauky, 61–65 [in Ukrainian].

88. Verstyuk, V. (2020). Soyuz Pilsuds′koho — Petlyury v istoriyi borot′by za ukrayins′ku derzhavnist′. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*, 2, 4-21 [in Ukrainian].

89. Vidnyanskyj, S. (2004). Ukrayins′ko-pol′s′ki vidnosyny u 1918–1921 rr. v suchasniy ukrayins′kiy istoriohrafiyi. *Nad Dniprom i Visloyu: Materialymizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi Ukrayina i Pol'shcha u vyzvol'nykh zmahannyakh XIX — poch. XX st. Kyiv, 5 lystopada 2003 r.* Kyiv [in Ukrainian].

90. Vidnyanskyj, S. (2017). Varshavs′kyy dohovir 1920 roku v otsintsi suchasnoyi ukrayins′koyi istoriohrafiyi. *Ukrayina Dyplomatychna*, 18, 91–100 [in Ukrainian].

91. Vidnyanskyj, S., & Kalinchyk, V. (2007). Ukrayins′ko-pol′s′ki vidnosyny 1917–1926 rr.: suchasna ukrayins′ka istoriohrafiya. *Naukovyy visnyk Derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. Lesi Ukrayinky. Istorychni Nauky,* 1, 44–51 [in Ukrainian].

92. Yablons′kyy, V. (1998). Dyrektoriya UNR: formuvannya zasad ukrayins′koyi derzhavnosti v 1918–1920 rr. *PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

93. Zadunays′kyy, V. (1995). Zbroyni syly UNR (1917–1920). *PhD thesis.* Donets′k [in Ukrainian].

94. Zarets′ka, T. (2001). Ukrayins′ko-pol′s′ki vidnosyny v period vidnovlennya derzhavnosti Pol′shchi. 1918–1919 rr. *Ukrayina i Pol'shcha — stratehichne partnerstvo na zlami tysyacholit': Istoriya. S'ohodennya. Maybutnya perspektyva*. (Vol. 1). Kyiv [in Ukrainian].

95. Zarets′ka, T. (2002). Vidnosyny Dyrektoriyi Ukrayins′koyi Narodnoyi Respubliky z Pol′s′koyu Respublikoyu (1919–1920 rr.). *Mìžnarodnì zv'âzki Ukraïni: naukovì pošuki ì znahìdki — International relations of Ukraine: scientific searches and findings*, 11, 76–92 [in Ukrainian].

96. Zarets′ka, T. (2007). *Yuzef Pilsuds'kyy i Ukrayina*. Kyiv [in Ukrainian].

97. Zashkil′nyak, L., & Krykun, M. (2002). *Istoriya Pol'shchi. Vid naydavnishykh chasiv do nashykh dniv*. L′viv [in Ukrainian].

98. Zaszkilniak, L. (2020) Kilka uwag o książce: Sojusz Piłsudski-Petlura. Dokumenty i materiały. Red. nauk. Jan Pisuliński, Witalij Skalski. *Przegląd Wschodni*, XVI, 1 (61), 125–132 [in Ukrainian].

Received: 3.05.2024. Approved: 27.06.2024. Published: 28.10.2024.

DOI: https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.371
УДК 930(4)[Я. Рихлік]

Степан Віднянський
д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
зав. від. історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: stepanvid@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8825-7024
Researcher ID Web of Science: AAR-5803-2021

Олександр Кравчук
канд. іст. наук, доц.
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
21001, Україна, Вінниця, вул. К. Острозького, 32
E-mail: oleksandr.kravchuk@vspu.edu.ua
ORCID: https: //orcid.org/0000-0003-3504-5041

ЗНАНИЙ ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ.
До 70-річчя чеського історика професора Яна Рихліка

Мета статті полягає у висвітленні внеску чеського історика й етнолога професора Яна Рихліка в дослідження історії Центрально-Східної Європи. Методологія дослідження спрямовувалася на аналіз головних публікацій ученого з історії країн Центрально-Східної Європи. Застосовані дослідницькі принципи історизму, наукової об'єктивності та системності сприяли висвітленню головних аспектів різноманітного наукового доробку Я. Рихліка.

Автори статті відзначають, що для Я. Рихліка історія стала одним із пріоритетних об'єктів наукового вивчення після «оксамитової» революції 1989 р., коли в умовах демократизації історики Чехо-Словаччини отримали свободу наукової творчості. До актуальних дослідницьких тем належало питання відносин чехів і словаків у 1918–1992 рр. Ученим ґрунтовно досліджено окремі їх етапи і, зокрема, період першої Чехословацької республіки 1918–1938 рр. — однієї з небагатьох тогочасних демократичних держав Центрально-Східної Європи. Я. Рихлік глибоко проаналізував і дав оцінку тенденціям суспільно-політичного,

економічного, культурного розвитку різних регіонів Першої республіки, особливостям міжнаціональних відносин, її міжнародному становищу, відзначив позитивну роль цієї держави в історії чехів, словаків і русинів-українців Закарпаття. Підводячи підсумки чесько-словацьким відносинам загалом за 1918–1992 рр., Я. Рихлік уважав однією з головних причин припинення існування чесько-словацької держави наприкінці 1992 р. те, що не було створено політичної чехословацької нації. До сфери наукових інтересів Я. Рихліка також належать національні історії країн Центрально-Східної Європи, результатом чого стала поява низки монографій про минуле держав регіону: Болгарії (2000), Македонії (2003), Хорватії (2007), Словенії (2011), Чехії (2013), України (2015, 2022), Словаччини (2023), де дослідник виступив співавтором. У висновках статті автори констатують, що Я. Рихлік є одним із провідних сучасних чеських дослідників історії Центрально- і Східноєвропейських країн. Особливо значним є внесок ученого у вивчення історії чесько-словацьких відносин 1918–1992 рр. Великий доробок Яна Рихліка з історії держави чехів і словаків є важливою основою подальшого вивчення минулого Чехії та Словаччини різних періодів.

Ключові слова: *Я. Рихлік, Чеська Республіка, Україна, Центрально-Східна Європа, історія.*

Stepan Vidnyanskyj
Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Head of the Department of the History of International
Relations and Foreign Policy of Ukraine
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: stepanvid@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8825-7024
ResearcherID Web of Science: AAR-5803-2021

Oleksandr Kravchuk
PhD in History, Associate Professor
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubinskyi State Pedagogical University
32, K. Ostrozky Street, Vinnytsia, 21001, Ukraine
E-mail: oleksandr.kravchuk@vspu.edu.ua
ORCID: https: //orcid.org/0000-0003-3504-5041

A WELL-KNOWN RESEARCHER OF THE HISTORY OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE.

For the 70th Anniversary of the Czech Historian Professor Jan Rychlík

The purpose of the article is to highlight the contribution of the Czech historian and ethnologist Professor Jan Rychlík to the study of the history of Central and Eastern Europe. The research methodology was aimed at the analysis of the scientist's main publications on the history of the countries of Central and Eastern Europe. The applied research principles of historicism, scientific objectivity and systematicity contributed to highlighting the main aspects of J. Rychlík's diverse scientific work.

The authors of the article note that for J. Rychlík history became one of the priority objects of scientific study after the Velvet revolution of 1989, when, under the conditions of democratization, historians of Czechoslovakia gained freedom of scientific creativity. Among the relevant research topics was the issue of relations between Czechs and Slovaks in 1918–1992. The scholar thoroughly researched their individual stages and, in particular, the period of the first Czechoslovak Republic 1918–1938 — one of the few democratic states of Central and Eastern Europe at that time. J. Rychlík deeply analyzed and assessed the trends of socio-political, economic, and cultural development of various regions of the First Republic, the peculiarities of interethnic relations, its international position, noted the positive role of this state in the history of the Czechs, Slovaks and Ruthenians-Ukrainians of Transcarpathia. Summarizing Czech-Slovak relations in general for the years 1918–1992, J. Rychlík considered one of the main reasons for the termination of the Czechoslovak state at the end of 1992 to be the failure to create a political Czechoslovak nation. The field of scientific interests of J. Rychlík also includes the national histories of the countries of Central and Eastern Europe, which resulted in the publication of a number of monographs on the past of the states of the region: Bulgaria (2000), Macedonia (2003), Croatia (2007), Slovenia (2011), the Czech Republic (2013), Ukraine (2015, 2022), Slovakia (2023), where the researcher was a co-author. In the conclusions of the article, the authors stated that J. Rychlík is one of the leading contemporary Czech researchers of the history of Central and Eastern European countries. The contribution of J. Rychlík to the study of the history of Czech-Slovak relations from 1918 to 1992 is especially significant. Jan Rychlík's extensive work on the history of the Czech and Slovak state is an important basis for further study of the past of the Czech Republic and the Slovak Republic in different periods.

Keywords: *J. Rychlík, Czech Republic, Ukraine, Central and Eastern Europe, history.*

Серед сучасної когорти чеських дослідників минувшини виділяється яскрава особистість Яна Рихліка, який цього року відзначає свій 70-річний ювілей. Чеський історик і етнолог народився 26 листопада 1954 р. у Празі в сім'ї композитора Яна Рихліка (1916–1964) й акторки, а згодом перекладачки Ольги Рихлік, уродженої Шімункової (1923–2008). У 1974 р. закінчив празьку гімназію з поглибленим вивченням англійської мови. Згодом здібності до мов сприяли опануванню ним німецької, російської, польської, болгарської, македонської, сербської, хорватської, словенської, білоруської та української[1]. Ще в дитячому віці в нього виник інтерес до минулого. Згадуючи про це, він зауважив, що «цікавився історією змалечку, ще хлопчиком, ще в початковій школі», а присвятити себе вивченню минулого вирішив принаймні з п'ятнадцяти років: «Коли я пішов у гімназію, я вже був впевнений, що буду цьому приділяти увагу. Тільки не знав, як саме. Дитині важко уявити собі професійного історика...»[2].

У 1974–1979 рр. Я. Рихлік навчався в Карловому університеті. Для своїх студій спочатку обрав етнографію, де, на відміну від історії, у той час «можна було займатися чистою наукою, яка не зазнавала такого політичного тиску»[3]. У 1980 р. став доктором філософії після захисту дослідження «Внесок в етнографічне вивчення забобонів і народної релігії». Після навчання в аспірантурі в Університеті св. Климента Охрідського в Софії, у 1985 р. здобув звання кандидата філологічних наук. Тема дисертації — «Фольклорна і нефольклорна культура, болгарсько-чеські фольклорні паралелі». У 1984-1985 рр. працював у Загорському музеї у Скаліце (нині — у Словацькій Республіці), у 1985–1990 рр. — у Сільськогосподарському музеї Інституту науково-технічної інформації для сільського господарства у Празі.

Вивченню історії Я. Рихлік почав приділяти найбільше уваги після «оксамитової» революції 1989 р., коли історики Чехо-Словаччини отримали можливість вільної, необмеженої офіційним диктатом, наукової діяльності[4]. У 1991–2019 рр. його професійна діяльність була пов'язана з відродженим Інститутом Т.Ґ. Масарика (з 1995 р. — Масариків інститут Академії наук Чеської Республіки, нині — Масариків інститут і архів Академії наук Чеської Республіки). Із 1992 р. він також працює в Карловому університеті. Крім того, у 2006–2012 рр. викладав в Університеті св. Кирила і Мефодія у Трнаві (Словацька Республіка), а з 2011 р. — у Технічному університеті в Ліберці. У 1991–1992 р. був радником прем'єр-міністра Чеської Республіки П. Пітгарта. У 1994 р. став членом Чесько-словацької комісії істориків, а в 2013–2021 рр. — очолював її чеську частину.

Відродження демократії позитивно позначилося на розвитку історичної науки. Раніше заборонені для дослідження теми стали об'єктом

вивчення науковців. Важливе місце серед них посідало національне питання в історії чесько-словацької держави, зокрема, його головна складова — відносини чехів і словаків. Їх глибше вивчення актуалізував розпад держави чехів і словаків наприкінці 1992 р. та налагодження взаємин між сусідніми країнами — Чеською Республікою та Словацькою Республікою[5]. Провідним фахівцем у цій тематиці став Я. Рихлік. Він ґрунтовно дослідив взаємини чехів і словаків у XX ст. У 1998 р. став доктором історичних наук (тема дослідження — «Чехи та словаки у XX ст.»). У 1997 р. отримав звання доцента, у 2003 р. — професора. Результати вивчення чесько-словацької тематики викладено в різноманітних працях ученого, зокрема, у монографіях «Чехи і словаки у XX ст. Чесько-словацькі відносини 1914–1945» (1997), «Чехи і словаки в XX ст. Чесько-словацькі відносини 1945–1992» (1998), «Розпад Чехословаччини. Чесько-словацькі відносини 1989–1992» (2002), «Чехи і словаки у XX ст.: співпраця і конфлікти 1914–1992» (2012), «1918: розпад Австро-Угорщини і виникнення Чехословаччини» (2018), «Чехословаччина у період соціалізму 1945–1989» (2020). Цієї ж тематики торкався в узагальнюючих працях — «Від минулого до сьогодення. Історія чеських земель» (2013) та «Історія Словаччини» (2023). Прикметно, що «Історія Словаччини» є першою подібною книгою чеських науковців.

Міркуючи про розпад Чесько-словацької держави, учений однією з його головних причини вважає відсутність політичної чехословацької нації, яка так і не була створена. На основі вивчення історії політичного досвіду чехів і словаків, Я. Рихлік зробив інші важливі теоретичні висновки щодо функціонування багатонаціональних держав. «Чехословацький випадок доводить кілька речей у більш загальному плані: головне розуміння полягає в тому, що етнічність залишається в 20-му столітті основним способом соціальності, і що лише особистих свобод і демократичного ладу недостатньо, щоб утримати багатоетнічну державу», — констатував учений[6]. Також, на його думку, «розпад поліетнічних держав є наслідком поведінки етносу як соціального організму і є відображенням процесу трансформації етнічної нації у сучасну політичну націю. Цей процес відбувається практично незалежно від нас. Ні забезпечення індивідуальних прав громадянам, ні забезпечення колективних прав національних меншин не призупиняє цей процес назавжди, а може щонайбільше на певний час сповільнити його, але за інших об'єктивних умов може навіть прискорити. Тому можливості впливу на весь процес у сенсі збереження поліетнічної держави дуже обмежені і в довгостроковій перспективі виявляються неефективними. Виходить, що в одній державі не може постійно проживати більше ніж одна цілком сформована політична нація, а це означає, що можливість постійного існування багато-

національної держави, в якій немає лише однієї політичної нації, є дуже проблематичною»[7].

Значну увагу Я. Рихлік приділяв археографічній діяльності — упорядкуванню джерел з історії чехів і словаків, зокрема, історичних спогадів і збірників документів. Він належав, разом з іншими, до редакторів видань: А. Гашпарікова-Горакова «У Масариків. Спогади особистого архіваріуса Т.Ґ. Масарика» (1995), «Р.В. Сітон-Вотсон і його відносини з чехами і словаками. Документи. 1906–1951 роки» (1995), «Кореспонденція Т.Ґ. Масарик — словацькі громадські діячі (до 1918 р.)» (2008), «Кореспонденція Т.Ґ. Масарик — словацькі громадські діячі (1918–1937)» (2019).

У 2000-х рр. Я. Рихлік також студіював історію інших слов'янських народів. Він брав участь у створенні праць з історії країн Центрально-Східної Європи: Болгарії (2000), Македонії (2003), Хорватії (2007), Словенії (2011), України (2015, 2022) та ін. Такі праці дозволяють науковцям зазначених країн побачити зовнішнє сприйняття особливостей розвитку цих держав, за потреби, уточнити або скорегувати власні історичні погляди. У підсумку, ці праці не лише відкривають можливості для верифікації наукових знань, а й створюють підґрунтя для міждержавної взаємодії істориків та кращому пізнанню історії громадськістю, що сприяє зміцненню відносин між країнами.

Науковий доробок Я. Рихліка добре знаний за кордонами Чеської Республіки. Зокрема, у Словаччині. 14 січня 2024 р. президентка Словацької Республіки З. Чапутова у Братиславі вручила Я. Рихліку державну нагороду цієї країни — орден Білого подвійного хреста III ступеня (Řád Bílého dvojkříže III. třídy) за надзвичайні заслуги для всебічного розвитку відносин між Словаччиною та Чехією[8].

Я. Рихлік займає активну громадянську позицію, висловлює свою думку щодо різних важливих внутрішньополітичних і міжнародних питань, наприклад, у власному блозі (https://blog.aktualne.cz/blogy/jan-rychlik.php), численних статтях у пресі та виступах на телебаченні. Зокрема, у своїх лекціях, публічних виступах і публікаціях рішучо засуджує російську воєнну агресію проти України, закликає НАТО до більш дієвої допомоги Україні, адже «ніхто ніколи не вигравав війни лише обороною», проте «атакувати без важкої зброї неможливо». Із наукових позицій відзначає багатство історії України. На його думку, українська нація виникла подібно і приблизно в ті ж часи, що й інші нації цієї частини Європи. 2015 р. у співавторстві з Б. Зілінським і П.-Р. Магочі опублікував працю «Історія України». Р. Офіцинський зауважив, що в ній «викладено матеріал від раннього середньовіччя (доби Київської Русі) до часу публікації. Належно висвітлено важливі історичні події новітньої пори, навколо яких точилося багато дискусій — насамперед, визвольний рух

(у т. ч. боротьба Української повстанської армії), Геноцид 1932–1933 рр. Слід зазначити, що видання такого рівня і призначення (здебільшого — університетські освітні програми) є верхівкою айсберга у сфері ґрунтовних зацікавлень науковою історією»[9].

Влітку 2022 р. вийшло друге, доповнене видання цієї книги, у передмові до якого йдеться про підступну агресію Росії проти України й героїчний опір українського народу російській окупації: «Не знаємо, як закінчиться цей бій. Наше повне співчуття, звичайно, на боці України, чий єдиний «злочин» в очах Кремля полягає в тому, що її громадяни хотіли обрати прозахідну орієнтацію». Внесок Я. Рихліка в розвиток українсько-чеських відносин, його підтримка України (частину гонорарів від своєї наукової і публіцистичної діяльності він перерахував на гуманітарну допомогу і придбання зброї для України), віра в українську перемогу високо оцінена, зокрема, Надзвичайним і Повноважним Послом України в Чеській Республіці Є. Перебийнісом у листі-подяки чеському вченому від 23 липня 2022 р.[10]

Одним із пріоритетних об'єктів наукових зацікавлень Я. Рихліка стала історія першої Чехословацької республіки 1918–1938 рр. Науковий доробок чеського історика в цій царині заслуговує на особливу увагу. Адже в сучасній Чехії Я. Рихлік став одним із перших учених-розробників об'єктивної наукової концепції історії цієї держави, без політичних і національних упереджень. Базуючись на кращих здобутках світової, чеської та словацької історичної науки, архівних матеріалах із Чехії, Словаччини та України, він ґрунтовно проаналізував і дав оцінку тенденціям суспільно-політичного, економічного, культурного розвитку різних регіонів, особливостям міжнаціональних відносин, її міжнародному становищу, відзначив позитивну роль цієї держави в історії чехів, словаків і українців Закарпаття. Для громадськості України перша ЧСР цікава й тим, що ця демократична країна пов'язана зі становленням новітніх відносин українців і чехів.

Узагальнені оцінки Чехословацької республіки в розрізі трьох територіальних складових країни подані в його численних працях, зокрема, монографіях з історії чеських земель, Словаччини та Закарпаття, що під назвою Підкарпатська Русь у міжвоєнний період перебувало у складі ЧСР.

У праці «Від минулого до сьогодення. Історія чеських земель» (2013), співавтором якої є В. Пенчев, проаналізовано становище за Першої світової війни, ставлення населення до воєнних подій, відзначено, зокрема, що симпатії чехів були на боці держав Антанти. Історик показав низку чинників активізації чеського національного руху, насамперед, великонімецьку програму, яка «додала енергії чеській боротьбі за незалеж-

ність»[11]. У праці наголошується на ролі Т.Ґ. Масарика як організатора опору, вказано головну спрямованість його політичної діяльності в еміграції щодо привернення уваги політиків Антанти до чеського питання: «Виникнення чеської держави, розширеної на Словаччину, мало стати частиною їх військових цілей». Водночас учений фактично торкався витоків чесько-словацьких суперечностей у міжвоєнний період, пов'язаних, частково з розумінням Т.Ґ. Масариком спільної із словаками держави як єдиної[12]. У статті про ідею «чехословакізму», Я. Рихлік висловив слушну думку, що Т.Ґ. Масарик «недооцінив націєтворчий процес словаків. Незважаючи на несприятливі умови, які словаки мали в Угорщині, вони конституювали себе як незалежна нація ще до 1914 року, або їм дуже мало бракувало, щоб стати такою нацією. Чехословацька республіка з її демократичною організацією та ліберальним ставленням до національних рухів дала можливість словакам швидко розвиватись»[13].

Згаданий державотворчий проєкт Т.Ґ. Масарика викликав уже під час Першої світової війни незгоду словацьких діячів у США, об'єднаних у Словацьку лігу, що бажали створення унії Чехії та Словаччини за зразком Австро-Угорщини. «Переговори про форму майбутньої держави так провіщали майбутні чесько-словацькі суперечки та конфлікти», — дійшов висновку науковець[14]. Прагнення Словацької ліги забезпечити Словаччині атрибути державності у 1918 р. призвело до укладення Пітсбурзької угоди 1918 р., що передбачала «повну автономію» краю у спільній державі з чехами[15].

Я. Рихлік висвітлив події, пов'язані з проголошенням чехословацької держави 28–30 жовтня 1918 р., та національно-політичні проблеми, що супроводжували цей процес. Автор відзначив, що ставлення чехів і словаків до нової держави було неоднаковим: «На практиці сталося саме те, чого боялася Словацька ліга під час війни. Чехи вважали Чехословаччину просто чеською державою, розширеною на схід Словаччиною. Тому вони теж ототожнювалися з цією державою і вважали її своєю. ... Але переважна частина словаків так не сприймали нову державу. Хотіли мати не Чехословаччину, а Чехо-Словаччину, тобто дві держави, об'єднані в одну одиницю»[16]. В «Історії Словаччини» (крім Я. Рихліка, її співавторами є М. Покорни, А. Зеленкова, Я. Гбур) цю думку уточнено. Констатовано, що, на відміну від чехів, які розглядали ЧСР як відновлену чеську державу, розширену за рахунок Словаччини та Підкарпатської Русі, більшість словаків «уважали Чехословаччину своєю державою, але радше лише рамкою для словацького розвитку, тобто так само, як чехи сприймали Австрію до 1914 року»[17].

У книзі «Від минулого до сьогодення. Історія чеських земель» охарактеризовано також ставлення національних меншин до ЧСР, зокрема,

показано виникнення німецького питання, що відобразилось у створенні провінції «Deutschböhmen» («Німецька Чехія»)[18]. На його думку, меншини загалом відкидали нову державу, оскільки за її кордоном існували держави відповідних спільнот. «Виник парадокс. Австро-Угорщина після свого розпаду була часто означувана як «в'язниця націй», що, принаймні, відносно Ціслейтанії — точно не відповідало дійсності. Ця імперія остаточно розпалась на початку листопада 1918 року, бо не змогла розв'язати своїх національних проблем, ... не через брак доброї волі, а тому, що вони були в принципі нерозв'язуваними. За винятком новоствореної Німецької Республіки Австрія, заснованої після зречення імператора Карла 11 листопада, та решток Угорщини, яка вже 31 жовтня повністю відокремилась від Австрії, усі інші держави-наступниці (Чехословаччина, Королівство Сербів, хорватів і словенців — з 1929 р. Югославія, Польща) були настільки ж національно неоднорідні, як і колишня Австро-Угорщина, і фактично були її зменшеними копіями. Тому всі держави, не виключаючи Чехословаччини, також успадкували подібні національні проблеми, які мала щойно зникла імперія, плюс ще низку додаткових проблем»[19].

Отже, Я. Рихлік об'єктивно показує ЧСР 1918–1938 рр. як першу форму сучасної, новітньої чеської державності[20]. Він переконаний, що з «чеського погляду створення Чехословаччини було, безумовно, успішним проєктом, ба більше, ... єдино можливим проєктом у цій ситуації, оскільки єдиною його альтернативою була тільки німецька Mitteleuropa, для чехів важко прийнятна. Нова держава також багато принесла словакам і підкарпатським русинам»[21].

У книзі «Від минулого до сьогодення...» зауважується, що процес утворення «менших національних держав замість Австро-Угорщини» безсумнівно мав епохальне значення як для чехів, так і для словаків, і це, безперечно, історична заслуга лідерів першого опору Т.Ґ. Масарика, Е. Бенеша та М.Р. Штефаніка, що їм вдалося в державах Антанти проштовхнути саме цей варіант»[22].

Загалом, для ученого притаманна виважена оцінка першої Чехословацької республіки в тогочасному контексті й порівняно з державами тодішньої Європи та світу. Враховується відносно коротке, 20-ти річне існування держави чехів і словаків у складній міжнародній політичній та економічній ситуації. «Порівняно з режимами, які прийшли під час війни та після неї, перша республіка, безсумнівно, була успішним періодом — принаймні для чехів і словаків. Демократія першої республіки мала багато недоліків, але вона могла витримати порівняння з великими демократіями тодішньої Західної Європи та США», — зауважено в дослідженні[23]. Водночас, вказуються політичні особливості першої ЧСР, існування позапарламентських владних центрів — угрупування «Град» та

«П'ятірки»[24]. Наголошується на створенні державою сприятливих умов для розвитку середніх верств і представників гуманітарної інтелігенції, яка згодом, порівнюючи умови 1918–1938 рр. з подальшими, оцінювала міжвоєнний період як «золотий вік». Відзначено активніший процес модернізації у чеських землях порівняно із Словаччиною й Закарпаттям. Зокрема, до його проявів у Чехії віднесено заснування Університету Масарика, електрифікацію до початку 1920-рр. міст, а до кінця 1930-х рр. — більшості сіл, розвиток кіноіндустрії, початок радіомовлення (1923 р.), розбудову транспортного сполучення[25].

Проте, Я. Рихлік не ідеалізує Першу республіку. Він констатував, що «в цьому світі немає жодного раю, і тому раєм, звичайно, перша республіка теж не була» і мала окремі недоліки. До них автор відносить певну деформацію парламентської демократії через систему зв'язаних мандатів (згідно з нею, мандат належав партії, а не депутату), що незмірно збільшило вплив партійних секретаріатів на владу. У цьому ж аспекті автор зауважив низку законів, які були на грані демократичної конституції або явно за нею (закони про захист республіки 1923 р. і про кочових циган 1927 р.), нерозв'язаність соціальних проблем, спричинених «Великою депресією». Найбільшим недоліком ЧСР учений об'єктивно називає стан національних відносин. Він уважає, що порівняно «з сусідніми державами становище меншин у Чехословаччині було набагато кращим і, безумовно, тут не доходило до якоїсь денаціоналізації». Однак, на його думку, проблема полягала в насправді вже в самому існуванні меншин. Це пояснюється тим, що передвоєнна Австрія «визнавала рівноправність і рівноцінність усіх націй: не знала жодної державної нації, і тому в ній не існувало ані жодної національної меншини, оскільки меншина не може існувати там, де немає більшості (меншини існували лише на рівні окремих земель по відношенню до нації-більшості землі)». Натомість, Чехословаччина з самого початку будувалась як національна держава фіктивної «чехословацької» нації та насправді була, насамперед, чеською національною державою. «Для інших націй Чехословаччини логічно залишався лише статус меншин». Представники німецької, угорської та польської спільнот не бажали жити в національно чужій державі в той час, коли за її політичним кордоном існували німецька, угорська та польська національні держави. Науковець констатував, що чеські правлячі еліти в 1930-х рр. дійшли висновку про нежиттєздатність концепції національної держави, насамперед через відмову словаків бути частиною державної «чехословацької» нації та велику чисельність представників німецької меншини в ЧСР. Національний статут (весна 1938 р.) Я. Рихлік назвав явним зрушенням у напрямку держави національностей[26].

Водночас, учений зауважив, що політики Чехословаччини, як і Польщі та Югославії, назовні та публічно не могли визнати того факту, що їх

країна не є національною державою. Це означало «підірвати саму причину свого створення та сенс свого існування. Зрештою, який сенс було руйнувати Австро-Угорщину як багатонаціональну державу, якщо нові держави теж були би визначені як багатонаціональні?». Я. Рихлік констатував, що фактично чехословацька політична нація в Першій ЧСР не сформувалась. Для виникнення подібної до швейцарської чехословацької ідентичності, яка би перекривала мовні відмінності, «знадобилося би кілька сотень років спільного розвитку»[27]. Крім того, на заваді формуванню спільної чехословацької свідомості, як відзначив учений у «Історії Словаччини», стояла нечіткість концепції «чехословацької нації» (Я. Рихлік вискористовує вислів «фікція чехословацької нації»), яку можна було розуміти і як політичний конструкт (як політичну націю), і в етнічно-культурному сенсі, що не сприяло створенню «спільної державної ідеї, на яку могла би спиратися нова держава»[28]. При цьому, зауважимо, що в одній із статей Я. Рихлік указав на конкретні спроби окремих представників чеської еліти сприяти цьому, зокрема, шляхом підготовки навчальної літератури про єдину «чехословацьку» історію[29].

В іншій своїй статті Я. Рихлік зауважив, що закріплення в законодавстві термінів «чехословацька» нація, «чехословацька» мова з одного боку аргументувались прагматичними мотивами, а з іншого — «опиралась на давніше уявлення про чехословацьку єдність»[30]. «Йшлося про доцільну конструкцію, яка мала забезпечити взагалі виникнення чехословацької держави». Юридичною конструкцією Я. Рихлік назвав термін «чехословацька» мова, що заклала «основи мовного дуалізму». Водночас, автор дійшов висновку, що ідея «чехословацької» нації «не мала жодного негативного впливу на розвиток словацької нації»[31]. У іншій статті Я. Рихлік стверджував про відсутність офіційного бажання чехізувати словаків, аргументуючи це тим, що у Словаччині після 1918 р. не було засновано чеських шкіл[32].

У «Історії Словаччини» значне місце займає період 1918–1938 рр. Аналізуються централістська й автономістська концепції ЧСР у Словаччині, що згодом стали основою двох різних програм розвитку регіону у складі республіки. Перша передбачала поступове створення чехословацької політичної нації, «солідною, але водночас рівноправною частиною якої були би словаки». Водночас, виникнення політичної нації не повинно було мати жодного впливу на існування двох різних культурно-етнічних націй чи існування двох мов. Вирішення словацького питання централісти вбачали в економічному вирівнюванні Словаччини з більш передовими чеськими землями і в максимальному залученні словаків до адміністрації та загальнодержавних установ. Не виключалася цілеспрямована децентралізація управління[33].

Автономісти сприймали словаків не лише як культурно-етнічну націю, а й самостійну політичну націю, яка, «має право панувати у Словаччині. На думку автономістів, стара конституційна програма Словацької національної партії..., яка не могла бути застосована в Угорщині, мала бути реалізована в Чехословаччині...». Ця концепція отримала назву конституційної теорії словацької нації або теорії суверенітету словацької нації. Із чеськими землями Словаччина мала бути «лише слабко пов'язана якоюсь парасольковою структурою; отже, мало йтись про дві держави із взаємно обмеженим суверенітетом, як це було перед 1918 роком в Австро-Угорщині. Незважаючи на те, що автономісти у своїх претензіях використовували природне право, вимогу автономії завжди застосовували до всієї Словаччини у її адміністративних кордонах, а не лише до етнічно словацької території». Водночас, ці політики відкидали будь-яку автономію для угорської меншини на півдні або для русинів-українців на сході Словаччини, як і централісти. «По суті, автономістів не цікавила Чехословаччина загалом, їхня політика була зосереджена лише на Словаччині, вони вважали центральні установи в Празі чимось, що гальмує розвиток Словаччини...», — вважає Я. Рихлік. Однак із пропагандистських міркувань вони неодноразово вказували на непропорційно низьку кількість словаків у центральних празьких установах[34]. На думку Я. Рихліка, «існування словацької політичної нації означало явне визнання права словаків на повне самовизначення у формі власної держави, хоча до 1938 року автономісти ніколи відкрито не висували такої вимоги». Автономізм був представлений, в основному, католицькою Словацькою народною партією (з 1925 р. — Глінкова словацька народна партія) і Словацькою національною партією, яка об'єднувала переважно автономістів-євангелістів...». Проте, ідеї автономії Словаччини поступово поширювалися серед інших партій. Автономістська фракція виникла серед словацької частини аграрної партії, яка також відкидала офіційну ідеологію єдиної «чехословацької» нації. У Комуністичній партії Чехословаччини на початку 1930-х рр. сформувалася група молодих інтелектуалів, які проголошували самобутність словацької нації та прагнули до федерації держави чехів і словаків[35].

В «Історії Словаччини» відзначено, що для словацької нації створення ЧСР означало прогрес, зупинило прогресуючу мадяризацію. Це твердження аргументується тим, що словаки стали державною нацією, щоправда, лише як частина офіційної фіктивної «чехословацької» нації, а словацька мова державною, хоча офіційно — «як один із варіантів штучно сконструйованої чехословацької мови». Відзначено роль процесів демократизації для становлення словацької нації: «...Було введено загальне виборче право для чоловіків і жінок та громадянські політичні сво-

боди, які в Угорщині часто існували лише на папері. За двадцять років існування Чехословацької республіки словаки повністю розвинулися політично й соціально, набули впевненості в собі і створили свої культурно-освітні, суспільно-політичні організації усіх рівнів. Словакізація всього життя виявилася в широкому спектрі людського життя, починаючи від назв вулиць, міст, сіл і станцій і закінчуючи школами й державними установами та установами місцевого самоврядування»[36].

Результати досліджень Я. Рихліком історії перебування українського Закарпаття у складі ЧСР висвітлено в опублікованих у співавторстві з М. Рихліковою книгах «Економічний, соціальний, культурний і політичний розвиток Підкарпатської Русі 1919–1939» (2013), «Підкарпатська Русь у історії Чехословаччини 1918–1946» (2016), а також у численних статтях.

Приєднання Закарпаття до ЧСР Я. Рихлік пояснює насамперед стратегічними інтересами Праги: «Для Чехословаччини як країни середньої величини розширення теренів мало велике значення», а також забезпечувало країні кордон із союзником — Румунією[37]. На його думку, це стало можливим швидше внаслідок «повоєнної міжнародно-політичної ситуації, ніж переговорів Масарика і Жатковича» в США у 1918 р.[38]

Я. Рихлік підкреслив особливості статусу русинів-українців Закарпаття. Зокрема, учений наголосив, що вони були єдиною державотворчою меншиною, яка вітала нову чехословацьку державу. Відзначено бажання представників краю щодо приєднання до Чехословаччини, висловлене в ухвалі Центральної русинської національної ради в Ужгороді 16 травня 1919 р.[39] На думку Я. Рихліка, русини-українці «були власне меншістю sui generis [з латини — «єдина у своєму роді» — *Авт.*], бо з одного боку виступали як меншина відносно державної «чехословацької нації», але водночас вважались (принаймні в Підкарпатській Русі) як державотворча нація разом із чехами та словаками...»[40]. До цього варто додати, що отримана на Паризькій мирній конференції гарантія автономії Закарпаття була винятковим прикладом подібного статусу серед усіх повоєнних договорів[41].

Ключовим питанням на Підкарпатській Русі/Закарпатті Я. Рихлік визначає прагнення автохтонного населення здійснити обіцяну повну автономію та виправлення кордонів краю із Словаччиною.

У першому питанні Я. Рихлік використовує традиційне для чеської історіографії пояснення причин відтермінування введення в дію цього статусу краю через непідготовленість русинів-українців до автономії. На підтвердження цього автор наводить думку працівника зовнішньополітичного відомства ЧСР К. Крофти: «Неможливо було ... без суттєвої підготовки надати все управління краю населенню, у руках якого воно

дотепер ще ніколи не перебувало. Навпаки, обов'язком празького уряду було налагодити, шляхом багаторічної систематичної праці політичного, господарського й культурного характеру, необхідні умови для дійсної демократичної автономії, по-справжньому корисної для Підкарпатської Русі і слов'янської більшості її населення»[42]. Подібної думки дотримувався й віце-губернатор краю чех А. Розсипал, який головною проблемою вважав низький рівень життя населення, бідність та високий рівень безробіття. Я. Рихлік цитує його: «На цій території, де так багато бідних людей, необхідно насамперед здійснювати політику хліба. Це означає, що замість безрезультатних і здебільшого неважливих політичних розборок, для порятунку людей потрібно організувати ефективні дії, які їм би давали працю і хліб»[43].

Певні передумови відтермінування надання автономії Закарпаттю Я. Рихлік убачає в міжнародно-правових документах, ухвалених Паризькою мирною конференцією. Учений констатував, що Сен-Жерменський договір від 10 вересня 1919 р. не встановлював терміну реалізації зобов'язань Праги щодо автономії краю, а застосування в документі стосовно призначення службовців у регіоні із місцевого населення вислову «допоки можливо» надало підставу чехословацькій стороні в майбутні 20 років аргументувати проблеми в цій сфері нестачею фахівців із середовища русинів-українців та ненадійністю місцевого населення, якщо йшлося про угорців[44].

На думку авторів статті, зазначені причини не повною мірою розкривають це політичне питання. Наприклад, ще 1927 р. український учений М. Лозинський причини нереалізованості автономного статусу вбачав «з одного боку в загальній проблємі чехословацької державности, яка все ще знаходиться в стадії змагань до синтези між чеською національно-державною думкою передвоєнного періоду і територіяльно-національним складом Чехословацької Республіки, з другого — в відношенню чеського громадянства до українського питання, де стара передвоєнна русофільська течія бореться з новою українофільською»[45]. Сучасні науковці України наголошують на відкладенні реалізації автономних прав Закарпаття насамперед через національно-державні інтереси ЧСР[46]. Адже Чехословаччина як багатонаціональна держава «боялася створення прецеденту для інших національних груп, убачала в цьому загрозу національно-державним інтересам і цілісності республіки»[47].

Щодо другого ключового питання закарпатського краю у складі ЧСР, то Я. Рихлік констатує, що вимоги діячів Закарпаття скорегувати кордони із Словаччиною празький уряд не підтримував через побоювання нажити собі ворогів серед впливовіших словацьких політиків і, насамперед, словацької громадськості[48]. У цьому також можна вбачати зв'язок різних національних питань.

Я. Рихлік цілком справедливо вважає, що період перебування Закарпаття у складі ЧСР «безумовно, не був безпроблемним для населення, але, з іншого боку, не можна назвати його однозначно невдалим. У економічному відношенні не можна говорити про якийсь великий розвиток Підкарпатської Русі..., але соціальний і культурний прогрес беззаперечний»[49]. Позитивно оцінюючи результати розвитку Закарпаття «на культурному полі», учений зауважив, що за «20 років неписьменність зменшилася наполовину...»[50]. Здобуття масою населення принаймні базової освіти не в останню чергу сприяло зміцненню її національної ідентичності[51]. Автор стверджував, що «чехословацька адміністрація розумно вирішила не втручатися в мовні чи національні проблеми Підкарпатської Русі», де існували три національно-культурні напрямки. Зрештою, констатував учений, у 1930-х рр. корінне слов'янське населення поступово національно ідентифікувалось як українці[52]. Прикметно, що Я. Рихлік відкидає твердження низки істориків про чехізацію населення краю. Він писав: «Державна адміністрація ... у жодному разі ... чехізацію не підтримувала: зрештою, це було би навіть не можливо технічно, якщо подивимося, що між чеською та русинською етнічними групами лежала словацька етнічна територія, населення якої у міжвоєнний період вже мало чітку словацьку національну свідомість. Чехословацька адміністрація зрештою йшла так далеко, що відмовлялася приймати русинських дітей до чеських шкіл, куди ходили лише чеські діти або словацьких службовців та діти місцевих євреїв»[53].

Я. Рихлік дійшов висновку, що з соціально-економічного погляду регіон не був самодостатнім через низьку ефективність сільськогосподарського виробництва, що вело до загрози голоду на початку 1920-х і на початку 1930-х рр. Водночас, він показав продовольчу допомогу чехословацької влади населенню, піклування про охорону здоров'я. Із заходів у аграрній сфері учений проаналізував здійснення земельної реформи. Він указав на її обмежені результати, адже не пощастило здійснити головну мету реформи — збільшити кількість селян-середняків, які господарюють на родинних фермах, самодостатніх та спроможних продукувати виробництво для ринку. На його думку, головна причина цього була об'єктивною й полягала в нестачі земельного фонду. Для його збільшення потрібно вирубувати ліси, на що чехословацька влада не була готова піти[54].

Зовнішньополітичних аспектів історії ЧСР Я. Рихлік торкався, переважно, у праці з історії чеських земель. Початковий період зовнішньої політики Чехословаччини автор показав у контексті процесу її формування, коли дії влади, зокрема, спрямовувалися на зміцнення державного суверенітету[55]. Реалізація цього завдання владою нової держави була

ускладнена виникненням національного питання, що значною мірою стало наслідком розпаду багатонаціональної монархії Габсбургів. У випадку з судетсько-німецькою проблемою йшлося про спробу не допустити включення чеських земель із німецьким населенням до складу ЧСР. Прагнення німецького населення до реалізації права на самовизначення проявилося в утворенні судетсько-німецьких провінцій наприкінці жовтня — на початку листопада 1918 р.[56]. Словацька проблема полягала у складнощах включення Словаччини до складу нової держави у зв'язку з відсутністю в Словацької національної ради збройних підрозділів для встановлення контролю над краєм. Також певні труднощі викликала наявність «словаків-мадяронів», які своєю батьківщиною вважали Угорщину і, зрештою, бажання політиків у Будапешті втримати у складі своєї держави неугорські території. Безпосередньо у Словаччині, за їхньої підтримки, створювали відділення Угорської національної ради[57]. Третьою конфліктною областю Я. Рихлік назвав Тєшинську Сілезію, де зіткнулись інтереси ЧСР і Польщі. Автор показав, що завдання територіальної консолідації ЧСР її влада реалізовувала як за допомогою використання збройних сил, так і за дипломатичної підтримки країн Антанти. Так, контроль над судетсько-німецькими територіями встановлено впродовж 29 листопада — 18 грудня 1919 р. У суперництві за тєшинський регіон між ЧСР і Польщею дійшло до збройних зіткнень 23 січня — 3 лютого 1919 р., зупинених втручанням Антанти, які призвели до певного перерозподілу краю на користь ЧСР[58].

Територія Словаччини була зайнята підрозділами ЧСР до 20 січня 1919 р. Також згадано переїзд 4 лютого 1919 р. міністра з повною владою для управління Словаччиною В. Шробара до Братислави, що стала столицею краю. Автор зауважив, що 24 грудня 1918 р. країнами Антанти встановлено делімітаційну лінію ЧСР з Угорщиною. Перетин чехословацькими збройними підрозділами цієї лінії 27–29 квітня 1919 р. у південно-східній Словаччині призвів до війни ЧСР з Угорською радянською республікою. Після контрнаступу, угорці зайняли дві третини Словаччини. У Пряшеві угорські та словацькі комуністи 16 червня 1919 р. проголосили Словацьку радянську республіку. Втім, 13 червня 1919 р. мирна конференція в Парижі вже визначила чехословацько-угорський кордон, і під її тиском угорські війська відійшли зі Словаччини, на теренах якої до 7 липня 1919 р. було відновлено контроль чехословацької влади[59].

У контексті встановлення кордонів Я. Рихлік також згадує рішення Паризької мирної конференції приєднати до складу ЧСР Закарпаття (1919 р.), ухвалу конференції міністрів закордонних справ Антанти про кордон між Чехословаччиною і Польщею на основі поділу Тєшинської

Сілезії (28 липня 1920 р.). Загалом, підсумовує автор, ЧСР після встановлення кордонів мала територію понад 140 400 кв. км. і в Європі належала до держав середньої величини[60].

У зв'язку з висвітленням зовнішньої політики Чехословаччини періоду становлення республіки відзначимо також увагу Я. Рихліка до України. У статті «Т.Ґ. Масарик, Росія та українське питання (1917–1923 рр.)» дослідник зауважив, що президент ЧСР негативно ставився до гетьманату П. Скоропадського, який опирався на Німеччину та Австро-Угорщину. Стосовно подій в Україні у 1918–1920 рр. дотримувався суворого нейтралітету. Автор погоджується з думкою, що ставлення Т.Ґ. Масарика до українського питання було виваженим. «З одного боку, Масарик не приховував своєї думки про те, що найкращим рішенням була би федерація України з Росією, або точніше автономія України у складі Росії... Водночас Масарик погодився на встановлення дипломатичних відносин між ЧСР та Україною і приїзд української місії до Праги», — наголошує учений[61]. Я. Рихлік згадує про прийняття 20 серпня 1919 р. українського історика й політика М. Грушевського, з яким Т.Ґ. Масарик обговорював українське питання. На думку Я. Рихліка, ця розмова вплинула згодом на повернення вченого в Україну. Також дослідник писав про прийняття у 1920 р. Т.Ґ. Масариком українського дипломата О. Шульгина, якому влада ЧСР дозволила проїзд через Чехословаччину до Швейцарії, де він мав порушити українське питання в Лізі Націй. Зауваживши, що зміст переговорів невідомий, науковець припустив, що «йшлося ймовірно про візит ввічливості»[62]. Зазначимо, що українські архівні документи дозволяють уточнити це твердження. Наприклад, празький представник ЗУНР С. Смаль-Стоцький доповідав керівнику її зовнішньополітичного відомства про зустріч 8 листопада 1920 р. президента ЧСР з О. Шульгиним. Зауважувалося, що О. Шульгина «надзвичайно сердечно» прийняли у Граді: «Масарик сказав, що він переконався, що Радянська Україна се дійсна інвазія російських большевиків, що національна свідомість на Україні справді дуже зросла, та що боротьба за самостійність України дійсно національна боротьба». Повідомлялося про обіцянку керівництва ЧСР надати «Шульгинови всю поміч в Женеві і взагалі»[63].

Також Я. Рихлік відзначив особисту допомогу Т.Ґ. Масарика, починаючи з 1921 р., культурній та освітній діяльності українців у Чехословаччині, зокрема, підтримку перенесення Українського вільного університету до Праги[64].

Творцем зовнішньої політики Чехословаччини 1920–1930-х рр. Я. Рихлік називає Е. Бенеша, який усвідомлював, що ЧСР «була створена як продукт Версальської системи» і тому мала життєвий інтерес у її збереженні. У зв'язку з цим, «Чехословаччина орієнтувалася, насамперед,

на ті держави, які гарантували цю систему. Головним чехословацьким союзником стала Франція, з якою 25 січня 1924 р. було укладено союзницький договір, спрямований, насамперед, проти Німеччини». Також відзначено, що ЧСР була членом Ліги Націй та брала активну участь у різних проєктах забезпечення колективної безпеки. З огляду на ревізіонізм Угорщини, зблизилася з Румунією та Королівством сербів, хорватів і словенців, з якими на початку 1920-х рр. сформувала систему двосторонніх союзних договорів, що утворило так звану «Малу Антанту»[65].

Цілком добре, на відміну від Угорщини, констатує Я. Рихлік, розвивалися відносини ЧСР і Австрії. Незважаючи на пропагандистське твердження про «трьохсотрічне австрійське гноблення», розпад Австро-Угорщини показав, що чехів і австрійців набагато більше об'єднує, ніж роз'єднує. 16 грудня 1921 р. було укладено чехословацько-австрійський договір про взаємне визнання територіальної цілісності[66].

Відносини між Чехословаччиною та Польщею протягом усього міжвоєнного періоду чеський історик називає «швидше холодними», попри те, що обидві країни були союзницями Франції. Причиною цього стала згадана суперечка щодо Тєшинської Сілезії. Тимчасове зближення між ЧСР і Польщею автор відносить до другої половини 1920-х рр., після Локарнської конференції (1925 р.), коли Німеччина погодилася підписати договір про незмінність кордонів із Францією та Бельгією, але відмовилася це зробити щодо ЧСР і Польщі. «Однак, — зауважує Я. Рихлік, — після 1934 року Польща поступово почала прагнути до перегляду кордонів, що призвело до подальшого погіршення взаємних відносин»[67].

Відносини Чехословаччини з радянською Росією/СРСР Я. Рихлік оцінив як дуже складні. Пояснює це тим, що з самого початку ЧСР була одним із основних супротивників радянського режиму, а чехословацькі легіони брали участь у громадянській війні в Росії на боці «білих». Однією з причин відсутності дипломатичного визнання СРСР Чехословаччиною дослідник називає негативну позицію урядової національно-демократичної партії на чолі з К. Крамаржем. Відзначено, що 5 червня 1922 р. Чехословаччина визнала Радянську Росію де-факто й обмінялася з нею торговельними місіями, які також виконували функції консульств. Водночас, зауважив автор, Прага толерувала посла колишнього тимчасового російського уряду та щедро підтримувала російських емігрантів. До встановлення дипломатичних відносин із Москвою дійшло лише 9 червня 1934 р., після того, як партія К. Крамаржа вийшла з урядової коаліції[68].

Прихід до влади в Німеччині А. Гітлера з його планами об'єднати всіх німців, зауважив Я. Рихлік, означав відкриту загрозу для Чехословаччини, що обумовило пошуки нею нових союзників. У результаті, 16 травня

1935 р. в Москві Е. Бенеш підписав чехословацько-радянський союзний договір. При цьому, за проханням Е. Бенеша, який побоювався, щоби Чехословаччина не була втягнута в можливий конфлікт СРСР із Польщею чи Румунією, до договору внесли пункт, згідно з яким Москва була зобов'язана надати військову допомогу лише в тому разі, якщо це зробить Франція[69].

Незважаючи на те, що теоретично незалежність Чехословаччини забезпечувалася цілою системою договорів, Я. Рихлік уважає, що на практиці ситуація була набагато менш сприятливою. До того ж, Франція з середини 1930-х рр. зосередилася на розбудові пасивної оборони, яка полягала у спорудженні системи укріплень на кордоні з Німеччиною, що означало відмову Парижа від наступальної політики й готовність до поступок Берліну. Наслідком цього стала фактична бездіяльність Франції та Великої Британії під час окупації німецькою армією Рейнської області (7 березня 1936 р.) та Австрії (13 березня 1938 р.). Ситуація для ЧСР ускладнювалася ще й тим, що Румунія та Югославія у другій половині 1930-х рр. почали зближення з Німеччиною з економічних причин і дали зрозуміти Чехословаччині, що «Мала Антанта» спрямована виключно проти Угорщини. На думку історика, «Було очевидно, що союзницька безпека Чехословаччини проти націонал-соціалістичної Німеччини фактично стоїть на глиняних ногах»[70].

Я. Рихлік показав, що в умовах бездіяльності Франції та Великої Британії нацистська Німеччина розгортала агресію проти Чехословаччини за допомогою представників її найбільшої меншини — судетських німців. За вказівкою Берліна К. Генлейн і його Судетсько-німецька партія «повинні були висунути чехословацькому уряду такі умови, які було би неможливо виконати. Це мало дати Німеччині привід для агресії проти Чехословаччини, яка готувалася під кодовою назвою Fall Grün («Зелений план»)». 26 квітня 1938 р. на з'їзді СНП у Карлових Варах К. Генлейн, серед інших, поставив вимогу надання повної територіальної автономії німецькому населенню, що означало реалізацію їх старого плану поділу Чехії[71].

Вказуючи на складність національної проблеми в ЧСР, автор згадує, що із національними вимогами виступили також представники польської та угорської меншин, а 5 червня 1938 р. партія А. Глінки запропонувала новий проєкт автономії Словаччини, що фактично означав перетворення Чехословаччини на вільну федерацію з сильними конфедеративними елементами[72].

У таких умовах, зазначає Я. Рихлік, французький і британський уряди чинили тиск на чехословацький уряд з метою фактичного прийняття ним вимог К. Генлейна. Погляди цих урядів на чесько-німецьку проблему

дослідник багато в чому вважає відображенням ставлення громадської думки їхніх країн з її страхом перед повторенням жахіть світової війни. Більшість британців і французів, писав науковець, «не бачили причини, чому би мали воювати за те, щоби понад три мільйони німців і надалі жили в державі, в якій очевидно жити не хотіли. Тому вони здебільшого не бачили чогось жахливого в перегляді кордонів. Чемберлен і Даладьє вважали, що буде можливо досягти компромісу з Німеччиною, якщо дійде до розумного перегляду Версальської системи, тобто часткового задоволення німецьких вимог. Вони не бачили, що для Гітлера не йшлося лише про об'єднання німців, але про ліквідацію Чехословаччини і потім інших країн загалом і здобуття панування над усією Європою»[73].

«У прагненні досягти компромісу, чехословацький уряд пішов далеко назустріч судетським німцям», — зауважував Я. Рихлік. Він доводить це тим, що чехословацькі урядові проєкти розв'язання національного питання у 1938 р. еволюціонували від далекосяжної культурної автономії (так званий національний статут, запропонований урядом М. Годжі) до так званого IV плану від 5 вересня 1938 р., який, загалом, відповідав вимогам Карловарської програми. СНП була здивована останнім проєктом і тому шукала привід відхилити його. Ним стало зіткнення протестувальників із поліцією в Остраві 7 вересня 1938 р., що діячами СНП було представлене як «розправа поліції із судетсько-німецьким населенням»[74].

12 вересня 1938 р. в Нюрнберзі на з'їзді нацистської партії А. Гітлер заявив, що Німеччина сама звільнить судетських німців «від чеської тиранії». Це стало сигналом до загального страйку в усій судетській області, який переріс у збройне повстання. Уряд М. Годжі оголосив стан облоги та направив у прикордоння армію, яка ліквідувала повстання протягом п'яти днів. СНП була розпущена, а сам К. Генлейн втік до Німеччини[75].

Проте, зауважує Я. Рихлік, на той час доля судетських територій уже була вирішена. Науковець докладно розглянув наступні події чехословацької кризи, що призвели до Мюнхенської угоди від 30 вересня 1938 р., з якою завершилась історія першої Чехословацької республіки. Він зазначив, що на Мюнхенській конференції Великої Британії, Франції, Італії та Німеччини 29–30 вересня не розглядалося питання, чи повинна Чехословаччина поступитися своїми територіями, йшлося лише про їх розмір. Прагнення британців і французів дещо обмежити вимоги Гітлера до Чехословаччини не принесли суттєвого результату. Додатковий протокол до Мюнхенської угоди передбачав задоволення Чехословаччиною вимог польської та угорської меншин протягом трьох місяців або домовленості про лінію кордону з Польщею та Угорщиною. За відсутності цього, мала

знову відбутись конференція чотирьох держав і встановити нові кордони зазначених країн[76].

Делегацію ЧСР, яка прибула до Мюнхена 29 вересня 1938 р., взагалі не допустили на зустріч, і їй після завершення конференції був тільки повідомлений результат. Уряд розглянув його вранці 30 вересня. Він мав вирішити, прийняти Мюнхенський диктат чи відхилити його, що означало би війну. Ухвалюючи рішення, зауважував Я. Рихлік, уряд спирався, переважно, на думку начальника Головного штабу генерала Л. Крейчі. Як солдат він був переконаний, що армія повинна захищатися. Водночас, як експерт, Л. Крейчі змушений був констатувати, що в умовах незавершеності прикордонних укріплень і практично повного, за винятком короткої ділянки кордону з Румунією, оточення Чехословаччини ворожими державами (Німеччиною, Польщею, Угорщиною), дефіциту союзників у Праги, становище ЧСР із військового погляду було безнадійним. Тому уряд вирішив прийняти Мюнхенську угоду. Водночас, з юридичного погляду ЧСР від початку вважала угоду диктатом, нав'язаним їй через загрозу застосування сили, і тому — фактично недійсною. Тому угода не була подана до парламенту для обговорення та ратифікації і ніколи не була опублікована в офіційному збірнику законів, що мало би дати Чехословаччині можливість анулювати її у майбутньому[77].

«Мюнхен означав для чеського населення тривалу травму, яка значною мірою не була подолана й досі», — констатував дослідник[78]. Питання про те, чи повинна була Чехословаччина захищатися від німецької агресії, було предметом дискусії ще в 1938 р., історики повертаються до нього й сьогодні. У цьому контексті Я. Рихлік розглядає «міф прикордонних укріплень». Він стверджує, що чехословацька громадськість помилково відводила укріпленням роль засобу для відбиття німецького наступу і тривалої оборони. Дослідник зауважує, що жодна війна не може бути виграна пасивною обороною, а обороною, що ведеться у круговому оточенні, й поготів. Це знав чехословацький головний штаб, у розрахунках якого укріплення мали на меті не зупинити німецьку армію, а лише зв'язати певну кількість її дивізій і, у такий спосіб, дати Франції та СРСР час для проведення мобілізації. Головний штаб ЧСР наперед рахувався з тим, що територію країни німецька армія окупує через декілька місяців. Залишок чехословацької армії мав бути переміщений на інші фронти, де би продовжував боротися на боці своїх союзників. Відновлення Чехословаччини мало відбутися після поразки Німеччини. Я. Рихлік констатував, що з наведеного плану, звичайно, випливає, що в момент відмови Франції виконувати свої зобов'язання оборона прикордонних фортець втратила сенс із військового погляду. Генерал Л. Крейчі, безсумнівно, мав рацію, і війну проти Німеччини було

справді неможливо виграти, особливо якщо врахувати, що вона велася би за наявності німецької п'ятої колони в тилу ЧСР. Однак залишається без відповіді питання про моральне значення такої оборонної війни для чехів, словаків і русинів-українців чи демократичних представників національних меншин і, навпаки, про моральний маразм, який виник, насамперед, серед чехів і словаків через те, що республіка не боронилася від агресії. «Цікаво, що більшість чехів і словаків у 1938 році зовсім не сумнівалися в тому, що війна проти Німеччини закінчиться чехословацькою перемогою. З іншого боку, не менш цікаво, що у вересні 1938 р. мало хто з чехів ставив питання, чи можливо (і чи припустимо), без огляду на наслідки війни, тримати й надалі постійно в Чехословаччині понад три мільйони німців, які не хочуть жити в цій державі», — відзначав науковець[79].

У цьому контексті Я. Рихлік згадує питання про можливу радянську військову допомогу ЧСР. Після Мюнхена комуністи стверджували, що СРСР нібито був готовий надати допомогу Чехословаччині лише на її прохання, тобто, навіть якщо Франція цього не зробить. Після війни ця заява стала частиною офіційної інтерпретації подій 1938 р. Відповідно до офіційно чинної у період комуністичної диктатури інтерпретації, Чехословаччину зрадили не тільки західні союзники, а й чеська та словацька буржуазія, яка боялася Радянського Союзу більше, ніж нацистської Німеччини. Однак, наголошує Я. Рихлік, стосовно того, що СРСР бажав за всіх обставин прийти на допомогу Чехословаччині, жодних доказів немає. З архівних матеріалів видно лише те, що Москва була готова надати допомогу у випадку, якщо це зробить Франція, або якщо Чехословаччина звернеться з проханням про допомогу до Ліги Націй, і вона оголосить Німеччину агресором. У такому випадку СРСР, імовірно, вступив би у війну, хоча, зрозуміло, не через любов до капіталістичної Чехословаччини. Радянський Союз мав намір відвоювати території, які за Ризьким миром 1921 р. відійшли до Польщі. При цьому введення радянських військ до Польщі мало здійснюватися саме під гаслом необхідності переходу радянської армії територією цієї країни на допомогу Чехословаччині. Для СРСР йшлося швидше про можливий наступ на Німеччину через територію Польщі[80]. Учений дійшов висновку, що у «1938 році, це була, безсумнівно, Польща, яка була головним об'єктом радянської агресії, що готувалась. Свідченням того, що СРСР хотів використати війну на боці Чехословаччини та Франції для отримання території східної Польщі, є події літа 1939 р. Після того, як СРСР не пощастило домовитись із Францією та Великою Британією про спільну угоду, спрямовану проти Німеччини, він домовився натомість із Німеччиною і з її допомогою, після поразки Польщі, отримав території, які вимагав»[81].

Отже, Ян Рихлік є одним із провідних сучасних чеських дослідників історії центрально- і східноєвропейських країн. Особливо значним є

внесок ученого у вивчення історії чесько-словацьких відносин 1918–1992 рр. Великий доробок Я. Рихліка з історії держави чехів і словаків є важливою основою подальшого вивчення минулого Чехії та Словаччини різних періодів і, зокрема, доби Першої ЧСР — однієї із небагатьох демократичних держав Центрально-Східної Європи міжвоєнного періоду.

Щиросердечно вітаючи професора Яна Рихліка з 70-річним ювілеєм, члени редакційної колегії, до складу якої входить знаний чеський історик, а також авторський колектив міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» бажають йому здоров'я, добра і нових творчих звершень на ниві історичної науки і у справі поглиблення чесько-української наукової співпраці.

---

[1] Hlôšková H. K životnému jubileu Jana Rychlíka. *Národopisná revue*. 2014. Č. 4. S. 325.

[2] Kučera V., Rychlík J. Historie, mýty a jízdní řády. Vyšehrad, Praha, 2015. S. 27.

[3] Také něco musím přenechat mladším silám. Rozhovor s Janem Rychlíkem. *Zpravodaj Masarykova ústavu a Archívu Akademie věd*, v. v. i., 2014. S. 23.

[4] Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Л., 2007. С. 249.

[5] Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Л., 2007. С. 257.

[6] Rychlík J. Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945–1992. Bratislava, 1998. S. 356–357.

[7] Rychlík J. Obecné zákonitosti vývoje národů a vztahů mezi nimi. *Slovenský národopis*. 1996. Č. 2. S. 165–166.

[8] Historik Jan Rychlík převzal státní vyznamenání od slovenské prezidentky Čaputové. URL: https://tuni.tul.cz/rubriky/univerzita/fakulta-prirodovedne-humanitni-a-pedagogicka/id:152080

[9] Офіцинський Р. Внесок чеських істориків у сучасну україністику. *Чехи і словаки в Україні.* Ужгород, 2018. С. 155–156.

[10] Віднянський С. Ставлення європейських інтелектуалів до агресії Росії проти України. *Україна дипломатична.* К., 2022. Вип. XXIII. С. 462–463.

[11] Rychlík J., Penčev V. Od minulosti k dnešku. Dějiny českých zemí. Praha, 2013. S. 389, 391.

[12] Ibid. S. 393, 395, 396.

[13] Rychlík J. Idea čechoslovakismu versus dotváření svébytného slovenského politického národa v první Československé republice. *Studia Historica Nitriensia*. 2017. Vol. 21. No. 2. S. 437.

[14] Rychlík J., Penčev V. Od minulosti k dnešku. Dějiny českých zemí. Praha, 2013. S. 393, 395, 396.

[15] Ibid. S. 405.

[16] Ibid. S. 408.

[17] Rychlík J., Pokorný M., Zelenková A., Gbúr J. Dějiny Slovenska. Praha, 2023. S. 302.

[18] Rychlík J., Penčev V. Od minulosti k dnešku. Dějiny českých zemí. Praha, 2013. S. 407–408.

[19] Ibid. S. 408.

[20] Ibid. S. 16.

[21] Ibid. S. 20.

[22] Rychlík J. Češi a Slováci ve 20 století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945. Bratislava, 1997. S. 257.

[23] Rychlík J., Penčev V. Od minulosti k dnešku. Dějiny českých zemí. Praha, 2013. S. 453.

[24] Ibid. S. 427.

[25] Ibid. S. 423.

[26] Ibid. S. 453–454.

[27] Ibid. S. 454.

[28] Rychlík J., Pokorný M., Zelenková A., Gbúr J. Dějiny Slovenska. Praha, 2023. S. 303.

[29] Rychlík J. Slovensko v koncepcí československých dějin v dobe existence Československa. *Česko-slovenská historická ročenka.* 2023. Sv. 1. S. 31–51.

[30] Rychlík J. Teorie a praxe jednotného československého národa a československého jazyka v I. republice. *Masarykova idea československé státnosti ve světle kritiky dějin. Sborník příspěvků z konference konané ve dnech 24. a 25. září 1992. v aule Obchodní akademie v Hodoníně*. Praha, 1993. S. 77.

[31] Ibid. S. 72, 77.

[32] Ibid. S. 69.

[33] Rychlík J., Pokorný M., Zelenková A., Gbúr J. Dějiny Slovenska. Praha, 2023. S. 303.

[34] Ibid. S. 303–304.

[35] Ibid. S. 303–304.

[36] Ibid. S. 302.

[37] В інтересі чехів до Закарпаття немає жодних імперських думок чи спроб повернути ці землі. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/28109534.html

[38] Rychlík J., Penčev V. Od minulosti k dnešku. Dějiny českých zemí. Praha, 2013. S. 405.

[39] Ibid. S. 413.

[40] Rychlík J. Strany národnostních menšin a jejich postoje k politickému systému v ČSR. *Česko-slovenska historická ročenka 2011*. Brno–Bratislava–Praha, 2012. S. 138.

[41] Kravchuk O., Murashova O. Internal and External Factors of the Czechoslovak Policy Formation Concerning the Autonomy of Subcarpathian Rus in 1919–1921. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2022. Issue 25. P. 150–151.

[42] Rychlík J., Rychlíková M. Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946. Praha, 2016. S. 67.

[43] Ibid. S. 68.

[44] Rychlík J., Rychlíková M. Připojení Podkarpatské Risi k Československu a etnoidentifikační proces rusínského obyvatelstva. *Česko-Slovenská hostorická ročenka 2016.* Bratislava, 2017. S. 112.

[45] Лозинський М. Уваги про українську державність. Відень, 1927. С. 71.

[46] Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: автореф. дис. ... д-ра іст. наук у формі наук. доповіді. К., 1997. С. 75.

[47] Віднянський С.В. Національна політика Праги у Підкарпатській Русі. *Національне питання в Україні XX — початку XXI ст.: історичні нариси.* К., 2012. С. 296.

[48] Rychlík J. Připojení Podkarpatské Rusi k Československu v letech 1919–1920. *Život plný neklidu. Sborník k devadesátinám historika Jaroslava Opata.* Praha, 2014. S. 182.

[49] Rychlík J., Rychlíková M. Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946. Praha, 2016. S. 214.

[50] В інтересі чехів до Закарпаття немає жодних імперських думок чи спроб повернути ці землі. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/28109534.html

[51] Rychlík J., Rychlíková M. Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946. Praha, 2016. S. 214.

[52] Rychlík J., Rychlíková M. Připojení Podkarpatské Risi k Československu a etno-identifikační proces rusínského obyvatelstva. *Česko-Slovenská hostorická ročenka 2016.* Bratislava, 2017. S. 114–115.

[53] Rychlík J. Češi ve státní a veřejné službě na Podkarpatské Rusi (1919–1939). *Kapitoly z dejín Podkarpatskej Rusi 1919–1945.* Prešov, 2015. S. 114.

[54] Rychlík J., Rychlíková M. Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946. Praha, 2016. S. 110, 113, 114, 148, 151.

[55] Rychlík J., Penčev V. Od minulosti k dnešku. Dějiny českých zemí. Praha, 2013. S. 409.

[56] Ibid. S. 409.

[57] Ibid. S. 410.

[58] Ibid. S. 411.

[59] Ibid. S. 411–412.

[60] Ibid. S. 413.

[61] Рихлік Я. Т.Ґ. Масарик, Росія та українське питання (1917–1923 рр.). *Т.Г. Масарик і нова Європа. Матеріали Першої українсько-чеської науково-теоретичної конференції «Масариківські читання» (м. Київ, 7–8 травня 1998 р.).* К., 1998. С. 34–42. С. 39.

[62] Там само. С. 34–42. С. 40.

[63] Кравчук О. Т.Ґ. Масарик і українське питання у документах представництва Західноукраїнської Народної Республіки у Празі. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2020. Вип. 34. С. 92–99. С. 94.

[64] Рихлік Я. Т. Ґ. Масарик, Росія та українське питання (1917–1923 рр.). *Т.Г. Масарик і нова Європа. Матеріали Першої українсько-чеської науково-теоретичної конференції «Масариківські читання» (м. Київ, 7–8 травня 1998 р.).* К., 1998. С. 34–42. С. 41.

[65] Rychlík J., Penčev V. Od minulosti k dnešku. Dějiny českých zemí. Praha, 2013. S. 434–435.

[66] Ibid. S. 435.

[67] Ibid. S. 435.

[68] Ibid. S. 436.

[69] Ibid. S. 436.

[70] Ibid. S. 436–437.

[71] Ibid. S. 437.

[72] Ibid. S. 437.

[73] Ibid. S. 438.

[74] Ibid. S. 438.

[75] Ibid. S. 439.

[76] Ibid. S. 440.

[77] Ibid. S. 441.

[78] Ibid. S. 443.

[79] Ibid. S. 442.

[80] Ibid. S. 442.

[81] Ibid. S. 443.

REFERENCES

1. Historik Jan Rychlík převzal státní vyznamenání od slovenské prezidentky Čaputové. https://tuni.tul.cz/rubriky/univerzita/fakulta-prirodovedne-humanitni-a-pedagogicka/id:152080 [in Czech].

2. Hlôšková, H. (2014). K životnému jubileu Jana Rychlíka. *Národopisná revue*, 4, 325 [in Czech].

3. Kravchuk, O. (2020). T. G. Masaryk i ukrains'ke pytannia u dokumentakh predstavnytstva Zakhidnoukrains'koi Narodnoi Respubliky u Prazi. *Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubyns'koho. Seriia: Istoriia*, 34, 92–99 [in Ukrainian].

4. Kučera, V., & Rychlík, J. (2015). *Historie, mýty a jízdní řády*. Vyšehrad, Praha [in Czech].

5. Ofitsyns'kyj, R. (2018). Vnesok ches'kykh istorykiv u suchasnu ukrainistyku. *Chekhy i slovaky v Ukraini.* Uzhhorod [in Ukrainian].

6. Rychlík, J. (1997). Češi a Slováci ve 20 století. *Česko-slovenské vztahy 1914–1945.* Bratislava [in Slovac].

7. Rychlík, J. (1998). *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945–1992.* Bratislava [in Slovac].

8. Rychlík, J. (2015). Češi ve státní a veřejné službě na Podkarpatské Rusi (1919–1939). *Kapitoly z dejín Podkarpatskej Rusi 1919–1945.* Prešov [in Slovac].

9. Rychlík, J. (2017). Idea čechoslovakismu versus dotváření svébytného slovenského politického národa v první Československé republice. *Studia Historica Nitriensia,* 21 (2), 437 [in Czech].

10. Rychlík, J. (1996). Obecné zákonitosti vývoje národů a vztahů mezi nimi. *Slovenský národopis,* 2, 165–166 [in Czech].

11. Rychlík, J. (2023). Slovensko v koncepcí československých dějin v dobe existence Československa. *Česko-slovenská historická ročenka.* 1, 31–51 [in Slovac].

12. Rykhlik, Ya. (1998). T. G. Masaryk, Rosiia ta ukrains'ke pytannia (1917–1923 rr.). *T.H. Masaryk i nova Yevropa. Materialy Pershoi ukrains'ko-ches'koi naukovo-teoretychnoi konferentsii Masarykivs'ki chytannia (m. Kyiv, 7–8 travnia 1998 r.).* Kyiv [in Ukrainian].

13. Rychlík, J. (1993). Teorie a praxe jednotného československého národa a československého jazyka v I. republice. *Masarykova idea československé státnosti ve světle kritiky dějin. Sborník příspěvků z konference konané ve dnech 24. a 25. září 1992. v aule Obchodní akademie v Hodoníně.* Praha [in Czech].

14. Rychlík, J., & Penčev, V. (2013). *Od minulosti k dnešku. Dějiny českých zemí*. Praha [in Czech].

15. Rychlík, J., Pokorný, M., Zelenková, A., & Gbúr, J. (2023). *Dějiny Slovenska*. Praha [in Czech].

16. Rychlík, J., & Rychlíková, M. (2016). *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946.* Praha [in Czech].

17. Rychlík, J., & Rychlíková, M. (2017). Připojení Podkarpatské Risi k Československu a etnoidentifikační proces rusínského obyvatelstva. *Česko-Slovenská hostorická ročenka 2016.* Bratislava [in Slovac].

18. Také něco musím přenechat mladším silám. Rozhovor s Janem Rychlíkem. (2014). Zpravodaj Masarykova ústavu a Archívu Akademie věd [in Czech].

19. V interesi chekhiv do Zakarpattia nemaie zhodnykh impers'kykh dumok chy sprob povernuty tsi zemli. https://www.radiosvoboda.org/a/28109534.html [in Ukrainian].

20. Vidnyanskyj, S. (2022). Stavlennia ievropejs'kykh intelektualiv do ahresii Rosii proty Ukrainy. *Ukraina dyplomatychna*, 23, 462–463 [in Ukrainian].

21. Zashkil'niak, L. (2007). *Suchasna svitova istoriohrafiia*. L'viv [in Ukrainian].

Received: 10.05.2024. Approved: 27.06.2024. Published: 28.10.2024.

DOI: https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.397
УДК 355[(470+570):(477)

Іван Вовканич
д-р. іст. наук, проф.
завідувач кафедри міжнародних студій
та суспільних комунікацій
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3
E-mail: ivan.vovkanych@uzhnu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7170-197X

Ігор Тодоров
д-р. іст. наук, проф.
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3
E-mail: ihor.todorov@uzhnu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0986-9485

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: Потєхін О., Клименко Ю. Геополітика проти безпеки: союзницьке стримування агресії в Європі XX — початку XXI ст. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2023. 552 с.

Ivan Vovkanych
Doctor of History, Professor
Head of the Department of International
Studies and Public Communications
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: ivan.vovkanych@uzhnu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7170-197X

Ihor Todorov
Doctor of History, Professor
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: ihor.todorov@uzhnu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0986-9485

A REVIEW OF THE BOOK: Potiekhin O., Klymenko Yu. Geopolitics versus Security: Allied Deterrence of Aggression in Europe in the Twentieth and Early Twenty-First Centuries. Kyiv: Dukh i Litera, 2023. 552 p.

ISSN 2411-345X (Print), ISSN 2415-7198 (Online), *CC BY-NC-ND 4.0*

Монографія написана доктором історичних наук, головним науковим співробітником відділу теорії та методології всесвітньої історії Інституту всесвітньої історії НАН України Олександром Потєхіним та українським дипломатом, кандидатом політичних наук, Надзвичайним і Повноважним Послом України в Аргентині Юрієм Клименком. У цій монографії вперше у світовій історіографії та політичній науці здійснена вдала спроба дослідити з погляду інституційного лібералізму процес створення та функціонування військово-політичних союзів та визначити їх вплив на європейську безпеку XX–XXI ст. Автори аналізують здатність союзів до стабілізації міжнародної ситуації шляхом збройного стримування агресора, що спричиняє дискусії із прихильниками геополітики та політичного реалізму. Монографія є актуальною, базується на сучасних дослідженнях і використанні великої кількості різноманітних джерел. Структура тексту добре організована, з чітким розмежуванням між історичним контекстом та сучасними викликами. Саме використання великої кількості джерел та цитування експертів додає вагомості аргументації авторів.

Монографія О. Потєхіна та Ю. Клименка відображає змістовне розмаїття та глибину дослідження військово-політичних альянсів через історичний та сучасний контексти. Кожен із трьох основних розділів містить у собі докладний аналіз ключових аспектів союзницької співпраці й геополітичних викликів.

У першому розділі автори зосереджуються на теоретичному аспекті військово-політичного союзництва, досліджують альтернативи таким союзам, роль політичного реалізму, інституційні аспекти та геополітичні виклики. О. Потєхін та Ю. Клименко аналізують стримування як засіб запобігання війнам та визначають доцільність альянсів через внутрішні та зовнішні фактори. Такий підхід дозволяє читачам глибше зрозуміти динаміку міжнародних відносин і їх вплив на формування військо-політичних союзів.

У другому розділі пропонується історичний аналіз військово-політичних альянсів під час Першої та Другої світових воєн. До речі, автори пропонують термін Велика війна, яка охоплює період з 1914 по 1945 роки. Акцентується увага на генезі, впливі та наслідках альянсів, а також їхній ролі у дестабілізації Європи в 1930-х роках. Тема геополітики та політичного реалізму в контексті тимчасових альянсів і змінних ворожих відносин у Другій світовій війні розглядається особливо детально.

У третьому розділі увагу зосереджено увагу на післявоєнному періоді, включаючи роль НАТО в забезпеченні стабільності в Європі під час і після «Холодної війни», ядерне стримування, ядерне роззброєння України та участь НАТО в конфліктах 1990-х. Особлива увага приділяється

складному шляху України в міжнародних відносинах і безпеці без членства в НАТО.

Кожен розділ книги є важливим і самодостатнім, проте разом вони формують цілісне бачення розвитку військово-політичних союзів. Автори використовують комплексний підхід до аналізу історичних уроків та сучасних викликів, що дозволяє читачам не тільки глибше зрозуміти минуле, але й краще оцінити можливі напрями майбутнього розвитку військово-політичних альянсів. Велика кількість аналітичних роздумів та залучення різних теоретичних підходів роблять книгу значущим джерелом для фахівців у галузі міжнародних відносин та військової історії.

У монографії глибоко висвітлено еволюцію військово-політичних союзів із погляду їхнього історичного розвитку та сучасної ролі у глобальній безпеці. Автори аналізують як історичні, так і недавні події, зокрема дії Росії проти України, щоб оцінити вплив геополітичних амбіцій на міжнародні відносини. Авторський погляд на персоналізоване розуміння політичних реалій через образ так званої «людини давоської» дозволяє розгорнути аргументацію навколо ідеї про вразливість раціональних, економічно орієнтованих підходів до зовнішньої політики в контексті класичного політичного реалізму. Аналіз поглядів Ф. Фукуями та Г. Шепарда висвітлює взаємозв'язок між ідеалістичними очікуваннями «кінця історії» та жорстокою реальністю міжнародних конфліктів, що знову набирають сили. О. Потєхін та Ю. Клименко розкривають зміни, які відбулись у світовій політиці, з огляду на історичні уроки та сучасні виклики. Використання теоретичних підходів до аналізу реальних політичних дій на прикладі реакції на російську агресію в Україні розкриває глибокі протиріччя між міжнародною риторикою та дійсністю.

Монографія О. Потєхіна та Ю. Клименка відзначається глибоким аналізом та залученням різних інтелектуальних підходів, включаючи критику політичного реалізму та обговорення ролі економічних і демократичних ідеалів у формуванні міжнародних відносин. Автори висувають аргумент, що геополітичні конфлікти, зокрема ядерні амбіції держав, продовжують відігравати значну роль у міждержавних відносинах, часто підриваючи зусилля міжнародної спільноти щодо забезпечення стабільності.

Однією із сильних сторін авторів монографії є здатність інтегрувати історичні дослідження та сучасний аналіз, що дозволяє читачам ґрунтовніше оцінити тривалість та складність міжнародних союзів. Зокрема, цікавим є розгляд участі НАТО у глобальних конфліктах, стратегічного значення альянсу для України. О. Потєхін та Ю. Клименко аналізують динаміку військово-політичних союзів з особливим акцентом на мотиви, які спонукають держави до вступу в альянси, вказують на різницю між

великими та малими країнами в цьому контексті. Автори звертають увагу на концепцію асиметричної співпраці, яку пропонував Дж. Морроу, розглядаючи баланс між самостійністю й безпекою в міжнародних відносинах.

Однією з найсильніших сторін дослідження є його здатність об'єднати теоретичний аналіз із практичними прикладами, що дозволяє глибше зрозуміти мотивації за участю в альянсах та їхній вплив на глобальну політику. Особливо цінним є викладення ідеї про необхідність інституціоналізації союзів для ефективної реакції на зовнішні загрози. У монографії успішно розкрито важливість інформаційних потоків та зобов'язань у рамках союзів, наголошується, як ці аспекти впливають на стратегічну взаємозалежність та відповідальність між членами. Це допомагає зрозуміти, як внутрішня динаміка союзів визначає їх стабільність та ефективність. Висвітлення проблеми необхідності швидкої реакції на зовнішні загрози та важливості цього для інституціоналізованих союзів є особливо актуальним у світлі сучасних міжнародних конфліктів.

Автори висвітлюють ключову різницю між класичною геополітикою та глобалістикою. Аналізуючи відповідні геополітичні та глобалістичні концепції, вони стверджують, що геополітика, хоч і надалі має своє місце в аналізі міжнародних відносин, але стає дедалі обмеженішою.

О. Потєхін та Ю. Клименко ретельно дослідили концепцію Євразійської імперії та роль геополітики у формуванні політичних стратегій. Ж. Тіріар виступав з ідеєю зміцнення відносин між Європою та Росією в контексті утворення Євразійської імперії. Ця ідея була зацікавлено підтримана в Росії задля використання геополітики для зміцнення свого впливу у світі.

Автори здійснили глибокий і комплексний огляд геополітики та міжнародної стабільності, починаючи з їхньої природи та впливу на взаємодію між державами. Вдало проаналізовано поняття «примусу» та «обмежень», які впливають на дії та реакції держав, розглянуто їх у контексті минулих та сучасних подій. Зокрема, звертається увага на важливі етапи історії, такі як розпад Радянського Союзу та конфлікти на пострадянському просторі. Висвітлюються події, такі як російсько-грузинська війна та окупація частини України, що підкреслюють важливість дотримання принципів територіальної цілісності й суверенітету для збереження стабільності в міжнародних відносинах.

Наголошено на значенні самовизначення націй у контексті міжнародної стабільності, включаючи мирний розпад держав та уникнення втручання із збереженням міжнародного миру й порозуміння. Деяка архаїзація подій міжнародного життя на початку XXI століття, зростання геополітичних неоімперських амбіцій Росії, а тому — і міжнародного кон-

фліктного потенціалу загалом (територіальні конфлікти, використання збройної сили як інструменту досягнення політичних цілей, ісламський та російський тероризм), привели низку дослідників до висновку про те, що світ із XX століття, можливо, зробив крок не вперед, а назад — до XIX століття або навіть до «темних віків».

Звідси — необхідність по-новому розглянути традиційні елементи системи міжнародних відносин у світі, що змінився, а також її динаміку. У Росії відродилися погляди на війну як прийнятний інструмент міждержавної взаємодії, відбулася справжня реабілітація імперської ідеї з її культом війни. Війна, яка по суті є антиподом стабільності та синонімом суцільної катастрофи, завжди була найпершим, абсолютно пріоритетним засобом імперської політики. Отже, автори доходять висновку: теза про те, що війна є продовженням політики іншими засобами не відповідає сучасним реаліям.

У монографії проведено важливий аналіз військово-політичної співпраці, з акцентом на асиметричному союзницькому співробітництві та необхідності інституціоналізації військових альянсів. Автори обґрунтовано викладають теорію, що міжнародні союзи формуються з метою оптимізації двох ключових параметрів: самостійності та безпеки держав-учасниць. Опис асиметричних відносин між «молодшими» та «старшими» партнерами в союзі супроводжується глибоким аналізом владних відносин у міжнародних альянсах.

Однією з ключових ідей дослідження є те, що інституціоналізація альянсів дозволяє забезпечити більшу передбачуваність і стабільність у відповіді на зовнішні загрози, що є особливо актуальним у кризових ситуаціях. Автори підкреслюють важливість того, щоби потенційний агресор не сумнівався в міцності союзу, яка виступає як стримуючий фактор. Це вказує на стратегічне значення інституціоналізації саме в контексті колективної безпеки.

Монографія містить глибокий аналіз відносин між Росією, Україною та НАТО в контексті міжнародної безпеки й політичної стабільності. Автори ретельно розглядають як історичні, так і сучасні аспекти, які впливають на політику НАТО стосовно України, та зосереджуються на різних дипломатичних і військових стратегіях, які були або можуть бути застосовані для забезпечення стабільності в регіоні.

Одним із ключових питань, які порушують автори, є недостатність заходів, які вживає НАТО для захисту України та стримування агресії Росії. Аргументація базується на аналізі недоліків у існуючій політиці НАТО та пропозиціях щодо її зміни, зокрема — необхідності збільшення військової допомоги Україні та рішучіших дій щодо Росії.

Автори справедливо критикують нерішучість та непослідовність НАТО, відзначаючи, що така політика не лише не зміцнює безпеку

України, але й загалом не сприяє стабільності в регіоні. Використання наративу про «необхідність рішучіших дій» є переконливим.

Монографія О. Потєхіна та Ю. Клименка являє собою важливий внесок у дискусію про міжнародну безпеку, з особливим акцентом на ролі України в євроатлантичному безпековому ландшафті. Вона висвітлює критичні проблеми та надає чіткі напрями для майбутньої політики, хоча й потребує додаткового обговорення можливих ризиків.

Цікавим є аналіз ідеї «нормалізації» відносин між Україною та Росією, яка, на думку авторів, є ілюзорною й не відповідає реальним потребам української безпеки. Аргументи базуються на ретроспективному огляді політичних змін у Росії та відносин Заходу з Росією, що спонукає до роздумів про реалістичність очікувань від Росії як партнера. Використання низки історичних прикладів, аналіз російської внутрішньої та зовнішньої політики надають тексту монографії глибини й допомагають краще зрозуміти динаміку міжнародних відносин та їх вплив на безпековий ландшафт Європи.

Аналіз відносин між Україною та НАТО торкається різних аспектів у контексті міжнародної безпеки та геополітики. Автори детально розглядають різноманітні етапи взаємодії, зокрема політичні декларації, законодавчі акти, військово-політичні ініціативи, а також реакції та дії інших міжнародних акторів, як-то США та Росія. Показана динаміка відносин між Україною та НАТО, висвітлені ключові моменти і зміни у співпраці, що охоплюють період з 1991 року і до недавнього часу. Особлива увага приділяється таким важливим моментам, як Помаранчева революція, Бухарестський саміт НАТО, а також окупація Криму та частин Донецької і Луганської областей на сході України.

Автори також зосереджуються на аналізі політичних і військових зусиль, здійснених обома сторонами для поглиблення співпраці та інтеграції. Важливим є акцент на стратегічні ініціативи, такі як План дій Україна — НАТО та Річні національні програми, спрямовані на досягнення сумісності з військовими та безпековими структурами Альянсу.

У монографії також розглянуто різноманітні виклики та перешкоди, з якими зіштовхнулася Україна на шляху до бажаного членства в НАТО, зокрема політичні вагання та зміни в зовнішній політиці України, що відбулися під впливом внутрішніх та міжнародних подій. Зокрема під час президентства Януковича, коли Україна була оголошена «позаблоковою» державою.

У монографії вказано, як Революція Гідності та збройний конфлікт на сході країни змусили НАТО почати переосмислювати свою політику щодо України, зокрема в переході до реальної підтримки у військовому та політичному плані. Це включало широку взаємодію України в межах різних програм та ініціатив НАТО.

Доречним є огляд становлення нового оборонного союзу AUKUS, який об'єднує США, Велику Британію та Австралію. Проаналізовані різні аспекти цього альянсу в контексті сучасних геополітичних та безпекових викликів, потенційний вплив на глобальну й регіональну безпеку, особливо в Індо-Тихоокеанському регіоні. Автори висвітлюють ключові моменти стосовно відповіді на зростаючу агресивність Китаю. Водночас згадано критичну реакцію Франції на створення AUKUS, що викликало дипломатичний конфлікт зі скасуванням французького контракту на постачання підводних човнів Австралії. Цей епізод висвітлює можливі ризики та недоліки в комунікації та координації між членами міжнародних альянсів. Автори також акцентують увагу на важливості інституціоналізації військово-політичного співробітництва в умовах нових геополітичних загроз, наголошуючи на потребі в поглибленні та розширенні співпраці не лише в межах AUKUS, а й ширше — між демократичними державами для спільного реагування на виклики.

Отже, монографія О. Потєхіна та Ю. Клименка, безперечно, заслуговує на високу оцінку й поважне місце серед досліджень у галузі міжнародних відносин та міжнародної безпеки. Вперше з позицій інституційного лібералізму досліджено створення та функціонування військово-політичних союзів, визначений їхній вплив на світову безпеку XX — початку XXI століття. Саме такі союзи стабілізують міжнародну ситуацію, стримують агресора. Автори довели, що ніякої альтернативи євроатлантичній інтеграції України не існує. О. Потєхін та Ю. Клименко вдало дискутують із прихильниками геополітики та спорідненого з нею політичного реалізму. Монографія може бути корисною не лише для науковців, студентів, а й військових, політиків, дипломатів тощо. Україна фактично стала форпостом західної цивілізації, і перемога над російською агресією можлива лише за умови консолідації Заходу, включаючи Україну.

Received: 24.04.2024. Approved: 27.06.2024. Published: 28.10.2024.

DOI: https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.404
УДК 94(437.6)(092)Данілак(083.12)+378.4(437.6)

Ігор Ліхтей
канд. іст. наук, доц.
завідувач кафедри Античності, Середньовіччя та
історії України домодерної доби
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3
E-mail: ihor.likhtei@uzhnu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5458-7252

КОЛИ ІСТОРІЯ СТАЄ СЕНСОМ ЖИТТЯ, А ЖИТТЯ СТАЄ ІСТОРІЄЮ. Рецензія на книгу: Danilák M. Moja cesta dejinami. Výber z vedeckých prác Dr. h. c. prof. PhDr. Michala Daniláka, CSc. Ed. L'ubica Harbul'ová — Annamária Kónyová. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2023. 318 s.

Ihor Likhtei
PhD in History, Associate Professor
Head of the Department of Antiquity, Middle Ages
and History of Ukraine before the modern age
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: ihor.likhtei@uzhnu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5458-7252

WHEN HISTORY BECOMES THE MEANING OF LIFE AND LIFE BECOMES HISTORY. A review of the book: Danilák M. My journey through history. A selection from the scientific works of Dr. h. c. prof. PhDr. Michal Danilák, CSc. Ed. L'ubica Harbul'ová — Annamária Kónyová. Prešov: Prešov University Publishing House, 2023. 318 p.

Восени 2023 р. визначний словацький історик, професор Міхал Данілак відзначив славний 90-літній ювілей. З цієї нагоди співробітники Інституту історії Пряшівського університету в Пряшеві підготували збірник вибраних праць Міхала Данілака. Упорядниками книжки є доценти Любиця Гарбульова та Аннамарія Коньова.

ISSN 2411-345X (Print), ISSN 2415-7198 (Online), *CC BY-NC-ND 4.0*

Професор Міхал Данілак — ціла епоха в історії українсько-словацьких взаємин. Ще далекого 1968 року молодий дослідник захистив кандидатську дисертацію, в якій простежив чин галицьких, буковинських і закарпатських українців у революційних подіях 1848–1849 років. Його науковим керівником був відомий чеський учений Йозеф Мацурек (1901–1992). Дисертацію було підготовлено на основі глибокого вивчення джерел та фахової літератури. У 1965 р. М. Данілак побував на піврічному науковому стажуванні у Львівському державному університеті ім. І. Франка. У Львові він, крім іншого, опрацьовував фонди Державного архіву та бібліотеки Академії наук. Матеріали дисертаційного дослідження вилилися в ґрунтовну україномовну монографію «Галицькі, буковинські та закарпатські українці в революції 1848–1849 років», яка взріла світ 1972 року в Братиславі. В 1973 році, успішно захистивши габілітаційну працю «До історії західних українців у 1841–1867 роках», М. Данілак отримав учене звання доцента. А в 1979 р. він став університетським професором із всесвітньої історії.

Поступово Міхал Данілак розширював тематику та хронологічні рамки своїх студій. Загалом сфера його наукових інтересів охоплює різні аспекти суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку західних українців середини XIX–XX ст. У цьому контексті М. Данілак закцентував увагу й на дослідженні історії українців Східної Словаччини, а також простежив їхні зв'язки із Закарпаттям.

Символічно, що народився майбутній учений 9 листопада 1933 року в селі Войнатина (округ Собранці, Словаччина), від якого до Ужгорода рукою подати. Багатодітна сільська родина, в якій формувався світогляд Міхала, спонукала хлопця зростати чесним, порядним і вселяла віру, що всього в житті можна досягти сумлінною працею. Початкову освіту М. Данілак здобув у рідному селі, далі навчався в горожанській школі в Собранцях. Після її закінчення студіював у гімназіях міст Михайлівці та Собранці. Далі життєва стежка повела Міхала до філософського факультету Карлового університету в Празі, який успішно закінчив у 1957 р. Учений досі з вдячністю згадує професорів Йозефа Полішенського (1915–2001) та Анатолія Флоровського (1884–968), які вплинули на його формування як фахівця з проблем всесвітньої історії.

Подальше наукове життя Міхала Данілака пов'язане зі Східною Словаччиною. Спершу упродовж кількох років (1957–1960) М. Данілак учителював у гімназії м. Собранці, а потім став викладачем Кошицького університету ім. П.Й. Шафарика у Пряшеві, адже саме там знаходилося кілька факультетів цього вишу. Тут відбувалося його становлення як ученого, тут окреслилися його наукові інтереси, а доля подарувала відданих учнів. Уміння знаходити точки дотику, вроджене почуття відпо-

відальності сприяли кар'єрному зростанню Міхала Данілака. Плідну наукову діяльність він вдало поєднував з посадовою. Спочатку був завідувачем кафедри історії (1967–1978) та заступником декана (1971–1973) педагогічного факультету університету П.Й. Шафарика в Пряшеві. Відтак працював завідувачем кафедри всесвітньої історії (1978–1981, 1986–1990, 1998–2001) на філософському факультеті і упродовж тривалого часу був проректором (1973–1990) цього ж закладу вищої освіти.

Свідченням багатого наукового чину вченого є його участь у світових конгресах істориків у Москві (1970), Бухаресті (1980), Штутгарті (1985), міжнародних славістичних з'їздах у Празі (1968) та Варшаві (1973). За його плечима чимало конференцій, сотні наукових публікацій. Приємно констатувати, що, починаючи із 70-х років XX ст., Міхал Данілак неодноразово бував в Ужгородському університеті. Тут він читав лекції студентам історичного факультету, налагоджував контакти між ученими двох вишів, які підтримуються донині його учнями — науковцями Пряшівського університету. В 2000 р. Вчена рада Ужгородського національного університету (УжНУ) удостоїла Міхала Данілака звання *Doctor honoris causa*. Відтак 2010 р. його було обрано членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка. А ще М. Данілак став першим очільником словацької групи Комісії істориків України та Словаччини.

Рецензоване видання складається зі вступної частини та трьох тематичних блоків: 1) Центральна Європа в другій половині XIX ст; 2) українці та український національний рух у середині та другій половині XIX ст.; 3) історія Підкарпатської Русі/Закарпаття в другій половині XIX — у XX ст. Як відзначають у вступі Л. Гарбульова та А. Коньова, цей тематичний поділ відповідає основним напрямкам історичних досліджень Міхала Данілака, а вибір із публікацій зроблено та подано таким чином, аби якнайповніше презентувати його науковий доробок (с. 7).

У вступній частині вміщено нарис Любиці Гарбульової про життєвий шлях М. Данілака, його педагогічну діяльність та подвижницьку працю на ниві вивчення історії, бібліографію основних наукових праць, а також спомини ювілянта «Мій шлях до історії русинів-українців». Дослідник, зокрема, згадує про те, як торував дорогу в історичну науку, про колег-істориків, про основні напрямки своїх досліджень. Не оминув увагою М. Данілак і співпрацю зі вченими-істориками Ужгородського університету, серед яких Ілля Шульга, Іван Гранчак, Михайло Троян, Василь Ілько, Едуард Балагурі, Василь Худанич, Дмитро Данилюк, Іван Чаварга, Володимир Задорожний, Іван Мандрик, Микола Вегеш, Іван Вовканич, Ігор Ліхтей.

Перший тематичний блок «Центральна Європа в другій половині XIX ст.» охоплює дві публікації Міхала Данілака: «Народи Центральної

Європи на перехресті новітньої історії 1848/49–1918/19» (с. 37–49) та «Національне питання в Центральній Європі у 1848–1918 роках» (с. 50–63). Аналізуючи революційні події 1848–1849 років в Австрійській імперії, учений простежує міжнародну ситуацію в окресленому регіоні, становище різних народів, які проживали в складі монархії Габсбургів і прагнули до незалежності, з'ясовує причини, що уможливлювали чи унеможливлювали розпад цього мультиетнічного державного утворення та, зрештою, призвели до початку Першої світової війни.

У контексті вивчення національного питання в Центральній Європі історик замислюється над важливістю розв'язання низки проблем. Він, зокрема, обумовлює фактори, під впливом яких розгорталися національні рухи в регіоні: 1) значна чисельність населення тієї чи іншої народності; 2) перебування деяких етносів у складі кількох коронних земель; 3) проживання у складі держави Габсбургів усього народу чи лише його частини; 4) релігійні відносини. Дослідник також виділяє специфічні риси (соціальна структура, роль інтелігенції, державно-політичні традиції), які стали визрівати в процесі національного відродження тих чи інших народів Габсбурзької монархії, а також вказує на нові явища (робітничий рух, зростання еміграції, виникнення нових політичних партій), що наприкінці XIX ст. впливали на національне питання в Центральній Європі.

Другий тематичний блок рецензованого видання містить сім публікацій і присвячений українцям та українському національному руху другої половини XIX ст. Окреслену проблематику вчений тісно пов'язує з дослідженням революційних подій 1848–1849 років. На їхньому тлі він приділяє більш предметну увагу перебігу Слов'янського з'їзду, що відбувся в 1848 р. у Празі, на якому дискутувалося й українське питання. Про цей представницький захід ідеться в статті «Українці й Слов'янський з'їзд у Празі 1848 р.» (с. 67–93). Учений вважає, що значення Слов'янського з'їзду для галицьких і закарпатських українців полягає, головним чином, у тому, що він допоміг їм зміцнити усвідомлення національної самобутності. Історик також погоджується з деякими дослідниками, що завдяки цьому форуму українське питання було виведено з «тісного галицького загумінку на європейський рівень». Відтак в об'ємній студії М. Данілак розглядає поступ українського національного руху в Галичині під час революції 1848–1849 років (с. 108–156).

Зауважимо, що при дослідженні українського питання Міхал Данілак проявляє інтерес і до вивчення міжслов'янських зв'язків середини XIX ст. Про це, зокрема, свідчать як уже згадані статті про Слов'янський з'їзд у Празі та про національно-визвольний рух у Галичині, так і публікація «Павло Йозеф Шафарик і українці» (с. 161–171). Дві студії торкаються діяльності закарпатського публіциста та освітнього діяча Івана Раков-

ського (1815–1885). В одній із них проаналізовано контакти Івана Раковського з галицькими українцями (с. 94–107), а в іншій — його роль у національному відродженні русинів-українців в Угорщині (с. 172–192). Заслуговує на увагу і матеріал «Словацька історіографія й українська історія» (с. 193–205).

Публікації третього тематичного блоку рецензованого видання стосуються історії Закарпаття другої половини XIX–XX ст. Поява цих статей певною мірою обумовлювалася також багаторічною співпрацею Міхала Данілака з історичним факультетом Ужгородського університету (нині — факультет історії та міжнародних відносин УжНУ). В окремому дослідженні, яке зондами сягає XIX ст., учений докладно простежив контакти галицьких і закарпатських українців тієї доби (с. 209–226).

Кілька публікацій пов'язані з вивченням історії Закарпаття міжвоєнного періоду. Тоді, як відомо, край перебував у складі Чехословаччини й мав офіційну назву Підкарпатська Русь. Презентовані матеріали охоплюють різні аспекти міжнародних відносин. Ідеться передусім про статті «Підкарпатська Русь у політиці сусідніх держав (1918–1938)» (с. 276–304), «Підкарпатська Русь у польсько-угорських відносинах (1918–1938)» (с. 305–317), «Окупація Закарпаття гортіївською Угорщиною і Мала війна» (269–275). В окремій студії Міхал Данілак проаналізував також стан вивчення історії періоду Підкарпатської Русі в українській повоєнній історіографії (с. 227–236).

Характерним є також подальше вивчення М. Данілаком міжслов'янських зв'язків. У цьому тематичному блоці окресленій проблематиці присвячено дві студії: «Зв'язки Східної Словаччини і Закарпаття у 1945–1990 роках» (237–247) та «Словаки і закарпатські українці у вирі століть» (248–269). Дослідник доводить, що впродовж кількох років після завершення Другої світової війни між Східною Словаччиною і Закарпаттям не було жодних офіційних контактів на регіональному рівні. Ініціативу щодо їх налагодження проявили представники Пряшівського краю. Сталося це восени 1950 р., коли в Ужгород прибула делегація з цього східнословацького регіону. Ця подія, на нашу думку, набула історичної ваги, адже при визначенні після Другої світової війни кордонів радянський уряд часто не враховував етнічний склад населення, тож чимало наших співвітчизників у прикордонних регіонах, до яких належить і Пряшівщина, опинилися за межами основної території проживання українців.

Поступово контакти між Закарпаттям і Східною Словаччиною ставали дедалі ширшими й охопили соціально-економічну та культурно-освітню сферу. У 1965 р. було підписано договір про співпрацю між Ужгородським університетом та Кошицьким університетом ім. П.Й. Шафарика. А вже 1970 р. було укладено й угоду між структурними підроз-

ділами двох закладів вищої освіти: кафедрою історії СРСР Ужгородського університету, яку очолював проф. Ілля Шульга, та кафедрою історії філософського факультету Кошицького університету, завідувачем якої був Міхал Данілак. Ці контакти підтримуються вченими досі. Вони особливо активізувалися після того, як у 1997 р. у Пряшеві постав окремий університет.

Слід відзначити високий поліграфічний рівень рецензованої книжки, наявність багатого ілюстративного фотоматеріалу, що торкається життя, плідної педагогічної та наукової діяльності М. Данілака.

Вибрані наукові праці засвідчують фаховість, глибокі знання та високу ерудованість Міхала Данілака, тож видання, поза сумнівом, стане в нагоді як авторитетним ученим, аспірантам, так і всім тим, хто цікавиться історією України другої половини XIX–XX ст. та українсько-словацьким історичним дискурсом.

Received: 5.06.2024. Approved: 27.06.2024. Published: 28.10.2024.

DOI: https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.410
УДК 316.32.327.5.913(73)

Андрій Мартинов
д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: martynov.andriy15@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9802-5980

ДО 70-РІЧЧЯ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАН УКРАЇНИ, ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА АНДРІЯ ІВАНОВИЧА КУДРЯЧЕНКА

Andriy Martynov
Doctor of History, Professor, Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: martynov.andriy15@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9802-5980

FOR THE 70th ANNIVERSARY OF DOCTOR OF HISTORY, PROFESSOR, CORRESPONDING MEMBER OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE ANDRIY KUDRYACHENKO

Андрій Іванович Кудряченко народився 1954 р. в с. Бірзулове Новомиргородського району Кіровоградської області. У 1978 р. він закінчив історичний факультет Вищої школи суспільних наук ВЛКСМ (Москва). Початок інтелектуальної творчої біографії Андрія Івановича припав на перехідну історичну епоху радикальної суспільно-політичної трансформації, переходу від радянської тоталітарної моделі до плюралістичної моделі демократичного розвитку. В 1987–1991 рр. А.І. Кудряченко працював у відділі наукової інформації АН УРСР. Зрештою, у січні 1987 р. він захистив кандидатську дисертацію за спеціальністю «всесвітня історія». Науковий інструментарій дослідження цих транзитних явищ із погляду внутрішньополітичних і зовнішньополітичних процесів вимагав

ISSN 2411-345X (Print), ISSN 2415-7198 (Online), *CC BY-NC-ND 4.0*

міждисциплінарних підходів. Тож невипадково Андрій Іванович поєднав історичний і політологічний аналіз, що дало можливість тримати руку на пульсі трансформаційних процесів та формувати порядок денний наукових досліджень, а незабаром і державницьких процесів.

Упродовж 1990-х років А.І. Кудряченко інтегрував наукову та політичну кар'єри. Зокрема, у 1994 р. він закінчив докторантуру Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України. Також Андрій Іванович навчався в літній школі Варшавського університету (1992), а в 1993 р. — в Інституті досліджень країн Дунайського регіону Академії наук Австрії. За програмою наукових обмінів він перебував у Кельні (1997).

Упродовж 1992–1997 рр. ювіляр працював у Національному педагогічному університеті ім. М.П. Драгоманова. У січні 1995 р. А.І. Кудряченко захистив докторську дисертацію. У вересні 1997 р. він здобув звання професора. Однак державна служба в цей час переважила, і в 1997 р. Андрій Іванович став головним науковим консультантом адміністрації президента України, де на практиці поєднував вирішення проблем внутрішньої і зовнішньої політики.

У 2000–2004 рр. А.І. Кудряченко очолював Інститут соціальних наук і міжнародних відносин Міжрегіональної академії управління персоналом. У 2004–2005 рр. він був деканом інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості. У 2005–2008 рр. Андрій Іванович очолював відділ у Національному інституті стратегічних досліджень. Калейдоскопічна динаміка внутрішньополітичної трансформації українського суспільства вимагала якісної аналітики суперечливих процесів, що відбувалися. Зрештою, Андрій Іванович повернувся до наукової діяльності та в листопаді 2008 р. був призначений директором Інституту європейських досліджень НАН України, адже європейська інтеграція стала пріоритетом зовнішньополітичних орієнтирів України.

У вересні 2011 р. А.І. Кудряченко став директором Державної установи «Інститут всесвітньої історії» НАН України. Андрій Іванович налаштував творчий потенціал інституту на пошук нових, малодосліджених тем з історії зарубіжних країн, а також на дослідження/з'ясування ролі України у всесвітній історії та аналітичне забезпечення діяльності державних органів влади. У березні 2018 р. А.І. Кудряченко обраний членом-кореспондентом НАН України.

Андрій Іванович Кудряченко є автором значного наукового доробку, його праці виходили друком не тільки в Україні, а й за кордоном. Він є Заслуженим діячем науки і техніки України, має нагороди: «Відмінник освіти України» (2004), «Василь Сухомлинський» (2007), премія імені Д.І. Чижевського за цикл праць «Україна в сучасному геополітичному просторі».

На дипломатичній ниві А.І. Кудряченко отримав нагоду випробувати на практиці результати своїх досліджень німецької історії. У 1998–2000 рр. він працював радником-посланником посольства України в ФРН. Зазначимо, що це був досить важливий і насичений різними знаковими подіями історичний період розвитку українсько-німецьких відносин. Зокрема, 28–29 травня 1998 року в Бонні пройшли перші українсько-німецькі міжурядові консультації під головуванням президента України Л.Д. Кучми та федерального канцлера Німеччини Г. Коля. До цього часу такий механізм існував тільки у відносинах Німеччини з найвпливовішими країнами Заходу, а також із Польщею. Відтак ці консультації започаткували якісно нову форму двосторонніх відносин і засвідчили зростаючу взаємну довіру та практичну готовність до поглиблення співпраці в різних сферах. Під час консультацій українська сторона підтвердила незмінність курсу на здійснення демократичних перетворень і ринкових реформ. З боку німецького керівництва була підтверджена підтримка України як важливої складової європейської спільноти. На час дипломатичної роботи А.І. Кудряченка у ФРН припала зміна правлячої коаліції. Восени 1998 р. було сформовано коаліцію соціал-демократів і партії зелених. Водночас вдалося забезпечити спадковість розвитку українсько-німецьких відносин.

У лютому 1999 року діалог міністрів закордонних справ було продовжено, коли відбулася церемонія заснування Німецько-Українського форуму. До складу цієї громадської організації увійшли понад 80 відомих осіб із політичних, підприємницьких кіл, сфери культури, науки, журналістики, низка бургомістратів та фірм. У листопаді того ж року в Україні заснована аналогічна громадська організація — Українсько-Німецький форум, який очолив голова Національного банку В.А. Ющенко. Свідченням активізації співпраці з окремими федеральними землями стали візити до Києва в 1999 році прем'єр-міністрів Баварії Е.Штойбера та Баден-Вюртемберґу Е. Тойфеля у супроводі делегацій ділових кіл. Це дало можливість налагодити новий канал двосторонньої взаємодії з урахуванням особливостей німецького федерального устрою. 8–9 липня 1999 року в Києві відбулися другі українсько-німецькі міжурядові консультації під головуванням президента України Л.Д. Кучми та федерального канцлера Німеччини Г. Шредера. Вони не тільки підтвердили життєздатність і ефективність започаткованої з попереднім урядом ФРН якісно нової форми співпраці, але й стали найбільш представницькою зустріччю політичного керівництва двох держав за всю попередню історію двосторонніх відносин. До участі в консультаціях були залучені керівники семи німецьких федеральних міністерств та десяти українських. Проведення третіх консультацій на вищому рівні 11–12 липня 2000 року в Лейпцигу

закріпило цю форму двосторонніх відносин як постійну та ефективно діючу, а також таку, що надала можливість здійснювати загальну координацію й визначати пріоритети подальшого розвитку українсько-німецьких відносин. У рамках консультацій відбулися переговори президента України та федерального канцлера у вузькому колі, засідання семи профільних секцій, у роботі яких взяли участь два віце-прем'єр-міністри та керівники дев'яти українських і шести німецьких міністерств і відомств, а також пленарне засідання обох делегацій. Цей період був плідним для розвитку українсько-німецьких відносин, помітний внесок у цей процес здійснив Андрій Іванович. Цей дипломатичний досвід став надзвичайно важливим для подальшої педагогічної, аналітичної, наукової діяльності ювіляра.

Андрій Іванович детально досліджує сучасну історію розвитку зовнішньої політики Німеччини. В 2020 р. опублікована фундаментальна монографія «Федеративна Республіка Німеччина: засади демократичного сходження». Автор проаналізував особливості повоєнного розвитку ФРН, суперечливого виникнення та вирішення німецького питання в його політико-територіальних вимірах, витлумачив конституційно-правові засади демократичного поступу ФРН. Показано діалектику зв'язку між «канцлерською демократією» та громадянським суспільством, особливості німецької партійно-політичної системи. Висвітлено економічну історію Німеччини після 1945 р. та її вплив на консолідацію суспільства. Також у згаданій монографії розкрито етапи спокутування тягаря вини та подолання нацистського й тоталітарного минулого, проаналізовано засади формування нової стратегії державної національної політики в контексті сучасних викликів та імперативів. У 2022 р. вийшла друком монографія А.І. Кудряченка та А.Ю. Мартинова «Зовнішня політика ФРН: глобальний вимір (2005–2021 роки)». У монографії розкрито основні тенденції формування та реалізації світової політики ФРН за часів канцлерства А. Меркель. Висвітлено провідні історіографічні підходи до аналізу німецької зовнішньої політики цього періоду. Проілюстровано, що європейська політика ФРН є пріоритетом усіх сфер німецької дипломатії. Прослідковано еволюцію політики ФРН на пострадянському просторі від спроб налагодження стратегічних відносин із Росією до перегляду східноєвропейської політики в напрямку стримування гібридної війни РФ проти України та європейських демократій. Розглянуто специфіку трансатлантичних відносин у період канцлерства А. Меркель. Наголошується, що за часів президентства Дж. Буша молодшого, Б. Обами, Д. Трампа, Дж. Байдена німецько-американські відносини були фундаментом трансатлантичної спільноти. Ізоляціоністський курс Д. Трампа максимально ускладнив відносини ФРН і США. На початку каденції Дж. Байдена

Берлін і Вашингтон повернулися до стратегічного партнерства. Висвітлені тенденції розвитку близькосхідної політики ФРН між превентивною і кризовою дипломатією. Проаналізовано реалізацію латиноамериканської політики Німеччини. Розкриті особливості відносин ФРН із державами Індо-Тихоокеанського простору. Охарактеризована африканська політика ФРН. Досліджені концептуальні засади та способи реалізації багатосторонньої дипломатії ФРН. На прикладі афганської місії показані проблеми імплементації миротворчих місій ФРН.

Особисто Андрій Іванович Кудряченко поєднав український кордоцентризм сковородинського ґатунку з німецьким раціоналізмом, що дає унікальний баланс людської толерантності та націленості на співпрацю заради досягнення конкретних результатів.

Бажаємо вельмишановному Андрію Івановичу, члену редакційної колегії нашого збірника, багатирського здоров'я, успішної реалізації задуманого, творчої наснаги, інноваційного творчого запалу, нехай будь-яке питання життя має правильну відповідь, забезпечуватиме гармонійне збереження та примноження найкращих вітчизняних і світових традицій історичної науки.

Received: 29.05.2024. Approved: 27.06.2024. Published: 28.10.2024.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ: НАУКОВІ ПОШУКИ І ЗНАХІДКИ

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.

Випуск 33

Комп'ютерна верстка ***Л. А. Зубець***

Відповідно до Закону України «Про медіа» Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення зареєструвала друковане медіа «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» (рішення № 980, протокол № 22 від 28.09.2023 р.).

Підписано до друку 28.10.2024 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 33,72. Обл. вид. арк. 31,51.
Тираж 300. Зам. 12. 2024.

Редакційно-видавничий відділ Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.